
**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

ВИПУСК 108

(ЧАСТИНА I)

КИЇВ – 2012

Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць.
Випуск 108. Частина I (у двох частинах).

К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Інститут міжнародних відносин, 2012 – 278 с.

У збірнику розглянуто актуальні питання розвитку сучасних міжнародних відносин,
міжнародного права, міжнародних економічних відносин та міжнародної інформації.

Розраховано на викладачів, наукових співробітників, аспірантів та студентів.

Редакційна колегія:

Копійка В.В.,	д-р політ. наук, проф. (<i>головний редактор</i>);
Бірюков О.М.,	д-р юрид. наук, доц. (<i>заст. головного редактора</i>);
Вергун В. А.,	д-р екон. наук, проф.;
Дайнеко В. В.,	канд. філол. наук, проф.;
Денисов В. Н.,	д-р юрид. наук, проф.;
Довгерт А. С.,	д-р юрид. наук, проф., член-кор. АПрН України;
Кисіль В. І.,	д-р юрид. наук, проф.;
Коппель О. А.,	д-р істор. наук, проф.;
Крижанівський В. П.,	д-р істор. наук, проф.;
Крушинський В. Ю.,	д-р політ. наук, проф.;
Макаренко Є. А.,	д-р політ. наук, проф.;
Манжола В. А.,	д-р істор. наук, проф.;
Матвієнко В. М.,	д-р істор. наук, проф.;
Муравйов В. І.,	д-р юрид. наук, проф.;
Пахомов Ю. М.,	д-р екон. наук, проф., академік НАН України;
Перепелиця Г. М.,	д-р політ. наук, проф.;
Пирожков С. І.,	д-р екон. наук, проф., академік НАН України;
Пузанов І. І.,	д-р екон. наук, проф.;
Рижков М. М.,	д-р політ. наук, проф.;
Рогач О. І.,	д-р екон. наук, проф.;
Скороход Ю. С.,	д-р політ. наук, проф.;
Філіпенко А. С.,	д-р екон. наук, проф.;
Фурса С. Я.,	д-р юрид. наук, проф.;
Шемшученко Ю. С.,	д-р юрид. наук, проф., академік НАН України;
Шнирков О. І.,	д-р екон. наук, проф.;
Циганов С. А.	д-р.екон. наук, проф.

Відповідальний редактор: **Римська Т.Ю.**

Адреса редакційної колегії: 04119, Київ, вул. Мельникова, 36/1,
Інститут міжнародних відносин; тел. 481-44-14.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір,
точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, імен влас-
них та інших відомостей.

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Коппель О.А.*

БЛИЗЬКОСХІДНИЙ ВИМІР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

В статті проаналізовано процес формування і інструменти реалізації ближневсхідної політики України в взаємозв'язку із завданнями, які стоять перед її зовнішньою політикою.

Ключевые слова: Україна, зовнішня політика, регіональна система, демократизація, безпека, Близький Схід.

У статті проаналізовано процес формування і інструменти реалізації близькосхідної політики України в тісному взаємозв'язку із завданнями, які постають перед її зовнішньою політикою.

Ключові слова: Україна, зовнішня політика, регіональна система, демократизація, безпека, Великий Близький Схід.

The article deals with the scientific study of priority directions of Ukrainian foreign policy towards the Middle East countries, including forming processes and instruments of realizations. The scientific research was conducted in a close connection with the tasks of the foreign policy of Ukraine.

Key words: Ukraine, foreign policy, regional system, democratization, security, Greater Middle East.

Наукове осмислення сучасних світових політичних процесів неможливе без урахування проблем Близькосхідного регіону. Хоча значення Близького Сходу в структурі стратегічних інтересів України об'єктивно має тенденцію до зростання, в той же час до сьогодні як на державному, так і на науково-аналітичному рівнях йому не було приділено достатньо уваги. Великою мірою це пояснює відсутність чіткої та виваженої самостійної стратегії поведінки України в цьому регіоні, яка проводила переважно епізодичну двосторонню і часто непослідовну політику, без належного урахування його специфіки та змін у архітектурі міжнародних відносин. В Україні, на жаль, бракує і комплексних досліджень з зазначеної проблеми. В наявних публікаціях аналізуються лише окремі аспекти співробітництва України з державами Близького Сходу [1].

Складність політичних процесів, що відбуваються в цьому регіоні, та залучення до них великої кількості зовнішньорегіональних держав, потребує від України, як впливової регіональної держави, створення відповідної стратегії з врахуванням змін в архітектурі міжнародних відносин, яка сьогодні входить у свою кульмінаційну фазу.

Мета статті – визначення національних інтересів України в Близькосхідному регіоні та з'ясування шляхів їх реалізації з врахуванням специфіки регіону та формуванні там нової архітектури міжнародних відносин в умовах політичних трансформацій.

* доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Будь-яких твердо і беззастережно встановлених географічних меж цього регіону немає, проте зазвичай до нього відносили держави, розташовані у просторі від Єгипту до Індії та від Туреччини до Перської затоки. Власне «Ближній Схід» сприймався не тільки як об'єктивно існуючий політико-географічний регіон, а й як інтелектуальна конструкція, яка в певний час за певних обставин означала простір на стику Європи, Азії та Африки, де реалізується політика позарегіональних держав [2].

Складність сприйняття Близького Сходу як цільного міжнародно-політичного регіону зумовлена, з одного боку, наявністю чітко окреслених субрегіонів, зокрема Перської затоки, які водночас становлять собою самостійні підсистеми міждержавних відносин та складові частини близькосхідної регіональної системи, а з іншого боку, субрегіональним «взаємопроникненням».

Регіональний рівень зовнішньополітичної практики формує контури головних осей взаємодії в сфері світової політики з врахуванням системності, взаємозалежності, специфіки регіональних зв'язків країн, що включаються в поняття «близькосхідний регіон». Сучасна політологія виокремлює геополітичні, політичні й історичні визначення регіону та регіональної системи, що є певним політико-географічним комплексом з розвиненими зв'язками між окремими елементами, які її складають. Повністю сформована регіональна система складається з центру, периферії та маргінальних елементів. Вона відзначається високим ступенем взаємозалежності. Держави однієї регіональної системи здійснюють складні регулярні взаємозв'язки, які мають свою власну динаміку та є відносно незалежними від системи міжнародних відносин в цілому.

Процес формування близькосхідної регіональної системи як певної політико-географічної цільності з іманентними їй принципами функціонування й взаємодії з зовнішнім світом та як органічної складової частини міжнародних відносин в основному був завершений до початку 70-х років XX століття. Визначилися її структура та політичні суб'єкти. Близькосхідна регіональна система включала країни – члени Ліги арабських держав, Ізраїль, та з урахуванням величезного впливу на арабський світ, неарабський Іран. Країни Близького Сходу поєднувало географічне сусідство, етнічна та мовна спорідненість (за винятком Ірану), релігійна та культурна схожість, спільне історичне минуле, наявність спільних завдань в галузі забезпечення безпеки.

В Україні офіційно до регіону Близького та Середнього Сходу відносять Лівію, Єгипет, Ізраїль, Палестинську Автономію, Ліван, Сирію, Ірак, Іран, Афганістан, Саудівську Аравію, Ємен, Йорданію, Оман, Кувейт, Бахрейн, Катар, ОАЕ. Це коло країн входять у сферу компетенції Повноважного представника України на Близькому та Середньому Сході (запроваджено з 24 вересня 2001 року) [3].

Регіональні трансформації, які відбуваються під впливом транснаціональних процесів, знаходять відображення в формуванні макрорегіону «Великого Близького Сходу», який включає до себе Близький Схід та суміжні регіони. Міжрегіональні зв'язки призводять до укрупнення міжнародно-політичних просторів. Хоча виокремлення даного макрорегіону являє собою певний аналітичний конструкт, разом з тим спільні політико-економічні тенденції дозволяють зробити висновок щодо поступового стягнення регіонального простору.

Вказані процеси дали підстави для висновків щодо формування регіону «Великого Близького Сходу», під яким нами розуміється не ідеологічний проект демократизації країн регіону, висунутий адміністрацією Дж. Буша молодшого після початку війни в Іраку, а регіональний простір Близького та Середнього Сходу та суміжних регіонів, об'єднаний спільними проблемами. Цей регіон став місцем найбільшої активності як великих дер-

жав, так і інших зовнішньорегіональних країн, які в значній мірі впливають на розвиток міжнародних відносин як у регіональному, так і у глобальному вимірі. В процеси, що відбуваються на Близькому Сході, залучаються країни Південної Європи, Південної та Східної Азії.

Цей регіон привертає значну увагу політичних, економічних, військових кіл провідних країн світу, особливо внаслідок подій 2011-2012 рр. в Тунісі, Єгипті, Лівії, Ємені, Бахреїні, Сирії та деяких інших країнах, так званої «арабської весни». Наслідки арабських революцій, які ще тривають та будуть поширюватись на інші країни Сходу, дуже складно спрогнозувати. Але вплив цих подій на усе світове співтовариство буде значним. Після революцій на Близькому Сході там склалася якісно нова ситуація, розпочався процес формування нового регіонального порядку. Припинилася дія попередньої системи балансу сил на регіональному рівні. Глибока системна криза арабських країн знайшла відображення у посиленні як внутрішнього соціально-політичного напруження, так і погіршенні міжарабських відносин, поширенні відцентрових тенденцій в арабському світі, головним носієм яких є ісламські фундаменталістські організації та угруповання. Формуються нові коаліції, відбувається перегрупування сил в арабському субрегіоні.

В складній сітці взаємодій і переплетень глобальних інтересів та інтенцій значну роль грають місцеві актори, які ведуть між собою регіональну гру за лідерство і які також прагнуть вийти на світову арену, зайняти одне з центральних місць в азійській геополітиці взагалі (Іран, Туреччина, Саудівська Аравія, Ізраїль тощо).

Основними лініями внутрішньорегіональної конфліктності залишаються внутрішня політична нестабільність, міжарабські протиріччя та боротьба за лідерство, протистояння суннітів та шіїтів, суперництво династій Хашимітів (Йорданія) та Саудидів (Саудівська Аравія), арабо-ізраїльські та арабо-іранські протиріччя. Відбуваються зміни у балансі сил між Ізраїлем та арабськими країнами, посилення позицій Туреччини в регіоні.

Таким чином, з розпадом біполярної моделі міжнародних відносин відбуваються значні зміни в геополітичній ситуації в Близькосхідному регіоні. Там розпочалася активна зміна архітектури міжнародних відносин, яка сьогодні входить у свою кульмінаційну фазу. Сучасні політичні та воєнні конфлікти, які є невід'ємною складовою цих процесів, внутрішній конфліктний потенціал регіону призвели до появи нових світових і регіональних загроз, головною з яких сьогодні вважається загроза міжнародного тероризму. Це явище є наслідком в тому числі і політики зовнішньорегіональних держав, які заважають об'єктивному розвитку міжнародних відносин в регіоні та примусово змінюють баланс сил на свою користь.

Промислово розвинені країни Західної Європи та Японія знаходяться в значній залежності від постачання нафти з Близького Сходу. Витискування транснаціональних корпорацій з близькосхідних родовищ та значне підвищення цін на нафту країн-членів ОПЕК у 70-ті роки ХХ ст. казково збагатило ряд країн регіону. Контроль за енергетичними ресурсами та шляхами їх постачання надав державам регіону суттєві геополітичні переваги. Втрачаючи контроль над процесами нафтовидобування, транснаціональні нафтові корпорації переорієнтовують свою бізнесову стратегію на середню ланку виробничого циклу – переробку і транспортування продукту на ринки споживання (переважно в країни Західної Європи). Внаслідок цього загострюється боротьба за транзитні маршрути, які, зокрема, проходять і через Україну.

Боротьба між глобальними силами за економічний і політичний контроль за процесами в регіоні може перейти у нове коло конфронтацій і серйозно вплинути на стабільність і безпеку в Європі і світі. Окрім традиційних сил, що прагнуть до консолідації і

формування ісламської моделі порядку, за встановлення контролю над основними транспортними коридорами в регіоні ведуть гостру політичну та економічну боротьбу три групи гравців – США, РФ і європейські країни. Кожна з них має шанси здобути перевагу і забезпечити своє домінування, спирається на підтримку відповідних внутрішніх політичних сил. Їх аналіз надає можливість визначити перспективи майбутнього розвитку регіону і таким чином зорієнтувати власне українську політику.

Західний тип цивілізації створював колоніальні імперії і намагався прилучити ці країни до своїх уявлень про світ, до сучасних форм технологічного прогресу, до європейського типу соціально-політичної системи. Багато в чому європейський досвід був адаптований країнами Півдня, що пробудило у багатьох державах прагнення знайти свою модель соціально-технологічного прогресу, унезалежнити своє існування від західної аксіологічної парадигми, користуючись, правда, її здобутками, але до певного рівня, тобто не втрачаючи власних ідентифікаційних схем.

На вибір шляхів розвитку впливають, безумовно, і переваги сучасної високотехнологічної західної цивілізації, лідуючі держави якої розуміють власні інтереси в цьому регіоні. Позначаючи регіон важливою сферою власних інтересів, США активно сприяють здійсненню процесу реформування економічних та політичних систем в країнах Близького Сходу – політика «підтримки демократії».

Американська «стратегія просування демократії на Близькому Сході», маючи на увазі продовження історичної традиції повоєнної демократизації Німеччини та Японії і постбіполярної демократизації Східної Європи та СРСР, передбачала, що демократичні реформи у країнах регіону стануть тим універсальним засобом, який надасть змогу не тільки ліквідувати соціально-економічні та соціально-політичні корені екстремізму та тероризму, але й розв'язати такі складні політичні проблеми, як арабо-ізраїльський конфлікт.

Ідеї демократизації і реконструкції Близького Сходу розроблялись Г.Кіссінджером, Р.Депре, Д.Рамсфелдом, Д.Чейні, К.Райс, П. Вулфовіцем та ін. [4, с. 157]. Ці ідеї вступають в конфронтацію з ісламістськими рухами, які мають надзвичайно високий вплив у регіоні і прагнуть його поширити й на більш широкий простір, зокрема у пострадянських країнах.

Перемога ісламської революції в Ірані (1979 р.), успіхи ісламських політичних рухів у інших країнах Близького Сходу, «арабська весна» засвідчили появу в постбіполярному світі нової геополітичної потуги, яка набуває все більшої внутрішньої консолідації. Посилення ісламського фундаменталізму можна оцінювати як певну реакцію широких мас населення на глобальні процеси модернізації соціально-економічного життя, що вимагає відмови від традиційних цінностей та перегляду звичних схем самоідентифікації. В системі міжнародних взаємин процеси консолідації ісламу пов'язують з посиленням зовнішньополітичного тиску США і Заходу на ісламські країни, розчаруванням в ефективності арабсько-ізраїльського мирного процесу, подіями в Іраку, тощо.

З іншого боку, на Заході формується уявлення про посилення ісламської загрози, враховуючи, що мусульманські бойовики воюють у багатьох «гарячих точках» по дузі «від Кашміру до Балкан», а ісламські терористи наносять руйнівні удари у західних країнах. У масовій свідомості останніх стверджується стереотипне уявлення про іслам як носія ворожих європейцям цінностей та уявлень, на яких зростають такі явища, як тероризм, радикалізм, наркобізнес. З боку ісламського Сходу очікують масштабних хвиль міграції, здатних змінити самий характер європейської ідентичності.

Але розглядати іслам лише як загрозу європейським цінностям означає злегковажити більш ґрунтовним розумінням складних і неоднозначних процесів в ісламському світі.

Іслам не є монолітним за природою і конфесійною побудовою. Різного типу ісламських угруповань і сект можна налічити не менше, ніж в самому християнстві. Політично іслам також не є згуртованим спільною програмою дій, а різні ісламські організації мають нерідко зовсім протилежні цілі.

Існування сучасного ісламського світу – більш виклик, аніж загроза. Це виклик Заході щодо знання та розуміння диверсивності ісламського досвіду. Не монолітна єдність, а скоріш диверсивність є нормою для ісламської політики. Ісламісти вважають, що іслам забезпечує життєздатну систему віри і формує модель цілісності суспільства та правління; що він є альтернативою капіталізмові, комунізмові, демократії та іншим соціально-політичним та ідеологічним системам, що корумповані режими та іноземні впливи вносять «неправедність» в їхні суспільства, підривають природний порядок відносин чоловіка і жінки, руйнують сім'ю та вносять аморальність. Вони прагнуть вирішити проблеми позбавлення корупції, виключення іноземних впливів та виховання населення в традиційному дусі.

Ісламське мислення у цілому спрямоване проти західної експансії та сіонізму. Поміркований мусульманський рух прагне до встановлення ісламського порядку за допомогою співробітництва у напрямі ісламської консолідації. Панісламісти не мають пророблених схем, програм, проектів, тобто належної конструктивної прагматики, яка здатна забезпечити економічний поступ. Лише вкрай радикально налаштовані угруповання ісламістів обрали тактику тероризму та збройного вирішення існуючих проблем.

Протистояння Іслам-Захід має скоріш соціально-культурне забарвлення, аніж політичне та економічне. Розглядати іслам лише як небезпеку для Заходу – це позиція, що вважає ісламізм монолітним за природою та як історичного ворога, чия віра і наміри діаметрально протилежні західним. Зрештою, це веде до підтримки авторитарних, хоча й прозахідних, режимів, які, можливо, створюють більший ризик аніж власне ісламський фундаменталізм. Так само мусульмани іноді схильні дивитися на Захід як на щось монолітне і бачити там загрозу для себе та створювати образ ворога. Насправді ж багато з місцевих режимів часто використовують загрозу ісламського радикалізму для посилення контролю за населенням власних країн.

Об'єктивно розмови про посилення ісламського тиску слід скоріше сприймати як рецидив конфронтаційного мислення старих часів, обумовлений пошуками нових глобальних загроз, якими можна виправдовувати військово-політичні та геостратегічні концепції великих держав. Зокрема, останні часто використовували різні ісламські рухи для посилення власних впливів і проведення підривної діяльності в тому або іншому регіоні або країні, як свідчать події 2011-2012 рр. Але ситуація Ірану показує, що за певних умов іслам спроможний проводити власну зовнішньополітичну лінію і, отже, вийти з-під контролю глобальних потуг. Власне, при такій перспективі і стимулюються розмови про «ісламську загрозу».

Американська політика в регіоні традиційно спирається на схему стратегічного партнерства США та Ізраїлю, а також на тісні стосунки з Туреччиною та рядом арабських країн (Саудівська Аравія, Йорданія, країни Перської затоки). Згідно із стратегічною концепцією США, регіональні конфлікти можуть бути врегульовані завдяки схемі, в якій економічне співробітництво узгоджене із політичними домовленостями (схема Кіссінджера – Переса). В такій моделі в цілому розвивався арабсько-ізраїльський мирний процес з кінця 70-х років XX ст., хоча на цей час можна бачити, наскільки він залишається хитким і непередбачуваним.

Ізраїльська держава має суттєву підтримку впливових фінансових кіл Заходу та США, з боку єврейського лобі в політичних колах різних країн світу. Ізраїль контролює значні

світові фінансові потоки і здатний впливати на політичний та економічний розвиток і зовнішню політику багатьох держав світу. Разом з тим, США намагаються збалансувати свою проізраїльську близькосхідну політику, спираючись більшою мірою на помірковані арабські країни. За сучасних умов американська політика стає більш різноплановою, спрямованою на співробітництво із дружніми урядами країн ісламу, комбінуючи при цьому прозору та послідовну лінію з вимогами захисту прав людини.

Російська Федерація, визначаючи себе «правонаступником СРСР», продовжує користуватися підтримкою частини місцевих політичних еліт, спирається на колишні економічні зв'язки та настрої певних верств населення. Москва тривалий час, починаючи з 1950-х років, прагнула сформувати в Близькосхідному регіоні власну систему впливів, спираючись на антиколоніальні настрої більшої частини арабського населення. Ідеологія арабського соціалістичного націоналізму з часів Президента АРЕ Г.А.Насера була пов'язана з національно-визвольними рухами, спрямованими проти західного колоніалізму та, як вважають араби, його своєрідної модифікації у вигляді ізраїльської експансії. Це особлива світська форма політичного мислення, що адаптувала популярні в 50-60-ті роки XX століття ідеї соціалізму і набула поширення в Єгипті, Сирії, Іраку, Лівії тощо. Арабські країни в своїх антиколоніальних та просоціалістичних прагненнях знайшли значну підтримку з боку СРСР та країн соціалістичного табору, які надавали ряду країн регіону суттєву економічну та військово-технічну допомогу. Поразка у війнах з Ізраїлем стимулювала пошуки шляхів диверсифікації політичних орієнтацій країн регіону. Новий єгипетський лідер А.Садат зайняв прозахідну орієнтацію, інші шукали нові можливості у відродженні ісламу. Процес посилювався із руйнуванням соціалістичної системи та крахом Радянського Союзу. Внаслідок подій на Близькому Сході 2011-2012 рр. РФ втратила і продовжує втрачати значну частину своїх традиційних союзників, що безумовно призвело до послаблення її позицій в регіоні.

Європейський спосіб бачення проблем Близького Сходу є привабливим для ряду близькосхідних країн і має багато прихильників в арабському світі. Йдеться, зокрема, про переоцінку сучасної регіональної системи міжнародних відносин у стратегічному проєкті артикуляції і поєднання інтересів народів по обидва береги Середземного моря. Європейсько-Середземноморська конференція в Барселоні (1995 р.) проголосила ідею середземноморського співробітництва. Базовою засадою тут є питання тіснішого та масштабнішого співробітництва між країнами з різними типами культур, економічна вигода для всіх частин регіону, спільна безпека, зменшення напруженості та зниження ризику збройного конфлікту. Північні середземноморські країни вбачають у широкомасштабному розвитку Півдня важливий чинник безпеки Півночі. На відміну від американської схеми таке партнерство не викликає ворожості в арабсько-ісламському світі завдяки відокремленості від цього процесу США, а також тій важливій обставині, що ізраїльське питання не є тут домінуючим. Слід очікувати, що цей напрям зовнішньополітичного мислення, як більш гнучкий та неконфронтаційний, набуватиме домінуючого характеру в усьому регіоні, оскільки об'єктивно більш відповідає інтересам близькосхідних країн.

Українська зовнішня політика завжди надавала особливої уваги близькосхідному регіону, перш за все з точки зору його стратегічної, безпекової, енергетичної, торгово-економічної та культурно-релігійної цінності. Концептуальну розробку зовнішньополітичного курсу України в Близькосхідному регіоні неможливо здійснити без визначення її національних інтересів. Яскравими прикладами була хаотична участь України у більшості миротворчих операцій на Близькому Сході, зокрема направлення миротворчого контингенту в Ірак.

На відміну від РФ, або США, Україна не є «великою державою», а отже, її схеми бачення близькосхідної реальності не можуть не відрізнятися від запропонованих конфронтаційних стереотипів. Наслідування останніх означало б і прийняття відповідних схем зовнішньополітичної поведінки, що, можливо, і було б на користь інтересам великих держав, але зовсім не обов'язково гратиме на користь національних інтересів України та її безпеки. Україна як цивілізована європейська держава має дотримуватись загальних міжнародно визнаних стандартів зовнішньополітичного мислення і поведінки. Це є головним важелем забезпечення її інтересів у міжнародних стосунках. Але зрозуміло також, що Україна має враховувати існуючі реалії і проводити гнучку зовнішню політику відповідно до обставин, не втрачаючи при цьому своїх стратегічних інтересів.

Головним завданням української політики в регіоні слід вважати забезпечення збалансованості і багатовекторності зовнішньополітичного курсу нашої держави. Політичний курс України на Близькому Сході має бути децентрованим й сприяти розвитку економічного співробітництва з усіма державами регіону. Але в умовах існуючих тут протиріч це вимагає максимально гнучкого підходу щодо окремих країн, а також визначення певних пріоритетів та їх ієрархії.

Національні інтереси України на Близькому Сході вимагають першочергового розвитку економічних відносин з країнами регіону, що визначається традиційними (з часів СРСР) торговельно-економічними зв'язками, значним обсягом товарних ринків та їх відносною невибагливістю, щорічно зростаючим товарообігом з стійким позитивним для України сальдо, перспективами збуту продукції військово-технічного призначення та ремонту військової техніки і озброєння радянських зразків, наявністю запасів сировинних та енергетичних ресурсів, можливістю участі в реалізації перспективних проектів розвитку інфраструктури цих країн, можливостями надання транзитних послуг для руху товарів цих країн як на європейські ринки, так і в зворотньому напрямку.

В реалізації своїх стратегічних інтересів в близькосхідному регіоні Україна стоїть перед вибором серед існуючих моделей геополітичного мислення. Україна не може беззастережно прилучитися до американської схеми бачення проблем регіону, так само як і сприйняти модель арабського націоналізму або ісламізму. Для України як європейської держави і такої, що прагне до включення в усі європейські структури, найбільш привабливою є європейська модель мислення, яка надає ґрунт для узгодження інтересів країн з різним рівнем соціально-економічного розвитку і різними типами культури. Це означає, що у випадку розходження позицій різних держав, що мають тут свої інтереси, Києву важливо узгоджувати свою лінію поведінки насамперед із європейськими країнами, особливу увагу приділяючи скоріше позиції Франції, аніж Великої Британії або Німеччини, переважно дотримуючись тактики невизначеності щодо чутливих питань регіону.

Україні слід підходити до різних гілок ісламського руху зважено і диференційовано, дивлячись, яку мету переслідує та або інша ісламська політична течія, та вважаючи на характер її діяльності. Безумовно засуджуючи тероризм, можна також співчувати і надавати моральну підтримку національно-визвольним прагненням палестинців.

Спираючись на розвиток партнерських взаємин з рядом близькосхідних країн та користуючись підтримкою європейських держав, Україна має шанс включитися в середземноморський діалог.

Необґрунтовано пасивною залишається позиція України щодо країн Перської затоки. Між тим цей регіон має для України винятково важливе значення як з точки зору можливостей диверсифікації джерел енергопостачання та можливості участі в нафтовидобувних і нафтопереробних, металургійних і транспортних проектах, так і з погляду освоєння

перспективних ринків для поставки озброєнь і військової техніки. Не слід забувати й того, що регіон Перської затоки – це джерело потужного інвестиційного капіталу. За умов створення привабливого інвестиційного клімату в Україні можливості залучення цього капіталу могли б стати цілком реальними.

Іран завдяки зусиллям американської дипломатії опинився у зовнішньополітичній ізоляції, принаймні по відношенню до країн Заходу. Ісламська революція в Ірані є прикладом відштовхування від західної модернізації, а ще також і спробою адаптації суспільства до змін без порушення його культурної цілісності. Геостратегічне розташування Ірану давало змогу йому в доіндустріальну епоху слугувати мостом між Азією та Європою, але дезінтеграція СРСР поставила питання розташування Ірану у фокус зіткнення глобальних інтересів. Іран займає друге місце після Саудівської Аравії як нафтова держава і має прибуток від експорту нафти. Це дає змогу мати значні збройні сили і здійснювати масштабні переозброєння. Іран сприймає себе, свої стратегічні інтереси та цілі як своє розміщення у трьох сферах – захисника і рятівника ісламських цінностей, важливого члена «третього світу» в боротьбі проти неоколоніалізму та гравця в грі нафтогазової політики на міжнародній арені. Іран претендує на роль сили, яка спроможна також здійснювати політичний та економічний патронаж регіону. Іран має життєві інтереси щодо забезпечення регіональної стабільності, але його міжнародна ізоляція значною мірою стримує і його активність. Шанси Ірану зменшуються також унаслідок домінування в його економіці етатистської моделі. Послаблення приватного сектору має наслідком те, що іранські товари поступаються якістю європейським та китайським, Іран не здатний запропонувати сучасні технології. В цьому контексті можливості розвитку українсько-іранських відносин виглядають проблематичними.

Усвідомлення тієї обставини, що Україна занадто залежна в енергетичній сфері від однієї держави, спонукало український уряд розглядати відносини з країнами цього регіону як можливість диверсифікації джерел постачання енергоносіїв. До цього часу ця можливість не реалізована, тому виникає природне питання про причини недостатнього розвитку співробітництва між Україною та державами Близькосхідного регіону та перспективи такого співробітництва.

Україна має реальні перспективи участі в нафтогазовій галузі економіки цих країн, зокрема, в будівництві газопроводів, розвідувальних роботах. У рекомендаціях парламентських слухань «Енергетична стратегія України на період до 2030 року», схвалених Постановою Верховної Ради України від 24 травня 2001 року постало питання про необхідність активізації зв'язків, зокрема, з Іраном, Іраком, Лівією, Сирією, Кувейтом, Саудівською Аравією. У рекомендаціях пропонувалося передбачити державну підтримку участі українських компаній в енергетичних проектах за кордоном, стимулювання експорту високотехнологічного енергетичного обладнання та устаткування [5].

Відповідно до потреб української економіки та можливостей народного господарства можна виділити наступні групи енергетичних інтересів України в регіоні: імпорт нафти і природного газу; транзит близькосхідних енергоносіїв; участь українських енергетичних підприємств у функціонуванні енергетичної галузі та розбудові відповідної інфраструктури країн Близького та Середнього Сходу.

Що стосується питання кредитів, то цікавим і досі не дослідженим в Україні аспектом цієї теми є діяльність ісламських банків. Особливістю діяльності таких банків є те, що вони не розглядають гроші як товар, а тому не надають кредити під відсотки. Однією з форм діяльності цих банків є надання коштів для бізнесу, причому ісламський банк бере участь у реалізації певного бізнес-проекту та укладає угоду про розподіл майбутнього

прибутку. У цій ситуації банк йде на ризик такою ж мірою, як і сам власник бізнесу. Винагорода банку не гарантується нічим, а тому банк зацікавлений в успішності справи і докладає відповідних зусиль разом з клієнтом.

Такі умови співпраці бізнесу та банків були б дуже сприятливими для України. Перспективними сферами капіталовкладень є такі, як пошукові роботи на нафту й газ на території України, розширення видобутку вуглеводнів, модернізація НПЗ.

Таким чином, Україна має великі перспективи співробітництва з країнами Близького та Середнього Сходу у сфері енергетики. Такі сподівання ґрунтуються не лише на простому усвідомленні потреби диверсифікації джерел енергопостачання, а й на тих конкурентних перевагах, які має Україна з її повним комплексом послуг та продукції для функціонування та розвитку нафтогазової галузі держав регіону. Саме на можливостях українських підприємств бути залученими до енергетики Близького та Середнього Сходу й варто робити акцент, а не розглядати цей регіон просто в контексті можливих закупівель вуглеводнів.

Значними перешкодами на шляху реалізації енергетичних інтересів України на Близькому та Середньому Сході є недостатнє вивчення енергетичних та банківських можливостей в цьому регіоні, ігнорування досвіду вітчизняних спеціалістів, які працювали у країнах регіону, а також обмежені фінансові можливості українських енергетичних компаній.

Для успішної реалізації енергетичної складової політики в Близькосхідному регіоні Україні не вистачає науково обґрунтованої стратегії цієї політики та належної політичної волі для її реалізації. Отже, приходимо до висновку, що такий пріоритетний напрямок політики України в Близькосхідному регіоні, як її енергетична складова, ще не знайшов належної реалізації.

Те ж саме певною мірою стосується військово-технічного співробітництва України з державами регіону. Україна входить до числа найбільших світових експортерів продукції військового призначення. Регіон Близького та Середнього Сходу є сьогодні одним з пріоритетних для України з точки зору розвитку військово-технічного співробітництва (ВТС).

Здатність України проводити активну політику налагодження військово-технічного співробітництва підтверджується фактичними даними щодо її місця на світовому ринку зброї. Так, починаючи з 1992 р. Україна входила до першої десятки лідерів цього ринку. Україна отримала суттєві надходження від продажу ОВТ. Причому, як відзначають експерти, частка Близького та Середнього Сходу сягає 40% експортованої з України зброї, технологій, спецпослуг і продукції подвійного призначення.

Отже, можемо судити про військово-технічне співробітництво України з державами Близькосхідного регіону як динамічний процес, що набирає обертів. Україна проводила обережну політику просування продукції та послуг свого ОПК, дотримуючись міжнародних правил торгівлі зброєю, міжнародних санкцій. З іншого боку, така обережність України пояснюється існуванням ряду кримінальних справ щодо зловживань у сфері торгівлі зброєю. Такі обставини дали підстави для появи скандальних публікацій у впливових виданнях різних країн, що негативно відображається на іміджі України як надійного партнера у галузі ВТС.

Регіон Близького та Середнього Сходу є сплетінням інтересів найвпливовіших країн світу, і співробітництво України як провідного експортера ОВТ з державами регіону в галузі ВТС завжди було під пильним зором зацікавлених країн. У суперечливих ситуаціях, як, наприклад, бушерський контракт з Іраном, угоди з Сирією та Лівією, мова йшла не лише про конкуренцію між експортерами зброї та подвійних технологій, а й про можливе

порушення військово-стратегічного балансу в регіоні та про озброєння режимів, які підтримують тероризм. У цьому плані позитивним є те, що Україні вдалося довести, що офіційних доказів порушення міжнародних санкцій з її боку не було.

В той же час непослідовність, яка значною мірою підривала довіру до України як надійного партнера у такому важливому сегменті міждержавних відносин, як військово-технічне співробітництво, дуже ускладнювала та суттєво знижувала можливості України щодо реалізації свого потенціалу у цій сфері і зайняття належної їй частки близькосхідного ринку озброєнь. Ці негативні моменти є наслідком відсутності обґрунтованої стратегії експансії українського ВПК на близькосхідний ринок, а також послідовної державної підтримки цієї експансії.

Не дуже успішним можна вважати стан торгівельно-економічних відносин з країнами Близькосхідного регіону. Слід констатувати наявність значного дисбалансу у торгівельно-економічних відносинах, що не відповідає реальним можливостям та потенціалу торгівельно-економічних відносин України з державами регіону.

У політичній сфері Україні вдалося встановити та помірно, без особливих успіхів розвивати політичні контакти з керівництвом близькосхідних країн, а також започаткувати створення нормативно-правової бази, яка б забезпечила нормальні міждержавні відносини. Дисбаланс дипломатичних представництв, відсутність в Києві дипломатичних представництв цілого ряду впливових близькосхідних країн не відповідає об'єктивному потенціалу та можливостям України.

Складність політичних процесів у Близькосхідному регіоні вимагає від України створення відповідної стратегії своєї поведінки, що дозволить більш повно реалізувати там свої інтереси. Без розробки науково обґрунтованої стратегії відносин з країнами Близькосхідного регіону, розширення участі у близькосхідних політичних процесах буде неможливо повністю реалізувати там стратегічні інтереси України.

Список використаних джерел

1. Гура В. Україна та країни Близького і Середнього Сходу// Політична думка. – 1993. №1; Коппель О.А., Пархомчук О.С. Деякі питання розвитку відносин України з державами Близького Сходу // Питання нової та новітньої історії. – 1995. – Вип.41; Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України: Монографія / Рада нац.безпеки і оборони України, Нац. ін-т пробл. міжнар. Безпеки; Відп. редактор Б.О.Парахонський. – К.; ПЦ «Фоліант», 2008. – 591 с.
2. Є спроби аналізу «Близького Сходу» як регіону, який все ще перебуває на етапі формування. Зокрема, П.Білгін аналізував варіанти визначення регіону як відображення трьох безпекових концепцій: 1) арабський регіональний порядок, 2) середземноморський світ, 3) мусульманський світ. Див. Bilgin P. Inventing Middle East. The Making of Regions through Security Discourses. – The fourth Nordic Conference on Middle Eastern Studies: The Middle East in Globalizing World. Oslo, 13-16 August 1998, Djalili M.-R., Kellner Th. Moyen-Orient, Caucase et Asie centrale: des concepts géopolitiques à construire et à reconstruire? // Central Asian Survey. – 2000. – №19(1). – 120 p.
3. Укази Президента України № 894/2001 від 24 вересня 2001 р., № 136/2003 від 18 лютого 2003 р. – [http://www.president.gov.ua/office documents\officdecrees\82565669.html](http://www.president.gov.ua/office%20documents/officdecrees/82565669.html); <http://www.president.gov.ua/officdocuments/officdecrees/136754073.html>.
4. Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України: Монографія / Рада нац.безпеки і оборони України, Нац. ін-т пробл. міжнар. Безпеки; Відп. редактор Б.О.Парахонський. – К.; ПЦ «Фоліант», 2008. – 591 с.

5. Постанова Верховної Ради України та Рекомендації від 24.05.2001 № 2455-III «Про підсумки парламентських слухань «Енергетична стратегія України на період до 2030 року» // Електронна база «Законодавство України» на веб-сайті Верховної Ради України. – <http://zakon.rada.gov.ua/>

Макаренко Є.А.*

ПРОБЛЕМИ, ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ СПІЛЬНОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЄС: ПОГЛЯД НА СУЧАСНІСТЬ І МАЙБУТНЄ

У статті проаналізовано динаміку процесів європейської інтеграції, розглянуто проблеми, здобутки і перспективи спільної зовнішньої політики ЄС, діяльність Дипломатичної служби ЄС в контексті формування ЄС як міжнародного актора.

Ключові слова: європейська інтеграція, спільна зовнішня політика, дипломатична служба.

В статье проанализирована динамика процессов европейской интеграции, рассмотрены проблемы, достижения и перспективы общей внешней политики ЕС, деятельность Дипломатической службы ЕС в контексте формирования ЕС как международного актора.

Ключевые слова: европейская интеграция, общая внешняя политика, дипломатическая служба.

In the article are analyzed the dynamic of European integration, the problems, achievements and prospects of the EU's common foreign policy, the activities of the European External Action Service in the context of the EU as an international actor.

Keywords: European integration, common foreign policy, European External Action Service.

Зміна політичного ландшафту і потенційна зміна політичних еліт в Європі зумовлюють виклики для подальшого поглиблення європейської інтеграції, подолання фінансової та економічної кризи, здійснення спільної зовнішньої політики і, зрештою, для діяльності наднаціональних інститутів ЄС. Суперечності між лідерами Франції і Німеччини про шляхи виходу з кризи певною мірою відображають відмінності політичних і економічних моделей цих країн, підходи політичних лідерів до взаємовідносин у контексті зовнішньополітичних уподобань А.Меркель і Ф.Олланда, оскільки французький президент вже заявив про наміри переглянути бюджетний пакет ЄС, що є неприйнятним для німецького канцлера, про можливість підвищення мінімальної заробітної плати, зниження пенсійного віку у Франції, що не відповідає підходам Німеччини до врегулювання кризи в ЄС. У світлі останніх європейських подій стабільність німецько-французького тандему ставиться під питання, причому більшість дослідників беззаперечно погоджуються з думкою, що Німеччина як країна з найвищими економічними показниками в Європейському Союзі має всі підстави для політичного лідерства в Європі, незважаючи на те, що політичні рішення, ініціатором яких виступала канцлер Німеччини А.Меркель щодо подо-

* доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

лання фінансової кризи, критикувалися саме за неспроможність при розробці антикризових заходів належним чином враховувати особливості соціально-економічного розвитку всіх держав-членів. Відтак, зазначалося, що політика А.Меркель у її спробах зупинити кризу єврозони насправді є «германізацією» європейської грошової та бюджетно-фінансової політики, і в першу чергу контролем проблеми постійного браку готівкових засобів, прозорості податкової політики та дотримання бюджетних правил – комплексом заходів, що, крім обмежень та економії, не передбачають інновацій та розвитку європейської інтеграції. На думку Дж. Сороса, який зазначив, що «не можна звинувачувати Німеччину за її бажання мати сильну валюту та збалансований бюджет», А.Меркель «можна звинуватити у нав'язуванні своїх уявлень, соціально-економічних і зовнішньополітичних, решті країн, які мають інші потреби, інший погляд на діяльність наднаціональних інститутів і спільну зовнішню політику». Існує ризик, зазначив Дж.Сорос, посилити «німецьку» Європу, а не забезпечити лідерство європейської Німеччини, викликати хвилю антиєвропейської реакції, яка була б не в інтересах всіх країн-членів Європейського Союзу. Хоча підписання Лісабонської угоди заклало необхідне підґрунтя для удосконалення організаційних основ ЄС, складний та довгий шлях їх реалізації на практиці не дозволив ЄС суттєво укріпити свої позиції та пом'якшити масштабні наслідки світової фінансово-економічної кризи. Як зазначають дослідники, світова фінансово-економічна криза виявила низку проблем в організації економічних та політичних процесів в ЄС, а в громадянських суспільствах країн, які оголосили про свої євроінтеграційні наміри за часів зміцнення економічної та політичної потужності ЄС, розгорнулися дискусії щодо майбутнього ЄС та доцільності зміни власного зовнішньополітичного курсу. Особливо гостро постають такі питання на фоні поглиблення кризи єврозони та намагань урядів країн-членів ЄС убезпечити національні економіки, відтак, Чехія і Польща прийняли рішення призупинити процеси приєднання до єврозони, а Болгарія – не проводити переговори про приєднання, заплановані на осінь 2012 року [1; 2].

Здобутками європейської інтеграції вважають ухвалення Лісабонського договору, який вніс чергові зміни до договірної основи інтеграції і був покликаний закріпити демократичність ЄС, підвищити роль європейських спільнот у політиці ЄС і надати нові можливості для національних парламентів впливати на прийняття рішень щодо спільної зовнішньої політики ЄС. З погляду експертів саме зовнішня політика має подвійний статус в Європейському Союзі, оскільки водночас це окрема сфера діяльності ЄС, в рамках якої він наділений спеціальною компетенцією, й одна з структурних складових Європейського Союзу. У своїх спробах співробітництва у сфері зовнішньої політики і міжнародних відносин політичні лідери ЄС опинилися перед дилемою: з одного боку, очевидно, що держави-члени матимуть більше влади й впливу у світі, якщо вони діятимуть спільно, ніж самостійно, з другого боку, існують застереження, що координація заважатиме державам-членам діяти передусім в національних інтересах, ніж в загальноєвропейських. Відтак, після Лісабонського договору, проблема спільної зовнішньої і безпекової політики в рамках ЄС видається дискусійною і потребує подальшого реформування. Слід зазначити, що до сфери спільної зовнішньої і безпекової політики ЄС входять будь-які питання міжнародних відносин, зокрема, охорони міжнародного миру й безпеки, поступове формування спільної оборонної політики, забезпечення інтересів ЄС як міжнародного актора у відносинах з третіми країнами та міжнародними організаціями тощо. Необхідно зазначити, що повноваження ЄС щодо представництва інтересів об'єднання на міжнародному рівні від імені держав членів є достатньо обмеженими. ЄС не може видавати для них нормативні акти, обов'язкові для третіх країн, тому при прийнятті рішень у сфері зовнішньої та без-

пекової політики ключова роль відводиться міждержавним органам – Раді Міністрів ЄС і Європейській Раді. За державами-членами з найважливіших питань спільної зовнішньої політики зберігається право конструктивного утримання. Система керівництва у сфері зовнішньої політики на національному рівні достатньо відрізняється від наднаціонального управління в ЄС, оскільки однією з класичних функцій національних урядів є управління міжнародними відносинами, які ЄС потрібно удосконалювати і розвивати. До структур та установ, які беруть безпосередню участь у процесі розробки та втілення спільної зовнішньої і безпекової політики і які визначаються Лісабонським договором, зазначають фахівці, належать керівні органи ЄС: Європейська Рада, Рада міністрів, Європейська Комісія, Європейський Парламент та новий інститут Європейська служба зовнішніх справ [3; 4].

Проте проблематичним є процес ухвалення рішень ЄС який, на думку експертів з інтеграції, є унікальною комбінацією технократичних пропозицій Європейської Комісії, розроблених за активної участі усіх держав-членів, та політичних рішень Ради ЄС, що представляє уряди держав-членів, як правило, спільно з Європейським Парламентом, який репрезентує спільноти ЄС. При цьому у Лісабонському договорі відсутні чіткі положення щодо розмежування сфери зовнішніх зносин наднаціональних інститутів ЄС і сфери Європейської служби зовнішніх справ. Таким чином, йдеться про міжінституційні суперечності щодо спільної зовнішньої політики Європейського Союзу, які стосуються як характеру поточних відносин між Європейською Комісією та Радою ЄС, так і повноважень щодо здійснення зовнішньої політики новою структурою з огляду на виникнення нових аспектів зовнішньої політики і швидку зміну ситуації в міжнародному середовищі [5].

Однією з найбільш знакових змін, привнесених Лісабонським Договором, вважається запровадження посади Президента Європейської Ради Європейського Союзу, коло компетенції якого поширюється також і на можливість представлення ним Європейського Союзу на міжнародній арені у площині питань зовнішньої політики, але без обмеження компетенції Високого Представника ЄС з питань спільної зовнішньої та безпекової політики. Проте у практичній діяльності наднаціональних інститутів ЄС з'явилися проблеми із співвідношенням повноважень обраного Європейською Радою першого Президента Європейської Ради та іншими посадовими особами, відповідальними за представництво ЄС на міжнародному рівні. Зокрема, найбільш проблемними, через нечіткість та недостатню конкретність у розподілі повноважень в контексті Лісабонського договору постають відносини Президента Європейської Ради з Високим Представником з питань зовнішньої та безпекової політики та главою держави – члена, яка головує в Європейському Союзі Перший вимір стосується формату відносин «Президент Європейської Ради – Високий Представник ЄС з питань спільної зовнішньої і безпекової політики» щодо представлення ЄС на міжнародній арені, оскільки саме Високий Представник наділений правом зовнішнього представлення ЄС у міжнародних організаціях, на міжнародних конференціях, а також має повноваження вести міжнародні переговори від імені ЄС у сфері спільної зовнішньої і безпекової політики. Проте Лісабонський договір додає право представлення ЄС на міжнародній арені й до сфери компетенції Президента Європейської Ради. Другий вимір стосується формату відносин «Президент Європейської Ради – глава держави-члена, що головує в Європейському Союзі». Після набуття Лісабонським договором чинності Президент Європейської Ради перебирає на себе основні повноваження, які до цього належали до сфери компетенції глави країни-члена, яка головувала в ЄС за ротаційною схемою, тобто, головує на засіданнях Європейської Ради виступає саме Президент,

підготовку засідань Європейської Ради Президент здійснює на основі роботи Ради з загальних питань, засідання якої також очолює Президент Європейської Ради. Таким чином, Європейська Рада як інституція, яка задає загальний напрямок розвитку Європейського Союзу, визначає загальну політичну лінію та основні пріоритети функціонування ЄС на майбутнє, і фактично виходить з під контролю та впливу головуючої країни-члена [6; 7].

Зазначимо, що після Лісабонського договору принципами та цілями спільної зовнішньої та безпекової політики є збереження спільних цінностей, фундаментальних інтересів, незалежності та цілісності ЄС у відповідності з принципами Хартії ООН, зміцнення безпеки ЄС за усіма напрямками, збереження миру та посилення міжнародної спільноти, підтримка розвитку міжнародної співпраці, а також розвиток та консолідація демократії та верховенства права, повага до прав людини та фундаментальних свобод. Що стосується Високого представника із зовнішніх зносин та безпекової політики, то одночасно він і Президент Ради із зовнішніх справ відіграють ключову роль у формулюванні, підготовці та імплементації спільної зовнішньої і безпекової політики. Новацією Лісабонського договору є й те, що у Раді Міністрів закордонних справ головуватиме Високий представник Європейського Союзу з питань спільної зовнішньої і безпекової політики, який одночасно є віце-президентом Європейської Комісії, що дозволить зробити систему головування в ЄС більш узгодженою та ефективною. Першою на цю посаду було призначено К. Ештон, яка у своїй діяльності поєднує функції двох посад, що існували раніше – Високого представника зі спільної зовнішньої та безпекової політики та Комісара ЄС із зовнішніх зносин [7].

Інституційна дуальність Високого представника ЄС з питань зовнішньої і безпекової політики відкриває можливості для більш узгодженої взаємодії та пришвидшення ухвалення рішень, в тому числі й під час кризових ситуацій, оскільки під політичним та функціональним контролем Високого представника ЄС з питань зовнішньої і безпекової політики перебувають військовий штаб та військовий комітет ЄС, і в цьому розподілі також, як зазначають експерти, закладені майбутні серйозні виклики для відносин з Президентом Європейської Ради ЄС, який навряд чи буде статично спостерігати за діяльністю «міністра закордонних справ ЄС», зокрема, за призначенням «дипломатичного корпусу» у міжнародних організаціях і третіх країнах, стратегічно важливих для ЄС. Джерелом серйозних інституційних та політичних суперечок також можуть стати відносини між Високим представником ЄС з питань зовнішньої і безпекової політики та Генеральним секретарем Європейської Ради ЄС, який також має у своєму розпорядженні вагомі політичні, юридичні та правові ресурси для зовнішньополітичного представництва інтеграційного об'єднання. На думку науковців і практиків, потребує роз'яснення й проблема розподілу ресурсів (штати, бюджет) між Європейською Радою та Європейською Комісією, беручи до уваги, що апарат Високого представника ЄС з питань зовнішньої і безпекової політики вирішено розмістити в офісах Європейської Комісії [8].

Здобутками ЄС у сфері спільної зовнішньої і безпекової політики вважаються також базові принципи, визначені у Рішенні Ради Європейського Союзу щодо організації та функціонування Європейської служби зовнішніх справ від 20 липня 2010 року [9;10]: Першим принципом визначено статус Європейської служби зовнішніх справ в інституційній системі ЄС, за яким Європейська служба зовнішніх справ функціонуватиме як самостійний наднаціональний орган, який не підпорядковуватиметься ні Генеральному Секретаріату Ради, ні Європейській Комісії, оскільки стане апаратом Високого представника ЄС з питань зовнішньої і безпекової політики, який очолить Європейську службу зовнішніх справ (ст.1, п.2. Рішення Ради Міністрів ЄС). Другим принципом є організаційна струк-

тура Європейської служби зовнішніх справ, що складається з Центральної адміністрації та Представництва ЄС у третіх країнах та міжнародних організаціях (ст.1, п.4 Рішення Ради Європейського Союзу). Персонал Європейської служби зовнішніх справ формується з дипломатичних співробітників представництв Європейської Комісії, апарату Ради Міністрів ЄС та країн-членів ЄС. За третім принципом Європейська служба зовнішніх справ має надавати підтримку Високому представникові ЄС у сфері здійснення та координації спільної зовнішньої і безпекової політики, сприяти розробці пропозицій щодо її розвитку (ст.2, п.1, п.2 Рішення Ради Європейського Союзу); Четвертий принцип полягає в регламентації роботи Представництв ЄС, які створюються на базі Представництв Європейської Комісії як складова загальної структури Європейської служби зовнішніх справ. Рішення про відкриття або ліквідацію представництва Європейського Союзу ухвалює Високий представник ЄС з питань зовнішньої і безпекової політики, попередньо узгодивши рішення з Європейською Комісією та Радою Міністрів ЄС (ст.5, п.1). Всі глави представництв ЄС підпорядковуються Високому представникові ЄС з питань зовнішньої і безпекової політики та є офіційними представниками ЄС в країні перебування (ст.5, п.2, п.8 Рішення Ради ЄС). Також поряд з представництвами ЄС діють Спеціальні представники ЄС (зазначимо, що ЄС має 11 Спеціальних представників в 12 країнах та регіонах світу) як інститут врегулювання міжнародних конфліктів і реалізації пріоритетних програм міжнародного співробітництва. Такі представники ЄС займаються позиціонуванням політики та інтересів ЄС у «нестабільних» регіонах і країнах; посиленням європейської присутності у світовій політиці; зростанням ефективності спільної зовнішньої і безпекової політики ЄС у міжнародних відносинах [11; 12].

Зважаючи на надання якісно нового характеру самому факту присутності ЄС на міжнародній арені та інституційному оформленню його правосуб'єктності у координатах міжнародних відносин, важливим вбачається аспект співвідношення діяльності представництв ЄС з діяльністю дипломатичних представництв країн – членів ЄС у третіх країнах. У Рішенні Європейської Ради від 20 липня 2010 року вказано, що Європейська служба зовнішніх справ має надавати організаційну підтримку та тісно співпрацювати з дипломатичними службами країн-членів ЄС у третіх країнах, оскільки це відповідає необхідності проводити зовнішню політику ЄС на основі узгодженості та забезпечити послідовність її реалізації у різних вимірах, зокрема, у діяльності дипломатичних представництв країн-членів, Генерального Секретаріату Ради Європейського Союзу, Європейської Комісії (ст. 3, п.1). Окрім цього, будь-яка країна-член Європейського Союзу може звернутися до Представництва ЄС із запитом щодо необхідності надання її дипломатичній службі у третій країні підтримки, на що Представництво ЄС має обов'язково відреагувати (ст.5, п.10). Таким чином, заснування Європейської служби зовнішніх справ стало важливою подією у площині розвитку спільної зовнішньої і безпекової політики Європейського Союзу на сучасному етапі, що свідчить про значну активізацію руху Європейського Союзу в напрямку набуття ним статусу самостійного актора на міжнародній арені. Зважаючи на значну увагу до діяльності Європейської служби зовнішніх справ, можна очікувати, що в перспективі порядок формулювання та реалізації курсу спільної зовнішньої і безпекової політики Європейського Союзу набуде якісно нового значення, а інституційні суперечності щодо розподілу повноважень між різними наднаціональними інституціями та суб'єктами управлінського процесу будуть зняті [13; 14].

Зауважимо, що К.Ештон, призначена на посаду Високого представника ЄС з питань зовнішньої і безпекової політики, одразу представила програму розвитку дипломатичної служби, якою передбачено залучити для діяльності у сфері зовнішніх зносин на початковому етапі 1525 чиновників Європейської Комісії та Ради ЄС, з часом збільшити кількість

посадовців до 7 тисяч співробітників, і трансформувати представництва Європейської служби зовнішніх справ у 136 країнах, тобто, забезпечити для ЄС статус повноцінного політичного актора міжнародних відносин [15; 16]. Сьогодні структура апарату Високого представника ЄС з питань зовнішньої і безпекової політики є досить складною: як віцепрезидент Європейської комісії К.Ештон має 13 радників; повсякденною роботою апарату керує генеральний секретар, який має двох заступників без адміністративних функцій; також у структурі генерального секретаріату Європейської служби зовнішніх справ наявні шість генеральних дирекцій, побудованих за регіональним і функціональним принципами. Зокрема, перша дирекція займається проблемами планування та управління спільними військовими операціями, друга – забезпечує роботу ситуаційного центру з обміну та аналізу інформації, третя – опікується питаннями внутрішньої безпеки та аудитом, четвертою є департамент зв'язків з іншими інституціями ЄС. Інші генеральні департаменти займаються «глобальними темами»: кліматичними змінами, правами людини, просуванням демократії. Окремий департамент опікується зв'язками з міжнародними організаціями, такими, як ООН і Велика Двадцятка. Четвертий генеральний директорат забезпечує зовнішні зв'язки з Росією та іншими країнами-сусідами ЄС, п'ятий – координує відносини з промислово розвиненими країнами, а шостий – з країнами, які розвиваються. Загалом апарат складатиметься майже з 8 тисяч співробітників та коштує платникам податків близько мільярда євро [17-19]. Відтак, Європейська служба зовнішніх справ, на переконання К.Ештон, має стати провідною дипломатичною службою ЄС у XXI столітті, тому визнається необхідність тісної співпраці з міністрами закордонних справ держав-членів, національними парламентами та Європейським Парламентом.

Проте на відміну від економічної інтеграції ЄС, яка базується на делегуванні значної частини національних суверенітетів у відповідній сфері наднаціональним органам, ситуація з формуванням та реалізацією спільної зовнішньої і безпекової політики ЄС є більш складною, що обумовлено відмінністю національних інтересів та пріоритетів країн-членів у відповідних сферах, різними поглядами на питання зовнішньої політики і безпеки тощо. З одного боку, утворення Європейської служби зовнішніх справ відкриває нові можливості для консолідації зусиль держав ЄС у реалізації спільної зовнішньої та безпекової політики, дозволяючи ЄС діяти як єдиному потужному актору міжнародних відносин, а з другого, з погляду політичних експертів та аналітиків, не варто покладати великі надії на новостворену інституцію, оскільки вона є несамостійною у прийнятті зовнішньополітичних рішень. Фактично повноваження Європейської служби зовнішніх справ обмежені наданням рекомендації для Європейського Парламенту та виконанням рішень Європейської Ради, яка формує головну стратегію, визначає цілі та напрями спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС [20; 21].

На думку експертів, у перспективі наявність «міністерства закордонних справ ЄС» не означає наявності спільної зовнішньої політики, враховуючи, як суперечливо, відреагували уряди країн ЄС на повстання в арабських країнах, що продемонструвало відсутність єдиної зовнішньої політики Європейського Союзу, оскільки у Брюсселі не займаються визначенням загальноєвропейських цілей та інтересів так само, як і аналізом слабких і сильних сторін ЄС у світі, що швидкоплинно змінюється. Зовнішня політика Європи полягає не лише в тому, як ЄС реагує на світові події, що само по собі важливо, зазначають фахівці, зовнішня політика об'єднання, що охоплює півмільярда населення, повинна представляти і захищати низку інтересів, за що раніше несли відповідальність уряди країн ЄС. Різку оцінку здійсненню спільної зовнішньої політики ЄС, як зазначає Ж.Меррітт, надав Бруклінський інститут США: «Абсолютно ясно, що зовнішня політика ЄС перетворилася на клаптикову ковдру, потворне поєднання різних сфер інтересів, зіб-

раних без щонайменшої думки про загальну стратегію...», – і з того часу Європа не зробила нічого для того, аби змінити цю оцінку Інші дослідники зазначають, що керівник дипломатичної служби ЄС К.Ештон намагається оперативно реагувати на всі світові події і брати активну участь у вирішенні актуальних проблем міжнародних відносин (сприяння у вирішенні ізраїльсько-палестинського конфлікту, застосування санкцій проти Сирії та чиновників Білорусії, стабілізація ситуації в Лівії – для стабілізації демократії і ринкової економіки, зокрема, в арабських країнах, ЄС заявив про «нову, амбітну і оновлену стратегію сусідства» і додав півтора мільярда євро до 5,7 мільярда, раніше інвестованих в арабські країни. тощо) [22-24]. Що стосується дипломатичних акцій як представників зовнішньополітичних відомств країн-членів (лист п'яти міністрів закордонних справ ЄС), так і дипломатів Європейської служби зовнішніх справ щодо України, то Високий представник з питань зовнішніх справ і безпеки К.Ештон, а також глава дипломатичного представництва ЄС в Україні М.Тейшейра у своїх заявах підкреслювали стурбованість внутрішньою економіко-політичною ситуацією в Україні і зазначали про безпосередню залежність ратифікації Угоди про асоціацію між ЄС та Україною від дотримання міжнародних стандартів правосуддя. Відтак, можна відзначити спільність і послідовність представників різних інститутів ЄС, що проводять зовнішньополітичну діяльність, у їхньому баченні розвитку відносин з Україною, що полягає у визнанні важливості поглиблення співробітництва з нашою державою, стурбованістю останніми тенденціями політичного життя в Україні та закликом до поваги прав і свобод людини, неприпустимістю вибіркового судочинства тощо [25].

Водночас діяльність К.Ештон критикується за брак дипломатичного досвіду та нових ідей, повільну реакцію на міжнародну ситуацію і неспроможність скоординувати дії всіх членів ЄС. Однак варто підкреслити, що з часу офіційного початку діяльності Європейської служби зовнішніх справ минуло трохи більше півтора року, час, якого об'єктивно недостатньо, щоб виконати безпрецедентне завдання щодо координації політики 27 держав у такій чутливій сфері, як зовнішні зносини, врахувати, що в умовах усесвітньої глобалізації європейські корпорації, що забезпечують економічну стабільність Європи, втрачають національну приналежність, а це означає, що дипломатичних сил окремо взятих урядів країн ЄС недостатньо для забезпечення національних інтересів у міжнародному середовищі. Тому у перспективі Європейська служба зовнішніх справ спільно з найбільшими європейськими бізнес-групами повинна визначити проблемні сфери і вибрати найбільш значимі з них для подальшого розвитку ЄС, а саме, де європейським компаніям будуть потрібні більш чіткі умови інвестування, жорсткіший захист інтелектуальної власності і абсолютно прозоре регулювання.

Список використаної літератури

1. Разногласия между лидерами Франции и Германии о путях выхода из кризиса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ru.euronews.com/tag/france>.
2. Європолітики про переговори Олланда і Меркель [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ru.euronews.com/tag/angela-merkel>.
3. Европейский Союз. Основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. М.: Инфра-М, 2010. – 704 с.
4. Європейська інтеграція: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [С.В. Федонюк та ін.]; за ред. С.В. Федонюка, В.Й. Лажніка. Вид. 2-е, переробл. й доповн. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – 760 с.

5. Сандро Гоці. Європейська Комісія. Процеси ухвалення рішень і виконавчі повноваження / Пер. з італійської. – К.: К.І.С., 2007. – 208 с.
6. Камінський Є.Є. Стратегії спільної зовнішньої політики ЄС// Європейські комунікації: політичні, економічні, правові, безпекові, дипломатичні, суспільні та культурні аспекти: [кол. монографія] / [Макаренко Є.А., Ожеван М.А., Рижков М.М. та ін.]. – К.: Центр вільної преси, 2007. – С. 318-328.
7. Макаренко Є.А. Європа у ХХІ столітті: перспективи трансформацій у нестаціонарній системі міжнародних відносин / Є.А.Макаренко //Дослідження світової політики: Зб. наук. праць. Вип. 4(57). – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2011. – С. 16-26.
8. Кавешников Н. Ю. Лиссабонский договор: как меняется Европейский союз [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.perspectivy.info/oykumena/politika/lissabonskij_dogovor_kak_menajetsa_jevropejskij_sojuz_2009-12-22.htm.
9. Weidenfeld W. The EU's role in the world: efficiency and relevance in times of crisis // Friends again? EU-US relations after the crisis / Ed. by M. Zaborowski. Paris, 2006. – P. 112-113.
10. Dobbins J. Friends again? // Friends again? EU-US relations after the crisis / Ed. by M. Zaborowski. Paris, 2006. – P. 26-27.
11. Cellerino C. The new European External Action Service and the Lisbon Call for Coherence of European External Action: Issues of Accountability and Scope // The Columbia journal of european law. – 2010. – МІ 7, – P. 22-27.
12. Council Decision N 427/2010 establishing the Organisation and functioning of the European External Action Service). [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.eeas.europa.eu/backgroLind docs,index_en.htm.
13. Helwig N., Strob S. The set up of the European External Action Service (Conference Paper «The EU as a global playerw Madrid, 7-8 April 2011). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.exact.uni-koeln.de/fi1eadmin/home/helwigiv/Paper_EEAS_Helwig_Stross.pdf.
14. The European External Action Service: a new impetus for EU foreign policy? (Event report of European Policy Centre – 31 January 2011). [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ecraal.org/fichiers/S08_The_EEAS_A_newr_impetus_for_EU_foreign_policy_31_January_2011_1296818926.pdf.
15. Вінникова Н.А. Аспекти легітимності зовнішньої політики у глобалізаційному вимірі (європейський досвід) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.social-science.com.ua/jornal_content/155/political_problems.
16. Ashton calls for the EU's soft power to be smart power too [Електронний ресурс] // New Europe. – Режим доступу: <http://www.neurope.eu/articles/99120.php>.
17. Європейська служба зовнішніх справ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://eeas.europa.eu>.
18. Утко Г.М. Європейська служба з питань зовнішньої діяльності як новітній інституційний елемент зовнішньої політики ЄС // Гілея: науковий вісник. Вип. 54 (2011) – С. 23-34. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc%5FGum/Gileya/2011%5F54/Gileya54/P23_doc.pdf.
19. Горобець І., Мартинов А. Дипломатична служба Європейського Союзу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uaforeignaffairs.com/article.html?id=474>.
20. Сергієнко Я.В. Дипломатична служба Європейського Союзу: проблеми створення та перспективи розвитку / Я.В.Сергієнко // Дослідження світової політики: Зб. наук. праць. Вип. 45. – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2011. – С. 158.

21. Основные направления внешней политики ЕС глазами нового руководителя европейской дипломатии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rondon.org/polit-100127110521>.
22. Резнікова О. Особливості інтеграційних процесів в ЄС на сучасному етапі: інституційні зміни в системі забезпечення економічної та політичної стабільності // НІСД при Президентові України. Аналітична записка – 15 грудня 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/598/>.
23. Макаренко Є.А. Відносини США і Європи у ХХІ столітті: прагматика і прогностика транс атлантизму/ Є.А. Макаренко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. (Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка). – К., 2011. – Випуск 103. Частина. 1. – С. 54-65.
24. Макаренко Є.А Аналітичні розробки дослідницьких центрів США у сфері забезпечення національних інтересів держави / Є.А. Макаренко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. (Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка). – К., 2011. – Випуск 107. Частина. 1.
25. Відкритий лист 5 міністрів закордонних справ ЄС щодо стану демократії в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www. Tyzhden.ua/Politics/44942](http://www.Tyzhden.ua/Politics/44942).

Пархомчук О.С.*, Гринів Д.**

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ АФГАНІСТАНУ

В статье проанализированы процесс формирования и инструменты реализации регионального измерения внешней политики Афганистана в контексте стабилизации региональной системы международных отношений.

Ключевые слова: Афганистан, внешняя политика, региональная система международных отношений, экономическое сотрудничество, стабилизация.

У статті проаналізовано процес формування та інструменти реалізації регіонального виміру зовнішньої політики Афганістану в контексті стабілізації регіональної системи міжнародних відносин.

Ключові слова: Афганістан, зовнішня політика, регіональна система міжнародних відносин, економічне співробітництво, стабілізація.

The article deals with the scientific study of regional dimension of Afghan foreign policy and its implementation in the context of the regional system stabilization.

Key words: Afghanistan, foreign policy, regional system, economic cooperation, stabilization.

В сучасному світі регіональні процеси набувають більш комплексного характеру, регіоналізація, і, як наслідок, регіоналізм, стають все більш багатовимірними, охоплюючи як економічні, так і політичні та соціальні явища, а також аспекти, пов'язані з забезпеченням безпеки.

В міжнародно-політичних дослідженнях спроби створення теоретичної концепції проміжного (регіонального) рівня між рівнем міжнародної системи та національної держави здійснювались починаючи з 60-х рр. XX століття (О.Янг, Б.Рассет, С.Канторі, Л.Шпігель, М.Брічер та ін.). Теоретичні підходи до аналізу регіональної безпеки розроблялись в межах концепцій «режимів безпеки» (С.Краснер, О.Янг, Р.Кеохейн, Дж.Раггі), «співтовариств безпеки» (К.Дойч, М.Адлер, Е.Барнет, А.Ачарія), «регіональних комплексів безпеки» (Б.Бузан, П.Морган, О.Вевер).

Внаслідок виняткової ролі Афганістану в світових регіональних процесах надзвичайної актуальності набуває аналіз регіонального виміру зовнішньої політики Афганістану з урахуванням регіональних і глобальних трансформацій. Стабільний Афганістан є одним із ключових факторів сталого розвитку регіональної системи міжнародних відносин, що пов'язано з вирішенням таких транскордонних викликів, як наркоторгівля, нелегальна міграція, реінтеграція біженців, тероризм, екстремізм тощо.

* доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

** аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Події в Афганістані спричинили суттєві зміни у розстановці сил як на регіональному, так і на глобальному рівні і виявили нові тенденції у сучасних міжнародних відносинах, які потребують уваги дослідників.

Наукове осмислення сучасних світових політичних процесів неможливе без урахування афганської проблеми, в той же час до сьогодні на науково-аналітичному рівні їй не було приділено достатньо уваги. В Україні, на жаль, бракує комплексних праць з зазначеної проблеми, а в наявних публікаціях аналізуються лише її окремі аспекти. Це і зумовило мету дослідження – визначення принципів формування і механізмів реалізації регіональної політики Афганістану.

Події 11 вересня 2001 р. знову привернули увагу світової спільноти до афганської проблеми. На цьому етапі стратегія щодо Афганістану формується в рамках парадигми «війни проти тероризму» (war on terror). Однак, повалення режиму Талібан, що фактично виявилось найпростішим завданням для міжнародних сил, не стало остаточним засобом для врегулювання ситуації в країні.

Окрім необхідності розбудови державної системи, Афганістан зіткнувся з необхідністю розроблення такої зовнішньополітичної доктрини, яка б забезпечила не тільки його вихід з міжнародної (і найперше регіональної) ізоляції, що стала результатом тривалого внутрішнього конфлікту та правління фундаменталістів, але й дозволила б зайняти Афганістану важливе місце в регіональній системі міжнародних відносин.

Після повалення режиму Талібан в 2001 р., зовнішні контакти якого обмежувалися відносинами з Саудівською Аравією, Пакистаном та Об'єднаними Арабськими Еміратами, новий афганський уряд розпочав активну зовнішню політику, спрямовану на відновлення зв'язків із міжнародною спільнотою та, насамперед, з країнами-сусідами.

Регіональний вимір зовнішньої політики починає займати пріоритетне місце в зовнішньополітичній стратегії Афганістану. В цьому процесі важливу роль відіграли геополітичні імперативи. По-перше, відсутність в Афганістану виходу до моря та, відповідно, його залежність від Пакистану, Ірану, Індії. По-друге, Афганістан перебуває одночасно на периферії двох регіонів: багатой на енергетичні ресурси Центральної Азії та Південної Азії, економічне зростання якої, в свою чергу, потребує додаткових енергетичних ресурсів. По-третє, таке периферійне розташування Афганістану визначає його транзитний потенціал, що, за умови створення відповідної інфраструктури та комунікацій, перетворює Афганістан на активного гравця регіональної торгівлі. Одночасно, розвиток економічного потенціалу розглядається як важливий інструмент стабілізації ситуації в країні та регіоні в цілому.

З іншої сторони, врегулювання афганського конфлікту є неможливим без залучення до цього процесу регіональних акторів, насамперед, Пакистану. Навіть більше, таке розуміння призвело до оголошення президентом США Б.Обамою в березні 2009 р. нової всеохоплюючої стратегії для Афганістану та Пакистану – AfPak [1].

В новій американській стратегії відзначено, що стабілізація Афганістану значною мірою залежить від синхронного вирішення внутрішніх проблем, з якими стикається Пакистан. Ця стратегія є практичним відображенням взаємозалежності країн, які завдяки ефекту переливу (spillover) транскордонних викликів формують своєрідні безпекові комплекси (Б.Бузан) [2]. Водночас, впровадження стратегії AfPak формує додатковий інтерес як з практичної, так і з теоретичної точки зору – фактично, застосування регіонального підходу до врегулювання конфлікту спрямоване не тільки на Афганістан, а й на Пакистан і регіон в цілому, що відкриває перспективу управління не лише окремими державами, а

цілими регіонами (failed regions) – в цьому контексті варто розглядати амбіційні інфраструктурні проекти на зразок газопроводу TAPI чи електромережі CASA-1000.

Варто звернути увагу також на існування внутрішнього виміру афганського регіоналізму, що має важливе значення для остаточного врегулювання конфлікту. Цей вимір визначається поліетнічною структурою суспільства (пуштуни (42%), таджики (27%), хазарейці (9%), узбеки (9%), аймаки (4%), туркмени (3%), балоші (2%), інші (4%) [3]. Така структура суспільства є одним із факторів історичного існування традицій децентралізму в Афганістані, тяжіння окремих регіонів до сфер впливу країн-сусідів та протистояння між окремими етнічними групами (насамперед, по лінії пуштуни – непуштуни). В контексті запланованого виводу міжнародних сил з Афганістану та, відповідно, зростання невизначеності подальшого політичного розвитку країни після 2014 р., враховуючи фактичне визнання суб'єктності руху Талібан (про що свідчить відкриття представництва в Катарі та переговори, які мали місце між США та талібами), у відповідь на що прогнозованим є подальша активізація т.з. «північної опозиції», для афганського керівництва та міжнародної спільноти першочерговим завданням є зосередження уваги на внутрішньодержавних регіональних проблемах, зокрема в рамках національного процесу примирення (Вища рада миру).

Отже, для Афганістану ключовим було вироблення такої формули взаємодії із міжнародною спільнотою, яка б враховувала зовнішні та внутрішні виклики, а також вписувала б економічний розвиток Афганістану як основи для відновлення країни після тривалого конфлікту в регіональний контекст.

У зв'язку з цим, формується зовнішньополітична концепція «регіонального моста», який поєднав би Центральну та Південну Азію, Близький та Далекий Схід. Реалізація такої політики має забезпечити отримання спільних вигод від торгівлі, активізацію економічної співпраці, розвиток регіональної інтеграції країн, реінтеграції Афганістану до регіональної системи, що, в свою чергу, має гарантувати досягнення регіональної стабільності та спільного процвітання.

Ця концепція, зокрема, закріплена в Афганській національній стратегії розвитку на 2008-2013 рр., в якій зазначається, що «Афганістан займає стратегічне положення, з'єднуючи Центральну Азію з Південною, забезпечуючи Китай та Далекий Схід прямим торговельним шляхом з Близьким Сходом та Європою. Одночасно, Афганістан зіткнувся з безпековими загрозами, що мають регіональний вимір та можуть бути ефективно подолані тільки шляхом розвитку регіонального співробітництва» [4].

Окрім стабілізації ситуації в регіоні, втілення цієї концепції передбачає практичні економічні вигоди – оптимізація поставок енергетичних ресурсів, покращення торговельних зв'язків, створення транспортних коридорів, розвиток економічного потенціалу Афганістану та його інтегрування до регіональних інфраструктурних проектів, перетворення Афганістану на важливого гравця регіонального енергетичного ринку.

Проведення в грудні 2002 р. в Кабулі Конференції з добросусідських відносин стало відправною точкою для розвитку регіонального співробітництва та продемонструвало ту роль, яка відводилася взаємодії між регіональними державами в процесі стабілізації ситуації в Афганістані. В цій конференції, окрім Афганістану, були представлені шість його сусідів – Пакистан, Іран, Таджикистан, Туркменістан, Китай, Узбекистан –, які закріпили в заключній декларації принципи регіонального співробітництва, що полягають в повазі суверенітету, територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи, дружніх відносинах, взаємоповазі [5].

Надалі в рамках різноманітних міжнародних форумів з питань врегулювання ситуації в Афганістані, постійно підкреслюється виняткова роль Афганістану в регіональних інтеграційних процесах, насамперед економічних.

В цьому контексті на окрему увагу заслуговує проведення 4-5 грудня 2005 р. в Кабулі першої Регіональної конференції з економічного співробітництва (RECCA), в якій взяло участь 11 країн. В заключній декларації було підкреслено, що «стратегія розвитку Афганістану, яка ґрунтується на співробітництві з регіональними державами, створює значні можливості для зниження бідності та досягнення цілей тисячоліття ООН в цілому регіоні... теперішні умови формують унікальну можливість для покращення добробуту населення регіону шляхом розвитку торгівлі, інвестицій та спільного розвитку інфраструктурних проектів, особливо в транспортній та енергетичній сферах» [6].

Важливим з точки зору інституалізації економічного співробітництва в регіоні стало прийняття рішення про проведення таких конференцій RECCA почергово в кожній регіональній країні. Відповідно, на сьогоднішній день проведено уже п'ять таких заходів – в Кабулі (грудень 2005), Нью-Делі (листопад 2006), Ісламабаді (травень 2009), Стамбулі (листопад 2010), Душанбе (березень 2012).

Основна увага в рамках RECCA зосереджується на розвитку транспортних коридорів, боротьбі з накроторгівлею, розвитку торгівлі та регіонального енергетичного ринку, спільному використанні гідроенергетичного потенціалу регіону, розвитку соціального капіталу [7]. В травні 2010 р. при Міністерстві закордонних справ Афганістану створено Центр з питань регіонального співробітництва, який виконує функції секретаріату RECCA; про пріоритетність саме регіональної економічної інтеграції свідчить і те, що Департамент політики та планування МЗС Афганістану, головним чином, відповідає за формування економічної стратегії та обґрунтування зовнішньоекономічних рішень афганського уряду.

Окрім реалізації власних регіональних ініціатив, Афганістан активно реалізовує політику, спрямовану на приєднання до вже існуючих об'єднань. Зараз він є членом практично усіх головних інтеграційних угруповань в суміжних регіонах.

В контексті розгляду регіональної політики Афганістану, необхідно відзначити також «стамбульський процес», ініційований Туреччиною – 1-2 листопада 2011 р. в Стамбулі відбулася Міжнародна конференція «Безпека та співробітництво в серці Азії». Цей процес спрямований на розвиток регіонального співробітництва в сфері безпеки та зміцнення заходів довіри між країнами на основі принципів територіальної цілісності, неподільності безпеки, пріоритетності ролі ООН, а також інтеграції Афганістану до регіональної системи. Відповідно до заключного документа «Стамбульський процес з питань регіональної безпеки та співробітництва за безпечний та стабільний Афганістан» в Кабулі в черні 2012 р. відбудеться міністерська конференція для підведення попередніх підсумків реалізації «стамбульського процесу» [8].

Однак, незважаючи на амбіційність зовнішньополітичної концепції Афганістану та економічну привабливість регіональних економічних ініціатив, ключове значення для їх втілення матимуть результати завершення передачі відповідальності в сфері безпеки національним силам Афганістану, який розпочався в червні 2011 р. та має завершитися до 2014 р. [9].

Зокрема, відповідь на питання, яким чином міжнародна спільнота буде залучена до вирішення афганського питання після 2014 р., мала дати ювілейна Боннська конференція (5 грудня 2011 р.). Однак відсутність Пакистану, у зв'язку з прикордонним інцидентом, в результаті якого через обстріл натівськими гелікоптерами загинуло понад 20 пакистанських військових, фактично, нівелювала значення цього заходу.

Результатом Боннської конференції стало все ж таки окреслення участі міжнародної спільноти, насамперед, країн-донорів, які забезпечують фінансові надходження, в процесах стабілізації Афганістану після 2014 р., яке ґрунтуватиметься «на трьох принципах – соціальне будівництво, надійне надання фінансової допомоги та тренування афганських сил» [10]. Наступною важливою подією в контексті визначання майбутньої стратегії стосовно Афганістану мало стати проведення Чиказького саміту НАТО в травні 2012 р.

Отже, особливі надії афганський уряд в контексті реалізації своєї регіональної політики покладає на реалізацію проектів в сфері створення транспортних коридорів, транзитної інфраструктури. Тому на сьогоднішній день головним завданням залишається ретрансляція вироблених стратегій та інституційних механізмів в конкретні регіональні проекти, а також подальший розвиток регіонального економічного співробітництва.

Однак, викликом для реалізації визначених завдань є заплановане виведення міжнародного контингенту до 2014 р., що, безумовно, матиме вплив на безпекову ситуацію в регіоні та створює значні ризики, зокрема для інвестицій, які відіграють ключову роль у реалізації задекларованих інфраструктурних проектів та практичному втіленні концепції регіонального економічного співробітництва.

В цьому зв'язку, для подолання майбутніх безпекових та фінансових ризиків Афганістан прагне вибудувати дворівневу систему відносин з іноземними партнерами – перший рівень становлять відносини з регіональними сусідами, а другий рівень – це формування системи договорів про стратегічне партнерство, насамперед, з країнами-донорами, підтримка яких є ключовою для реалізації національних проектів з відновлення Афганістану.

Ключовим на сьогоднішній день є досягнення збалансованого регіонального підходу до врегулювання афганського конфлікту, який би враховував інтереси головних регіональних гравців. В цьому контексті, на перший план виходять відносини між Пакистаном та Індією, а також нормалізація американо-пакистанських відносин. Дії Індії чи міжнародної спільноти, насамперед США, які розцінюватимуться Пакистаном як такі, що спрямовані на послаблення його позицій, можуть мати дестабілізуючий вплив на розвиток ситуації в Афганістані.

Досить обережними мають бути і оцінки внутрішньополітичної ситуації в Афганістані. Так, при аналізі стратегії Талібану треба виходити, насамперед, з очікувань стосовно скорого виводу іноземних військ. Таким чином, утворюється сприятливий період для перегрупування та збільшення сил для вирішального бою після 2014 р.

Список використаних джерел

1. White Paper on U.S. Policy Toward Afghanistan and Pakistan// http://www.whitehouse.gov/assets/documents/afghanistan_pakistan_white_paper_final.pdf.
2. Barry Buzan, Ole Weaver and Jaap de Wilde. Security: A New Framework for Analysis. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1998. – 239 p.
3. Afghanistan // www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/af.html.
4. Afghanistan's National Development Strategy 1387-1391 (2008-2013) // http://mfa.gov.af/Content/files/ANDS-Executive_Summary.pdf.
5. Kabul Declaration on Good Neighborly Relations, 2002 // <http://www.unhcr.org/ref-world/country,,NATLEGBOD,,AFG,,42ef429e4,0.html>.
6. Kabul Declaration On Regional Economic Cooperation, 2005 // [http://mfa.gov.af/Content/files/5Dec_KABUL_DECLARATIONtwo\[1\].pdf](http://mfa.gov.af/Content/files/5Dec_KABUL_DECLARATIONtwo[1].pdf).

7. Islamabad Declaration (Islamabad, 13 – 14 May, 2009) // <http://mfa.gov.af/Content/files/RECCA%203rd%20declaration.pdf>; Kabul Declaration On Regional Economic Cooperation, 2005//[http://mfa.gov.af/Content/files/5Dec_KABUL_DECLARATIONtwo\[1\].pdf](http://mfa.gov.af/Content/files/5Dec_KABUL_DECLARATIONtwo[1].pdf); The Dushanbe Declaration (Dushanbe, 26-27 March, 2012)// <http://mfa.gov.af/Content/files/RECCA%20V%20-%20Dushanbe%20Declaration%20-%20March%202012.pdf>.
8. Istanbul Process On Regional Security and Cooperation For A Secure And Stable Afghanistan <http://www.mfa.gov.tr/istanbul-process-on-regional-security-and-cooperation-for-a-secure-and-stable-afghanistan.en.mfa>.
9. Ashley J. Tellis, Aroop Mukharji. Is a regional strategy viable in Afghanistan?//Carnegie Endowment for International Peace, 2010 – 135 p.
10. Zalmay Rassoul, Guido Westerwelle Afghanistan has a future //Die Welt. – 2 December 2011.

УДК 378(477.87):327(477)

Артьомов І.В.*

ІНТЕГРАЦІЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ У СВІТОВИЙ ОСВІТНІЙ ПРОСТІР: ВНЕСОК ЗАКАРПАТСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

У статті узагальнено основні напрями інтегрування України у світовий освітній простір, здобутки Закарпатського державного університету у цій сфері. Визначено форми і напрями міжнародного співробітництва ЗакДУ з досліджуваної проблематики. Розглянуто такі аспекти, як впровадження інформаційно-інноваційних технологій, розроблення комплексів навчально-методичного забезпечення освітнього процесу, створення електронних підручників і посібників, проведення міжнародних науково-практичних конференцій.

Ключові слова: Болонська декларація, інтеграція, освіта, Закарпатський державний університет, співробітництво, навчально-методичний комплекс.

В статье обобщены основные направления интеграции Украины в мировое образовательное пространство достижения Закарпатского государственного университета в обозначенной сфере. Определены формы и направления международного сотрудничества ЗакГУ. Рассмотрены такие аспекты, как внедрение информационно-инновационных технологий, разработка комплексов учебно-методического обеспечения образовательного процесса, создание электронных учебников и пособий, а также проведение международных научно-практических конференций.

Ключевые слова: Болонская декларация, интеграция, образование, Закарпатский государственный университет, сотрудничество, учебно-методический комплекс.

The article summarizes the main achievements of the Transcarpathian State University in the area of integration into the world education space. Forms and directions of international cooperation of TSU concerning the studied problems are determined. Such aspects as application of information and innovative technologies, working out of training complexes for educational process, creation of electronic textbooks and manuals, and conducting of international scientific conferences are considered.

Keywords: the Bologna Declaration, integration, education, Transcarpathian State University, educational and methodical complex.

Постановка наукової проблеми та її значення. Курс України на європейську інтеграцію потребує якісних змін у сфері науки і освіти, динамічного інтеграційного поступу в

* кандидат історичних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту євроінтеграційних досліджень Закарпатського державного університету

європейський простір вищої освіти, базові положення якого чітко виписані у Болонській декларації.

Інтеграція України в європейський освітній простір потребує вироблення нових механізмів співробітництва з урахуванням вимог Болонської декларації, серед яких: обмін випускниками вузів, вирішення проблеми юридичного визнання дипломів українських вузів у країнах Європейського Союзу; створення умов з метою недопущення «відтоку мізків» з нашої держави; адаптування законодавства України до вимог Євросоюзу; підготовка фахівців, спроможних захистити інтереси країни у жорстких умовах світової конкуренції, розроблення сучасних навчальних посібників.

Аналіз останніх досліджень з цієї проблеми. Проблемам інтеграції вищої освіти України у європейський освітній простір приділяється значна увага, про що свідчать фундаментальні наукові праці таких вітчизняних вчених і педагогів, як В. П. Андрущенко, В. Г. Кремень, В. І. Луговий, М. З. Згуровський, М. Ф. Степко, Л. І. Федулова та ін.

Виклад основного матеріалу. Глобальні інтеграційні процеси сучасного світу – об'єктивна і закономірна тенденція розвитку усіх сфер суспільного життя. Україна як така, що належить до групи найбільших європейських країн (і за чисельністю населення, і за територією), стратегічно не може перебувати поза цивілізаційними процесами сучасності, що характеризуються такими поняттями, як багатополарність, глобалізація та взаємозалежність [8].

В умовах світової глобалізації, змінності, конкурентності й мобільності Європою обрано інтеграційний інтелектуально-інноваційний шлях розвитку із збереженням цінності європейської різноманітності, громадянської активності і відповідальності. Сутнісним проявом цього вибору стали Болонський процес (1999 р.) щодо створення європейського простору вищої освіти (ЄПВО) і Лісабонська стратегія (2000 р.) побудови європейського дослідницького простору (ЄДП). Період формування цих просторів продемонстрував їх закономірні зближення і зв'язок, взаємозумовленість і взаємопроникнення. Приміром, сьогодні неможливо розглядати Болонський процес, не враховуючи Лісабонської стратегії, що вкотре засвідчило Бельгійське (Лювен і Новий Лувен) комюніке «Болонський процес 2020 – Європейський простір вищої освіти в новому десятиріччі», яке прийнято 29 квітня 2009 р. на рівні міністрів, відповідальних за вищу школу. І навпаки, реалізація Лісабонської стратегії потребує безпосередньої участі вищої школи як для підготовки дослідницького персоналу, так і проведення досліджень та розробок [4].

Україна офіційно приєдналася до Болонського процесу тільки на щорічній конференції міністрів вищої освіти європейських держав у Бергені (Норвегія) підписанням 19.05.2005 р. Болонської декларації. На ній міністри 45 держав вищої освіти європейських країн, у тому числі України, 20 травня 2005 р. прийняли підсумкове комюніке «Європейський простір вищої освіти – досягнення цілей». Ним визначалися пріоритети у процесі створення єдиного європейського простору вищої освіти до 2010 р. Підписання Україною цих документів започаткувало реальне приєднання нашої держави до Болонського процесу та офіційне осмислення і впровадження в навчальний процес національними інституціями його принципів.

У Комюніке учасників конференції підтверджувалась готовність країн-учасниць координувати в рамках Болонського процесу «політику зі створення Загальноєвропейського простору вищої освіти (ЗПВО) до 2010 р.» та допомагати країнам, що приєдналися до цього процесу, в реалізації його цілей.

Визначалися і ближні цілі та завдання (на період до 2007 р.), у т. ч.:

- впровадження стандартів і принципів забезпечення якості;

- впровадження національних кваліфікаційних рамок;
- присудження та визнання подвійних дипломів, зокрема на рівні доктора;
- створення можливостей для гнучких траєкторій навчання у вищій освіті, включаючи процедури визнання попереднього навчання.

Виходячи з цього, Комюніке визначило намір створити до 2010 р. загальноєвропейський простір вищої освіти, забезпечити вагомий внесок у створення суспільства, заснованого на знаннях, принципах якості та прозорості при збереженні національних цінностей та розмаїття культур.

Для досягнення цих завдань було визначено курс на:

- зміцнення партнерства між ВНЗ України та зарубіжних країн;
- інтенсифікацію діалогу між державними установами, приватними підприємствами та іншими інститутами суспільства з метою підвищення можливостей працевлаштування випускників з кваліфікацією бакалавра, у тому числі на державній службі;
- підвищення якості знань на основі використання нових методик навчання та наукової роботи;
- залучення студентів до міжнародної співпраці;
- поліпшення якості внутрішніх механізмів контролю та їх взаємозв'язку із зовнішніми системами;
- ратифікацію Лісабонської конвенції про визнання студентів та періодів їх навчання, виконання принципів та їх інкорпорацію в національне законодавство;
- підтримку доповнень Лісабонської конвенції про визнання подвійних дипломів двох або більше країн ЗПВО;
- можливість подальшого навчання протягом усього життя.

Цей процес – складова і один з пріоритетних напрямів внутрішньої і зовнішньої соціально-економічної і політичної стратегії України на шляху входження її в єдине європейське політичне, економічне, інформаційне, правове і культурне середовище. Мета – забезпечити піднесення на рівень кращих європейських і світових стандартів якості життя українського суспільства, виходячи з того, що наука і освіта, стан здоров'я нації, стали визначальними факторами ефективності суспільного виробництва.

Шлях розв'язання цих проблем – поліпшення якості навчально-виховної та наукової роботи, її ефективності, економії суспільних ресурсів, виявлення та використання інтелектуальних ресурсів суспільства. Це вимагає подолання в усіх ланках та на всіх рівнях організації навчально-методичної та наукової роботи віджилих стереотипів мислення учасників навчально-виховного процесу, вироблення і впровадження нових методичних, організаційно-технічних прийомів здійснення освітньої та наукової діяльності.

Ці мотиви були покладені в основу державних рішень про приєднання України до Болонського процесу, інтеграцію української освіти і науки в єдиний європейський освітній і науковий простір, комплексної програми заходів МОН України. Це і наслідок світових процесів глобалізації економіки в умовах наростаючої конкуренції, яка за сучасного науково-технічного прогресу є похідною від конкуренції на ринку праці. Її зміст дедалі більше визначається інтелектуальним потенціалом в освітньо-науковій сфері суспільного виробництва [6].

Глобальні процеси в національних системах освіти суттєво впливають на систему освіти в Україні. Підтвердженням цього є динамічний розвиток процесів, започаткованих Болонською декларацією в провідних вузах держави. Діалектичний розвиток освітніх систем та впровадження основних положень названого документа пояснюється поширенням європейської та світової наукової культури, що ґрунтується на університетському

прагненні пошуку істини і збагаченні досвіду навчання. Результатом цих процесів є розширення відкритості національних наукових і освітніх просторів, що сприяє обміну досвідом та ідеями.

Саме тому ЗакДУ за 15 років діяльності став членом низки міжнародних наукових організацій Європи і виконує спільні угоди про співробітництво з 35 вузами-партнерами з 12 країн.

У Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки [5] наголошується, що в країні уже зроблено конкретні кроки щодо інтеграції вітчизняної вищої освіти в міжнародний освітній простір. Практика роботи Закарпатського державного університету засвідчує, що зазначений процес потребує якісних змін, адже сучасне суспільство, яке пристосовується до проблем глобалізації, потребує чіткої відповіді на багато запитань щодо впровадження новітніх технологій навчання, що ґрунтуються на нових методологічних засадах інтеграційного характеру.

З метою дослідження пріоритетів, принципів та напрямів реформування вітчизняної вищої освіти, окреслення шляхів її інтеграції в європейський і світовий освітній простір, вироблення і впровадження відповідних рекомендацій Закарпатський державний університет спільно з Міністерством освіти і науки, молоді та спорту запровадив з 1999 року щорічні міжнародні науково-практичні конференції.

Їх постійними організаторами є Закарпатський державний університет, Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОНМС України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Київський університет права Національної академії наук України, Братиславський економічний університет, Кошицький технічний університет, Кошицький університет ім. П.Й. Шафарика, Академічне товариство імені Михайла Балудянського (Словацька Республіка), Дебреценський університет ім. Л. Кошута, Мішкольцький університет, Західноугорський університет (Угорщина), Жешовський університет (Польща), Пльзенський університет (Чеська Республіка), Університет м. Арад (Румунія), Університет ім. Матей Бела у місті Банська Бистриця, Празький економічний університет, Педагогічний інститут м. Ніредьгаза, Повітовий науковий музей у м. Сату-Маре, Міжнародний інститут підприємництва і права у м. Прага.

За час, що минув, проведено 23 такі конференції. Їх учасниками були понад 1500 вчених з 8 країн, які піддали глибокому аналізу теоретичні і практичні аспекти адаптації національної освіти України до європейських стандартів і вимог Болонського процесу і виробили практичні рекомендації щодо впровадження складових механізму забезпечення процесу інтеграції в європейський освітній простір на основі використання кращого досвіду вищої школи України.

Матеріали конференцій, наукові розвідки їх учасників дозволили виробити аналітичні оцінки стану формування єдиного європейського освітнього і наукового простору, окреслити шляхи модернізації національної вищої школи, виокремити гальмівні чинники цього процесу. За матеріалами конференцій університетом опубліковано понад 1000 наукових статей, які вміщені у 22 випусках збірника наукових праць – «Міжнародного наукового вісника». Цей збірник у 2010 році отримав міжнародний стандартний серійний номер ISSN, що дає можливість науковцям із 130 країн світу користуватися його публікаціями.

Ще одним напрямом наукової та навчальної роботи Закарпатського державного університету щодо забезпечення інтеграції науки і освіти як необхідної умови підвищення якості підготовки фахівців стала розробка і видання навчально-методичного забезпечення нового покоління. При розробленні підручників і навчальних посібників викладачами університету враховані як сучасні навчально-методичні вимоги, так і новаторські підходи.

Зокрема, НН Інститут євроінтеграційних досліджень ЗакДУ підготував серію навчальних комплексів з проблем євроінтеграції України під загальною назвою «Євроінтеграція: український вимір».

У навчально-методичний комплекс з питань європейської інтеграції України, розроблений Інститутом, входять навчальні посібники, хрестоматії, довідкова література (гlossарії), навчально-методичні посібники. 11 з них мають гриф МОНМС України. Комплекс доповнюють супровідні видання: збірники наукових праць за матеріалами тематичних міжнародних науково-практичних конференцій, проведених ЗакДУ.

Поєднання в одній серії видань навчального, наукового, навчально-методичного та довідкового матеріалу, наявність логічних зв'язків та взаємодоповнюючих модулів між випусками зумовило високий рівень викладення і засвоєння студентами навчального матеріалу.

Поглиблене теоретичне осмислення принципів і пріоритетів процесу інтеграції вищої освіти України до європейського і світового освітнього простору знайшли відображення в ґрунтовних виданнях ЗакДУ, датованих 2011 роком, – двох монографічних дослідженнях: «Філософія інтеграції» [9] та «Інтеграція в європейський освітній простір: здобутки, проблеми, перспективи» [3] і навчальному посібнику «Концептуальні і правові основи формування європейського освітнього простору» [1].

Серед основних складових роботи вузів України з реалізації положень Болонської декларації пріоритетним є міжнародне партнерство, як важливий механізм інтегрування в європейський і світовий освітній простір. Враховуючи це у Закарпатському державному університеті розроблено концептуальну модель розвитку міжнародного співробітництва, яка передбачає:

- досягнення міжнародних стандартів якості у галузі дослідницьких та навчальних програм; гармонізацію навчальних планів університету з навчальними планами провідних європейських вузів за відповідними освітніми програмами;
- забезпечення відповідно до вимог Болонського процесу мобільності студентів;
- впровадження та реалізацію програм спільних дипломів як ефективного засобу підвищення конкурентоздатності ЗакДУ на ринку освітніх послуг;
- участь ВНЗ у міжнародній науково-дослідній діяльності;
- розвиток міжнародної діяльності як засобу реалізації якості освітньої діяльності університету, посилення її виховної ролі;
- розвиток мовної підготовки викладачів і студентів;
- забезпечення зростаючого вкладу міжнародної діяльності у фінансову потужність університету.

Університетом укладено та успішно виконується понад 30 угод про міжнародне співробітництво у сфері освіти і науки з вищими навчальними закладами та науковими установами Словаччини, Чехії, Польщі, Румунії, Угорщини, Франції, Німеччини та США [2]. Поряд з цим міжнародне співробітництво ЗакДУ здійснюється за численними напрямками, серед яких визначальними є:

- реалізація спільних наукових та освітніх проектів у галузі права, інформатики, економіки, міжнародних відносин та міжнародного бізнесу;
- обмін студентами, аспірантами та викладачами;
- спільне видання наукової та науково-методичної літератури;
- забезпечення стажування та навчання науково-педагогічних працівників і студентів у провідних навчальних закладах зарубіжжя та навчання за програмами зарубіжних вишів;

- організація міжнародних науково-практичних конференцій, симпозіумів, семінарів, круглих столів тощо.

Зростанню міжнародного авторитету провідних вчених університету значною мірою сприяє членство ЗакДУ у міжнародних освітніх та наукових організаціях: Асоціації університетів Карпатського регіону, Академічному товаристві ім. М. Балудянського (Словаччина). Ректор ЗакДУ професор Вашук Ф.Г. є дійсним членом Клубу ректорів Європи.

Освітні та наукові здобутки вишу високо оцінили представники експертного комітету Європейського саміту лідерів, нагородивши ЗакДУ почесною відзнакою «Європейська якість» за внесок у розвиток інтеграційних процесів вищої освіти, науки, бізнесу і культури.

Закарпатський державний університет був удостоєний також відзнаки «Best Enterprises of Europe Prize» («Краще підприємство Європи») за найбільш динамічний розвиток у галузі вищої освіти.

У відповідності з домовленостями університети здійснюють пошук джерел фінансування для реалізації спільних освітніх програм, в т.ч. за рахунок грантів, що фінансуються фондами Європейського Союзу. Зокрема, на кошти Центру теології та природничих наук (м. Берклі, США) були проведені курси-семінари «Наука у віці релігійного ренесансу» в межах програми «Наука і релігія». ЗакДУ спільно з Масачусетським університетом (м. Амхерст, США) було розроблено проект програми «Державне управління», на виконання якої урядом США (Інформаційна агенція США) виділено грант на 240 тис. доларів США, що дозволило забезпечити навчання закарпатських студентів у США з метою отримання кваліфікації фахівців з адміністративного управління [7].

Після вручення відповідних сертифікатів їх було включено до кадрового резерву апарату управлінь Закарпатської обласної державної адміністрації. У рамках програми «Свобода і верховенство закону: уроки для держави у перехідному періоді» Темплтонською Фундацією Свободи проведено спільне навчання студентів університету з отриманням міжнародних дипломів.

Ряд науково-педагогічних працівників стали переможцями Програми обміну ім. Фулбрайта і пройшли стажування у зарубіжних вищих навчальних закладах. Науковці ЗакДУ є експертами багатьох грантових програм Європи. Значна увага приділяється стипендіальним проектам та грантам. Розроблено понад 30 проектів для участі у грантових програмах.

Проведено лекції та практичні заняття щодо правильності оформлення проектів та апікаційних форм. Започатковано зустрічі для студентів та викладачів з представниками стипендіальних проектів. Відповідно до програм двостороннього та багатостороннього міжнародного обміну більше 250 студентів взяли участь у зарубіжних конференціях і семінарах.

Новим кроком на шляху до єдиного європейського освітнього простору є міжнародне партнерство університету згідно з програмою подвійних дипломів з університетами Франції, Словаччини, Чехії та Польщі. Так, у 2011 році ЗакДУ спільно з Кошицьким технічним університетом та Університетом м. Ніцци – Софія-Антиполіс подали заявку на участь у конкурсному проекті «TEMPUS – 4» під назвою «Європейська освіта в галузі економіки, подвійні дипломи у Закарпатському державному університеті» (EURODIP).

Угода про співробітництво між Закарпатським державним університетом та Університетом м. Ніцци – Софія-Антиполіс (Франція) передбачає введення в ЗакДУ франко-української програми навчання, яка дозволить студентам нашого навчального закладу здобути одночасно український та французький дипломи бакалавра з економіки та ме-

неджменту. В університеті навчання студентів за цією програмою розпочалося 1 жовтня 2009 р.

З урахуванням різних термінів навчання для отримання диплома бакалавра за французькою (3 роки) та українською (4 роки) програмами, на першому курсі студенти поглиблено вивчають французьку мову, адже частина лекцій в майбутньому читатиметься викладачами партнерського університету.

Відповідно до угоди про співробітництво по завершенні програми студенти матимуть можливість проводити дослідження чи продовжити навчання у вузі-партнері з метою отримання науково-освітнього ступеня магістра і доктора. Франко-українська програма Закарпатського державного університету надає можливість українським студентам отримати одночасно український і французький дипломи з економіки і менеджменту: диплом освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» у Закарпатському державному університеті та диплом ступеня «бакалавр» в університеті Ніцци – Софія Антіполіс.

Такий підхід до планування, організації і проведення навчального процесу та наукових досліджень спільно із зарубіжними навчальними закладами дозволяє не лише ефективно реалізувати навчальні плани та оптимізувати управління навчальним процесом, а й забезпечувати якісну підготовку фахівців.

Зусиллями ЗакДУ та Міжнародного інституту підприємництва і права у м. Прага (Чехія) реалізовано проект спільного навчання та взаємного визнання дипломів. Празькі студенти здобувають ступінь магістра за інтегрованими навчальними планами ЗакДУ відповідно до вимог Болонського процесу. Українські дипломи про вищу освіту нострифіковані Західночеським університетом (м. Пльзень).

З 2010 р. діє словацько-українська програма для магістрів. Студенти ЗакДУ мають змогу навчатися у магістратурі Кошицького виробничо-господарського факультету Братиславського економічного університету за спеціальностями «Облік і аудит», «Фінанси та кредит» на безкоштовній основі.

У 2012 р. міжнародне партнерство ЗакДУ з вузами провідних країн ЄС збагатилось співпрацею з Варшавським університетом фінансів та управління за програмою подвійних дипломів.

Польсько-українська магістерська програма подвійних дипломів дає унікальну можливість студентам ЗакДУ одночасно навчатися у двох університетах, здобуваючи український та європейський дипломи. Програма передбачає інтенсивне вивчення фахових дисциплін, поглиблене – польської мови. Студенти матимуть можливість отримати сертифікат з англійської мови Кембриджського університету, брати участь у міжнародному студентському обміні та проходженні практики у рамках стипендіальної програми «Erasmus».

Закарпатський державний університет оголосив конкурс серед студентів на участь у польсько-українській магістерській програмі подвійних дипломів за спеціальностями: «психологія», «право», «менеджмент», «управління та адміністрація», «політологія», «фінанси та бухгалтерський облік».

Здобувши диплом освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр», студенти Закарпатського державного університету можуть вступати до магістратури Університету фінансів та управління у м. Варшава (Польща). Студенти університету матимуть можливість проходити практику в різних приватних і державних установах Польщі та інших країн ЄС.

Крім того, завдяки домовленості між навчальними закладами, студенти ЗакДУ отримуватимуть комплексну допомогу в процесі навчання і працевлаштування протягом усього терміну навчання у Варшаві.

Але поряд з позитивами на шляху інтегрування у ЄПВО є багато викликів, які потребують вирішення. Погоджуємось з думкою академіка В.І.Лугового про те, що існує необхідність формування і впровадження національної концепції якості вищої освіти, що сумісна з європейськими критеріями якості вищої освіти (ЄКЯВО) і водночас ураховує традиції, особливості та можливості вітчизняної вищої школи; створення системи гарантування якості вищої освіти в Україні на основі національної концепції якості вищої школи.

Зрослі завдання з реформування вітчизняної вищої освіти в Україні потребують подальшого зміцнення організаційно-кадрового потенціалу підготовки і прийняття відповідних рішень, його подальшої концентрації на дослідженнях актуальних проблем Болонського процесу, зокрема у зв'язку з уточненням принципів і пріоритетів, пролонгацією цього процесу до 2020 р.

Для забезпечення державно-громадського підходу до вдосконалення вищої школи потрібно посилити інституційну основу загальнонаціональної фахової дискусії та вироблення погоджених рішень із зазначеної проблематики.

З метою посилення кадрового і дослідницького потенціалу, зорієнтованого на розв'язання проблем трансформації вищої освіти в контексті сучасних тенденцій, важливо відповідним чином спрямувати тематику фундаментальних наукових досліджень.

Потрібно також розвивати співробітництво із закордонними інституціями та міжнародними організаціями, зокрема брати асоційовану участь (за прикладом Росії) у системному порівняльному аналізі освіти, що дасть змогу краще усвідомити вимоги та перевірити запропоновані засади, що сприятиме динамічному поступу вищої школи України до європейського та світового простору.

Слід об'єктивно визнати, що на шляху інтегрування у світовий і європейський простір існує чимало стримуючих факторів і викликів. Окремі з них, на наш погляд, такі:

1. Можливе «вихолощення» в процесі інтеграції існуючих традицій і потужних можливостей вітчизняної вищої освіти, яку слід не руйнувати, а вдосконалювати і розвивати на основі національної концепції вищої освіти.

2. Посилення імміграції висококваліфікованих спеціалістів і загалом «мізків», якщо не створювати їм належних умов праці і відповідної її оплати.

3. Недостатність науково-методичного, кадрового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення для реалізації положень Болонського процесу в Україні.

4. Надлишкова регламентація та недостатня гнучкість адаптування навчальних програм з багатьох дисциплін і неготовність багатьох вузів формувати нові компетенції випускників, з урахуванням мобільності ринку праці.

5. Гострою залишається проблема використання іноземних мов, незважаючи на те, що у прикордонних регіонах більшість населення спілкується двома-трьома мовами сусідніх країн.

Висновки. У пропонованій статті ми розглянули стан і етапи інтеграції вищої школи України до світового і європейського освітнього простору на прикладі Закарпатського університету, робота якого отримала визнання науковців та організаторів міжнародних наукових виставок «Освіта і кар'єра», «Сучасна освіта і Україна», а також відзначена престижними нагородами «Європейська якість» та «Вуз Європи, який найбільш динамічно розвивається».

Напрацьований досвід співпраці з 35 вузами-партнерами з 12 країн, щорічні (двічі на рік) міжнародні науково-практичні конференції, що організовує і проводить університет на базі кращих вузів сусідніх країн-членів ЄС (Словаччина, Румунія, Угорщина), дозво-

ляють об'єктивно оцінювати пройдений шлях та збагатитись новими формами співпраці з реалізації вимог і завдань Болонського процесу.

Важливо зазначити, що за роки, які пройшли з часу приєднання України до Болонської декларації, зроблено чимало корисного для розвитку і вдосконалення вищої освіти, незважаючи на існуючі виклики. Для їх подолання, на наш погляд, знадобиться багато сил і часу, але реалізація Національної програми розвитку вищої освіти 2012-2020 і нової редакції Закону України «Про вищу освіту» дозволить Україні повернутись у царині освіти на провідні позиції в Європі і світі.

Список використаних джерел

1. Артьомов І.В. Концептуальні і правові основи формування Європейського освітнього простору: навч. посіб. / І.В. Артьомов, О.М. Ващук; за ред. Ф.Г. Ващука, В.І. Лугового. – Ужгород: ЗакДУ, 2011. – 568 с.
2. Ващук Ф.Г. Актуальні аспекти й особливості інтеграції вищої школи України в європейський освітній простір / Ф.Г. Ващук // Геополітика України: історія та сучасність: зб. наук. пр. Вип.1. – Ужгород: Ліра, 2009. – 312 с. – С. 238-254.
3. Інтеграція в європейський освітній простір: здобутки, проблеми, перспективи: монографія / за заг. ред. Ф.Г. Ващука. – Ужгород: ЗакДУ, 2011. – 560 с.
4. Луговий В.І. Інтеграція в європейські простори вищої освіти і досліджень – важлива складова геополітики України: успіхи і труднощі реалізації / В.І. Луговий // Геополітика України: історія і сучасність: зб. наук. пр. Вип.1. – Ужгород: Ліра, 2009. – 312 с. – С. 255-270.
5. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://guonkh.gov.ua/content/documents/16/1517/Attaches/4455.pdf>.
6. Олексик Х.М. Еволюція Болонського процесу та його організаційно-правове забезпечення в Україні / Х.М. Олексик // Інтеграція в європейський освітній простір: здобутки, проблеми, перспективи: монографія / За заг. ред. Ф.Г. Ващука. – Ужгород: ЗакДУ, 2011. – 560 с. – С. 69-82.
7. Міжнародні зв'язки Закарпатського державного університету [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Закарпатського державного університету. – Режим доступу: <http://www.zakdu.edu.ua>.
8. Суліма Є.М. Глобалістика: підручник / Є.М. Суліма, М.А. Шепелєв. – К.: Вища школа, 2010. – 544 с.
9. Філософія інтеграції: монографія / За заг. ред. В.Д. Бондаренка, Ф.Г. Ващука. – Ужгород: ЗакДУ, 2011. – 372 с.

Видмарович Б.Д.*

ВЗГЛЯД ПЕКИНА НА ПРОБЛЕМУ «КИТАЙСКОЙ УГРОЗЫ»

The article deals with the problem of 'Chinese threat', a theory that has -according to many experts – first emerged in Japanese politics. Japan is more than just China's close neighbor in the East Asia, it's one of its biggest rivals in the struggle for political weight and even dominance in the Region. As China grew both economically and politically, Japanese political and military circles – especially right-winged ones – started spreading the 'China threat' fears. The article shows the nature of those fears: how did the theory come to life. It also analyzes different expert opinions and angles – both Chinese and Japanese – in approaching the theory. Overall, the Author tried to grasp the magnitude of the impact the theory has had on Sino-Japanese ties since the very beginning of the 20th century.

Key words: China, threat, Japan, theory, security, military alliance

Ключевые слова: Китай, угроза, Япония, теория, безопасность, военный союз

Периодически возникающая напряженность в китайско-японских двусторонних отношениях на фоне растущей экономической и военной мощи Китая вновь актуализировала концепцию о «китайской угрозе» [10], которая пользуется достаточно большой дозой популярности в политических и экспертных кругах – прежде всего Японии и США. Обвинения в адрес Китая, как отмечают китайские и зарубежные аналитики, сводятся в основном к нескольким главным пунктам:

1. После сокращения численности американских и российских войск в Азиатско-Тихоокеанском регионе Китай стремится заполнить образовавшийся вакуум силы и занять в нем доминирующее положение.
2. Китай планирует стать военной и экономической сверхдержавой в регионе.
3. Закупая у России современные виды оружия – приобретая российские самолеты и корабли в целях модернизации военно-морских и военно-воздушных сил, Китай тем самым берет на себя ответственность за развертывание гонки вооружений в регионе.
4. На протяжении последних двух десятилетий, т.е. начиная с 90-х годов, Китай резко увеличил военные расходы, причем эти расходы продолжают постоянно расти [1; 2, с. 198-202].

Увеличение реальной военной силы Китая, согласно сторонникам теории о «китайской угрозе», может стать военной опасностью для окружающих стран. Сам Китай причины распространения концепции об угрозе усматривает прежде всего в опасении США и Японии, что развивающаяся в последние два десятилетия быстрыми темпами экономика Китая позволит ему в скором времени стать крупной военной силой. Благодаря этому в XXI веке Китай по экономическим и военным показателям займет ведущее место в ре-

* кандидат исторических наук, выпускник кафедры международных отношений и внешней политики России МГИМО(У), преподаватель школы славянских языков СВА (г.Москва)

гионе, что не только уменьшит влияние Японии и США, но и поставит под вопрос позиции США как одного из мировых лидеров, т.е. создаст помехи в проведении политики гегемонии и создания нового миропорядка по своим идеологическим стандартам. По этой причине усилия США направлены на проведение политики сдерживания Китая, в чем особенно заинтересована и Япония, как соперник КНР.

С другой стороны, китайские эксперты рассматривают появление и пропаганду теории «китайской угрозы» еще и как результат недовольства других стран внутренним строем и стабильностью КНР. То есть, процветание Китая как единственного оставшегося после распада СССР крупного социалистического государства, является, по мнению китайских экспертов, непосредственным вызовом западной системе и главной целью в идеологическом натиске со стороны американских политических сил и их союзников.

Китайская политическая публицистика также совершенно небезосновательно указывает и на такой очевидный факт, как стремление с помощью пропаганды этой теории вызвать разногласия между странами-членами АСЕАН, посеяв страх перед «китайской угрозой». Сторонники теории о «китайской угрозе» мотивируют это тем, что обладающий военной мощью Китай может прибегнуть к использованию силы и в решении территориальных проблем в Южно-Китайском море. Как считает КНР, этот факт в свою очередь может побуждать страны Юго-Восточной Азии закупать как можно больше оружия у стран Запада для защиты от Китая, поскольку военное строительство в Китае может нарушить региональный баланс сил, представляя угрозу безопасности соседям КНР. Кроме того, распространение этой теории негативно отразится и на решении вопроса энергобезопасности, поскольку к 20-м годам XXI века Китай начнет испытывать серьезный дефицит в энергоресурсах и продуктах питания, что само по себе чревато возникновением серьезных противоречий с соседними странами.

Во всяком случае, дальнейшее распространение теории об угрозе по оценке Китая несомненно наносит прямой вред взаимоотношениям страны с государствами региона.

Реакция КНР на любые заявления о военной угрозе из Китая всегда негативна. Не отрицая факт ориентации страны на превращение в экономически сильное государство с развитым военно-промышленным комплексом, Китай в свою очередь приводит ряд контраргументов, посредством которых, он пытается достичь двойной цели: во-первых, преуменьшить масштабы собственного вооружения, а, во-вторых, перебросить ответственность за рост своих военных расходов на соседние государства – прежде всего на Японию.

Считая Японию инициатором концепции о «китайской угрозе», Китай полагает, что на деле этой теорией Япония пытается замаскировать угрозу, исходящую для окружающих стран в первую очередь именно от Японии как страны, которая на протяжении нескольких веков проводит политику, враждебную Китаю, не осознала преступлений, совершенных в ходе агрессии во Второй мировой войне и не принесла публичных извинений перед китайским народом и другими азиатскими странами. В доказательство собственной миролюбивой политики Китай приводит факт добровольного отказа от военной компенсации после Второй мировой войны, несмотря на большой ущерб, нанесенный ему Японией.

Далее, Китай указывает, что Япония, говоря о «китайской угрозе», не приводит никаких доказательств того, что она от нее пострадала. Нарочито резкую реакцию Пекина вызывают публикации на эту тему в самой Японии. По мнению японских политиков и ученых, по окончании «холодной войны», по мере бурного экономического развития Китая он фактически стал основной внешней угрозой безопасности Японии, так что с

1991 г. японское правительство в своей Белой книге о безопасности стало посвящать КНР отдельную часть. Так, например, в Белой книге по обороне Японии за 1996 г. говорилось, что модернизация военного потенциала Китая «усиливает напряженность в регионе» [8]. В тот же период в одном из своих выступлений японский премьер Р. Хасимото также утверждал, что «некоторые признаки показывают, что Китай стремится к гегемонии и статусу сверхдержавы, что очень опасно» [9].

Считая подобные утверждения крайне необоснованными, китайские политики и историографы стремятся опровергнуть подобные утверждения посредством приведения доказательств обратного, т.е. того, что наибольшую угрозу испытывает именно Китай, причем именно от создателей теории о «китайской угрозе». Так, в частности, в статье под названием «Настоящая угроза исходит от тех, кто трубит о «китайской угрозе»» [1] китайская сторона напомнила, что за 70 лет после реставрации Мэйдзи, т.е. в период с середины XIX по 1912 г. Япония выступила инициатором и участницей 14-и войн, 10 из которых велись против Китая. Более того, Япония не только совершала агрессии против Китая, но и продолжает сохранять милитаристский дух в стране.

Касательно роста военных расходов Китая глава МИД Японии Таро Асо в 2006 г. отметил, что «Китай с миллиардным населением и ядерным оружием увеличивает военные расходы 17 лет подряд, причем их прирост измеряется двузначными цифрами, а их содержание крайне непрозрачно. Китай в значительной степени становится угрозой» [7]. МИД КНР прокомментировал данное заявление таким образом: «Китай следует по пути мирного развития. Развитие Китая внесло общепризнанный вклад в обеспечение мира и стабильности в регионе и во всем мире, а также принесло огромные шансы развития странам Азии, в том числе и Японии. Это очевидный факт. Такое высказывание Таро Асо как главы МИД Японии является очень безответственным. Невольно напрашивается вопрос, какую цель преследует глава МИД Японии Таро Асо, распространяя в данный момент необоснованное утверждение о китайской угрозе?» [3]. Комментируя также заявление начальника Управления национальной обороны (УНО) Японии о том, что все растущие военные расходы Китая составляют угрозу Японии, представитель китайского МИД повторно подчеркнул отсутствие какой бы то ни было угрозы со стороны Китая, прямо обвинив начальника УНО в недостоверности изложенных им сведений: «Мы выступаем против действий некоторых государств, которые под предлогом роста военных расходов в КНР распространяют тезис о т.н. «китайской угрозе». Начальник Управления национальной обороны Японии вступил на этот пост недавно, и мы бы хотели посоветовать ему сперва ознакомиться с неизменной позицией и политикой Китая, а уж потом высказывать свои мнения. Мы призываем соответствующие стороны в настоящий момент говорить и делать только то, что способствует улучшению и развитию китайско-японских отношений. Кроме того, я обратил внимание также на следующее: он упомянул, что «японо-американский военный союз» касается и Китая. Если полученная мною информация является точной, то я должен отметить, что «японо-американский военный союз» — это двусторонняя программа, выработанная в особых исторических условиях «холодной войны», и она должна строго ограничиваться в двусторонних рамках, выход из этих рамок может вызвать беспокойство у соседних стран и внести осложнения в ситуацию безопасности в регионе» [4].

Таким образом, китайская сторона недвусмысленно заявила о своей собственной обеспокоенности будущего пути Японии, исходя прежде всего из японо-американского союза и некоторых его действий, создающих тревожные неутешительные перспективы для региона в целом, имея в виду прежде всего тайваньский вопрос. Официальный пред-

ставитель МИД КНР Цинь Ган на пресс-конференции в февраля 2007 г. в достаточно резкой форме прокомментировал также и военные расходы Японии, и ее внешнюю политику касательно ближайших соседей, отметив следующее: «...мы уже не раз излагали свою позицию по так называемым вопросам о развитии вооруженных сил и нетранспарентности оборонных расходов /.../. Япония знает об этом предельно ясно. Китай в качестве суверенного государства, обладающего протяженной сухопутной и морской границей, поддерживает оборонные силы на определенном уровне в целях обеспечения суверенитета, территориальной целостности и единства государства. Это не должно вызывать каких-либо нареканий. Территория Японии составляет 4 процента территории Китая, а численность населения Японии – 10 процентов от аналогичного показателя Китая. Однако военные расходы Китая составляют лишь 67 процентов японских, а на человека – 7 процентов японских. Такая страна, чья площадь территории и численность населения значительно меньше китайских, сохраняет настолько крупные военные расходы, и одновременно распространяет рассуждение о «китайской угрозе». /.../ Японская сторона всегда призывает Китай к повышению транспарентности. Мы тоже требуем от Японии повысить транспарентность и рассказать нам об ее мотивах таких действий. Могла бы японская сторона дать объяснения относительно ряда ее военных действий, например, включение китайского района Тайвань в рамки действий японского законодательства на случай чрезвычайных обстоятельств в прилегающих к Японии районах, и вышеуказанные высказывания о Тайване. Каковы ее подлинные мотивы?» [5].

Не отрицая того, что в Китае проводится всесторонняя модернизация армии и вооружения, китайская сторона тем не менее утверждает, что «большинство сторонников «концепции китайской угрозы» обращает внимание только на темпы роста расходов на оборону, а не на размер расходов» [1]. По официальным данным Китая расходы КНР на оборону в 1996 г. составили 8,4 млрд долл. Такой размер расходов намного меньше военных расходов Японии, которые составили в 1995 г. 50 млрд долл., а в США – 265 млрд долл. По относительному показателю военные расходы в Китае не превышают расходов на оборону в передовых развитых странах. Если в 1996 г. оборонные расходы Китая составили лишь 1,3% от ВВП страны, то в США в том же году – 3,7% от ВВП страны. Стремление к модернизации своих Вооруженных сил Китай мотивирует прежде всего ростом угрозы внешних угроз со стороны США, обращая внимание в частности на операцию США в Ираке и особенно на бомбардировки в Югославии, во время которых пострадало китайское посольство в Белграде. Принимая во внимание существование американско-японского военного союза и двусмысленную политику Японии касательно Тайваня, Китай стремится обезопасить себя и ликвидировать отставание от Японии и США по передовым военным технологиям, поскольку, согласно оценкам зарубежных специалистов [2], по военным возможностям Китай отстает от Японии и Америки на 20-30 лет. Интересно, что это мнение разделяют и некоторые японские эксперты: специалист по Китаю Мори Кадзуко считает, что Китаю потребуется еще длительное время для того, чтобы качественно и количественно модернизировать свою экономику и вооруженные силы, более того, это потребует невероятных усилий [6, с. 264]. Теория об угрозе из Китая, таким образом, не имеет реального основания, поскольку была сознательно инспирирована из стратегических соображений [6, с. 265].

И все же живучесть концепции о «китайской угрозе» можно объяснить тем, что Китай недостаточно открыт и ясен именно по вопросам военных расходов, поскольку среди сторонников этой концепции помимо ее творца – Японии – есть также немало других стран региона, включая и Россию. Китайские аналитики даже подразделяют страны, подвер-

женные влиянию этой теории на две группы – к первой относятся страны, соперничающие с Китаем в вопросах регионального доминирования, а ко второй – имеющие с КНР территориальные споры.

Действительно, Китай недостаточно полно освещает в Белых книгах по обороне свою стратегию и военные затраты. До некоторой степени от остальных Белых книг, выходивших с 1998 г., отличается лишь Белая книга 2004 г., где больше внимания уделялось реформе Народно-освободительной армии Китая (НОАК) и расходам на ее содержание и модернизацию, и «Белая книга об обороне КНР в 2006 году» [11], опубликованная 29 декабря 2005 г. В частности, в книге говорилось, что с 1990 по 2005, среднее увеличение расходов на оборону в Китае составляло 15.36%, а для сравнения указывалось, что в 2005 г. расходы на оборону КНР составили всего лишь 6.19% от аналогичных расходов США и 67.52% от расходов на оборону Японии. В остальном же подчеркивалось, что Китай всегда будет твердой силой в деле сохранения мира, поддержания безопасности и стабильности на планете. Китай никогда не будет устраивать гонку вооружений с какой-либо страной, никогда не будет представлять военную угрозу для какой-нибудь страны.

Китай не ограничивается сравнением собственных военных расходов с расходами на вооружение в других странах: деятельность Японии в рамках японско-американского военного союза, а также территориальные споры Китая и Японии служат Китаю бесспорным доказательством не только оправданности модернизации своих вооруженных сил и закупки оружия, но и свидетельством подлинных намерений стран, соперничающих с Китаем – прежде всего Японии, которые Китай не считает миролюбивыми. События истекшего десятилетия в двусторонних китайско-японских отношениях по мнению китайской стороны показывают, что милитаризм все еще имеет место в радикальных японских кругах. Если учесть сохраняющееся влияние правых кругов в Японии, факты нарушения экономически сильной Японией принципов китайско-японских договоров при сохранении нормальных взаимоотношений Японии и США в рамках двусторонних договоров, а также рост расходов на наращивание военного потенциала, то, по мнению китайской стороны, можно сделать вывод о том, что именно Япония, следуя США, стремится к региональной гегемонии и угроза скорее исходит именно от японского государства.

Литература

1. Ван Хайдун. О концепции китайской угрозы // ANALITIKA.ORG: аналит.-инф. ресурс. 2007. 15 янв. URL: <http://www.analitika.org/article.php?story=20070115214820173>.
2. Каменнов П.Б. КНР. Военная политика на рубеже веков. Москва, 2009.
3. Ответ официального представителя МИД КНР Цинь Гана на вопрос корреспондента о высказываниях министра иностранных дел Японии о так называемой «китайской военной угрозе» 2005/12/22 <http://www.chineseembassy.org/rus/xwfw/fyrth/fyrbthd-hdw/t228117.htm>.
4. Ответы официального представителя МИД КНР Цинь Гана на вопросы корреспондентов на очередной пресс-конференции 28 сентября 2006 г. 2006/09/28. <http://ru.china-embassy.org/rus/fyrth/t274567.htm>.
5. Посольство КНР в Республике Таджикистан. Ответы официального представителя МИД КНР Цинь Гана на вопросы корреспондентов на очередной пресс-конференции 27 февраля 2007 г., <http://tj.china-embassy.org/rus/fyrth/t300664.htm>.
6. Юй Чжэн Лян. Да Го Чжань люе цзю. Пекин, 1998.

7. Japan alarmed by Chinese «threat» // BBC.CO.UK: инф. агент. 2005. 22 дек. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/4551642.stm>.
8. Jason Chen. Japan's Policies Towards Taiwan: Trends, Causes and Implications for the Future of Tokyo-Taipei Relations // Stanford Journal of East Asian Affairs. – 2006. – №1 (Vol.6) – С. 4 / STANFORD.EDU: Stanford University. 2006. URL: <http://www.stanford.edu/group/sjeaa/journal61/japan2.pdf>.
9. Speech by Prime Minister Ryutaro Hashimoto – Seeking a New Foreign Policy Toward China // MOFA.GO.JP: Ministry of Foreign Affairs of Japan. 1997. 28 авг. URL: <http://www.mofa.go.jp/region/asia-paci/china/seeking.html>.
10. Хотя и принято считать, что первым теорию о «китайской угрозе» выдвинул доцент японского университета обороны Мураи Токихидэ, опубликовавший в августе 1990 г. статью на тему «Китай – потенциальная угроза», само представление о Китае как враждебном и угрожающем другим странам государстве, возникло гораздо раньше. В Японии о «китайской угрозе» заговорили в связи с нормализацией китайско-японских дипломатических отношений, последовавшее в 1972 г., причем дискуссии сопровождались полемикой о безопасности внутри самой Японии. Аникоммунистические и антикитайские круги, подчеркивали, что Китай, как революционная страна, не только является прямой угрозой безопасности Японии, но наряду с этим и косвенной политической угрозой своему окружению. Данные круги, препятствуя нормализации китайско-японских дипломатических отношений, заявляли, что если Япония восстановит дипломатические отношения с Китаем, то японское общество окажется под сильным политическим влиянием Китая, что приведет к перевесу левых сил в Японии. Это в свою очередь означает дестабилизацию политической жизни в стране, что открывает путь для косвенной агрессии со стороны Китая. Это служило аргументом антикитайски настроенным кругам в борьбе против развертывания торговли с Китаем. Под влиянием лозунга об угрозе из Китая стала усиливаться система японо-американской безопасности, а в Японии развертывались отряды самообороны. С начала 70-х гг. на фоне изменяющейся международной обстановки, особенно после восстановления японо-китайских отношений, теория об угрозе из Китая утратила свою популярность. На смену ей пришла теория об угрозе из СССР, однако, после изъятия из японской «Белой книги» по обороне в 1990 г. слов о «потенциальной угрозе со стороны СССР» по окончании холодной войны вновь возродилась теория об угрозе со стороны Китая.
11. Белая книга 2006 г. включала предисловие и несколько разделов: «Ситуация в области безопасности», «Политика в сфере обороны», «Система руководства и управления обороной», «НОАК», «Войска Народной вооруженной полиции», «Мобилизация и резервы», «Пограничная и морская оборона», «Военная наука, техника и промышленность», «Оборонные расходы» и «Международное сотрудничество в области безопасности», чем достаточно сильно отличалась от аналога 2004 г.

Коломієць О.В.*

ІНФОРМАЦІОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Стаття розглядає аспекти моделювання системи національної безпеки. Застосовано новий інформаціологічний підхід до поняття «безпеки». На підставі системного аналізу і теорії графів побудовано модель системи національної безпеки, яка моделює поведінку об'єкта.

Ключові слова: інформаціологія, інформаціологічна триада, національна безпека, безпека життєдіяльності, системний аналіз, теорія графів, модель.

Article considers aspects of modeling of system of national safety. It is offered new informatiology a campaign to concept of «safety». On the basis of the system analysis and the theory of graph the model of system of the national safety modeling behavior of the original is constructed.

Keywords: informatiology, informatiology triad, safety ability to live, national safety, system analysis, theory of graph, model.

Статья рассматривает аспекты моделирования системы национальной безопасности. Предложен новый информациологический подход к понятию «безопасности». На основе системного анализа и теории графов построена модель системы национальной безопасности, моделирующей поведение оригинала.

Ключевые слова: информациология, информациологическая триада, безопасность жизнедеятельности, национальная безопасность, системный анализ, теория графов, модель.

Наприкінці ХХ століття провідні країни світу обрали інформаціологічний шлях розвитку, який започаткувала Японія ще в другий половині минулого століття, а потім в 70-х роках розвиватися в зазначеному напрямку почали Сполучені Штати. Інформація, як загальна генеруюча основа природи і суспільства, є безальтернативним ресурсом прогресу і добробуту багатьох народів; інформаціологічні ресурси і технології, засоби масової інформації і комунікації, комп'ютери, локальні, глобальні і космічні інформаційні мережі підняли науку і технічний прогрес на безпрецедентний рівень в порівнянні з тим, що забезпечили в минулому фізика, механіка, хімія і електродинаміка, разом взяті.

Інформаціологія дає глобальне (узагальнене) поняття інформації як загальних самовідносин, самовідображень і їх співвідношень, що представляють універсальне генеративне інформаційно-генне середовище, що є основою прояву й функціонування вакуумних і матеріальних сфер Всесвіту. За допомогою інформації з'явився Всесвіт – виникли галактики, планети, Земля і життя на ній [1; 2; 4; 7].

Всі явища і різноманітні процеси природи і суспільства мають єдину інформаційно-генну основу. Вони супроводжуються певними інформаційними випромінюваннями (по-

* кандидат політичних наук, старший науковий співробітник військової частини А1906

лями), які, в свою чергу, проявляються у вигляді сильного ядерного, слабкого ядерного, електромагнітного і гравітаційного полів.

Природна інформація, що об'єктивно існує в природі, загальними законами інформаціології пов'язана зі штучною інформацією, яка циркулює в людському суспільстві. Таким чином, наука інформаціологія займається вивченням будь-яких інформаційних процесів, які відбуваються в природі й суспільстві, а також їх взаємний вплив один на одного. Іншими словами, під інформаціологією мається на увазі системний комплексний розгляд усіх інформаційних процесів, які властиві неживій природі, живій природі й суспільству [1–5].

Загальне поняття безпека вживається стосовно різноманітних процесів. Воно відбиває не тільки властиві конкретному випадку специфічні ознаки безпеки суб'єкта, але і містить у собі щось загальне, що дозволяє використовувати це поняття в різних галузях.

Проте, на даний час відсутні сталі уявлення щодо об'єктів та суб'єктів безпеки, а також її складових. Системні наукові дослідження щодо моделювання складників системи національної безпеки з використанням системного аналізу та проведення наукової розвідки майже відсутні.

Дослідженням проблем безпеки присвячені роботи світових, українських і російських фахівців: Р. Арона, Дж. Белла, З. Бжезінського, М. Кастельса, Г. Моргентхау, С. Хітінгтона, О.Т. Барішпольця, В.М. Богуша, О.В. Возженікова, О.Г. Данільяна, Б.І. Канцелярука, В.А. Ліпкана, О.В. Литвиненка, Є.А. Макаренко, Л.А. Найдьонової, В.В. Остроухова, В.М. Петрика, М.А. Ожевана, М.Ю. Пахомова, Г.Г. Почепцова, М.М. Присяжнюка, О.О. Прохорова та ін.

Метою статті є дослідження аспектів моделювання системи національної безпеки із застосуванням інформаціологічного підходу до поняття безпеки. З використанням системного аналізу і теорії графів побудова моделі системи національної безпеки, яка моделює поведінку об'єкта.

Аналізуючи наукові дослідження в зазначеній галузі можна стверджувати, що переважна більшість науковців основним об'єктом безпеки визначає державу, яка складається з відповідних гілок влади [9–19].

Проте реальному життю завжди притаманні загрози всілякого характеру. Тому категорія «безпека» – не абсолютна, а відносна категорія і змістовне значення набуває тільки в зв'язку з конкретними об'єктами або сферою людської діяльності і навколишнього світу. Безпека не існує сама по собі, ізольовано, у відриві від загальної людської життєдіяльності. Вона тісно пов'язана з усіма сторонами людини і суспільства, фундаментальним завданням якого є забезпечення свого існування і розвитку.

В цьому зв'язку істотну вагу набуває пізнання таких динамічних об'єктів, як людина, суспільство й держава, сутність і найтісніша взаємозалежність двох найважливіших функцій суспільного буття – існування і розвитку, а також самозбереження і безпеки людей. Фактично, розвиток і безпека відображають дві сторони процесу суспільного життя.

Безперервність функції розвитку і безпеки пояснюється, насамперед, єдністю всіх процесів людської діяльності, розподіл яких на окремі сфери, галузі, напрямки носить умовний характер, який полегшує пізнання реальності, проте не має до неї відношення [1–5].

Ще в Прадавньому Римі чітко виділялися зазначені корінні функції людини і суспільства. Цицерон, приміром, на перше місце, вочевидь, з урахуванням конкретних умов суспільного життя того часу, висував функцію безпеки, відмічаючи, що кожному виду живих істот природа дарувала прагнення захищатися, захищати своє життя... уникати

всього того, що видається шкідливим, і здобувати, і добувати собі все необхідне для життя [6]. Первинним є розвиток, безпека – вторинна, покликана забезпечити розвиток, захистити його від різного виду загроз.

Розвиток це незворотна, спрямована, закономірна зміна конкретних матеріальних об'єктів, що веде до виникнення їх якісно нових станів або принципово нових об'єктів, як цілісних своєрідних систем. Тільки одночасна наявність всіх трьох зазначених властивостей відрізняє процеси розвитку від інших змін оскільки: зворотність змін характеризує процеси циклічного відтворення постійної системи функцій; відсутність спрямованості позбавляє процес змін їх накопичення та єдиної внутрішньо взаємозалежної траєкторії, характерної для розвитку; відсутність закономірності, притаманна випадковим процесам катастрофічного типу, що взагалі не є розвитком. Здатність до розвитку є однією із загальних властивостей матерії і свідомості.

Закони діалектики як загальної теорії розвитку діють як в навколишньому світі, так і в суспільстві, але в специфічних недостатньо вивчених формах. Соціальна форма розвитку є вищим, найбільш складним способом розвитку об'єктивної реальності, що вирізняється цілеспрямованістю, єдністю об'єктивного (матеріального) і суб'єктивного (ідеального) розвитку [1–5, 9–16].

В національній теорії і практиці проблема розвитку людини і суспільства, на жаль, розглядається у відриві від проблем безпеки. В результаті дотепер розвиток і безпека існують у вигляді незалежних, паралельних напрямків людської діяльності.

Поняття «безпека» як складне багатогранне соціальне явище має конкретно-історичний характер і тісно пов'язане з усіма формами і напрямками взаємодії в системі «природа – людина – суспільство». При цьому найбільшу значимість представляє змістовна сторона різноманітних взаємодій між елементами даної системи.

Вони відображають процеси впливу різних об'єктів один на одного, їх взаємну обумовленість, зміну стану, взаємоперехід, а також породження одним об'єктом іншого.

Взаємодія обумовлює розвиток усіх об'єктів навколишньої дійсності. Саме взаємодія протилежностей є джерелом, основою і кінцевою причиною виникнення, саморуху і розвитку.

Поняття «національна безпека» є складовою поняття «безпека життєдіяльності», до якого крім останньої, входить побутова та безпека тваринного і рослинного світу, а також, в свою чергу, є соціальним явищем та має конкретно-історичний характер [9–14; 18; 19].

Побутова безпека, або безпека існування людини, є його захищеністю від негативних дій різного характеру, здатних завдати збитків його організму. Зазначена категорія безпеки відноситься до людини як біологічної істоти і відображає необхідність захисту його суто фізіологічних потреб, наданих природою, в першу чергу, потреби в самозбереженні. Дана безпека забезпечується дотриманням людиною певних інстинктивних або вироблених досвідом норм і правил поведінки в повсякденному житті, в побуті. Сюди відносяться протипожежна безпека, безпека на транспорті, безпека праці тощо.

Безпека тваринного і рослинного світу – це захищеність всіх видів флори і фауни від вимирання та зникнення через негативні впливи різного характеру. Вона забезпечується виробленими природою різними механізмами регуляції в ході боротьби за існування [9–19].

В теорії інформаціології поняття представляють у вигляді інформаційних триад. Загальна модель інформаціологічної триади складається з трьох рівнів: фізико-хімічного, інформаційного і соціального [7, с. 127].

Розглянемо поняття «безпеки життєдіяльності» як категорію інформаціології та представимо у вигляді інформаціологічної триади.

Інформаціологічна категорія «безпека життєдіяльності» складається з трьох взаємопов'язаних рівнів: екологічного (природного), побутового (інформаційного) і національного (соціального), взаємодіючих між собою за певними законами, які, в свою чергу, можливо представити у вигляді інформаціологічної тріади.

До екологічного (природного) рівня відноситься безпека тваринного та рослинного світу, рівень побутової безпеки найбільш вивчений і регламентований, відповідає інформаційному рівню і, нарешті, найменш розвинутий соціальний рівень, до якого відноситься національна безпека (міністерство оборони, спецслужби, органи внутрішніх справ і інші силові структури державних органів).

Виходячи із запропонованої графової моделі тріади модель безпеки життєдіяльності матиме вигляд повного орієнтованого зв'язаного графа 3-го порядку, зображеного на рис. 1.

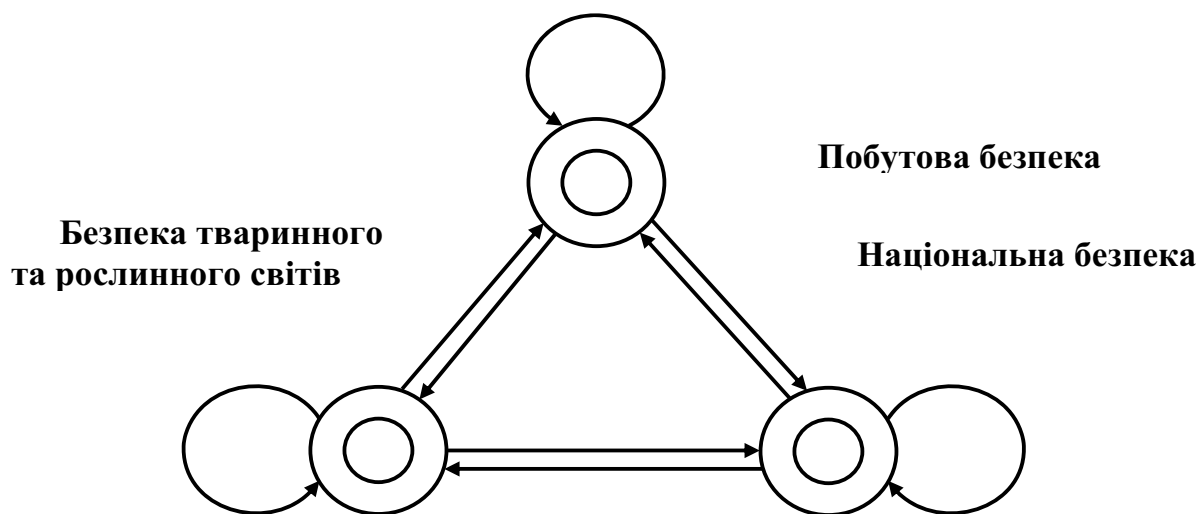

Рис. 1. Інформаціологічна модель безпеки життєдіяльності

Використовуючи математичний апарат теорії графів можна формалізованими методами описати модель безпеки з метою її аналізу.

Далі розглянемо поняття «національної безпеки». Термін «національна безпека» є запозиченням з англійської мови словосполучення *national security*, яке вживається в західній політології як національна або державна безпека, що не є тотожним. Поняття «національна безпека» з'являється в теоретичній і практичній політології після Другої світової війни з прийняттям в Сполучених Штатах Закону «Про національну безпеку» 1947 року, проте для національної наукової теорії воно досить нове.

В радянські часи під час панування державної власності, і безпека була державною. Зараз ситуація докорінно змінилася. Частка держави в економіці та в інших сферах життя людини і суспільства безперервно істотно скорочується. Тому в цих умовах більш правомірно й доцільно використовувати термін «національна безпека», маючи на увазі те, що ці терміни не синоніми, а різні великі поняття. Підмінювати національну безпеку державною і навпаки неприпустимо, оскільки перше поняття — більш загальне, родове, а друге — часткове, видове.

За загальною теорією складовими національної безпеки є політична, державна, воєнна, економічна, соціальна, гуманітарна, науково-технологічна, екологічна та інформаційна безпека. Забезпечення національної безпеки відповідає життєвим потребам держави. Без цього неможливі реалізація інших цілей і взагалі саме проведення зовнішньої політики. Тому інші цілі зовнішньої політики підпорядковуються забезпеченню на-

ціональної безпеки. В періоди загрози політичному існуванню держави вона використовує всі доступні їй засоби для досягнення цієї основної мети [9–14; 18; 19].

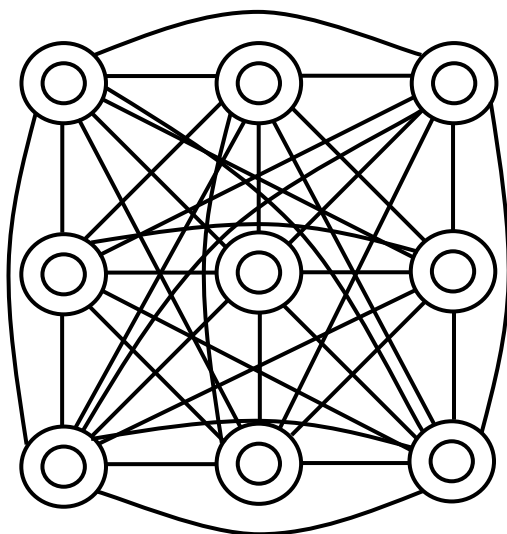

Рис. 2. Графова модель системи національної безпеки

Для зручності опису зв'язків і застосування математичного апарата модель системи національної безпеки доцільно представити у вигляді повного зв'язаного орієнтованого графа $G_{НБ}(V, E)$, що має 9-й порядок, в якому перша вершина відповідає політичній складовій системи, а дев'ята – відповідно інформаційній складовій системи національної безпеки.

Для спрощення зображення моделі петлі кожної вершини A_{ii} , які відображають внутрішні зв'язки підсистеми (зворотний зв'язок, саморегуляція) зобразимо в вигляді концентричних кіл в вузлах графу.

Оскільки зазначений граф складно не тільки математично описати, але й зобразити, доцільно в якості ідеальної моделі системи нацбезпеки розглядати неорієнтований граф $G_{НБ}(V, E)$ 9-го порядку і розміру, зображений на рис. 2.

Необхідно зауважити, що в реальному світі всі складники системи національної безпеки дуже рідко повністю взаємопов'язані між собою, тобто мають вигляд повного графу. Це пояснюється тим, що в свою чергу складники системи є складними соціальними системами, які в певній мірі протидіють одна одні з метою самозбереження, адаптації та розвитку.

Матриця суміжності графової моделі системи національної безпеки $A_{НБ}$ має вигляд повної квадратної одиничної матриці 9-го порядку. Із загальної теорії відомо, що системний аналіз дає можливість установити, що будь-яка система, в тому числі й соціальна, має певні характеристики: складається з багатьох елементів; елементи системи складають єдине ціле; система взаємодіє з навколишнім середовищем [9–14; 18; 19].

На підставі теорії систем [20] множину $A_{НБ}$ елементів системи національної безпеки можна описати у такому вигляді

$$A_{НБ} = \{a_i\}, i = 1, \dots, n, \quad (1.1)$$

де a_i – i -й елемент системи; n – число елементів в системі.

Кожний елемент a_i характеризується певними властивостями $Z_{i1}, \dots, Z_{im}$ (структура, розмір, сфера діяльності і т.д.), які визначають його в даній системі однозначно.

Сукупність всіх m властивостей елемента a_i називають станом елемента $Z_{НБi}$ та записують у такому вигляді

$$Z_{НБi} = (Z_{i1}, Z_{i2}, Z_{i3}, \dots, Z_{ik}, \dots, Z_{im}). \quad (1.2)$$

Стан елемента системи національної безпеки, в залежності від різних факторів (часу, простору, навколишнього середовища тощо) може змінюватися. Послідовні зміни стану елемента є рухом елемента.

Множину $Q_{НБ}$ зв'язків між елементами a_i і a_j зазначеної системи можна формалізувати у вигляді

$$Q_{НБ} = \{q_{ij}\}, \text{ де } i, j = 1, \dots, n. \quad (1.3)$$

Залежність властивостей елементів може мати односторонній і двосторонній характер. Двостороння залежність властивостей одного елемента від властивостей інших елементів системи є взаємозв'язком.

Структурою системи національної безпеки $D_{НБ}$ є сукупність елементів системи і зв'язків між ними у вигляді множини

$$D_{НБ} = \{A_{НБ}, Q_{НБ}\}. \quad (1.4)$$

Структура є статичною моделлю системи і характеризує лише побудову системи, не враховуючи множини властивостей (станів) її елементів. Система існує серед інших матеріальних об'єктів, які не увійшли до неї. Вони об'єднуються поняттям «зовнішнє середовище» – об'єкти зовнішнього середовища. Основним завданням системи є розділення деякої області матеріального світу на дві частини, одна з яких розглядається як система – об'єкт аналізу (синтезу), а інша – як зовнішнє середовище.

Зовнішнє середовище – це набір об'єктів (систем) тих, що існують в просторі і в часі, які, як передбачається, діють на систему. Зовнішнє середовище є сукупністю природних і штучних систем, для яких дана система не є функціональною підсистемою.

Розглянемо залежності станів системи національної безпеки від функцій (станів) входів системи, її станів (переходів) і виходів (див. рис. 3).

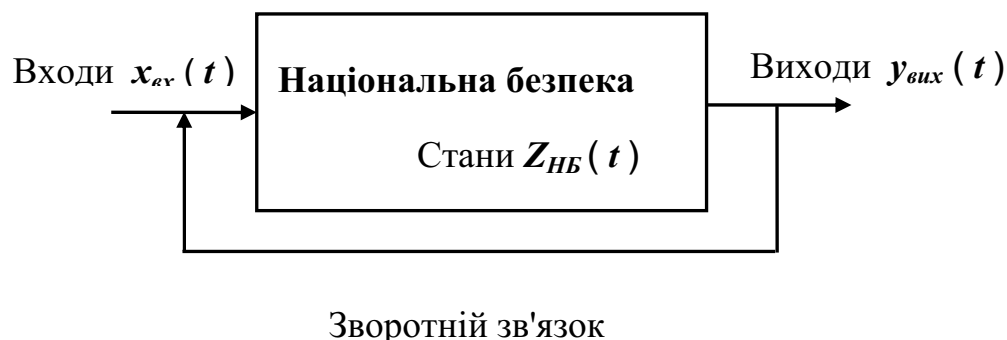

Рис. 3. Модель системи національної безпеки зі зворотнім зв'язком

Стан системи національної безпеки $Z_{НБ}(t)$ у будь-який момент часу t залежить від функції входів $x_{вх}(t)$

$$Z_{НБ}(t) = F_c [X_{вх}(t)], \text{ де } F_c - \text{функція стану системи (перехідна функція).}$$

Стан досліджуваної системи $Z_{НБ}(t)$ у будь-який момент часу t також залежить від попередніх її станів в моменти $Z_{НБ}(t-1)$, $Z(t-2)$, ..., тобто від функцій її станів (переходів)

$$Z_{НБ}(t) = F_{вс} [X_{вх}(t), Z_{НБ}(t-1), Z(t-2), \dots], \quad (1.5)$$

де $F_{вс}$ – функція стану (переходів) системи.

В нашому випадку система національної безпеки залежить не лише від функцій входів $X_{\text{вх}}(t)$, але і від функцій станів (переходів) $Z_{\text{НБ}}(t-1)$, $Z_{\text{НБ}}(t-2)$, ..., а також є безперервною, отже її можна записати у вигляді

$$Y_{\text{вих}}(t) = F_{\text{вс}} [X_{\text{вх}}(t), Z_{\text{НБ}}(t), Z_{\text{НБ}}(t-1), Z_{\text{НБ}}(t-2) \dots, (Z_{\text{НБ}} - v)]. \quad (1.6)$$

Системи національної безпеки є також безперервною системою, отже вираження (1.5) і (1.6) будуть мати такий вигляд

$$dZ_{\text{НБ}}(t)/dt = F_c [X_{\text{вх}}(t), Z_{\text{НБ}}(t)]; \quad (1.7)$$

$$Y_{\text{вих}}(t) = F_{\text{вс}} [X(t), Z_{\text{НБ}}(t)]. \quad (1.8)$$

Рівняння (1.8) є рівнянням змінних станів системи, а рівняння (1.8) є рівнянням спостережень.

На підставі проведених досліджень можливо зробити наступні висновки: Запропонована інформаціологічна модель безпеки життєдіяльності, складниками якої є побутова, національна безпека і безпека природного та рослинного світів розкриває внутрішні структурно-функціональні зв'язки системи, а також описує її роботу й відображає поведінку оригінала.

Запропонована графова модель системи національної безпеки описує роботу системи в цілому і відображає поведінку оригінала. За загальною теорією систем математично можна описати її поведінку і основні стани системи.

Побудовані графові моделі безпеки можна використовувати в ході проведення подальшої наукової розвідки.

Список джерел

1. Юзвшин И.И. Информациология или закономерности информационных процессов и технологий в микро- и макромирах Вселенной. 3-е изд., испр. и доп. / И.И. Юзвшин. – М.: Радио и связь, 1996. – 215 с.
2. Юзвшин И.И. Энциклопедия информациологии / И.И. Юзвшин; под ред. М.А. Прохорова. – М.: Информациология, 2000. – 467 с.
3. Пахомов Ю.М. Пути и перепутья современной цивилизации / Ю.М. Пахомов, С.Б. Крымский, Ю.В. Павленко. – К.: Междунар. деловой центр, 1998. – 432 с.
4. Коломиец В.Ф. Информациологическая эволюция и безопасность цивилизации / В.Ф. Коломиец. – Киев: А-центр, 2005. – 184 с.
5. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
6. Цицерон. Об обязанностях. I, 4 // Древнеримская философия: От Эпиктета до Марка Аврелия. Сочинения. – Харьков; М., 1999. – 578 с.
7. Куляница А.Й., Коломиец О.В. Парадигмы информациологической безопасности цивилизации // Збірник «Актуальні проблеми міжнародних відносин». – К., 2011. – Вип. № 2. – С. 127.
8. Зыков А.А. Основы теории графов / А.А. Зыков. – М.: Вузовская книга, 2004. – 664 с.
9. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): підручник для студ. внз / П.П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.

10. Данільян О.Г. Національна безпека України: структура та напрямки реалізації: навч. посібник / О.Г. Данільян, О.П. Дзьобань, М.І. Панов. – Х.: Фоліо, 2002. – 285 с.
11. Возжеников А.В. Национальная безопасность: теория, политика, стратегия / А.В. Возжеников. – М., 2000. – 211 с.
12. Общая теория национальной безопасности: Учебник. / под общ. ред. А.А. Прохожева. – М.: Изд-во РАГС, 2002. – 320 с.
13. Богуш В.М. Інформаційна безпека держави / В.М. Богуш, О.К. Юдін. – К.: «МК-Прес», 2005. – 431 с.
14. Ліпкан В.А. Теорія національної безпеки / В.А. Ліпкан. – Вид-во: КНТ, 2009. – 631 с.
15. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Этнос и политика. – М.: УРАО, 2000. – С. 312–319.
16. Моргентхау Г. Политические отношения между нациями. Борьба за власть и мир // Социально-политический журнал. – 1997. – № 2. – С. 189–201.
17. Арон Р. Мир і війна між націями / Р. Арон. – К.: Юніверс, 2000. – 264 с.
18. Медіа-культура особистості: Соціально-психологічний підхід: навч.-метод. посіб. / За ред. Л.А. Найдьонової, О.Т. Баришпольця. – К.: Міленіум, 2010. – 440 с.
19. Остроухов В.В. Інформаційна безпека (соціально-правові аспекти): Підручник / Остроухов В.В., Петрик В.М., Присяжнюк М.М. та ін.; за заг. ред. Є. Д. Скулиша. – К.: КНТ, 2010. – 776 с.
20. Теория систем и системный анализ : учеб. пособие / В.Н. Чернышов, А.В. Чернышов. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2008. – 96 с.

УДК 327.8:341.655(73+729.1)

Седляр Ю.О.*

ЕВОЛЮЦІЯ АМЕРИКАНСЬКО-КУБІНСЬКОГО КОНФЛІКТУ У ПОСТБІПОЛЯРНИЙ ПЕРІОД АБО ЧОМУ САНКЦІЇ НЕ ДІЮТЬ?

Американсько-кубінський конфлікт є унікальним явищем сучасних міжнародних відносин. У світовій практиці важко віднайти аналог такого тривалого і непримиренного асиметричного протистояння, яке перейшло з епохи біполярності у принципово нову систему міжнародних відносин. Важливість аналізу американсько-кубінської кризи диктується й перманентним силовим інструментарієм впливу США на Кубу, який показує свою низьку ефективність. Тож, автор висвітлює головні засади американської політики санкцій відносно Куби у постбіполярну добу і прагне виділити головні чинники, що впливають на пониження успішності американської стратегії ізоляції Куби.

Ключові слова: США, Куба, політика санкцій, міждержавні відносини, Акт Торрічеллі, Закон Хелмса-Бертон.

Американо-кубінський конфлікт являється унікальним явлением современных международных отношений. В мировой практике трудно отыскать аналог такого продолжительного и непримиримого асимметрического противостояния, которое перешло с эпохи bipolarности в принципиально новую систему международных отношений. Актуальность анализа американо-кубинского кризиса продиктована и перманентным силовым инструментарием влияния США на Кубу, который показывает свою низкую эффективность. В связи с этим автор излагает основные положения американской политики санкций в отношении Кубы в постбиполярный период и пытается определить ключевые факторы, которые действуют на понижение успешности американской стратегии изоляции Кубы.

Ключевые слова: США, Куба, политика санкций, межгосударственные отношения, Акт Торричелли, Закон Хелмса-Бертон.

American-Cuban conflict is the unique phenomenon of contemporary international relations. World practice is still not aware of such long-lasting and tensioned asymmetric contradiction, which is immanent as for Cold War system so to modern political reality. Against this backdrop, analysis of American sanctions as the main tool of impact on Cuba, which are not successful, is getting more important. That's why author examines key factors having restricted sanctions' ability to achieve American proclaimed goals regarding to Cuba.

Key words: USA, Cuba, sanctions policy, interstate relations, The Cuban Democracy Act, The Cuban Liberty and Democratic Solidarity Act.

Американсько-кубінські взаємини формують унікальний феномен сучасних міжна-

* кандидат політичних наук, доцент, докторант Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

родних відносин, адже донині світова політична практика не знала такого тривалого і настільки асиметричного міждержавного конфлікту. Минуло вже майже п'ятдесят років, але клімат у двосторонній взаємодії між США і Кубою залишається стабільно холодним. Зважаючи ж на специфіку ситуації, дослідження еволюції американсько-кубинського протистояння у постбіполярний період набуває особливого значення, адже джерело і учасники конфлікту сформувалися за часів «холодної війни» і виступають своєрідним продуктом антагонізму двох ідеологічних систем. Важливість всебічного аналізу протиріч між Кубою і США у сучасних умовах диктується й однією їх іманентною складовою – інструментами американського примусового впливу (санкціями), негативні наслідки дії яких і не без успіху Гавана прагне нівелювати. Вашингтон застосовує їх проти Куби через порушення останньою основних прав і свобод людини, придушення демократії і навіть звинувачує у причетності до торгівлі наркотиками та спонсорстві тероризму. Тож, розглянемо у даній публікації особливості застосування Вашингтоном санкцій проти Куби і спробуємо встановити причини їх низької ефективності для задоволення цілей американської дипломатії у постбіполярну добу.

З'ясовуючи проблему, підкреслимо недостатню ступінь її вивчення у вітчизняній міжнародно-політичній науці, лакуну, яку заповнюють лише поодинокі роботи Є. Камінського, М. Засядька, С. Романенка, Г. Савельєва. Разом з тим, роль і вплив санкцій у міждержавних відносинах Куби і США знайшли своє представлення у широкому колі зарубіжних публікацій, серед яких глибиною теоретичного аналізу і значним масивом фактологічного матеріалу відрізняються праці О. Бендюк, Г. Віарди, Д. Давидова, Д. Домінеса, Т. Ешбі, В. Кременюка, С. Парселла, С. Рогова, В. Согріна, Р. Хаасса.

Міждержавні відносини між США і Кубою, що були напруженими з моменту приходу до влади в 1959 р. Ф. Кастро, по суті перервалися у 1961 р. Саме з даного часу американський підхід до Гавани зводиться, передовсім до економічної блокади і дипломатичної ізоляції. І якщо у біполярний період радянська політична та економічна допомога Острову Свободи нівелювали політичні та економічні ризики стратегії санкцій США, то після ерозії Радянського Союзу кубинське керівництво змушене було відчутти результати санкційного режиму із особливою гостротою.

Активізації американської санкційної політики на кубинському напрямі після розпаду біполярності у цілому посприяли такі чинники: по-перше, в умовах нової геополітичної картини світу США автоматично набули статусу найпотужнішого політичного центру тяжіння, що сконцентрувало у Вашингтоні ключові важелі впливу на міжнародні процеси; по-друге, втративши головного донора, Гавана у 1991-1992 рр. переживала безпрецедентну за масштабами економічну кризу, піком якої стало падіння ВВП держави на 36%. При цьому різко загострилася проблема забезпечення населення продовольством та товарами першої необхідності, тобто країна опинилася на межі фінансово-економічного колапсу [1]; по-третє, на фоні економічної стагнації Куби в американському політичному істеблішменті сформувалося тверде переконання у доцільності посилення санкційних заходів проти держави. Така позиція підживлювалась впевненістю у неспроможності Гавани встояти перед випробуванням новими економічними санкціями і неминучості краху режиму Ф. Кастро під їх тиском [2].

Саме у такій ситуації Конгрес США 23 жовтня 1992 р. схвалив «Акт про демократію на Кубі», більш відомий як Акт Торрічеллі. Головним лобістом даного закону виступив впливовий Американсько-кубинський національний фонд (АКНФ) на чолі із Мас-Каносою, який відрізнявся непримиренним ставленням до режиму Ф. Кастро. Документ було представлено на 102 сесії Конгресу США республіканцем від штату Нью-Джерсі Р. То-

річчеллі і Б. Грехамом. Сутність нормативного акту зводилась до посилення торговельно-економічного ембарго за рахунок заборони торгівлі з Кубою для іноземних філій американських компаній, заборони на півроку для іноземних суден входити і обслуговуватися у портах США, якщо вони заходили у кубинські порти, п. 1704 передбачалася можливість політичного тиску Вашингтону на держави, які підтримують кубинський політичний режим фінансово-економічними засобами [3]. У частині 6 п. 2 документу читаємо: «Крах комунізму у колишньому СРСР і Східній Європі, повне визнання у сучасних умовах країнами Латинської Америки і Карибського басейну того факту, що Куба представляє собою тупикову модель розвитку й управління при очевидній нездатності кубинської економіки встояти, надає США і міжнародному демократичному співтовариству безпрецедентну можливість забезпечити мирний перехід до демократії на Кубі» [4]. Отже, з тексту документу випливало, що він спрямовувався на повалення тодішнього режиму Ф. Кастро.

Варто вказати на те, що «Акт про демократію на Кубі», за задумом його автора Р. Торрічеллі, повинен був містити ембарго на поставки товарів гуманітарного призначення, зокрема ліків, медичного обладнання і продовольства. Однак, конгресмени відхилили настільки жорсткий проект, увівши до нього поправку Т. Вейсса, все одно лишивши під санкціями групу продовольчих товарів.

Міжнародна реакція на даний документ була неоднозначною. Серйозні розбіжності у політичних підходах держав світу до розв'язання американсько-кубинських суперечностей й Акту Торрічеллі продемонстрував результат голосування на пленарному засіданні Генеральної Асамблеї ООН резолюції «Про доцільність припинення економічної, торговельної і фінансової блокади Куби» 24 листопада 1992 р. Так, «за» проголосували 59 держав, проти – 3 (США, Ізраїль, Румунія) й утримались 71 [5]. Цікавим виявився той факт, що колишній союзник Ф. Кастро Росія по суті не перешкоджала новим жорстким санкціям. Так, на 47-й і 48-й сесіях Генеральної Асамблеї ООН російська делегація утрималась при голосуванні резолюції, якою передбачалося скасування торговельно-економічної блокади Куби. Більше того, в Комісії ООН з прав людини у 1992-1993 рр. представник Російської Федерації підтримав запропоновану США резолюцію, в якій засуджувалась політика Гавани відносно забезпечення прав людини [6].

У свою чергу, більшість держав Латинської Америки зустріли «Акт про демократію на Кубі» із насторогою. Мексика, Колумбія, і особливо Бразилія розкритикували екстериторіальний принцип Акту Торрічеллі. Венесуела та Чилі акцентували увагу на значній потенційній важливості Куби для розвитку латиноамериканського континенту, тим самим непрямо засудивши політику Білого дому на кубинському напрямі. Проте, далі дипломатичного демаршу дані країни не пішли і утримались від конфронтаційної лінії поведінки у відносинах із Вашингтоном. Свідченням цьому є й відмова держав регіону у вересні 1992 р. підтримати проект резолюції ГА ООН, запропонований Кубою, в якій засуджувалася нова жорстка політика санкцій Білого дому.

Однак, деякі країни, як наприклад Мексика, попри тиск Вашингтону продовжували нарощувати свою економічну присутність на Кубі. У 1995 р. мексиканський бізнес на Острові Свободи було представлено 200 компаніями, серед яких діловою активністю і розміром капіталу вирізнялися нафтогазовий концерн «Petroleos Mexicanos», телекомунікаційне підприємство «Grupo Domos», авіакомпанія «Mexicana de Aviacion», «Cemex» банк «Bancomext».

Рух неприєднання навпаки показав консолідовану позицію з приводу американського документу. Ще на стадії обговорення Акту Торрічеллі від 21 вересня 1992 р. на Х конференції голів держав й урядів країн Руху неприєднання у підсумковій резолюції засуджуються санкції як спосіб вирішення конфлікту між США і Кубою.

Євросоюз, хоча у цілому і підтримав американський курс на посилення ізоляції Куби, все ж таки не зміг виробити консолідовану позицію по даному питанню. Наприклад, Іспанія та Португалія у межах реалізації Ібероамериканського процесу у 1992 р. засудили новий політичний підхід Вашингтону відносно Гавани. Користуючись посиленням політики ізоляції, Іспанія, всупереч сподіванням американських дипломатів, взяла курс на розширення присутності своїх інтересів на Кубі у межах концепції «демократичного іспанізму». Іспанська корпорація «Melia» вирішила навіть згорнути свій бізнес у США, аби розширити економічні контакти з Гаваною. До середини 1990-х рр. на Острові Свободи було створено 104 спільних підприємств з Іспанією, 57 – з Італією, 34 – з Португалією. Загальний товарообіг Куби з державами-членами ЄС станом на 1995 р. досяг 1,5 млрд. дол. США [7].

Всупереч американським політичним інтересам виступила й Канада, яка у 1990-1994 рр. демонструвала тренд інтенсифікації зв'язків із Кубою, ставши у 1995-1996 рр. головним іноземним інвестором на Острові Свободи. Так, наприклад, у 1996 р. обсяг канадських інвестицій на Кубі досяг 600 млн. дол. США, що склало 34% від загального обсягу іноземних капіталовкладень в країну [8].

Отже, зважаючи на «вікно можливостей», створене міжнародним співтовариством, кубинському режиму вдалося не лише послабити вкрай негативні наслідки Акту Торрічеллі, а й шляхом втягнення третіх держав на внутрішній ринок Куба спромоглася зміцнити свої політичні позиції у світі.

Пожвавленню роботи іноземного капіталу на кубинському економічному просторі слугували й системні реформи народного господарства країни, які легалізували приватне підприємництво, дозволили вільний обіг долара, забезпечили пільги і гарантії іноземним інвесторам, демонополізували зовнішню торгівлю, скоротили частку державного сектора, проклали шлях для створення індустріальних парків і вільних економічних зон [9].

Більше того, у цей час кубинське керівництво здійснило декілька кроків задля посилення в країні позицій правлячої Комуністичної партії. Насамперед, у 1990-1991 рр. пройшло масове вивільнення Комуністичної партії Куби (КПК) від старої прорадянської номенклатури [10]. Задля поліпшення іміджу партії рішенням IV З'їзду КПК, що відбувся 10 жовтня 1991 р., було ухвалено декілька популярних серед кубинського населення рішень. Зокрема, було дано старт скороченню державного апарату за рахунок ліквідації секретаріату ЦК та інституту кандидатів у члени виборних органів, включаючи Політбюро; дозволялося приймати до лав партії релігійних діячів і віруючих революціонерів [11].

Разом з тим, доцільно відзначити одну специфічну рису партійного реформування, котра не була винесена на поверхню, але у подальшому зіграла доленосну роль у розвитку політичного життя держави. Мова йде про те, що у ході масових скорочень КПК позбавлялася переважно від представників реформаторського крила, які активно відстоювали для Куби східноєвропейський шлях демократизації [12]. У подібний спосіб було завдано нищівного удару по ядру прозахідно налаштованої опозиції, яка на той час знаходилась у зародковому стані і не спромоглася надати гідної відповіді на утиски з боку правлячого режиму.

Чергове загострення американсько-кубинського конфлікту спричинилося ухвалою США закону Хелмса-Бертон, якому передував інцидент із двома цивільними літаками «Сессна», збитими 24 лютого 1996 р. при спробі провести акцію протесту поблизу Куби. Документ складався із чотирьох головних частин: посилення міжнародних санкцій проти уряду Кастро; допомога вільній і незалежній Кубі; захист прав власності американських громадян; позбавлення права на проживання в США іноземців, які надають підтримку кубинському режиму.

Особливістю нового акту став принцип екстериторіальності його дії, що дозволяло Вашингтону інтернаціоналізувати свій двосторонній конфлікт із Гаваною. Зокрема, розділ 1 характеризує систему та правила накладання санкцій, що можуть бути застосовані США проти іноземних компаній. Новацією по праву доречно вважати положення, яке зобов'язує президента США надавати спеціальні доповіді Конгресу про стан відносин Куби із третіми країнами. Не менш важливим є й розділ 2, присвячений політиці по відношенню до Куби після повалення режиму Ф. Кастро, а також обставинам зняття торговельно-економічного ембарго. Примітним стало й те, що головною умовою скасування санкцій стала демократизація Куби, критерієм ж демократичності визначалась здатність нового кубинського уряду повернути конфісковану власність, у тому числі і ту, що належала кубинцям, які емігрували з країни після 1959 р. Як відзначалося, після відновлення двосторонніх контактів торговельно-економічні зв'язки регулюватимуться спеціальним органом – Американсько-кубинською радою, сформованою із представників американського уряду і бізнесу. Більше того, передбачалося поступове скасування ембарго протягом невизначеного у законі положення, якій розумівся як перехідний період [13].

Документ призвів до ефекту «бомби, що вибухнула», адже унілатералізм прийняття рішення США по новому пакету санкцій залишив їх без політичної підтримки на міжнародній арені, відштовхнувши навіть найближчих союзників.

Про свій намір не дотримуватися положень документу відразу заявив Європейський Союз. Тодішній прем'єр-міністр Канади Ж. Крет'єн, зокрема відзначив, що даний закон «не може бути правомірним, адже передбачає поширення сфері дії американського законодавства за межі США, що по суті є втручанням у внутрішні справи інших держав» [14].

Односторонність підходу Вашингтону призвела до того, що вже у червні 1996 р. на черговій сесії Генеральної Асамблеї Організації Американських Держав (ОАД), яка проходила у Панамі, переважною більшістю голосів було прийнято резолюцію, у якій висловлювалося глибоке занепокоєння прийняттям документу, а також доручалося Міжамериканському юридичному комітету надати йому правову оцінку. У підсумковому документі держав ОАД положення акту Хелмса-Бертон характеризувались як такі, що суперечать принципам міжнародного співробітництва. Як відмічав в одному із своїх виступів на сесії Генеральний секретар ОАД колишній президент Колумбії С. Гавірія, резолюція «відбивала неабияку стурбованість у Західній півкулі відносно того, що в міжамериканських відносинах знову переважають критерії односторонності та екстериторіальності» [15]. Такий результат сесії виявився настільки несподіваним для делегації США, що американський представник Х. Баббіт звинуватив інші делегації у «дипломатичній заляканості», поведінку яку американський політолог Дж. Петрас пояснив незвичною ізоляцією США у Панамі [16].

Наприкінці 1990-х рр. ідея повернення Куби до інтеграційних процесів ОАД віднайшла міцну підтримку. Наприклад, у вересні 1998 р. президенти 12 латиноамериканських держав знову повернулись до розгляду питання санкцій США відносно Куби і у результаті обговорення висловились за якнайшвидше їх скасування. На зустрічі у Сантьяго всі голови держав Латинської Америки підтримали ідею відновлення членства Куби в Організації Американських Держав, яка була виключена з цієї регіональної структури під тиском США ще у 1962 р.

Політика республіканської адміністрації Дж. Буша мол. щодо посилення антикубинських санкцій була прогнозованою. Виняток становив лише 2001 р., коли Білий дім тимчасово зняв заборону на постачання продовольства на Кубу після урагану «Мішель», що завдав серйозної шкоди острівній державі [17]. Проте, ситуація різко змінилася після терористичної атаки 11 вересня 2001 р., коли Дж. Бушу мол., слабким місцем якого вважа-

лося ведення зовнішніх зносин, довелося активно долучатися до вирішення міжнародних питань, зокрема і кубинської проблеми.

У травні 2004 р., наприклад, Дж. Буш мол. схвалив звіт створеної ним «Комісії з допомоги вільній Кубі», який містив 450 рекомендацій і пропозицій, спрямованих на посилення діючих і введення нових санкційних заходів щодо Гавани [18]. Серед його положень варто звернути увагу на такі: по-перше, пропонувалося за допомогою санкцій забезпечити так званий «перехід до демократії» на Кубі, який передбачав би повалення кубинської революції та встановлення на острові перехідного режиму; у межах зміцнення політики антикубинських санкцій уряд США посилив контроль за переміщенням американських громадян на Кубу і кубинців, які проживають на американській території; було взято курс на всебічне поширення принципу екстериторіального застосування санкцій до громадян, організацій і компаній третіх країн, які співпрацюють з урядом Куби, або кубинськими підприємствами й організаціями; посилювалися санкції проти іноземних інвесторів, які працювали на кубинському ринку.

У цьому ж напрямку покликаний був діяти і прийнятий новий варіант так званого «Плану анексії Куби», який доповнював і розширював набір санкцій, перелічених у звіті «Комісії з допомоги вільній Кубі» [19].

Промовистою подією, котра демонструвала підхід адміністрації Дж. Буша мол. відносно Гавани, став й виступ президента США 29 жовтня 2004 р. на 62-й сесії Генеральної Асамблеї ООН. Голова Білого дому зокрема, оголосив про створення «Фонду свободи», керувати яким мали державний секретар К. Райс і міністр торгівлі, кубинець за походженням К. Гутьєррес. Президент США також вкотре закликав до посилення міжнародного тиску на режим Ф. Кастро.

Лідер кубинської революції, реагуючи на промову Дж. Буша мол. виступив у місцевій пресі з короткою заявою, у якій прирівняв санкційні ініціативи американського лідера в цілях прискорення «перехідного періоду» на Кубі до завоювання держави силою [20].

Становище якісно не змінилося на краще і з передачею у 2006 р. влади на Кубі Р. Кастро, адже саме у цей період у Конгресі США було представлено законопроект про підтримку демократичної опозиції на Острові Свободи. Фактично ж мова йшла про фінансування антиурядових сил. У документі наголошувалося на тому, що на отримання американської допомоги можуть розраховувати кубинські дисиденти, представники правозахисних організацій, журналісти, лікарі, працівники бібліотек і навіть економісти. Здійснювати фінансування передбачалося як американськими фондами, так і через міжнародні структури, як ОАД [21]. До того ж, США підкреслили, що кубинський режим має здійснити реальні кроки назустріч демократії, аби американське керівництво скасувало ембарго.

Останні президентські вибори у США і прихід до влади демократів попри очікування кубинців не змінили підходу Білого дому до Гавани. Так, 28 березня 2009 р. віце-президент США Дж. Байден у рамках проведення в Чилі Саміту прогресивних лідерів, заявив пресі про те, що уряд його країни не скасує блокади Куби. На підтвердження його слів 7 квітня 2009 р. офіційний представник державного департаменту Р. Вуд підкреслив: «Ми висловились ясно про те, що не вважаємо даний момент сприятливим для відміни ембарго» [22]. 11 вересня 2009 р. президент Б. Обама, посиляючись на «Закон про торгівлю з ворогом» 1917 р., поставив до відома державного секретаря і міністра фінансів про доцільність збереження економічних санкцій проти Куби з точки зору захисту національних інтересів США. А в грудні 2010 р. стало відомо про те, що помічник державного секретаря США у справах Західної півкулі А. Валенсуела направив лист сенатору Дж.

Лемьє, у якому підкреслив спадковість лінії державного департаменту у виконанні санкцій, передбачених у розділі IV закону Хелмса-Бертон [23].

Проблема антикубинських санкцій стала центральною на саміті Америк у квітні 2009 р., що відбувся в Порт-оф-Спейн – столиці Тринідад і Тобаго. На ньому Латинська Америка закликала Сполучені Штати «зняти блокаду», а Кубу формально поновили у ОАД, звідки її виключили в 1962 р. Критика антикубинських санкцій США прозвучала і на зустрічі Голів держав і урядів країн Союзу південноамериканських націй (УНАСУР) й Африканського союзу, що проходив у Венесуелі з 22 по 27 вересня 2009 р. [24] Держави-члени Боліваріанського альянсу народів Америки (АЛБА), зі свого боку, на VII саміті, що проводився з 16 по 17 жовтня 2009 р. в місті Кочабамба (Болівія) категорично виступили проти санкцій відносно Куби, здійснюваних США. На підсумковій зустрічі глав держав й урядів країн-членів АЛБА вкотре було наголошено про те, що «економічна, торговельна і фінансова блокада Республіки Куба, встановлена США, має припинитися негайно, без-застережно і в односторонньому порядку» [25].

Значне зниження політичної підтримки міжнародним співтовариством американської блокади Куби засвідчило і прийняття 18 травня 2010 р. головами держав й урядів Підсумкової декларації VI мадридського саміту країн Латинської Америки, Карибського регіону і Європейського Союзу, яка засудила американські санкції проти Куби [26].

У зв'язку із безпрецедентно низькою підтримкою світовим співтовариством політики санкцій проти Куби, Інститут Лексінгтона опублікував 50-сторінковий звіт з цієї проблеми під назвою «Варіанти для договору: огляд ресурсів для реформи кубинської політики США». У документі його автори прямо рекомендували адміністрації Б. Обама скасувати санкції і відкликати вимоги, висунуті Кубі для початку політичного діалогу з нею [27].

З іншого боку, американський бізнес, користуючись широким засудженням державами світу політики санкцій проти Гавани, починає виявляти неабиякий інтерес до кубинської економіки. Наприклад, статистика, наведена держдепартаментом США і поширена ЗМІ, вражає. Тільки за останні три місяці 2009 р., з моменту оголошення нової санкційної стратегії Білого дому відносно Куби, Острів Свободи відвідало близько 300 тис. американських громадян. При чому ці поїздки, котрі раніше мали виключно туристичний характер, і для здійснення яких був потрібний спеціальний дозвіл, сьогодні представлені якнайчастішими діловими візитами [28].

Однак, США послідовно продовжують застосовувати примусові механізми задля розв'язання двосторонніх протиріч, що призводить до тяжких наслідків для Куби. Цифри коливаються залежно від методів підрахунку у межах 110-200 млрд. дол. США [29]. З іншого боку, як було встановлено, тотальне міжнародне неприйняття американської політики ізоляції, поєднані із системними внутрішніми перетвореннями, націленими на лібералізацію економічного життя й одночасне зміцнення позицій Комуністичної партії Куби, визначили низьку успішність примусових заходів США у постбіполярну епоху.

Література

1. Батчиков С., Кононученко С. Экономические отношения России и Кубы: прошлое, настоящее, сценарии будущего/ С. Батчиков, С. Кононученко. – М., 1997. – С. 122-123.
2. Там само.
3. Латинская Америка в современной мировой политике / отв. ред. В.Давыдов; Институт Латинской Америки РАН. – М.: Наука, 2009.

4. Cuban Democracy Act of 1992. – The library of Congress. – Public Law 102-484S/1704/b.
5. Необходимость прекращения экономической, торговой и финансовой блокады Кубы, введенной США 1992 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.un.org.
6. Human Rights Report.- 1993 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.human-rights.com.
7. Латинская Америка в современной мировой политике / отв. ред. В.Давыдов; Институт Латинской Америки РАН. – М.: Наука, 2009. – С. 93.
8. Там само. – С. 100.
9. Hamilton Remarks on US-Cuba Policy and the Cuban Economy. – Washington. – 1999. – PP. 1-2.
10. Karcia A. Cuba Island of Dreams / A. Karcia. – Oxford. – 2000. – PP. 219-220.
11. Granma. – 1991. – 11 de Octubre.
12. Karcia A. Cuba Island of Dreams / A. Karcia. – Oxford. – 2000. – PP. 221
13. Cuban Liberty and Democratic Solidarity Act of 1996 (Helms-Burton Law) // Proyecto Cuba. – 1997/1998. – P. 32.
14. El Lornada. – 1996. – № 5. – P. 12.
15. Там само.
16. The United States and Latin America: the New Agenda: David Rockefeller Center for Latin American Studies. – 1999. – P. 85.
17. . Валюк И. Фидель Кастро возвращается в политику / И. Валюк // Компас. – 2010. – № 39. – С. 33 – 42.
18. Хомский Н. Гегемония или борьба за выживание: стремление США к мировому господству / Н. Хомский: пер. с англ.: И. Варламова. – М.: Столица-Принт, 2007. – С. 12.
19. Сударев В. Две Америки после окончания «холодной войны» / В. Сударев. – М.: Наука, 2004. – 101 с.
20. Сенченко М. Аналітичні центри США та їх роль у формуванні зовнішньої політики / М. Сенченко // Вісник книжкової палати. – 2006. – № 10. – С. 6
21. Семенюта Т. Маніпулятивна складова у зовнішньополітичній стратегії Дж. Буша-мол. / Т.В. Семенюта // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2007. – № 70. – С. 105.
22. Доклад Кубы по Резолюции 64/6 ГА ООН «Необходимость прекращения экономической, торговой и финансовой блокады Кубы, введенной США» июль 2010 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cubavsbloqueo.cu/Informe2010/OtrosIdiomas2010/InformeCubavsBloqueo2010-Informe2010FinalRUSO.pdf>.
23. Там само.
24. US cable: Cuban opposition out of touch // The News Tribune. – 2010. – 21 December – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.thenewstribune.com/2010/12/17/1469246/us-cable-cuban-opposition-out.html>.
25. Там само.
26. USAID Cuba programs still controversial // The Miami Herald. – 2010. – 3 December [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.miamiherald.com/2010/12/03/1954935/usaaid-cuba-programs-still-controversial.html>.
27. Выступление Кубы на 57 сессии ГА ООН. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/documen/gadocs/57sess/cuba.pdf>.

28. Cuba – Amnesty International Report 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.amnesty.org/en/region/cuba/report-2008>.
29. Доклад Кубы по Резолюции 64/6 ГА ООН «Необходимость прекращения экономической, торговой и финансовой блокады Кубы, введенной США» июль 2010 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cubavsbloqueo.cu/Informe2010/OtrosIdiomas2010/InformeCubavsBloqueo2010-Informe2010FinalRUSO.pdf>.

Тимків Я. І.*

ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ ПАРТІЙ І ЇХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ІЗ ЗОВНІШНЬОЮ ПОЛІТИКОЮ УКРАЇНИ

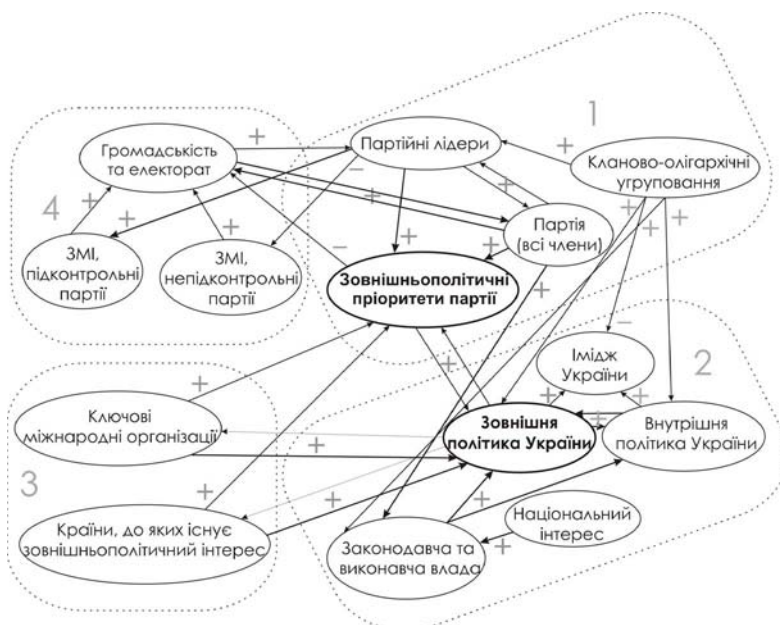
У даній статті представлено проведений аналіз за допомогою методу побудови когнітивної карти. Ця стаття дає можливість побачити процес формування партією її зовнішньополітичних орієнтацій, принципів та пріоритетів, а також процес формування зовнішньої політики та зовнішньополітичного курсу України, і відповідно взаємодію між цими двома ключовими факторами.

Ключові слова: зовнішня політика, зовнішньополітичні пріоритети, партії, Україна.

This article presents an analysis of the method of building a cognitive map. This article reveals the formation of the party of its foreign policy orientations, principles and priorities, and the formation of foreign policy and foreign policy of Ukraine, and therefore the interaction between these two key factors.

Keywords: foreign policy, foreign policy priorities, parties, Ukraine.

Для того щоб зрозуміти, яким чином зовнішньополітичні пріоритети партії відбиваються на зовнішній політиці України та її зовнішньополітичному курсі, а також на ставленні громадськості до цієї партії, важливо розглянути як саме формуються зовнішньополітичні пріоритети українських партій, напрями та принципи всередині партії, як політичної структури, які фактори мають вплив на їх формування. Дослідженні аспекти зображено на когнітивній карті-схемі (Малюнок 1.)

Мал. 1 Когнітивна карта взаємозв'язку зовнішньої політики України з формуванням зовнішньополітичних пріоритетів партій

Перш ніж розпочати аналіз, варто пояснити, що означає «фактор» при побудові когнітивної карти. Оскільки карта складена для політичного процесу формування зовнішньополітичних пріоритетів та зовнішньої політики загалом, то при аналізі братимуться визначення політологічного енциклопедичного словника:

Фактор політичний – усе те, що впливає значною мірою на політику в цілому та на окремі політичні процеси. З теоретичної точки зору політичним фактором

* кандидат політичних наук, Ph.D., доцент кафедри міжнародної інформації Національного університету «Львівська політехніка»

може бути: умова, рушійна сила, причина якогось політичного процесу. З практичного погляду політичним фактором може бути: окрема людина, політична або громадсько-політична організація; політичний процес; погляди або ідеї певного політичного діяча [1].

В першу чергу було обрано базисні фактори ситуації, і згруповано у 4 групи факторів:

1. Перша група – «Політична партія». Сюди належать такі фактори як: партійні лідери, всі члени партії, кланово-олігархічні групи та безпосередньо зовнішньополітичні пріоритети партії. Цільовим фактором в цій групі факторів є зовнішньополітичні пріоритети партії, всі решта ж факторів є факторами-індикаторами, оскільки визначають цільовий фактор, тобто показують можливість впливу на цільовий фактор при зміні факторів-індикаторів. Підбір факторів до цієї групи обумовлений процесом прийняття рішень всередині будь-якої партії. Адже програма партії та політика партії (основні принципи діяльності партії, її пріоритети, в т.ч. ті, що стосуються зовнішньої політики) формуються в процесі внутріпартійних дискусій та затверджуються на загальних зборах партії, установчих та звітно-виборчих конференціях. Водночас лідери партії є її натхненниками, джерелом ідей та основним засобом реалізації політики партії. Подекуди харизматичний лідер є уособленням партії, репрезентатором її політичних принципів, намірів та переконань. Не секрет також, що в сучасній політичній ситуації в Україні значну роль відіграють кланово-олігархічні групи як в процесі прийняття партійних рішень, так і в процесі прийняття рішень загальнодержавного масштабу.

2. Друга група факторів – «фактори, що формують уявлення про Україну як державу на світовій арені». Сюди входять: імідж України, її зовнішня та внутрішня політика, поняття національного інтересу та законодавча і виконавча влада, що представляє нашу державу у світі, формуючи та здійснюючи її зовнішню політику. Головним цільовим фактором цієї групи буде зовнішня політика України, при цьому імідж України буде її похідною, оскільки зовнішня політика є одним з головних факторів, що відображається на іміджеві нашої держави серед країн світової спільноти. Всі решта фактори будуть факторами-індикаторами. Це можна пояснити тим, що законодавча та виконавча влада через призму національного інтересу формує внутрішню та зовнішню політику, при цьому остання є часто заручницею першої та безпосередньо із нею пов'язаною. І саме зовнішня політика є цільовим фактором, а внутрішня – фактором-індикатором.

3. Третя група факторів – «зовнішні фактори». Сюди входять ключові міжнародні організації та країни, до яких існує зовнішньополітичний інтерес. До ключових міжнародних організацій слід віднести: ООН, ЄС, НАТО, СНД, СЕП та ГУАМ. Інший фактор, умовно названий «країнами, до яких існує зовнішньополітичний інтерес», поєднує в собі як країни, з якими Україна здійснює співробітництво, стратегічні партнери нашої держави, країни-сусіди, так і країни, розвиток активних відносин з якими є в планах недалекого майбутнього.

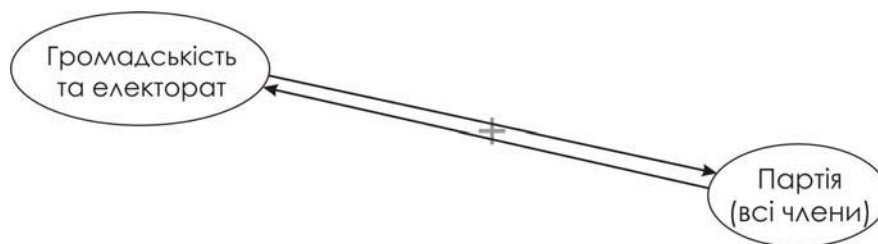
4. Четверту групу факторів умовно можна поєднати терміном «суспільні фактори». Сюди належать засоби масової інформації, а також громадськість. При чому ЗМІ варто розділити на такі, що знаходяться під контролем партії чи прихильно ставляться до неї, та незаангажовані, або такі, на які партія не має жодного впливу. Водночас серед громадськості варто виділити окремо електорат, тобто людей, які можуть брати участь у виборах, тобто становлять для партії найбільший інтерес. Серед цієї групи факторів важко визначити цільові та фактори індикатори. Оскільки для інших факторів на когнітивній карті вони є як одними, так і іншими. Так ЗМІ є цільовими факторами для впливу партії, водночас виступаючи для громадськості факторами-індикаторами. Водночас громадськість,

будучи цільовим фактором для ЗМІ, є фактором-індикатором для зовнішньої політики України.

Загалом у системі «цільовий фактор – фактор-індикатор» цільовим є фактор при наконечнику стрілки, тоді як фактором-індикатором завжди виступає фактор, що знаходиться при основі стрілки.

Стрілками зображено напрямки впливу, товщина стрілки визначає рівень впливу одного фактору на інший в координатах «слабкий - сильний», знак, що стоїть над стрілкою – залежність зміни одного фактору від зміни іншого: «+» - пряма залежність (збільшення одної величини призводить до збільшення іншої), «-» - обернена залежність (збільшення одного фактору призводить до зменшення іншого).

Отже, розглянемо перший блок факторів. Визначення політичної партії дає нам змогу поставити стрілку від «громадськості та електорату» до «партії (всі члени)», відповідно із знаком прямої залежності, тобто з «+», оскільки партія є уособленням групи громадськості, яку вони представляють – свого електорату, знаряддям участі громадян у формуванні політики держави [7]. Крім цього, партію розуміють «як засіб впливу політичної та державної еліти на маси», вона «будучи часткою суспільства, прагне до повноти впливу на нього, домагається цього, долаючи протистояння інших партій» [7]. Це пояснює стрілку у зворотній бік на когнітивній моделі між цими факторами. Над обома стрілками можна поставити знак «+», оскільки існує пряма залежність між партією та її впливом на громадськість і громадськістю та її підтримкою політичної партії.

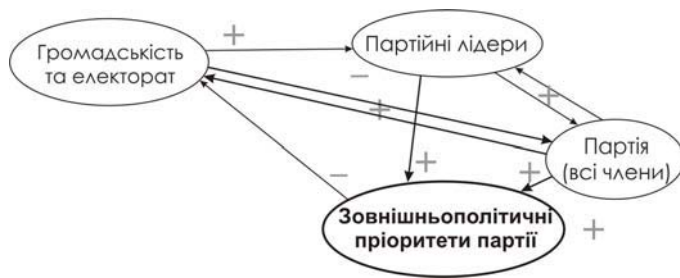
Для здійснення репрезентованого нею інтересу будь-яка партія прагне використати державну владу, впливати на неї, на процес її формування й функціонування. При чому, чим сильнішу позицію займає партія у суспільстві, чим більшою підтримкою вона користується, тим більшими є її можливості здобути владу та використовувати її для відстоювання інтересів громадськості. Відповідно, без всяких сумнівів, цей зв'язок є прямим, а відповідно позначений знаком «+» на когнітивній карті.

Партійні лідери (йдеться про принаймні першу десятку у виборчому списку партії, тобто людей, які мають вплив на всіх членів партії загалом та в регіонах зокрема, а також є відомими в суспільстві та користуються певною популярністю) відіграють велику роль при формуванні політичної концепції партії та її зовнішньополітичних пріоритетів.

Безумовно існує також двосторонній зв'язок між лідером та всіма членами партії, адже без підтримки членів партії, як і без підтримки громадськості, лідер перестає бути лідером, водночас без хорошого харизматичного лідера, ідейного натхненника партія втрачає свою підтримку в громадськості, послаблюються також зв'язки всередині партії між її членами, що може призвести до зникнення партії як політичної сили. Відповідно зв'язки між цими факторами є прямими та позначені на малярку знаком «+».

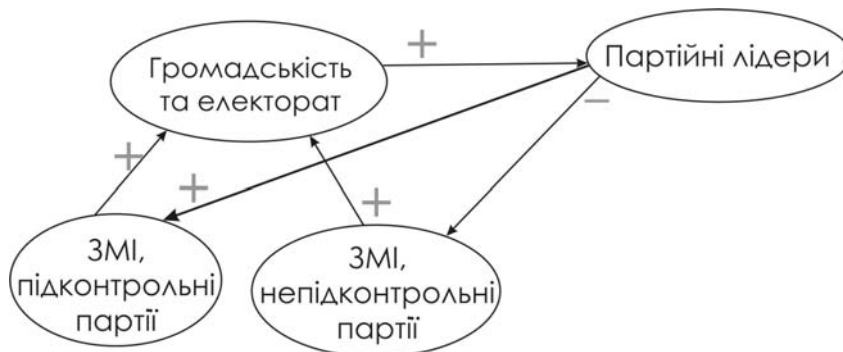
Цікавим є зв'язок між «зовнішньополітичними пріоритетами партії» та «громадськістю та електоратом». Зрозуміло, що зв'язок «громадськість-пріоритети» не є прямим, а здійснюється швидше опосередковано з допомогою лідерів партії та усіх членів партії загаль-

лом, що і зображено на малюнку. Олександр Дергачов зазначає, що особливість сучасної України полягає в тому, що її зовнішня політика не має ґрунтовної опори в суспільстві, а відтак не може бути надійно усталеною. Це свідчить про слабкий вплив зовнішньополітичних пріоритетів, які декларують політичні партії, на громадськість та електорат. Програми партій більшою мірою зорієнтовані на боротьбу за виборця. Особливо це характерно для передвиборних програм. Партії і блоки свідомо уникають визначеності, надто ж – однозначності, в розділах, присвячених зовнішньополітичним проблемам [2].

Варто також звернути увагу на той факт, що партіям, які входять до політичних блоків доволі часто доводиться жертвувати своїми зовнішньополітичними пріоритетами заради досягнення політичного компромісу чи консенсусу (у кращому випадку). Валерій Чалий вказує, що зовнішньополітичні установки, задекларовані у передвиборній програмі блоку є результатом певного компромісу, внаслідок чого вони або втрачають визначеність, або взагалі вилучаються. Не рідко причиною вилучень «політично чутливих» положень є прагнення партій і блоків уникати заяв, що є проблемними, з огляду на регіональні відмінності геополітичних орієнтацій населення. У результаті, партії і блоки, яких можна віднести до правих і правоцентристських та лівих і лівоцентристських уникають у передвиборних програмах чіткого позиціонування в координатах Схід-Захід. Центристські партії та блоки або врівноважують східний і західний напрями зовнішньої політики, або обмежуються декларацією основних засад і принципів зовнішньої політики чи зовсім вилучають з передвиборних програм зовнішньополітичну проблематику [8]. Таким чином можна сміливо ставити знак «-» між факторами «зовнішньополітичні пріоритети партії» та «громадськість та електорат», адже усі вище перелічені аргументи свідчать про обернену залежність між ними.

Варто, також описати взаємодію між партією та громадськістю через призму засобів масової інформації. Ні для кого не секрет, що ЗМІ сьогодні є «четвертою владою». Відповідно маючи такі «владні» повноваження, засоби масової інформації можуть стати як опорою, так і ворогом політичної партії та політичних лідерів при здійсненні їх політичного курсу. Не стане дивним і факт тісного взаємозв'язку між українськими ЗМІ та українськими політиками та політичними силами. Практично кожна політична сила в умовах інформаційного суспільства, де володіння інформацією вже є певним різновидом влади, а інформаційна зброя стає небезпечнішою за будь-які озброєння, прагне тим чи іншим способом впливати на засоби масової інформації. Впливом може бути як фінансова підтримка діяльності ЗМІ, так і інші засоби з арсеналу способів заохочення чи тиску. Таким чином, при проведенні когнітивного аналізу ЗМІ поділено на 2 підгрупи: підконтрольні та невідконтрольні політичній партії. Відповідно зв'язок між політичними лідерами та кожною з цих груп є різним. Оскільки чим прихильнішим є засіб масової інформації до партії, тим більший вплив партія має на цей засіб, і відповідно чим більший вплив має партія на ЗМІ, тим більше позитивних матеріалів можна розмістити у них, а відповідно мати кращий позитивний вплив на громадськість. Отже, зв'язок між партією (в особах полі-

тичних лідерів) і ЗМІ (підконтрольними або прихильними до цієї партії) можна зобразити як сильний і прямо пропорційний. Аналогічним буде і зв'язок між ЗМІ та громадськістю, адже ЗМІ є лише ланкою, за допомогою якої партія повідомляє громадськість та електорат про свою діяльність та здійснює вплив. Що стосується ЗМІ, на яких партія не має своїх впливів, і які є незаангажовані чи знаходяться під впливом інших партій, то тут зв'язок є оберненим і слабшим. Оскільки, при намаганні партії впливати на ці засоби масової інформації, вона стикнеться із більшим опором з їх сторони, що може призвести до негативного їх впливу на думку громадськості та електорату щодо цієї політичної сили.

Важливим фактором першого блоку є «кланово-олігархічні угруповання». Ці угруповання на сьогодні мають вплив як на партії, зокрема через посередництво партійних лідерів, так і на законодавчу та виконавчу владу загалом і процес

прийняття зовнішньополітичних рішень зокрема. У зовнішньополітичних відносинах для такої олігархічної еліти найбільш характерною рисою є відверте ігнорування та торгівля національними інтересами країни. Визначення зовнішньополітичних пріоритетів цією елітою обумовлюється виключно її власними потребами [4, с. 127]. Зображені зв'язки між «кланово-олігархічними групами» та «партійними лідерами», «законодавчою та виконавчою владою» та безпосередньо «зовнішньою політикою України» та «внутрішньою політикою України» є достатньо сильними та прямими, відповідно виділені товстішими лініями та позначені знаком «+». Цей фактор, також відбивається на міжнародному іміджі нашої держави. Тому, без сумніву можна поставити стрілку разом із знаком оберненого зв'язку між цими угрупованнями та іміджем України.

Якщо продовжувати розгляд факторів другої групи, то варто зазначити що усі фактори тісно пов'язані один з одним, подекуди взаємо переплетені, що значно ускладнює аналіз їх взаємозв'язків.

Далі розглянемо такі фактори як влада, зовнішня та внутрішня політика та імідж країни. З аналізу історичних подій бачимо, що внутрішньополітична співпраця (або протистояння) прямо впливає на ефективність зовнішньої політики, і залежить від ефективності внутрішніх перетворень, консолідації еліт та суспільства в цілому навколо стратегічних цілей та пріоритетів розвитку України [4, с. 63]. Певним наслідком саме протистояння стала дезорієнтація наших зовнішньо-

політичних партнерів і усталення для багатьох країн імідж України, як непередбачуваного і нерозважного партнера, поведінку якого визначають амбіції політиків і ситуативні внутрішньополітичні домовленості [5].

Тому, цілком обґрунтовано можна позначати прямі і сильні взаємозв'язки між владою та зовнішньою політикою, владою та внутрішньою політикою, а також напряду між зовнішньою та внутрішньою політикою. Також, це визначає прямий зв'язок між внутрішньою та зовнішніми політиками і іміджем нашої держави. Така ситуація призводить не лише до погіршення іміджу країни, але й до появи низки зовнішніх загроз. Так «ескалація конфлікту між гілками влади веде до руйнації інститутів держави, послаблення її суверенітету, зростання можливостей іноземних держав втручатися у внутрішні справи країни та впливати на прийняття зовнішньополітичних і внутрішньополітичних рішень» [4, с. 38]. Саме тому ці зв'язки виділено сильніше на карті.

В процесі формування зовнішньої політики та зовнішньополітичного курсу України надзвичайно важливим є поняття «національного інтересу». Саме тому він був введений до блоку факторів 2 групи у когнітивній карті. Про пріоритет національного інтересу йдеться у Конституції України, у програмах практично усіх партій, не оминають цього поняття і при оцінці зовнішньої політики України у різноманітних аналітичних матеріалах та статтях.

Продовжують існувати суперечності щодо примату національного інтересу, пов'язані як з визначенням самого поняття «національного інтересу», так і з об'єктивною ідентифікацією національного інтересу, прагненням правлячих еліт до ототожнення власних корпоративних інтересів з інтересами нації чи інтересами універсального масштабу [4, с. 91].

Одним з ключових механізмів реалізації національних інтересів є відповідний зовнішньополітичний курс, покликаний насамперед забезпечити стратегічні й геополітичні інтереси у сфері національної безпеки, суверенітету та територіальної цілісності, захисту політичної незалежності та демократичного розвитку, недоторканості кордонів, а також економічні інтереси, пов'язані із захистом національної економіки, її інтегруванням у світове господарство, формування для неї сприятливих зовнішніх умов, та регіональні і локальні інтереси, пов'язані із забезпеченням потреб внутрішнього розвитку держави, захистом законних прав і свобод громадян та її юридичних осіб за кордоном. Національні інтереси мають довгостроковий характер і є визначальними при формуванні стратегічних цілей, пріоритетних завдань і ключових напрямків внутрішньої та зовнішньої політики нашої країни [4, с. 93]. Тому, на когнітивній карті законодавча та виконавча влада формують внутрішню та зовнішню політику України через безпосередній та сильний вплив національних інтересів, що позначено товстішою лінією та знаком «+».

Ще одним блоком факторів, які активно впливають на формування та реалізацію як зовнішньополітичних пріоритетів партій, так і зовнішньої політики загалом, є фактори міжнародного середовища, тобто «країни, до яких існує зовнішньополітичний інтерес» та «ключові міжнародні організації».

Положення стосовно розвитку двосторонніх відносин з певними державами містять практично всі програми партій. Окремі партії визначають конкретні напрями співробітництва, наприклад Росія, країни СНД, країни Європейського Союзу, Балтійсько-Чорноморського регіону, США тощо. Інші просто зазначають важливість розвитку відносин

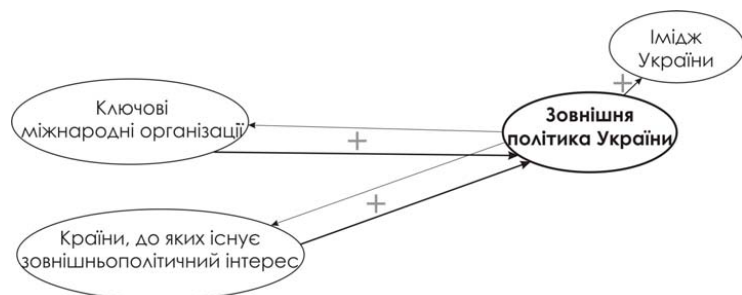
України з країнами, з якими вона має спільні інтереси. Аналогічно, ключові (для України) міжнародні організації, такі як ООН, ЄС, НАТО, СНД, ЄЕП знаходять своє відображення у партійних документах більшості політичних сил нашої держави. Таким чином, зв'язок між цими двома факторами та зовнішньополітичними пріоритетами партії не викликає жодних заперечень. Цей зв'язок можна також охарактеризувати як прямий («+»), адже партії керуються у своїх програмах національними інтересами, і якщо країна чи організація чинить дії, що їм не суперечать, то це відповідно позитивно впливає на ставлення політичної партії до цієї країни чи організації і навпаки.

Існують також зв'язки між цим блоком факторів та зовнішньою політикою України. Загалом в суспільстві довгий час побутувала думка, а, можливо, в деякій мірі побутує і досі, про те, що Україна не є цілком самостійною у здійсненні своєї зовнішньої політики. І Україна втратила й продовжує втрачати свої позиції на міжнародній арені; нерідко вона виступає не суб'єктом, а скоріше об'єктом міжнародної політики, підпадаючи під значний вплив з боку інших держав та міжнародних організацій [6]. Тому, у моделі зазначено зв'язок між факторами четвертого блоку та зовнішньою політикою України, причому його можна виділити як сильний і прямий, тобто поставити товстішу стрілку та знак «+». Також, багаторівнева співпраця між Україною та її стратегічними партнерами (США, Польща, Росія), і державами, з якими Україна веде активне співробітництво (Канада, Велика Британія, Франція, Німеччина, Італія) та розвиває активні двосторонні відносини (країни Близького Сходу, Азії, Африки, Латинської Америки та Азійсько-Тихоокеанського регіону) може обумовлювати існування прямого зв'язку між цими факторами.

Водночас існує зв'язок у зворотній бік: від «зовнішньої політики України» до «ключових міжнародних організацій» та «країн, до яких існує зовнішньополітичний інтерес». Щоправда, цей вплив є незавжди позитивного характеру. Таким чином це свідчить не лише про вплив зовнішньополітичного курсу країни на ставлення до неї міжнародного середовища, а й на користь тези про те, що повинна існувати узгодженість усіх гілок влади щодо формування такого курсу.

Отже, можна говорити про те, що не лише міжнародне середовище може впливати на зовнішню політику держави, а існує і зворотній зв'язок: вплив зовнішньої політики на міжнародне середовище.

Врешті, залишається лише розглянути зв'язок між такими двома факторами як «зовнішньополітичні пріоритети» та «зовнішня політика України», що є однаково важливими для когнітивного аналізу. Цей зв'язок є, без всяких сумнівів, сильним і прямим. Адже партії, сформувавши власні зовнішньополітичні пріоритети, приходять до влади, щоб у взаємодії (дискусіях, консенсусах, компромісах) формувати зовнішню політику України. І навпаки – зовнішньополітичний курс української влади викликає або схва-

лення або заперечення у політичних партій, що є активними учасниками загального процесу прийняття політичних рішень в державі, що відповідно відбивається у формуванні та корективах їх зовнішньополітичних пріоритетів. Таким чином, на когнітивній карті зображено двосторонній прямий взаємозв'язок між цими факторами, тобто поставлено стрілку відповідної товщини із знаком «+».

Додатково, як вказує Валерій Чалий, в контексті формування зовнішньої політики, позиція України має бути узгодженою та консолідованою, з врахуванням позицій основних політичних сил, після консультацій з парламентом. Корисним було б задіяння потенціалу неурядових організацій, зокрема аналітичних центрів. Тим більше, що реалізація зовнішньої політики в широкому розумінні – завдання не тільки органів влади, але й широкої громадськості. Зовнішня політика повинна мати системний і науковий характер. При цьому визначення її пріоритетів повинно базуватися на чітких національних інтересах держави та її реальних можливостях. Від того, наскільки вдасться використати зовнішні чинники для прискорення внутрішніх соціально-економічних і демократичних перетворень залежить місце і роль України у світовій міжнародній системі [3, с.24].

Підсумовуючи, дана стаття мала на меті розглянути проведений аналіз з допомогою методу побудови когнітивної карти, і дає можливість побачити процес формування партією її зовнішньополітичних орієнтацій, принципів та пріоритетів, а також процес формування зовнішньої політики та зовнішньополітичного курсу України, і відповідно взаємодію між цими двома ключовими факторами.

Список використаної літератури:

1. Бургін М.С. Фактор політичний // Політологічний енциклопедичний словник / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Укр. асоціація політологів; Ред.: Ю.С. Шемшученко, В.Д. Бабкін, В.П. Горбатенко. - 2-ге вид, доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 686
2. Дергачов О. Парламентські вибори-2002 і зовнішня політика України // Національна безпека і оборона. – 2002. – №2. – С.47
3. Зовнішня політика України: матеріали парламентських слухань / Струк О., Бері М., Мариній М. та ін. – Київ: ЦТІ «Е та Е», 2004. – 198 с.
4. Зовнішня політика України-2006: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За ред. Г. М. Перепелиці. – Київ: ВД "Стилос", 2007. – 272 с.
5. Кравченко В. Змінюємо шурячі перегони на бій биків //Дзеркало тижня. – 2009. – №49(728) – [Електронний ресурс]: <http://www.dt.ua/1000/1550/65096/>
6. Пашков М. Зовнішня політика України: позиції та оцінки громадян // Національна безпека і оборона. – 2002. – №2.
7. Рябов С.Г. Партія політична // Політологічний енциклопедичний словник / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Укр. асоціація політологів; Ред.: Ю.С. Шемшученко, В.Д. Бабкін, В.П. Горбатенко. - 2-ге вид, доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 474.
8. Чалий В. Зовнішньополітична сфера в передвиборних програмах партій і блоків // Національна безпека і оборона. – 2002. – №2.

Бовсунівський П.В.*

РОЛЬ РЕСПУБЛІКИ СУДАН В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ АРАБСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ЄГИПЕТ

Стаття присвячена двостороннім відносинам Арабської Республіки Єгипет та Республіки Судан. Автор розглядає історичні аспекти відносин між країнами, територіальні конфлікти, проблему розподілу вод Нілу у міждержавних відносинах, а також вплив зміни влади в Єгипті та проголошення незалежності Південним Суданом.

Ключові слова: Арабська Республіка Єгипет, Республіка Судан, трикутник Халаїб, води Нілу.

Статья посвящена двусторонним отношениям Арабской Республики Египет и Республики Судан. Автор рассматривает исторические аспекты отношений между странами, территориальные конфликты, проблему распределения вод Нила в межгосударственных отношениях, а так же влияние смены власти в Египте и провозглашения независимости Южным Суданом.

Ключевые слова: Арабская Республика Египет, Республика Судан, треугольник Халаиб, воды Нила.

The article covers bilateral relations of the Arab Republic of Egypt and Republic of the Sudan. The author considers historical aspects of relations between the countries, territorial conflicts, the issue of dividing of Nile waters in mutual relations and the impact of the change of power in Egypt and proclamation of the independence by South Sudan.

Key words: the Arab Republic of Egypt, Republic of the Sudan, Halaib triangle, Nile waters.

У єгипетських військово-політичних колах вже давно існує консенсус думок щодо Судану. Ще здавна єгиптяни знають, що той, хто контролює течію Нілу в Судані, неминуче домінуватиме над Єгиптом. Зокрема у XVIII столітті король Ефіопії направив наміснику Єгипту Мухаммаду Алі-паші лист з погрозами, в якому йшлося: «Засіб покарання єгиптян знаходиться в наших руках». Це змусило Мухаммада Алі-пашу в 1821 році направити свого сина Ізмаїла-пашу в похід для підкорення Південного Судану та встановлення контролю над витокami Нілу. Тому ключовим аспектом, який сьогодні визначає політику АРЕ щодо Північного й новоутвореного Південного Судану є води Нілу. Постулати подібного змісту й історичний досвід не могли не позначитися на формуванні єгипетської концепції національної безпеки та її економічної складової, де південному сусідові відводиться роль «стратегічного тилу».

* кандидат політичних наук, асистент кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ще з античних часів північна частина території сучасного Судану, відома як Нубія, знаходилася до VIII століття н.е. під владою древнього Єгипту. Згодом чорношкірі мусульманами Фуджа, створили на її території султанат Саннар що проіснував до кінця XVIII століття [1, с. 244]. У 1820 році він був захоплений Єгиптом і став провінцією – Єгипетським Суданом. Єгипетське панування продовжувалося близько 60 років. До кінця XIX століття в Єгипті все більше зростав вплив Великобританії. І тому в 1898 році Єгипет і Британія організували спільну операцію проти халіфа Судану і в 1899 році підписали угоду про спільне управління Суданом, котра була підтверджена в 1936 році.

Після Другої світової війни в Судані набрав сили національно-визвольний рух, тому в 1951 році Судан отримав право на повне самоврядування. Вже в листопаді 1952 року уряд Єгипту і суданські націоналісти уклали угоду, за якою Судан повинен був визначити свою долю шляхом проголошення незалежності Судану як від Англії, так і від Єгипту або будь-якої іншої держави, або шляхом об'єднання з Єгиптом, за умови, якщо цьому передуватиме встановлення в Судані режиму повного самоврядування. Через рік, у грудні 1953 року, Єгипет і Великобританія підписали угоду, яка передбачала ліквідацію англо-єгипетського кондомініуму і створення умов для самовизначення Судану. Був також встановлений трирічний перехідний період до отримання Суданом незалежності.

Ці угоди не залишали надій для такого бажаного для єгипетських націоналістами об'єднання двох країн. Каїр фактично був вимушений визнати право Судану на самовизначення і незалежність, хоча небажання Судану об'єднатися зі «старшим братом» викликало незадоволеність єгипетської верхівки. Проте Г. Насер розумів, що в Судані є значні політичні та релігійні сили, які виступають за повну незалежність, тому об'єднання є неможливим. Проявивши в цьому випадку реалізм, він погодився з вибором південного сусіда. Єгипетські війська були виведені з Судану, який 1956 року став незалежною державою.

З цього ж часу почала проводитися активна «суданізація» країни для зменшення єгипетського і британського впливів. У 1969 році в країні відбувся військовий переворот й до влади прийшов полковник (пізніше фельдмаршал) Джафар Мухаммад Німейрі, під управлінням якого країна знаходилася до 1986 року, аж поки після 18 років військового режиму відбулися вільні вибори. 30 червня 1989 року владу отримав полковник Омар Хасан аль-Башир, який і зараз є президентом, главою держави, головнокомандуючим збройними силами країни.

Всі єгипетські правителі, незалежно від їхніх політичних поглядів прагнули всіляко укріпити позиції Каїра в Судані, а за можливості досягти максимальної інтеграції двох країн, не виключаючи їхнього об'єднання в одну державу [2]. Судан, у свою чергу, з настороженістю ставився до цих задумів північного сусіда і всіляко відстоював свою самостійність. Проте при цьому як в Каїрі, так і в Хартумі завжди виразно розуміли і бачили тісну взаємозалежність двох країн, наявність у них великої кількості загальних завдань і проблем.

У цілому ж, від часу незалежності судансько-єгипетські відносини носили нерівний характер. У 1956 році Судан підтримав Єгипет під час Суецької кризи. В ході арабо-ізраїльської війни 1967 року Судан оголосив війну Ізраїлю і направив військові частини на допомогу Єгипту. Судан був однією з небагатьох країн арабського світу, хто не взяв участь у політичних та економічних санкціях проти офіційного Каїра після підписання ним в 1979 році мирного договору з Ізраїлем. Більш того, зацікавленість сторін розвивати тісні відносини в різних сферах призвела до підписання низки двосторонніх угод. У жовтні 1982 року Єгипет і Судан підписали «Хартію інтеграції», що передбачала тісну коорди-

націю у військово-політичній сфері [3], а в лютому 1987 року – «Хартію братерства», що надавала Судану рівноправну участь у спільних проектах економічного співробітництва і двосторонній торгівлі [4].

Суданська влада розраховувала на Єгипет у вирішенні своїх внутрішніх проблем, зокрема пропонуючи Каїру виступити посередником між офіційним Хартумом і бунтівниками на Півдні Судану, а вже на початку 90-х двосторонні відносини набули напруженого характеру. Каїр тоді звинувачував Хартум у наданні притулку екстремістським елементам, створенні на суданській території таборів для підготовки терористів і наданні їм зброї, вибухових речовин, організації політико-релігійних заходів для екстремістських організацій з арабських країн з метою тиску на їхню владу, у безпосередній участі суданських спецслужб і армії в підготовці бойовиків, у створенні в Судані підставних комерційних фірм, під виглядом яких діють екстремісти, а також у налагодженні каналів перекидання антиурядових елементів до сусідніх держав. До того ж причетність ісламістів, що пройшли підготовку на території Судану, до антиурядових виступів у Верхньому Єгипті навесні та влітку 1992 року була очевидною [5].

У Каїрі із заклопотаністю ставилися до розширення ірано-суданської співпраці на початку 90-х, а також до підтримки, що виявлялася хартумською владою алжирському ісламізму [6]. Ситуація ще більше загострилася після невдалого замаху на колишнього президента АРС Х. Мубарака в Аддис-Абебі в червні 1995 року, в причетності до якого Єгипет звинуватив суданську владу. В період 1995–2000 років між Єгиптом і Суданом були розірвані дипломатичні відносини.

Додаткову напруженість у двосторонні відносини внесло загострення територіальної суперечки про приналежність трикутника Халаїб (територія площею близько 18 тисяч кв. км з населенням до 20 тисяч осіб на узбережжі Червоного моря). Його приналежність не визначена резолюціями ООН. Кожна держава-член ООН визнає територіальну приналежність спірного району Єгипту або Судану залежно від визнання державного кордону 1899 або 1902 років відповідно [7]. На картах кінця XVIII століття спірні землі позначені як частина держави Нубія (територія сучасного Судану). З 20-х років XIX століття велика частина Судану, включаючи район Халаїба, опинилася під владою Єгипту. У 70-х роках XIX століття управління Суданом фактично перейшло під контроль Великобританії, проте на початку 80-х англійців витіснили з країни місцеві племена в ході повстання махдистів.

У 1898 році Великобританія і Єгипет розгромили махдистів і в 1899 році оголосили Судан своїм кондомініумом. Північний кордон країни був встановлений по 22-ій паралелі, Халаїб формально відійшов до Єгипту. У 1902 році Великобританія в односторонньому порядку змінила лінію кордону, передавши трикутник Судану. При цьому жодних договорів з Єгиптом не підписувалося, де де-факто знаходилася окупаційна британська армія, але який де-юре у той час вже був незалежною державою і визнавався такою і Великобританією. 12 листопада 1955 року Судан отримав незалежність.

Потрійна англо-франко-ізраїльська агресія проти Єгипту в жовтні 1956 р., створила загрозу і для Судану, поставила уряд Судану в складне становище. Але англійський уряд вимагав невтручання Судану в конфлікт, погрожуючи припинити купівлю його бавовни. У складній ситуації уряд Судану не розірвав відносин з Англією та Францією та не надав військової допомоги Єгипту.

Загострення у відносинах між обома державами відбулося у 1958 році напередодні парламентських виборів у Судані, уряд цієї країни включив до виборчих округів територію Єгипту (близько 10 тис. кв. км), а саме трикутник Халаїб. У Єгипті на 21 лютого було призначено плебісцит з приводу об'єднання Єгипту і Сирії. Уряд Гамалія Насера пропо-

нував уряду Судану різні варіанти мирного врегулювання: вирішення територіального спору після плебісциту в Єгипті і виборів в Судані, передача Судану території на південь від 21 градуса північної широти, тимчасово керованою Єгиптом і т.д. Але всі ці пропозиції були відкинуті суданською стороною.

17 лютого суданські війська вступили на єгипетську територію, а хартумська преса розпочала медійну кампанію на підтримку військової операції. Візит міністра закордонних справ Судану М. А. Махджуба до Каїра, де у нього відбулася розмова з міністром закордонних справ Єгипту З. Мохієддіном з приводу спірної території, не призвів до компромісного рішення. 20 лютого 1958 року Судан відкликав свого посла з Каїру і звернувся до Ліги арабських держав і ООН зі скаргою на Єгипет, звинувативши його в агресії.

Наприкінці лютого 1958 році президент Єгипту Гамаль Насер направив війська в район Халаїба, проте того ж місяця відкликав їх, віддавши трикутник в користування Судану. До 90-х років XX століття Єгипет не пред'являв претензій Судану, вважаючи його своїм стратегічним союзником, що підтримував Єгипет під час війни з Ізраїлем. У 1992 році Судан викликав різкий протест Єгипту, віддавши побережжя трикутника в концесію канадській нафтової компанії International Petroleum Corporation.

Того ж року відбулося збройне зіткнення між суданськими та єгипетськими прикордонниками. Останні на двох військових автомобілях атакували суданські прикордонні пости, внаслідок чого загинули двоє поліцейських і четверо отримали поранення. Президент Хосні Мубарак висловив співчуття і пообіцяв компенсацію. Тоді сторони домовилися не нагнітати обстановку. Проте протягом 1993–1994 років на кордоні час від часу відбувалися сутички, а в 1995 році Єгипет направив у регіон війська і взяв під свій контроль всі спірні території, за винятком міста Халаїба [8].

Саме на цей час припадає невдалий замах на президента Єгипту в ефіопській столиці, в котрому єгипетські спецслужби знайшли суданський слід, що ще більше напружило відносини між сусідами. Проте з розгортанням сепаратистських рухів на півдні Судану ні Каїр, ні Хартум не були зацікавлені в подальшій ескалації протистояння і, починаючи з 1997 року, напруженість між ними стала поступово знижуватися.

У 2000 році Судан вивів війська з Халаїбу, територія опинилася повністю під єгипетським контролем. Питання про приналежність району Халаїб так і не вирішене.

У серпні 2002 року президент Судану Омар аль-Башир повідомив пресі, що направив Раді Безпеки ООН звернення про перегляд приналежності територій, оскільки трикутник Халаїб є суданською територією. У 2004 році він продовжував вимагати від ООН визнати трикутник Халаїб частиною Судану. 14 жовтня 2006 року суданський уряд підписав мирну угоду зі Східним фронтом (угрупованням, що складається з арабських племен ар-Рашидійя і аль-Беджа), після чого останні заявили про визнання трикутника Халаїб суверенною частиною Судану, оскільки, на їхню думку, в Халаїбі проживають люди, пов'язані з Суданом етнічно й релігійно [9].

Перетинати судано-єгипетського кордону в районі трикутника категорично заборонено. Але в 2005 році Міністерство туризму Єгипту дозволило туристам, що відпочивають у Єгипті, екскурсії на трикутник, оскільки південно-східну частину трикутника, що володіє унікальним кліматом, Єгипет проголосив заповідником «Гори Ельба». Завдяки близькості до Червоного моря і перехопленням вологи північно-східних вітрів, кількість опадів в цій зоні значно вища, ніж в інших районах Єгипту. Флора заповідника представлена 458 видами рослин, що складає майже чверть рослин зареєстрованих в країні. Національний парк, проголошений Єгиптом в 1986 році, включає велику частину трикутника

Халаїб (за винятком його західного кута) і територію на північ, подібну за площею до парку. Не дивлячись на розбіжності, співпраця поступово налагоджується: на території трикутника знаходяться в обігу дві валюти і працюють мобільні оператори обох країн.

Новий етап у відносинах двох країн розпочався після повалення режиму Хосні Мубарака в Єгипті (11 лютого 2011 року) та проголошення незалежності Південного Судану (9 липня 2011 року). Так, через декілька тижнів після падіння режиму Хосні Мубарака, до Каїру прибув президент Судану Омар аль-Башир, в кінці березня 2011 року Хартум відвідав Прем'єр-міністр АРЄ Ісам Шараф. Єгипет і Судан домовилися разом реалізовувати новий проект в сфері продовольчої безпеки. Президент Республіки Судан зустрівся з главою Вищої ради збройних сил Єгипту Хусейном Тантаві і Прем'єр-міністром Ісамою Шарафом і генеральним секретарем Ліги арабських держав Амром Мусою. Він став другим керівником держави, який відвідав Єгипет після революції і відставки колишнього президента країни Хосні Мубарака.

Новий проект по забезпеченню продовольчої безпеки передбачає спільне вирощування пшениці на рівнині Аркін на півночі Судану. Єгипет буде забезпечувати цей район дешевою електроенергією, для чого має намір протягнути туди газову трубу. Крім того, під час візиту О. аль-Башира в Каїр сторони активізували угоду, яка закріплює право громадян Єгипту і Республіки Судан мати власність, жити, працювати і вільно переміщатися в обох країнах. Також вони домовилися координувати свою політику в питанні по розділу вод Нільського басейну [10].

Окрім економічних домовленостей АРЄ надає потужну політичну підтримку владі Судану. У Єгипті негативно і вкрай болісно розцінили вимогу головного прокурора Міжнародного кримінального суду Луїса Морено-Окампо видати ордер на арешт президента Судану Омара аль-Башира, якого він звинуватив у геноциді, злочинах проти людства і військових злочинах у західній провінції Дарфур, де з 2003 року продовжується кровопролитний конфлікт. Каїр розглядає рішення суду як безвідповідальний крок, що здатний ускладнити ситуацію у галузі безпеки та розхитати політичну стабільність в країні. Дії прокурора Міжнародного кримінального суду були розцінені як такі, що не відповідають інтересам встановлення миру і стабільності в Судані. Єгипет також пообіцяв задіяти свої дипломатичні можливості на міжнародній арені, щоб домогтися відстрочки судового переслідування президента Судану.

Ліга арабських держав, у якій позиції Єгипту традиційно сильні, виступила із заявою про неприпустимість арешту О. аль-Башира, необхідність поважати суверенітет Судану. На думку ЛАД, у разі пред'явлення президентові звинувачень у злочинах, мирному процесу в Судані загрожує небезпека, тому що це буде сприяти зміцненню позицій збройних формувань у різних частинах країни [11]. У самому ж Єгипті був створений Фронт на підтримку президента Судану – недержавна структура, готова стати на бік О. аль-Башира і протистояти спробам Міжнародного кримінального суду видати ордер на його арешт. Єгипетська громадськість, зокрема й найкращі єгипетські адвокати з колегиї адвокатів АРЄ, висловили солідарність з аль-Баширом і готовність запропонувати президентові Судану свій досвід, допомогу та юридичну підтримку. Захищаючи режим аль-Башира, Єгипет також прагне не підривати престиж арабського світу, не допустити ескалації внутрішньої напруженості в сусідній державі. У Каїрі, як і в інших арабських столицях, не бажають інтернаціоналізації суданського конфлікту і ведуть активну діяльність щодо врегулювання прикордонних конфліктів між обома Суданами. В останній час великого значення набула миротворча діяльність АРЄ, після захоплення південносуданськими війська району Хегліга. Візит міністра закордонних справ Єгипту Муххамада Каміл Амра до Хартуму й

Джуби в середині квітня 2012 року сприяє припиненню конфлікту, обмежує втручання інших сторін та сприяє зміцненню авторитету АРЄ як держави-посередника.

Єгипет здійснює активні дипломатичні зусилля, спрямовані на пом'якшення тиску на офіційний Хартум з боку міжнародної спільноти, перш за все, США та країн Західної Європи. У своїх зверненнях Каїр постійно закликає не вводити нові санкції проти Судану в зв'язку з проблемою Дарфура щоб не ставити цю країну під нову загрозу. У той же час Єгипет виступає за те, щоб світова спільнота зміцнювала діалог із суданським урядом для встановлення взаємодовіри.

Таким чином, єгипетсько-суданські відносини розвиваються не рівномірно, що пов'язано з наявністю територіальних суперечок (трикутник Халаїб) між обома країнами та надзвичайною чутливістю АРЄ до проблеми розподілу вод Нілу. Проте зважаючи на різку зміну влади в Єгипті та міжнародно-політичні наслідки проголошення незалежності Південного Судану, кримінальне переслідування президента Судану О. аль Башкира та потреба в координуванні переговорних позицій стосовно розподілу водних ресурсів в регіоні призвели до значного покращення двосторонніх відносин та активізації міжурядових контактів між обома країнами в другій половині 2011 на початку 2012 років.

Список використаних джерел

1. Ланда Р. Г. История арабских стран Азии / Р. Г. Ланда. – М.: Наука, 1988. – 637 с.
2. Панфиленко Э.Н. Некоторые аспекты суданско-египетских отношений / Э.Н. Панфиленко // Арабский мир в конце XX века. – М.: ИВ РАН – ИИИБВ, 1996. – С. 46-53.
3. Leaders of Egypt and Sudan Sign a Charter of Integration October 13, 1982 [Електронний ресурс] // The Middle East Journal website. – Режим доступу: <http://www.jstor.org/pss/4327878>.
4. Egypt, Sudan Sign Brotherhood Charter // The Boston Globe. – 1987. – February 22.
5. Панфиленко Э. Н. Конфликтные ситуации в отношениях между Суданом и Египтом / Э. Н. Панфиленко // Арабские страны: проблемы социально-экономического и общественно-политического развития. – Вып.2. – М.: ИВ РАН – ИИИБВ, 1995. – С. 46-49.
6. Ibid.
7. Юрченко В. П. О ситуации в районе Красного моря [Електронний ресурс] / В. П. Юрченко // Вебсайт Института Ближнего Востока. – Режим доступу: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2003/19-02-03.htm>.
8. Ibid.
9. Жирнов Евгений. Географические страницы / Евгений Жирнов // «Власть». – 2003. – № 29 (532). – С. 3-18.
10. Зіяра расмія раісу Судан іля Кагіра [Електронний ресурс] // Вебсайт газети Аль місрі аль яум. – Режим доступу: <http://www.almasryalyoum.com>.
11. Aji Albert. Arab League rejects arrest for Sudan's president/ Arab League rejects arrest for Sudan's president / Albert Aji // AP worldstream. – 2009, March 17.

Божко С.О.*

ІНТЕГРАЦІЯ В ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ЯК ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ПРІОРИТЕТ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ¹

Використовуючи дискурс-аналіз, автор з'ясовує, яким чином протягом 2010 р. формулювались домінуючі ідеї щодо курсу України на членство в Європейському Союзі. Він стверджує, що в цілому європейська інтеграція була широко використовуваною концепцією в українському владному дискурсі і виступала інструментом політичної легітимації та пропаганди. Автор також вважає, що Київ дотримувався прагматичного підходу, ледь відображеного в офіційному дискурсі, і головним чином прагнув отримання окремих економічних переваг від співробітництва з ЄС.

Вступ

Європейську інтеграцію як стратегічну ціль зовнішньої політики України було вперше офіційно задекларовано в Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу, прийнятій у 1998 р. [1]. Слід відмітити, що навіть раніше, у схвалених у 1993 р. Верховною Радою України «Основних напрямках зовнішньої політики України» вже було визначено, що «членство в Європейських Співтовариствах» є «перспективною метою української зовнішньої політики» [2]. З тих пір тема європейської інтеграції України залишається однією з головних в її зовнішньополітичному дискурсі. Нинішній Президент України Віктор Янукович, обраний у лютому 2010 р., не змінив традиції і задекларував членство в ЄС як стратегічну ціль для України. Однак за результатами першого року правління нової владної команди її європейська політика мала скромні здобутки. Як і під час перебування при владі попередніх президентів, євроінтеграційний курс України лишився переважно декларацією. Чому знову так? Чи лідер держави і його команда дійсно прагнуть інтегрувати Україну в ЄС, чи можновладці імітують європейську інтеграцію, переслідуючи насправді інші цілі? Чи може дослідження політичного дискурсу стати ключем до розуміння дій української влади?

У даній статті автор досліджує, яким чином формулювались основні ідеї щодо євроінтеграційного курсу України в 2010 р. в українському політичному дискурсі, і на основі аналізу робить припущення щодо реальної ваги цього пріоритету у зовнішній політиці.

Концептуальна база дослідження

Починаючи з 1991 р., дослідники української зовнішньої політики стикаються зі значним викликом. Вони вимушені аналізувати зовнішню політику країни, що тільки-но здобула свою незалежність і внутрішньополітичний контекст якої постійно змінюється. Тому

* Науковий співробітник науково-дослідної частини Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат політичних наук.

¹ Ця стаття є результатом моєї наукової роботи в Центрі російських та євразійських досліджень Уппсальського університету (Швеція) протягом 2010-2011 рр. завдяки гранту Шведського інституту.

вивчення зовнішньої політики України було переважно емпіричною процедурою. Головною ціллю був збір інформації про те, що відбулось, і відстеження швидкого розвитку в країні. Тим не менш, на думку автора, не слід припиняти спроб сформувати теоретичне розуміння емпіричних моделей процесу здійснення зовнішньої політики України, і відійти від описовості до вивчення глибших питань. Таким чином, у цій статті автор намагатиметься розтлумачити, що приховується за політичними деклараціями української влади про європейську інтеграцію і він випробовує дискурс-аналіз як можливий інструмент дослідження української зовнішньополітичної практики.

Внаслідок т.зв. лінгвістичного повороту в соціальній теорії та філософії дискурс-аналіз поступово стає одним з підходів до вивчення зовнішньої політики. Аналіз дискурсу досліджує усну та письмову форми мовної комунікації, що відбувається за нормальних, природних умов. Аналіз дискурсу якнайретельніше досліджує предметно-змістову сторону спілкування, приділяючи більше уваги його соціальній організації, ніж формально-лінгвістичній [3, с. 25]. Дискурс, як зазначає Г. Кресс, «... встановлює набір можливих тверджень про дану сферу, організує і структурує спосіб, у який має розповідатись про певну тему, об'єкт, процес» [4, с. 74]. Крім того, дискурси легітимізують політичні інституції, включаючи державу, а також політику і дії політичних акторів. Дискурси також є системами значень: тобто дійсність соціально конструюється людьми, які присвоюють значення об'єктам матеріального світу [5, с. 225-254].

Однак критики кажуть, що «мова – це не все», «реальний дискурс політиків є прихованим», «події не конструюються соціально, вони спричинюються» і ці заперечення вказують нам на обмеження дискурс-аналізу. Крім того, на істориків, так само як і політологів, багато емпіричних досліджень в області політичного дискурс-аналізу справляють враження своєї незавершеності, в тому сенсі, що висновки з аналізу комунікативної події обмежуються власне структурами дискурсу і не екстраполюються в соціально-політичний вимір. У зв'язку з цим, політичний дискурс-аналіз (принаймні, в тому вигляді, в якому він існує на факультетах лінгвістики та філології) постає перед нами, швидше, як політично-орієнтований дискурс-аналіз [6, с. 164]. Це означає, що плідність дискурс-аналізу, обґрунтованість його висновків негарантовані і дискурсивне тлумачення політичних дій за необхідності має доповнюватись дослідженням факторів, наприклад, структурного і когнітивного рівня.

Хронологічні межі дослідження

Аналіз хронологічно охоплює розгортання дискурсу протягом 2010 р. якщо бути точним з березня 2010 р., коли новий президент вступив у свої повноваження.

Джерельна база

У дослідженні використано як першоджерела інформації, так і вторинний матеріал: офіційні заяви і промови, юридичні і політичні документи, звіти ЗМІ і інтерв'ю, наукові тексти, експертні доповіді і результати опитування громадської думки.

Структура статті

Основний текст статті складається з двох частин. Перша частина присвячена аналізу дискурсу влади щодо європейської інтеграції, в другій частині розглядатиметься альтернативний дискурс. У Висновках автор представляє результати дослідження.

Стан наукової розробки проблеми

Проблема «європейської інтеграції» в українському політичному дискурсі була предметом наукових розвідок невеликої кількості вчених. Найбільш ґрунтовне дослідження

було проведене Г. Яворською і О. Богомолівим і представлене в їхній монографії «Непевний об'єкт бажань. Європа в українському політичному дискурсі» [7]. Використовуючи когнітивно-семантичний аналіз, автори з'ясовують зміст вкорінених політичних метафор, які є притаманними для рефлексій на європейські теми в українських ЗМІ, описують стереотипи в сприйнятті ЄС, деякі з яких були сформовані в радянські часи і демонструють високу стійкість і здатність до регенерації – серед них відношення до Європи і Заходу як підозрілих «зарубіжних країн». Автори підкреслюють, що такі стереотипи можуть впливати на процес прийняття політичних рішень. Е. Мамонтова в своїй статті «Концепція «євроінтеграції» в українському геополітичному дискурсі: символічний аспект» вивчає природу і специфіку символізації як інструменту впливу в міжнародних відносинах, беручи як приклад використання концепції «євроінтеграція» в українському політичному дискурсі [8]. В 2005 р. захищена кандидатська дисертація Я. Приходою на тему «Концепт «Європа» в українській політичній публіцистиці». В своїй роботі авторка представила результати системного аналізу концепту «Європа» в українській філології і журналістикознавстві [9].

Характерні риси українського політичного і медіа дискурсу в пострадянський період досліджували А. Клепиков [10], В. Кулик [11] і К. Серажим [3].

Український політичний дискурс щодо євроінтеграційного курсу України під час президентства В. Януковича ще не став предметом спеціального дослідження. У цій статті автор намагається заповнити цю прогалину.

Владний дискурс

У цій частині статті автор аналізує ключові заяви і висловлювання щодо євроінтеграції, зроблені українським президентом і міністром закордонних справ у 2010 р. На думку автора, вибір тільки двох політичних акторів у царині зовнішньої політики є достатнім для досягнення цілей аналізу, оскільки в поточній політичній ситуації, коли президент контролює уряд і парламент, він має ексклюзивне право на визначення основних напрямів зовнішньої політики України.

Після обрання президентом України в лютому 2010 р. Віктор Янукович здійснив свій перший закордонний візит 1 березня того ж року до Брюсселю, де він зустрівся з керівництвом ЄС. Після переговорів з Президентом Європейської Комісії Хосе Мануелом Баррозо він сказав: «Для України європейська інтеграція є ключовим пріоритетом зовнішньої політики і стратегії імплементації системних соціальних і економічних реформ» [12]. Через декілька місяців, у червні, ця теза була повторена у Посланні Президента України Віктора Януковича до українського народу, а сам ЄС був визначений як один з трьох ключових партнерів України, разом з США і Росією [13, с. 5]. Глава держави також зазначив: «необхідно реалізувати європейський вибір - саме такою я бачу інтегральну національну мету, яка здатна об'єднати моїх співвітчизників» [13, с. 8].

Євроінтеграційний курс був законодавчо затверджений українським парламентом влітку. Відповідно до статті 11.2 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», прийнятого 1 липня 2010 року, однією з основних засад зовнішньої політики є «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі» [14]. Крім того, у Законі у декількох місцях зазначається про необхідність реформування декількох сфер внутрішнього життя (напр., системи державної служби, національної безпеки і оборони) відповідно до європейських стандартів.

Обґрунтовуючи раціональність європейського вибору України, Міністр закордонних справ України К. Грищенко в своїй статті в номері українського тижневика «Дзеркало

тижня» від 17 липня 2010 р. патетично зазначив, що «Україна — це європейська держава з європейськими ж історією, традицією та майбутнім. Вона бачить перед собою еталон соціальних стандартів та рівня економічного розвитку Європейського Союзу і прагне досягти його на своєму, українському ґрунті. Оскільки іншого такого еталона в нашому регіоні просто немає, було б дивно, якби Україна ставила перед собою якусь іншу стратегічну ціль, крім євроінтеграції. ... Ми виходимо з того, що Україна як європейська демократія має абсолютне право стати членом ЄС, коли буде до цього готова» [15].

Під час свого візиту до США у вересні глава держави виступив з промовою в Атлантичній Раді США, в якій він зазначив: «Ми виступаємо за надання Україні чіткої перспективи членства [в ЄС] та її закріплення в майбутній Угоді про асоціацію» [16]. У цьому випадку президент висловив вже давню позицію Києва, яка полягає в бажанні української сторони отримати чіткий, зафіксований у документі сигнал від ЄС про можливість членства України в ньому. Брюссель нині відмовляється надати такий сигнал і продовжує в своїх заявах дотримуватися загальної тези про те, що «двері» Союзу залишаються відкритими для всіх європейських країн, які відповідають Копенгагенським критеріям членства. Офіційний Київ не влаштовує таке формулювання, оскільки він не хоче бути в положенні особи, що стукає у "закриті двері".

В інтерв'ю напередодні засідання Генеральної Асамблеї ООН 22 вересня В.Янукович розповів газеті Уолл Стріт Джорнал: «Україна неухильно рухається шляхом європейської інтеграції», і додав: «ми не хочемо нікого образити, коли йдемо цим шляхом» [17]. Другу частину цієї цитати, по всій видимості, слід розуміти як оглядку в бік Росії, а саме прагнення українських лідерів зберегти гарні відносини з останньою і не ущемляти її інтереси в процесі зближення України з ЄС.

Президент розвинув тему європейської інтеграції України під час свого наступного візиту, тепер до Франції. У своїй промові 8 жовтня у Французькому інституті міжнародних відносин (IFRI) Віктор Янукович сказав: «Україна вкрай зацікавлена в успіху європейського проекту. Адже саме європейська ідея стала універсальним об'єднуючим мотивом для українського суспільства. ... Я наполягав і наполягаю: Україна ніколи не відійде ні від політики європейської інтеграції, ні від амбіцій стати членом ЄС» [18]. У виступі він також зазначив: «Специфіка нової України полягає і в тому, що вона чітко усвідомлює: ніхто не пройде замість неї її шлях в Європу. Ніхто, крім самої України, не організує і не профінансує українські реформи. Ніхто не може бути кращим лобістом нашої європейської інтеграції, ніж сама Україна» [18].

На мій погляд, у цій цитаті президента заява про європейську ідею в якості універсального об'єднуючого мотиву для українського суспільства є дещо спірною. Аналіз громадської думки свідчить, що більша частина населення, як і раніше, виступає за зближення з Росією, а не Заходом. Це було зокрема доведено шляхом опитування, проведеного Центром Разумкова в лютому 2011 р.: 40,4% респондентів вважають, що відносини з Росією мають бути пріоритетним для України, в той час як менша частина респондентів, 35,6% опитаних, віддали перевагу співпраці з країнами ЄС [19, с. 54]. Крім того, в українському суспільстві широко поширений євроскептицизм. Європейська ідея, ідея «повернення до Європи» розглядається значною частиною населення як не дуже реалістична, що, принаймні, є дещо абстрактною або віддаленою. Слід також враховувати, що опитування громадської думки, насправді, не відображають свідому і поінформовану підтримку. Суспільна підтримка курсу України до членства в ЄС, по суті, лишається поверховою. Звичайно, до Європи в основному відносяться позитивно, і вона розглядається в якості орієнтира розвитку, але майже не було серйозних дебатів про те, що, насправді,

тягне за собою членство в ЄС, або про потенційні втрати і вигоди від такого вибору. По суті, крім проблеми візового режиму між Україною і ЄС, питання практично не має резонансу у повсякденному житті українських громадян. Тому, напевно, слова президента були прийняттям бажаного за дійсне або він просто хотів представити свою країну у вигідному світлі перед іноземною аудиторією.

Таким чином, вищенаведені заяви показують, що принаймні на декларативному рівні європейська інтеграція є одним з ключових зовнішньополітичних пріоритетів України. У дійсності, наведені слова двох українських ключових політичних фігур протягом останнього року в цілому не відрізняються від висловлювань попередніх президентів України (Л. Кравчука, Л. Кучми і В. Ющенка). Слова про обґрунтування європейського вибору України, твердження про необхідність доповнити зовнішньополітичні зусилля на шляху до членства в ЄС внутрішніми реформами, підкреслення важливості покладатися на себе і виконувати успішно «власне домашнє завдання» нова влада ритуально повторила в 2010 році.

В цілому, концепція європейської інтеграції продовжує широко використовуватись в українському владному дискурсі і відігравати роль «інструмента політичної легітимації та символічного впливу». Популярність цієї концепції пояснюється тим, що вона належить до «гарної мови» сучасного глобалізованого світу; ця мова включає в себе такі поняття, як «демократія», «свобода», «рівність», «права людини», «загальнолюдські цінності», «вибір», «ринкова економіка», «громадянське суспільство» і т.д. Українська влада повинна бути вміло включеною в глобальний контекст і використання «гарного словника» може в цьому допомогти [8, с. 657-658]. Поняття європейської інтеграції користується популярністю не тільки серед українських політиків. Як уже згадувалося, незважаючи на певний євро-скептицизм, велика частина українського суспільства також розглядає ідею європейського вибору України як привабливу і таким чином демонструє попит на підвищення ваги вектору ЄС у зовнішній політиці нової владної команди.

Альтернативний дискурс

Альтернативний дискурс на зовнішньополітичні теми в цілому представлений в українських ЗМІ та публікаціях вчених і експертів, які працюють над питаннями зовнішньої політики. Що стосується проблеми європейської інтеграції України, вона активно обговорюється в періодичній пресі, теле- і радіопрограмах і це пояснюється вищевказаною популярністю європейських тем серед громадськості і політиків. Частота та обсяг новин з питань європейської інтеграції в українських ЗМІ не є постійною величиною. Як правило, вони зростають під час самітів Україна - ЄС і взаємних візитів на високому офіційному рівні. Слід також зазначити, що періодичність трансляції відповідних новин ніколи не є низькою: повідомлення про відносини між Україною та ЄС постійно циркулюють в інформаційному просторі. Крім того, питання європейської інтеграції в цілому і європейського курсу України зокрема є об'єктом постійних досліджень українських експертів та науковців. З 1990-х років щодо даних питань регулярно представляються аналітичні звіти, захищаються дисертації, публікуються монографії та наукові статті. Тема європейської інтеграції України на постійній основі розробляється в державних і неурядових дослідницьких центрах. Можна сміливо стверджувати, що в Україні вже сформований певний пул фахівців зі знаннями різних аспектів функціонування ЄС. Не в останню чергу, альтернативні міркування щодо євроінтеграції України продукуються українською політичною опозицією.

Оцінка і концептуалізація проблеми євроінтеграції України вищезазначеними суб'єктами досить часто відрізняється від позиції українського політичного керівництва. Які

судження й думки з питань європейської інтеграції України були найбільш поширені в альтернативному дискурсі в 2010 році? Перші результати відповідної політики, що реалізувалась новою політичною командою на чолі з президентом Януковичем, а також стан відносин України із західними країнами і ЄС були оцінено в основному негативно.

Наприклад, за словами експерта українського Центру Разумкова В.Чалого «...один рік завищених очікувань ЄС і США, по суті, підійшов до кінця. Очікування не виправдалися. І не тільки, що стосується розвитку демократичних процесів, але й щодо економіки. Західні інвестори не отримали від нової влади того, що вони очікували, зокрема, лібералізації регуляторних засобів, надійного захисту власності, привабливих умови для інвестицій і так далі. Наступає протверезіння» [20].

Оскільки забезпечення політичних і економічних свобод є однією з умов, яким повинна відповідати кожна країна-кандидат на шляху до членства в ЄС, вищеописана ситуація може тільки негативно впливати на перспективи членства України в ЄС. Аналітики В.Грановський та В.Нанівська з Міжнародного центру перспективних досліджень (м. Київ) окреслили стан справ наступними словами: «Зобов'язання України щодо європейської інтеграції залишаються виключно на папері. Розрив між нескінченними звітами і віртуальною реальністю співпраці стає все більшою і більшою. ... З часів Леоніда Кучми, Україні, як правило, має подвійну форму євроінтеграції: декларативну на папері і реальну» [21, с. 5, 9].

Вищевказані автори також писали про «поточну модель симулятивної європейської інтеграції, імітацію» і «безглуздий процес виконання програм допомоги, які ніяк не можуть досягти своїх декларованих цілей» [21, с. 15].

Політика європейської інтеграції української влади піддавалась критиці в дослідженні вченої з Дипломатичної академії України О.Шаповалової. Експерт вказувала на обмежений і утилітарний характер цієї політики.

Для України, як і для інших держав Східної Європи, відносини з ЄС виступають в першу чергу засобом утвердження власної європейської ідентичності, тому їй притаманне переважно геополітичне сприйняття євро інтеграційних процесів, а самостійна цінність інтеграції поза статусними і політичними міркуваннями українському політикуму не надто властива. Для політичної еліти України, як і інших країн Східної Європи, «європейський вибір» означає скоріше згоду на приєднання до західної спільноти, ніж зобов'язання впорядкувати власну систему управління [22, с. 8].

Дослідник з Інституту політичних, етичних і національних досліджень (Київ) О.Дергачов також відмічав специфічну вузькість політики України щодо ЄС. Аналізуючи європейський вектор політики української влади з 1990-х років і по теперішній час він стверджував:

«Для чинної української влади проголошення європейського вибору, безумовно, було свідомим кроком. Але це було не варіантом виразу внутрішніх устремлінь чи артикуляції національних інтересів. Він став одним з інструментів утвердження і здійснення самої влади, її багатофункціональним стабілізатором. Він давав можливості самовизначення, формальної самоідентифікації, презентації привабливої політичної програми. У ширшому вимірі цей вибір, з урахуванням його популярності, претендує стати заміником, або суттєвою складовою нової національної ідеї. Європейський вибір, залишаючись декларацією, відразу почав працювати на владу і не накладав надто важких, принаймні чітких обов'язків. Він був і залишається важливим атрибутом ведення публічної політики, яка, у багатьох, у тому числі, у більшості ключових моментів не збігається з фактичними пріоритетами і спрямованістю практичних дій влади. Зазначена різниця між публічним і фак-

тичним була постійно присутня у політико-дипломатичній діяльності Києва» [23, с. 240-241].

Автор розвинув свою думку і дав на додаток деякі узагальнені оцінки:

«Україна протягом багатьох років фактично здійснювала політику просування до Європи як суто державний і, до того ж переважно політико-дипломатичний проект. Ця політика і зараз залишається розгорнутою назовні, а в середині країни використовується переважно як пропагандистський мотив, який, до того ж мало впливає на успадковані з радянських часів антизахідницькі настрої» [23, с. 241].

Теза про об'єктивну неготовність України до членства в ЄС і її безнадійну відсталість була досить поширеною в українському політичному дискурсі, як домінантному, так і альтернативному. В останньому ця теза використовувалася частіше, у владному вона мала маніпулятивний підтекст. Український журналістка Ольга Vox писала наступне в цьому зв'язку:

«У всіх регіонах України більшість населення щиро вірить, що «такі бідні ми в Євросоюзі не потрібні» і «перш ніж думати про вступ до ЄС, треба досягти європейського рівня життя». Цю ж думку періодично озвучує переможець останніх виборів Віктор Янукович: кандидувати до ЄС можна, тільки забезпечивши «європейські стандарти життя» всім громадянам України». Іншими словами, в домінантному українському дискурсі Євросоюз постає як «клуб для багатих», де Україна «автоматично» матиме своє місце, щойно ми досягнемо певного рівня ВВП. Матеріальна «бідність» України дозволяє політикам пояснювати нікчемність наших результатів у царині євроінтеграції» [24].

Слід також зазначити, що коли в альтернативному дискурсі використовувались заяви про неготовність України до вступу в ЄС, малося на увазі не тільки її невідповідність Копенгагенським критеріям членства, але також і невідповідність у результаті незавершеного процесу націотворення. Наприклад, відомий український філолог і громадський інтелектуал Микола Жулинський стверджував: «Україна не готова до вступу в ЄС, бо ми ще не єдині, не національні і не консолідовані. Ця консолідація можлива лише на основі базових цінностей. Самі ці цінності формують єдиний національний організм, культурний організм, здатний до саморозвитку, здатний до діалогу з іншими країнами й націями» [25].

Ще однією особливістю альтернативного дискурсу була маргінальність ідеї про власний шлях розвитку України і її опори на власні сили. Справа в тому, що експертне співтовариство і політична опозиція, які формували альтернативний дискурс, не вважали концепцію опори на власні сили як перспективну, припускаючи, що ослаблена Україна не має достатньо сил і ресурсів для відновлення своєї економіки. Між тим, згідно з опитуванням, проведеним в 2008 році, близько 20% респондентів підтримували таку ідею. Але її відносна популярність багато в чому пояснювалась розчаруванням у міжнародній діяльності держави в європейському напрямку [23, с. 72].

Євроінтеграційний дискурс політичної опозиції в Україні характеризувався як єдністю поглядів, так і їх розходженням. Не в останню чергу завдяки популярності концепції «євроінтеграції», її потенціалу символічного впливу всі найбільші політичні партії в опозиції за винятком однієї заявляли про підтримку членства України в ЄС. Виключенням була радикальна ліва партія "Прогресивна соціалістична партія України", яка виступала проти "втягування країни в ЄС" [26]. Крім того, ще одним прикладом розбіжності була позиція Комуністичної партії України (будучи членом правлячої коаліції вона тим не менш виступала проти політики уряду, але в основному на рівні риторики), яка відстоювала ідею руху до Європи разом з іншими слов'янськими державами колишнього СРСР, в

першу чергу з Росією, і підкреслювала необхідність зміцнення власного економічного потенціалу, щоб бути в змозі вести діалог із Європою в якості рівноправного партнера, а не прохача [27]. Озирання в бік Росії було характерно і для найбільшої опозиційної групи партій "Блоку Юлії Тимошенко". Це пояснювалося її прагненням залучити якомога більше проросійського електорату у східній частині України і в деякій мірі в центральній [28]. Спираючись головним чином на підтримку проєвропейських виборців в Західній Україні більшість інших опозиційних партій, наприклад, "Народний Союз Наша Україна" [29] не використовували таке застереження в своїх заявах. Проєвропейські опозиційні партії, як правило, критикували українську владу за імітаційний характер її євроінтеграційної політики [30]. Нарешті, обмежуючи себе загальними програмними заявами, опозиційні партії ще не представили власних концепцій або стратегій євроінтеграції України і ще не ініціювали серйозного публічного обговорення можливих витрат і вигод від вступу України в ЄС. Це стосується і правлячих партій. Головним чином, це пов'язано з тим, що пріоритети зовнішньої політики продовжують залишатися номінальною частиною їхніх програм та реальних стратегій, і самі партії ще не досить розвинені як політичні інститути.

Висновок

У даній статті автор ставив собі за мету дослідити, яким чином формулювались основні ідеї щодо євроінтеграційного курсу України в 2010 р. в українському політичному дискурсі.

Аналіз українського владного дискурсу практично не допоміг зрозуміти реальний зміст і вагу євроінтеграційного пріоритету зовнішньої політики України і мотиви ключових осіб, що приймають рішення. Як мінімум, дослідження має бути доповнене вивченням альтернативних дискурсів - що і зробив автор. Останній тип дискурсу досить добре висвітлив стан справ в українській євроінтеграційній політиці за період 2010 року.

Загалом, європейська інтеграція була широко використовуваною концепцією в українському офіційному дискурсі і грала роль інструменту політичного легітимації і пропаганди. Європейський вибір обґрунтовувався головним чином приналежністю України до європейської цивілізації і привабливістю європейської соціально-економічної моделі. На рівні владної риторики євроінтеграція лишалась одним з основних - якщо не основним - пріоритетом української зовнішньої політики, проте практика та альтернативні дискурси свідчили про дещо інше. Як влучно зазначив Джеймс Шерр з Королівського інституту міжнародних відносин (Лондон, Велика Британія),

«говорячи про пріоритетність для України європейської інтеграції, президент має на увазі насамперед пріоритетність доступу до європейського ринку і фінансування з боку Європи та МВФ. Коли ж він заявляє про перспективи вступу України в ЄС, то найбільшу підтримку має від тих, хто розуміє, що насправді президент говорить зовсім не те, що думає» [31].

Іншими словами, Віктор Янукович і його команда дотримувались прагматичного підходу і намагались в основному отримувати окремі економічні вигоди від співробітництва з ЄС у вигляді торгових преференцій, кредитів та інвестицій, в той час як виконання Копенгагенських критеріїв (зокрема, їх політичної частини) і членство в Союзі не було повноцінною метою зовнішньої і внутрішньої політики. Це означає, що Європа залишалась половинчастим вибором для правлячої української політичної еліти.

Література

1. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу // Урядовий кур'єр. - 18.06.1998.

2. Постанова Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України» // Відомості Верховної Ради. – 1993, № 37, ст. 379.
3. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність (на матеріалах сучасної газетної публіцистики): моногр. / . - К.: Видавець Паливода А.В., 2010. - 351 с.
4. Hodge R. and Kress G. Social Semiotics. - Cambridge: Polity, 1988.
5. Milliken, J. The Study of Discourse in International Relations: A Critique of Research and Methods // European Journal of International Relations 5 (2), pp. 225-254.
6. Хмельцов А.И. Когда «они» говорят о «нас»: политический дискурс-анализ и семиотика внешней политики в междисциплинарной перспективе // Сборник научных трудов "Актуальные проблемы теории коммуникации". СПб. – Изд-во СПбГПУ, 2004. – С. 159-171.
7. Богомоллов О., Яворська Г. Непевний об'єкт бажань. Європа в українському політичному дискурсі. – К.: Вид-во Дмитра Бураго, 2010. – 123 с.
8. Мамонтова Е. Концепція «євроінтеграції» в українському геополітичному дискурсі: символічний аспект // Вісник Одеського національного університету. Серія «Соціально-гуманітарні науки», вип. 13. – 2009. – С. 654-658.
9. Прихода Я. Концепт «Європа» в українській політичній публіцистиці: когнітивно-лінгвістичні аспекти : Дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. — Л., 2004. — 187 арк.
10. Клепіков А. Домінування сакрального типу політичного дискурсу // Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств. – К.: Політична думка, 2005.
11. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. – Київ: Критика, 2010. – 656 с.
12. Віктор Янукович: Для України європейська інтеграція – ключовий пріоритет зовнішньої політики, а також стратегія здійснення системних соціально-економічних реформ. 01.03.2010. Прес-служба Президента України Віктора Януковича. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/16625.html>.
13. Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу (з Експертною доповіддю НІСД «Україна ХХІ століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації») / укладач А.В. Єрмолаєв. – К.: НІСД, 2010. – с. 5.
14. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 № 2411-VI. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2411-17&p=1291993324358262>.
15. Грищенко К. Поза межами шахівниці: прагматичний порядок денний української зовнішньої політики // Дзеркало тижня. – 17.07.2010. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1600/70086/>.
16. Виступ Президента України Віктора Януковича перед представниками Атлантичної Ради США. Прес-служба Президента України Віктора Януковича. 23 вересня 2010 р. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/18242.html>.
17. Fairclough, G. and Freedman, A.M. 'Kiev Leader Seeks to Join EU' // The Wall Street Journal, 23 September 2010. Режим доступу: <http://online.wsj.com/article/SB4000142405.html>.
18. Виступ Президента України Віктора Януковича на зустрічі з представниками політичних та наукових кіл Франції у Французькому інституті міжнародних відносин. 08 жовтня 2010р. Прес-служба Президента України Віктора Януковича. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/18420.html>.

19. Ukraine's Foreign Policy – 2010: Public Opinion // National Security and Defence. - № 3, 2011. – Р. 54.
20. Чалий В. Україна і світ. Рік 2010 // Українська правда. – 30 грудня 2010 р. - Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/12/30/5721542/>.
21. Granovsky, V. and Nanivska, V. 'Eurointegration Resets' // Inside Ukraine. - # 11, 2010. - Kiev: International Center for Policy Studies, 2010. – 21 p.
22. Шаповалова О. Європейський Союз – Україна: межі нормативної сили // Відносини Україна-ЄС: в умовах сучасних викликів. – К.: Фонд ім. Фрідріха Еберта: Представництво в Україні. 2010. - С. 4-9.
23. Дергачов О. Партнерський потенціал України: становлення і реалізація. – К.: ІПЕД ім. Кураса, 2009. – 496 с.
24. Вох О. Про бомжів і брехунів, або Навіщо українським політикам Євросоюз // Журнал ІМХО. – 6 січня 2010 г. – Режим доступу: <http://imxo.mx/news/pro-bomzhiv-i-brekhuniv-abo-navishho-ukra%D1%97nskim-politikam-yevrosoyuz/>.
25. Жулинський М. Ми ще не є політичною нацією й не готові до Євросоюзу // Радіо Свобода. – 7 грудня 2010 р. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2241571.html>.
26. Предвыборная программа Прогрессивной социалистической партии Украины (2007 г.). – Режим доступу: <http://vitrenko.at.ua/publ/32-1-0-57>.
27. Обращение внеочередного ХІІ съезда Коммунистической партии Украины к избирателям (3 марта 2007 г.). – Режим доступу: <http://www.kpu.ua/obratschenie-vneocherednogo-xli-sezda-kommunisticheskoy-partii-ukraini-k-izbirateljam/>.
28. Збудувати Європу в Україні та вступити до Євросоюзу – програма Юлії Тимошенко (31 жовтня 2009 р.). – Режим доступу: <http://www.byut.com.ua/news/139.html>.
29. Програма Народного Союзу Наша Україна «Нова доба. Партія європейського типу». – Режим доступу: <http://www.razom.org.ua/documents/443/>.
30. Юлія Тимошенко: Янукович імітує європейський вибір (24 березня 2011 р.). – Режим доступу: http://www.tymoshenko.ua/uk/article/yulia_tymoshenko_brussel_1.
31. Шерр Д. Епоха скромних очікувань // Дзеркало тижня. – 27 листопада 2010 р. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/articles/61567>.

Митко А.М.*

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА ЯК ОСНОВА СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто питання інформаційної безпеки з позицій становлення в Україні інформаційної демократії. Охарактеризовано сучасні загрози інформаційній безпеці та принципи інформаційної демократії, що забезпечують безпеку інформаційного простору країни. Проаналізовано основні державні документи в сфері інформаційної безпеки.

Ключові слова: інформаційна безпека, інформаційна демократія, загрози, ЗМІ, проекти.

В статье рассмотрен вопрос информационной безопасности с позиций становления в Украине информационной демократии. Охарактеризованы современные угрозы информационной безопасности и принципы информационной демократии, которые обеспечивают безопасность информационного пространства страны. Проанализированы основные государственные документы в сфере информационной безопасности.

Ключевые слова: информационная безопасности, информационная демократия, угрозы, СМИ, проекты.

In the article the question of informative safety is considered from positions of becoming in Ukraine of informative democracy. Modern threats are described to informative safety and which provide principles of informative democracy of, safety of informative space of country. Basic state documents are analyzed in the sphere of informative safety.

Keywords: informative safety, informative democracy, threats, mass-media, projects.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що питання інформаційної безпеки у ракурсі становлення інформаційної демократії дедалі частіше розглядається у наукових, політичних, економічних колах. В Україні інтерес до цієї проблематики зумовлений гіпершвидкими темпами розвитку елементів інформаційного простору та зростанням ролі інформації як такої. Нині активно відшукуються шляхи подолання небезпек, варіанти ведення інформаційних війн, залучення ресурсів «м'якої сили» тощо. Виходячи з цього, завданням дослідження є визначити загальні риси стратегії та загрози інформаційної безпеки нашої держави у рамках становлення інформаційної демократії.

Об'єктивним є той факт, що необхідність в інформаційній безпеці виникла з появою мас-медіа як засобу комунікації між людьми, у тому числі й у політичній сфері, та усвідомленням спільності інтересів, забезпечення яких можливе за посередництвом ЗМІ. Зав-

* кандидат політичних наук, старший викладач кафедри міжнародної інформації Волинського національного університету імені Лесі Українки

давання збитків та шкоди комунікаціям призводить до руйнування інформаційного обміну між різними елементами політичної системи. Натомість заходи інформаційної безпеки можуть стати новим стратегічним імпульсом діяльності органів державної влади, інститутів громадянського суспільства, для формування та реалізації демократичної інформаційної політики.

Власне поняття «інформаційної безпеки» уперше було визначено в «Концепції (основах державної політики) національної безпеки України», яка була прийнята Верховною Радою України у 1997 р. [1]. У ній йшлося про те, що захист національної безпеки є однією з найважливіших функцій держави. У контексті становлення інформаційної демократії, інформаційна безпека розглядається, як мінімізація шкоди через неповноту, несвоєчасність або недостовірність інформації чи негативного інформаційного впливу через наслідки функціонування інформаційних технологій, а також несанкціоноване поширення інформації [2].

Інформаційна безпека передбачає можливість безперешкодної реалізації суспільством і окремими його членами своїх конституційних прав, пов'язаних з можливістю вільного одержання, створення й розповсюдження інформації. Поняття інформаційної безпеки держави слід також розглядати у контексті забезпечення безпечних умов існування інформаційних технологій, які включають питання захисту інформації, як такої інформаційної інфраструктури держави, інформаційного ринку та створення безпечних умов існування і розвитку інформаційних процесів. Необхідний рівень інформаційної безпеки забезпечується сукупністю політичних, економічних, організаційних заходів, спрямованих на попередження, виявлення й нейтралізацію тих обставин, факторів і дій, які можуть вчинити збиток чи зашкодити реалізації інформаційних прав, потреб та інтересів країни і її громадян [3].

Держава, виконуючи функцію інформаційної безпеки, повинна враховувати значення для подальшого розвитку в Україні демократичних цінностей та реалізовувати цілісну державну програму шляхом використання відповідних доктрин, стратегій, концепцій і програм.

На думку експертів Українського центру економічних та політичних досліджень (УЦЕПД), затверджена парламентом у Концепція (основи державної політики) національної безпеки України не виконала функцію базового документу для побудови системи забезпечення інформаційної безпеки України. Тому в 2001 р. фахівці підготували власний проект Концепції з урахуванням думок і пропозицій широкого кола фахівців, науковців і представників державних структур.

Негативні тенденції розвитку інформаційного простору України, неефективність державної інформаційної політики, кризовий стан економіки країни, вважають автори Концепції, створюють передумови для ескалації загроз інформаційній безпеці України і тим самим становлять загрозу інформаційній демократії. За окремими ознаками, рівень інформаційної безпеки в Україні наближається до критичної межі, за якою – втрата демократичних принципів і засад діяльності держави, повернення до авторитаризму, ізоляція України на міжнародній арені [4].

Проаналізувавши законодавство України та інші документи в яких розглянуто питання інформаційної безпеки, можемо визначити такі чинники, що становлять загрозу становлення інформаційної демократії в Україні:

1. Впровадження політичної цензури. Органи державної влади намагаються вести політичну цензуру в друкованих, аудіовізуальних, електронних мас-медіа, мережі Інтернет на загальнодержавному та регіональному рівнях. Це суперечить демократичним пере-

творенням у суспільстві, обмежує права громадян на отримання та поширення інформації, формує в світі імідж України як недемократичної держави.

2. Різного роду тиск на засоби масової інформації. На ЗМІ здійснюється вплив через економічні санкції, вибірккову фінансову підтримку з боку держави. Тяжкий податковий прес на ЗМІ, високі ціни на папір, монополізація окремих видів інформаційних послуг, обмеженість рекламного ринку та інвестицій, низька платоспроможність населення зумовлюють неприбутковість переважної частини ЗМІ, особливо суспільно-політичного спрямування [5].

Наблизитися до розв'язання першій двох проблем вважаємо доцільним через визнання на законодавчому рівні за мас-медіа принципово нового статусу – незалежних від тиску державних структур. Відмова від державного регулювання медіа-сфери у тих питаннях, в яких світовою практикою доведено доцільність й ефективність саморегулювання галузі [6, с. 205-206].

3. Прояви політичного екстремізму стосовно журналістів. Загальновідомими є прояви політичного екстремізму щодо медіа у вигляді фізичної розправи з журналістами, випадків насильства та їх загибелі, не розкриті правоохоронними органами. Це породжує страх у суспільстві та стримує демократизацію суспільного життя, створює негативний імідж України у світі.

4. Недостатня відкритість органів державної влади для громадського контролю. Інформаційне суспільство висуває нові вимоги до органів публічної влади, що пов'язано з переходом від адміністративно-командного до демократичного варіанту функціонування в системі «влада – мас-медіа».

На нашу думку, відкритість влади як аксіома є запорукою захисту населення від негативних наслідків маніпулюваннями за допомогою ЗМК [7, с. 205].

Про необхідність створення можливостей досягнення інформаційної достатності для прийняття рішень органами державної влади, громадянами і об'єднанням громадян, іншими суб'єктами права в Україні; гарантування свободи інформаційної діяльності та права доступу до інформації в національному інформаційному просторі України; всебічний розвиток інформаційної інфраструктури йдеться й у проєкті Закону України «Про інформаційний суверенітет та інформаційну безпеку України» [8], що внесено на розгляд народним депутатом України Л. Лук'яненком.

5. Перетворення ЗМІ на засоби масової пропаганди та маніпуляції. Поява нових інформаційних продуктів у країні практично завжди чітко зорієнтована на виконання завдань політичного характеру в інтересах засновників або фінансових груп, які орієнтуються на діючу владу. Фактично всі мас-медіа розподілені між впливовими фінансово-політичними колами. Функція інформування зводиться до мінімуму, перетворюється на пропагандистську. ЗМІ, будучи важливим елементом політичного капіталу, доводять «корисність» фінансово-політичних угруповань для влади, що породжує поширення необ'єктивної інформації, самоцензуру журналістів, зниження їх соціального статусу, особливо в регіонах, плінність кадрів у ЗМІ та інші негативні явища [9].

Регіональні дослідження підтверджують, що переважна частина мас-медіа не можна назвати самостійними, фінансово незалежними виданнями, оскільки здебільшого засновниками волинських мас-медіа є органи влади та місцевого самоврядування. Нині все ще зберігається велика кількість державних і комунальних ЗМК. Незважаючи на існування поодиноких прикладів – як на національному, так і регіональному рівні – розвитку мас-медіа як успішних проєктів, медіа розглядаються як інструмент політичного маніпулювання [10, с. 210].

Від так, на думку Є. Макаренка, завданням законодавчих, виконавчих та відомчих структур, засобів масової інформації і комунікації є формування політично зрілого українського суспільства, утвердження державницьких національно-культурних цінностей. І практикам, і теоретикам, і законодавцям, і політикам слід подумати про перспективу: чи стане український інформаційний простір інструментом, засобом утвердження державницьких пріоритетів, чи медіа-простір стане полем для великого бізнесу без будь-якої політичної перспективи для держави [11].

Під час засідання круглого столу «Інформаційна безпека України: сутність та проблеми» у 1998 р. О. Баранов також звертає увагу на проблему подолання маніпуляції медіа-простором, та, виходячи із класичного трактування інформаційного простору, вважає, що держава повинна забезпечити кожному суб'єктові інформаційних відносин право на одержання повної, достовірної і своєчасної інформації; ніхто не має права порушити інтереси суб'єкта інформаційних відносин шляхом якогось інформаційного впливу. Власні інтереси мають поєднуватися з інтересами оточуючих [12].

Лише через десять років після прийняття Концепції національної безпеки України» Апаратом РНБО України завершено підготовку проекту Доктрини інформаційної безпеки України. У документі 2008 р. підкреслено завдання подолання тих самих проблем, що стояли перед Українською державою у 1997 р. Забезпечити інформаційну безпеку України РНБО пропонує на основі принципів інформаційної демократії:

- свободи створення, збирання, зберігання, використання та поширення інформації;
- забезпечення достовірності, повноти та неупередженості інформації;
- обмеження доступу до інформації виключно на підставі закону;
- гармонізації особистих, суспільних і державних інтересів;
- профілактики та нейтралізації правопорушень в інформаційній сфері економічної доцільності;
- гармонізації українського і міжнародного законодавства в інформаційній сфері;
- пріоритетності національного інформаційного продукту [13].

Отже, проаналізувавши теоретичну базу питання інформаційної безпеки України, можемо зробити висновок, що принципи та цінності інформаційної демократії є важливими для нашого суспільства. Українська держава поступово долає проблеми, які існують в галузі інформаційної безпеки. Однак слід також враховувати, що відхилення від демократичних норм призведе до поглиблення ескалації загроз інформаційній безпеці України, що віддаляє державу від політичної та економічної стабільності.

Література

1. Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України» від 16 січня 1997 р. № 3/97 ВР // *Голос України*. – 1997. – 4 лютого. – С. 5.
2. Баринов А. Информационный суверенитет или информационная безопасность? / А.Баринов. // *Національна безпека і оборона*. – 2001. – № 1. – С. 70-76.
3. Галамба М. Інформаційна безпека України: поняття, сутність та загрози [Електронний ресурс] / М.Галамба, В.Петрик. // *Юридичний журнал*. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2463>. – Назва з екрану.
4. Концепція (основи державної політики) інформаційної безпеки України // *Національна безпека і оборона*. – 2001. – № 1. – С. 3-59.
5. Там само.

6. Митко А.М. Засоби масової комунікації та імідж влади: регіональний аспект : [монографія] / А.М. Митко. – Луцьк: ПП Іванюк В.П., 2010. – 244 с.
7. Там само.
8. Проект Л.Г. Лук'яненка Закону України «Про Інформаційний суверенітет та інформаційну безпеку України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uasm.kharkov.ua/ukr/index.shtml?ulaws/usuvetr.htm>. – Назва з екрану.
9. Концепція (основи державної політики) інформаційної безпеки України // Національна безпека і оборона . – 2001. – № 1.– С. 3-59.
10. Митко А.М. Згадувана праця.
11. Макаренко Є. Інформаційна безпека України в контексті сучасних викликів та загроз / Є.Макаренко. – Український науковий журнал «Освіта регіону». – Режим доступу: <http://www.socialscience.com.ua/jornalcontent/51/political problems>. – Назва з екрану.
12. Баринов А. Информационный суверенитет или информационная безопасность? / А.Баринов. // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 1. – С. 70-76.
13. Проект Доктрини інформаційної безпеки України [Електронний ресурс] // Апарат Ради національної безпеки і оборони України. – 2009. – 25 травня. – Режим доступу: <http://www.rainbow.gov.ua/news/930.html>. – Назва з екрану.

Халаджи В.В.*

ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА СУСІДСТВА – ЧИ ІСНУЮТЬ ЩЕ РЕАЛЬНІ ШАНСИ СТАТИ ЕФЕКТИВНОЮ ПОЛІТИКОЮ

Починаючи з 2004 року основним аспектом зовнішньої політики ЄС щодо найближчого оточення стає Європейська політика сусідства (ЄПС). Чи допоможуть нові інструменти ЄПС, зокрема в рамках «Східного партнерства» – розв'язати низку питань стосовно необхідності й надалі трансформувати й вдосконалити ЄПС? Це питання турбує наразі не тільки країни-партнери, натомість на порядку денному в керівних інституціях Євросоюзу.

Ключові слова: Європейська політика сусідства, регіоналізація зовнішньої політики ЄС, політика розширення, уніфікація механізмів, Східне партнерство.

Начиная с 2004 года основным аспектом внешней политики ЕС относительно соседей становится Европейская политика соседства (ЕПС. Помогут ли новые инструменты ЕПС, в т.ч. в рамках «Восточного партнерства» – решить вопросы относительно необходимости и в дальнейшем трансформировать и усовершенствовать ЕПС? Этот вопрос беспокоит сейчас не только страны-партнеры, но и на повестке дня в основных институтах Евросоюза.

Ключевые слова: Европейская политика соседства, регионализация внешней политики ЕС, политика расширения, унификация механизмов, Восточное партнерство.

Since 2004 the main aspect of the EU foreign policy towards its neighbours has been the European Neighbourhood Policy (ENP). Will the new ENP instruments in particular in the framework of «Eastern Partnership» help solve the issues of ENP necessity to be transformed and upgraded? This issue is on the agenda not only in the partner-states but in the EU main institutions.

Key words: European Neighbourhood Policy, regionalization of the EU foreign policy, enlargement policy, unification of mechanisms, Eastern Partnership.

Не потрібно додаткових доказів задля того, щоб стверджувати, що Україна – це європейська держава, яка орієнтується на європейські цінності та є вірною своїй європейській суті.

Водночас, наразі і в Україні, і в ЄС чітко усвідомлюють, що реалізація євроінтеграційних устремлінь нашої держави в умовах нової міжнародної реальності та шлях їхньої реалізації буде дещо іншим, ніж у нових країн – членів ЄС. Це має бути, передусім, шлях внутрішньої трансформації за європейськими критеріями, враховуючи останні зміни в рамках Євросоюзу, а також всередині України. Безперечно, що квінтесенцією відносин мають стати прагматичні стосунки на взаємовигідній основі.

* кандидат політичних наук, другий секретар Департаменту Європейського Союзу МЗС України

Невірним, однак, буде ствердження, що ЄС «втомився від процесу» розширення та «політика сусідства» виходить з порядку денного інституцій ЄС. У свою чергу, «економічний чинник співпраці, насамперед об'єднання технологічних ресурсів на Заході та енергетичних на Сході, набуватиме дедалі більшого значення. Це може вилитися у нову форму європейського єднання за участі Туреччини та пострадянських країн, насамперед по лінії чотирьох європейських свобод – свободи пересування людей, товарів, капіталів і послуг» [1, с. 7].

Дискусії навколо необхідності розширення «зон максимального впливу ЄС» лунають дедалі частіше в європейському середовищі, оскільки є нині пріоритетом зовнішньополітичного курсу керівництва Євросоюзу. Свідченням цього є наміри високопосадовців Євросоюзу «побудувати європейський дім», «спільну Європу», «сидіти за одним європейським столом», що проявляється, насамперед, у виробленні принципово нових засад зовнішньополітичної стратегії ЄС. Практичну роль реалізації зовнішньополітичних концепцій вперше в історії Європейського Союзу відіграватиме новостворений орган – Європейська служба зовнішньої діяльності. ЄСЗД акумулює у собі зовнішню та безпекову політику ЄС, що вимагає вироблення нового єдиного підходу до зовнішньої та політики безпеки в рамках Спільноти.

Згідно з вихідною концепцією побудови ЄПС (2004 р.), її основною метою було створення передумов для інтенсифікації відносин розширеного ЄС із своїми сусідами задля забезпечення простору стабільності та безпеки уздовж усього кордону Об'єднаної Європи [5]. Отже, ЄПС з самого початку свого існування і до сьогодні залишається односторонньою ініціативою/політикою Європейського Союзу щодо Південного Середземномор'я, Близького Сходу та окремих країн Східної Європи, в рамках якої ЄС прагне розвивати відносини з країнами-партнерами. Україна не хоче сприймати таку політику як рамки розвитку своїх відносин з Європейським Союзом. Головною причиною такого неприйняття ЄПС є той факт, що вона не передбачає ані перспективи членства країн-учасниць в Європейському Союзі, ані механізмів підтримки реальної інтеграції країн-партнерів до ЄС.

Звіти про прогрес країн ЄПС, які щороку публікує Європейська Комісія, змальовують усі позитивні явища, що спостерігаються у контексті внутрішньополітичного розвитку та реалізації політики європейської інтеграції, як результат поширення ЄПС на ці країни. Натомість, очевидним є неадекватність такого підходу, оскільки поступальний розвиток європейської інтеграції держави є, передусім, наслідком наполегливості кожної окремої держави в реалізації реформ та просування у двосторонніх відносинах, проте далеко не завжди результатом розповсюдження «політики сусідства».

Аналіз її базових принципів, а також методології ЄПС дає підстави виділити в ній низку недоліків, які і стали передумовами імплементації ідей ключових держав-членів щодо необхідності її подальшого трансформування. Серед слабких сторін згаданої політики, які не є прийнятними для самих її країн-учасниць, варто відзначити наступні:

- (1) позиціонування політики сусідства як альтернативи розширенню;
- (2) відсутність диференціації між європейськими та неєвропейськими країнами-партнерами, в тому числі в плані кінцевої мети та перспектив відносин з ЄС;
- (3) непередбачення можливостей впровадження передвступних механізмів допомоги.

Європейською Комісією, як відповідальним органом за реалізацію ЄПС, досі не сформовано нових теоретичних підвалин розповсюдження загальноєвропейських законів, стандартів, норм і цінностей щодо найближчого оточення. У результаті, жодну країну-учасницю ЄПС не влаштовує той факт, що «політика сусідства» має уніфікований

набір інструментів для всіх країн географічно різних регіонів, які нею охоплюються, що заперечує її базовому принципу змістовної диференціації та спільної власності. Незважаючи на таку кількість держав, що вона об'єднує, основні інструменти взаємодії та кінцеві перспективи, що пропонуються у рамках ЄПС, є подібними для всіх сусідів ЄС, як європейських, так і неєвропейських. Перелічені чинники не є прийнятними для України як держави, що історично та географічно належить до європейського цивілізаційного простору та має амбіційні наміри щодо поглиблення подальших відносин з Євросоюзом.

Попри різні оцінки, а також сподівання високопосадовців ЄК стосовно перспектив вдалого впровадження «політики сусідства», вона виявилася недолугою та неефективною, а також політикою, якій бракує достатньої мотивації для подальшої інтенсифікації відносин із країнами-партнерами. Усвідомлення недосконалості процесу впровадження Європейської політики сусідства стає поштовхом для розробки й застосування нових механізмів для посилення регіональних ініціатив у рамках ЄПС [2].

25 травня 2011 р. було опубліковано Спільну комунікацію Європейської Комісії та Високого представника ЄС із закордонних справ та безпекової політики «Нова відповідь сусідству, що змінюється» [8]. Особливий наголос робиться на праві держав-партнерів обирати власний формат та темп розвитку з ЄС, виходячи з власних амбіцій щодо європейської інтеграції. Іншими словами, враховуючи відсутність звичного формулювання, що ЄПС «наперед не визначає будь-якого сценарію відносин між ЄС та партнером» [8, с. 13], відповідальність за поступальний розвиток двосторонніх відносин перекладається з ЄС на плечі кожної держави окремо. Таким чином, ЄПС поступово стає віддзеркаленням зовнішньополітичної моделі «різношвидкісної інтеграції», що стає дедалі все популярнішою.

Однак будь-який подібний огляд чи звіт має відповісти на ключове запитання: чи вірно визначено цілі згаданої політики та чи ефективно досягаються її результати? Першочерговою метою ЄПС було надання технічної та фінансової допомоги країнам-партнерам, що створювала б нормативні та регуляторні стимули задля їхнього перетворення на демократичні та відкриті ринкові економіки, які суттєво інтегрувалися б із ЄС. «Результати доволі очевидні, але невтішні: очікувана трансформація не відбувається на сході, де закріпилися напівавторитарні та здебільшого дуже корумповані політичні режими. Політичний застій у південних середземноморських країнах тепер подолано завдяки «арабській весні», але будемо відвертими – в цьому немає заслуги Європейської політики сусідства» [3, с. 84].

ЄС бере участь у величезній кількості заходів, програм трансформації конкретних секторів країн-партнерів, моніторингу прийняття ними нових законів або наближенні вже чинних до норм і стандартів ЄС. Причина такої переобтяженої методології, яка далеко не завжди є ефективною, криється в тому, що Європейська Комісія продовжує переносити свій досвід процесу розширення з подібним довгим переліком розділів трансформації держав на країни-партнери. Деякі аналітики європейських політологічних центрів навіть почали вживати термін «легке розширення» (Емерсон, Попеску), пояснюючи таку методологію ЄК щодо політики сусідства. Впродовж останніх декількох років держави – члени ЄС сперечалися, чи можна буде надати окремим східним партнерам «перспективу членства», якої прагнуть Україна, Молдова та Грузія. У цієї ідеї були певні прибічники (Польща, Швеція), але було й кілька дуже вагомих противників (Франція, Німеччина). Оскільки це рішення можна ухвалити в Раді ЄС лише одностайно, питання наразі закрито [3].

Однак залишається ключове питання: чи є цей процес «легкого розширення», який передбачає доволі обтяжливе прийняття законів та потребує відповідності стандартам ЄС,

без отримання навзаємін політичних чи фінансових стимулів, що дає вступ до ЄС, вдалою концепцією політики? Співвідношення витрат і вигод містить надто слабкі стимули для держав-партнерів. Брак результатів свідчить, що це твердження є слухним.

І в комунікації «Нова відповідь сусідству, що змінюється» і в останніх звітах та оглядах європейських інституцій все частіше лунає вислів «більше за більше», тобто більша допомога ЄС в обмін на виконання більшої кількості умов державами-партнерами.

З одного боку, така пропозиція є безперечною новизною та спробою запровадити підхід «більше за більше», за яким країна-партнер отримує підстави розраховувати на більш амбітну та інтенсивну підтримку з боку ЄС в обмін на здійснення внутрішніх реформ. Проте з іншого, перелік можливостей наближення сусідів до ЄС, як ніколи, чітко та безкомпромісно обумовлений лише прогресом партнерів у сфері демократії, верховенства права та дотримання свобод. Безперечно, це важливий чинник для інтеграції до «клубу демократичних цінностей», проте чи можна його назвати основним?

Підсумовуючи, можна відзначити, що саме події «арабської весни» певним чином підштовхнули інституції ЄС до впровадження концепції «більше за більше», підтвердивши думку, що політика сусідства не пропонувала оптимальної формули взаємовідносин із сусідами. Щодо такого чутливого питання як фінансова підтримка, ЄС декларує більші обсяги офіційної допомоги та інвестиційного фінансування для партнерів, однак для того, щоб вони були ефективними, потрібна більша узгодженість і координація між усіма найбільшими зовнішніми донорами. Сьогодні в умовах, коли європейські інституції переобтяжені проблемами винайдення коштів для подолання наслідків фінансової кризи, збереження єврозони, схвалення фіскального пакту, питання надання допомоги країнам-партнерам відходить на «другорядні позиції». І головне, ресурси ЄС обмежені, щоб допомагати сусідам.

Повертаючись до євроінтеграційних устремлінь України, окремої уваги потребує аналіз її відносин з ЄС в рамках ініціативи «Східне партнерство». У порівнянні з ЄПС «Східне партнерство» має декілька позитивних рис, які посилюють позиції України в ідеологічній дискусії з Євросоюзом щодо кінцевої мети двосторонніх відносин.

По-перше, поява «Східного партнерства» оформила чітке розмежування (хоч і в межах ЄПС) між європейськими сусідами ЄС та сусідами Європи (Північна Африка та Близький Схід), які, навіть з формальної точки зору, не мають права на подання заявки на членство в ЄС.

По-друге, установчі документи «Східного партнерства» (зокрема Спільна заява Празького саміту від 7 травня 2009 р.) містять положення про доповнюючий характер ініціативи до двосторонніх відносин між ЄС та країнами-партнерами.

Для України важливим є намір «Східного партнерства» відвернути увагу від тривалих дискусій, зосереджених на перспективах членства в ЄС, проте зосередити увагу на практичних можливостях щодо наближення до економічного, соціального та політичного середовища ЄС (відповідно до основних завдань тематичних платформ у рамках СП), надаючи при цьому достатньої гнучкості для отримання переваг від економічної співпраці в межах регіону. Варто також зазначити, що очікування щодо реалізації «Східного партнерства» мають бути реалістичними, адже цілком зрозуміло, що згадана ініціатива не може передбачити швидкого вирішення всіх нагальних питань у країнах, що нею охоплюються. Інструменти СП призначені насамперед для підтримки партнерів у здійсненні внутрішньополітичних перетворень, що може принести користь у довготерміновій перспективі та поступово створити умови для подальшої інтеграції до європейських політичних та економічних структур. Відповідно до цієї логіки, якщо Україна доведе, що вона

є демократичною державою з функціонуючою ринковою економікою, Євросоюзу важко буде знайти аргументи щоб відмовити їй не лише у перспективах членства, а й саме у членстві як такому.

Успішність згаданого проекту ЄС в Східній Європі залежатиме від двох основних чинників – по-перше, збільшення ресурсів, які Євросоюз реально готовий виділяти для стимулювання розвитку країн-партнерів; по-друге, кореляція в східній політиці ЄС таких її напрямків, як «Східне партнерство» та відносини з Російською Федерацією.

Отже, очікування від «Східного партнерства» залишаються прагматичними для всіх сторін, адже цілком зрозуміло, що жодна ініціатива не може передбачити швидкого вирішення всіх питань як для країн-партнерів, так і для самого ЄС. Інтерес для України в рамках згаданої концепції представляють, передусім, інструменти, призначені позитивно впливати на внутрішні перетворення, зокрема, перспектива часткового відкриття ринків ЄС, запропоновані програми регіонального розвитку, розвиток міжлюдських контактів, що має призвести до встановлення безвізового режиму з ЄС, а також можливе розширення допомоги ЄС в рамках діючих інструментів допомоги (ENPI) [7]. Одним із ключових елементів згаданої ініціативи вважається запропонована «модель асоційованого членства» для тих країн, які досягли відповідних вимог ЄС, що має закріпитися в Угоді про асоціацію України з Європейським Союзом.

Наразі у рамках «Східного партнерства» найважливішим напрямком роботи стала підготовка дорожньої карти «Східного партнерства». На виконання рішень Варшавського саміту «Східного партнерства» 29-30 вересня 2011 р., вона мала здійснюватися у координації з країнами-партнерами. На жаль, як засвідчила практика, можливості впливу країн-партнерів на зміст дорожньої карти були значно обмежені. Європейська Комісія та Європейська Служба Зовнішньої Діяльності ухвалили рішення про підготовку документа у вигляді спільної комунікації. Так «дорожня карта» є важливою як нагода для привернення уваги до «Східного партнерства», а також як перша спроба втілення підходу «більше за більше» в рамках ініціативи, оскільки дотримання спільних цінностей визнається як основа для позитивного розвитку та поглиблення відносин ЄС з партнерами.

Для України окремі елементи змістовного наповнення «дорожньої карти» матимуть важливе значення. Йдеться, передусім, про закріплення мети підписання та ратифікації Угоди про асоціацію. Адже якщо вона знайде своє відображення у дорожній карті, це стане безпосереднім свідченням готовності ЄС до такого кроку, а також чітко визначить умови, виконання яких Україною уможливить підписання Угоди. Важливим стане фіксація в згаданому документі таких положень, як виконання зобов'язань в рамках поглиблених та всеохоплюючих зон вільної торгівлі або реформ, необхідних для запровадження безвізового режиму.

Безперечно, євроінтеграційні прагнення України залишаються незмінними, оскільки вони об'єктивно відображають цивілізаційний вектор розвитку українського суспільства. Україна давно прагне європейської інтеграції. Це її свідомий вибір, результат усвідомлення особливостей свого геополітичного розташування, історичної спадщини, нагальних потреб розвитку національної економіки, культурного розмаїття та багатих традицій. «Отже, європейська політика України повинна зберегти свій пріоритетний статус, але стати більш приземленою, прагматичною. Для нас важлива модернізація України та відкритість Європи (у рамках уже узгоджених Зони вільної торгівлі та Плану дій щодо лібералізації візового режиму). Водночас європейська політика – це частина ширшої концепції, пов'язаної із модернізацією країни. Вона відповідає на питання, куди ми прагнемо, але лише частково – на питання, як туди дістатися» [1, с. 9].

Література

1. Грищенко К. Стратегічна рівновага як шанс України у багатопольному світі / К. Грищенко // Дзеркало тижня. – 2012. – №9. – С. 7–10.
2. Emerson M. European Neighbourhood Policy Two Years on: Time indeed for an ‘ENP plus’ / Emerson M., Noutcheva G., Popescu N. // Associate Research Fellows at CEPS. – 2007. – No. 126. – March. – Brussels, 323 p.
3. Emerson M. Democratization in the European Neighbourhood Policy / M. Emerson // Associate Research Fellows at CEPS, ISBN 92-9079-592-1. – 2011. – October. – Brussels, 231 p.
4. Grant C. Europe’s blurred boundaries: rethinking enlargement and under the neighbourhood policy / C. Grant // Centre for European reform. – L., 2006. – 77 p.
5. Hillion C. Institutional Aspects of the Partnership Between the European Union and the Newly Independent States of the Former Soviet Union: Case Studies of Russia and Ukraine / C. Hillion // Common Market Law Review. – L., 2000. – 171 p.
6. Перепелиця Г. Нові інструменти «Східного партнерства» і можливості для країн-учасниць / Г. Перепелиця // Відносини Україна – ЄС у форматі «Східного партнерства» і можливості для країн-учасниць. – 2009. – № (10) липень. – С. 35–46.
7. Східне Партнерство. Повідомлення Європейської Комісії до Європейського Парламенту Ради, COM (2008) 823 остат. – 3 грудня 2008, Брюссель.
8. A New Response to a Changing Neighbourhood: A review of European Neighbourhood Policy, Commission of the European Communities. – Brussels, 25.05.2011, COM(2011) 218 final.

УДК 316.774 (477)

Виговська О.С.*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПОЛІТИКИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗЕКИ

У статті висвітлені різні концептуальні підходи до трактування поняття політики інформаційної безпеки в дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених. Проаналізовано пріоритетні напрямки державної політики України в інформаційній сфері з метою забезпечення національної безпеки держави.

Ключові слова: інформаційна безпека, інформаційна сфера держави, інформаційний ресурс, інформаційний простір, інформаційна політика, інформатизація.

В статье рассматриваются разные концептуальные подходы к трактовке политики информационной безопасности в исследованиях отечественных и иностранных ученых и анализируются приоритетные направления государственной политики Украины в информационной сфере с целью обеспечения национальной безопасности государства.

Ключевые слова: информационная безопасность, информационная сфера государства, информационный ресурс, информационное пространство, информационная политика, информатизация.

In the article was observed different conceptual approaches to the treatment of the concept of informational politic in the researches of national and foreign scientists, was analyzed basic directions of national politics of Ukraine in the informational sphere with the view of assurance the national safety of the state.

Key words: information security, informational sphere of the state, informational resource, informational politic, informational space, informatization.

Глобальний інформаційний простір, як якісно нове середовище функціонування і розвитку міжнародних відносин, органічно містить у собі економічні, політичні, соціальні й культурні процеси. Інформаційні технології стають значною змістовною характеристикою цих процесів, створюють принципово нові умови функціонування й розвитку інформаційних ресурсів. Це обумовлює важливість вирішення проблеми розв'язання і необхідності подолання негативних тенденцій у створенні в правовому і організаційному плані логічно завершеної системи управління, формування, розвитку, використання й захисту інформаційних ресурсів, ліквідування відставання у розвитку інформаційного законодавства.

* аспірантка кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: проф. Рижков М.М.

Мета статті – проаналізувати теоретико-методологічні підходи до проблеми дослідження політики інформаційної безпеки, висвітлити природу інформаційної безпеки як політичного явища, обґрунтувати функції державного управління інформаційними ресурсами, визначити інформаційну безпеку як невід’ємну складову національної безпеки держави.

Варто зазначити, що сам термін «інформаційна безпека» як такий, що використовується на позначення стану захищеності особи, суспільства та держави в цілому від негативних інформаційних впливів є притаманним для наукових шкіл країн пострадянського простору. Серед західних наукових шкіл поширеним є розуміння терміну «інформаційна безпека» (у перекладі «information security») в якості захисту інформації від несанкціонованого доступу до неї, а також її використання, зміни, розголошення та видалення. Подібні значення у вітчизняній науці мають термін «безпека інформації». Гуманітарні аспекти, тобто захист інформаційного простору від негативного зовнішнього впливу, вміщує поняття «кібербезпеки» (cybersecurity) [10].

На думку російських науковців В. Ярочкіна та Т. Шевцова інформаційна безпека – це проведення правових, організаційних та інженерно-технічних заходів при формуванні та використанні інформаційних технологій, інфраструктури та інформаційних ресурсів, захисті інформації високого значення й прав суб’єктів, що беруть участь в інформаційній діяльності [9]. Дане визначення зводить поняття інформаційної безпеки до процесу захисту інформації в інформаційних системах та інформаційній інфраструктурі, що не повністю висвітлює сутність цього поняття, а скоріше відповідає визначенню поняття «безпека інформації».

На нашу думку, «безпека» – дуже широке поняття, що включає в себе державну безпеку від військових або терористичних атак, безпеку комп’ютерів від втручання із зовні, фінансову безпеку від економічних ризиків, безпеку оселі від грабіжників. В контексті нашого дослідження, розрізняються дві концепції розуміння поняття безпеки: технічна і така, що включає в себе безпеку цілої держави (нації), остання в нашому дослідженні окреслена поняттям «гуманітарна» на противагу поняттю «технічна». Отже, поняття «безпеки» можна розуміти через призму двох понять: перше – це «стан захищеності», а друге – це «відсутність загроз». Обидва поняття виключають існування стану небезпеки, але досягнення такого стану відбувається різними методами. Якщо для першого буде характерна оборонна стратегія, то для другого, – наступальна [10].

Існує також ряд визначень, в яких акцент ставиться саме на понятті «захисту інформації». Наприклад, російські дослідники О.Крутських, О.Федоров, які розуміють під інформаційною безпекою стан захищеності інформаційного простору, що забезпечує його формування та розвиток в інтересах громадян, організацій та держави, стан інфраструктури системи (об’єкта, держави), при якому інформація використовується суворо за призначенням та не завдає негативного впливу на систему при її використанні; стан інформації, за якого виключається чи суттєво ускладнюється порушення таких її властивостей як таємність, цілісність та доступність [6].

У сучасній політологічній літературі цілком слушно констатується необхідність дослідження соціально-політичних аспектів становлення інформаційного суспільства (Д.Бел, Г.Белов, У.Дайзард, В. Іноземцев, М.Кастельс, К. Мей, Е.Тофлер, Ф.Уебстер), системи інформаційної безпеки (І.Панарін, А.Стрельцов), інформаційного права (А.Агапов, А. Антопольський, Ю.Батурин, І.Бачило, К.Беляков, О.Гаврилов, В.Копилов, Т.Костецька), формування інформаційного простору (О.Зернецька, О.Дубас, В.Соловйов, І.Чиж, А.Шевцов та Г.Мерніков), вироблення ефективної інформаційної політики (І.Арістов,

К.Беляков, В.Брижко, О.Гальченко та В.Коляденко, О.Литвиненко, Є.Макаренко), розвитку державного управління в галузі інформаційного ресурсу (А.Антопольський, І.Бачило, Г.Белов, І.Тиновицька).

Аналіз праць вищезазначених авторів дає нам змогу виокремити малодосліджені й зовсім не досліджені аспекти проблеми державного управління та відповідної політики в галузі ефективного використання інформаційного ресурсу.

Інформація, яка створена чи виявлена, систематизована, зареєстрована та накопичена у перетвореній формі є інформаційним ресурсом. Інформаційні ресурси являються безліччю різноманітних об'єктів, що беруть участь у ряді процесів, які відрізняються за своєю природою. У загальному розумінні, під інформаційним ресурсом представляється організована за єдиною технологією сукупність інформаційних продуктів. У нашому дослідженні поняття «інформаційний ресурс» визначається як узагальнююче, аналогічне до природних, людських або інших ресурсів. Воно розглядається як національний ресурс, тобто такий, що знаходиться у відомстві і володінні держави й суспільства в тій мірі, в якій може бути виділений з ресурсу планети в цілому; ресурсу окремих організаційних структур, що функціонують у рамках інформаційного простору держави. Його невід'ємною характеристикою є споживча цінність (політична, історична, економічна, наукова, освітня, соціокультурна, оборонна тощо). Це – здобуток нації, а відтак він має регулюватися правом.

Національний інформаційний ресурс – це результат інтелектуальної праці в усіх сферах життєдіяльності людини, суспільства і держави, який зафіксований на відповідних матеріальних носіях як сукупність окремих документів і масивів документів, а також бази та банків даних і знань, усі види архівів, бібліотек, музейних фондів, будь-яке інше сховище даних, що є об'єктом права власності будь-якого суб'єкта України. Для того, щоб стати інформаційним ресурсом, потоки інформації повинні мати певні специфічні якості. Такою основною якістю, на нашу думку, є системна організованість інформаційних потоків та їх окремих елементів. Основними сучасними формами організації інформаційного ресурсу є: файл, база даних, банк даних, база знань, бібліотека та ін. У зв'язку з цим розробка методології використання інформаційного ресурсу має першорядне значення, як і питання про елементарні системоутворюючі складові, одиниці та акти у структурі інформаційних технологій.

Слід підкреслити, що надзвичайно актуальним на сьогоднішній день є пошук саме системних рішень проблем трансформації політичної, економічної, науково-технічної діяльності відповідно до специфіки перехідного періоду. Серед наукових досліджень останніх років дедалі частіше зустрічаються праці, які визначають необхідність системного підходу до трансформаційних процесів, хоча їх автори дотримуються різних концепцій (А.Антопольський, Л. Бальцерович, О.Білорус, Г.Белов, О. Белов, А.Гальчинський, В.Геєць, Г.Грабгер, О.Долганов, О.Кедровський, В.Лопатін, Є.Макаренко, Б. Малицький, В. Семиноженко, Б.Чумаченко та інші) [3; 4].

У вищезгаданих дослідженнях вказано, що одним з пріоритетних напрямів державної політики є забезпечення національної безпеки, ефективність формування якої значною мірою визначається станом розробленості теорії національної безпеки та рівнем впровадження і застосування відповідних методів, методик, моделей, механізмів, принципів тощо за практичного вирішення актуальних проблем у цій сфері.

Теорія національної безпеки держави перебуває на стадії свого активного формування та динамічного розвитку, що обумовлено, з одного боку, – перманентними ускладненнями геополітичної, гео економічної, воєнно-політичної ситуації, появою нових загроз,

викликів та ризиків та загостренням характеру традиційних загроз, трансформаціями міжнародних та регіональних структур безпеки, впливом глобалізації, значною складністю, непередбачуваністю та невизначеністю процесів у сфері безпеки та оборони, суттєвим загостренням зіткнень протилежних спрямувань, а з іншого боку – бажанням суспільства та держави мати науково обґрунтовані підходи, механізми, пріоритети, інструменти, які сприятимуть їх сталому розвитку в короткостроковій, середньостроковій та довгостроковій перспективі і не вимагатимуть надмірних ресурсів (Р.Анкофф, І.Ансофф, В.Богданович, Д.Горбулін) [3; 4].

Так, в роботах В.Горбуліна, О.Белова, Є.Лисицина вказується, що технологія реалізації доктрин, стратегій, концепцій і програм державної політики у сфері забезпечення національної безпеки мусить базуватися на ґрунтовних теоретичних засадах та враховувати історичний досвід.

У роботах Г.Почепцова проаналізовано деякі підходи та інструменти зменшення невизначеності та непередбачуваності під час здійснення стратегічного аналізу. Згідно з одним із цих підходів пропонується використання ідеї комплексних адаптивних систем на основі планування різного роду можливостей адаптації, побудованих під конкретну загрозу. Ймовірним є той факт, що сьогоднішні загрози будуть відрізнятися від загроз, що виникнуть через 10-15 років. Саме тому процес розробки і удосконалення методології стратегічного планування та його окремі складові мають передбачати можливість їхньої адаптації до змін оточуючого внутрішнього та зовнішнього середовища [8].

О.Бойченко стверджує, що інформаційна безпека є невід’ємним напрямком розбудови інформаційного суспільства, розвиток якого повинен йти не тільки через нарощування технологічних можливостей, здійснення інформаційного обміну, але й через глибоке усвідомлення усіма суб’єктами інформаційних відносин, – власниками інформації та її користувачами, виробниками інформаційних технологій і засобів, постачальниками послуг, державою, – необхідності здійснення всіх заходів щодо захисту інформаційних ресурсів та забезпечення інформаційної безпеки держави [1].

В дослідженнях В. Карпенко державна інформаційна політика охоплює як внутрішні, так і зовнішні аспекти діяльності країни. Внутрішня політика спрямована на якомога ширше задоволення інформаційних потреб власного суспільства, зовнішня – на створення відповідного позитивного образу держави в світі, інформування світового товариства про політичний, економічний, духовний, культурний, інвестиційний клімат в Україні тощо. Інформаційно-комунікативна сфера займає особливе місце в політичних пріоритетах державної політики в Україні. Це пояснюється: по-перше, тенденціями зростання світових процесів глобалізації, в яких провідну роль відіграють комунікативно-інформаційні технології; по-друге, вирішальним значенням комунікації у взаєминах держави із суспільством; по-третє, особливим станом української дійсності, на які вплинули складні умови історичного розвитку [5].

Інформаційна політика в державі формується в руслі пануючої в ній ідеології, яка в свою чергу залежить від суспільно-політичного ладу і типу державного утворення. Державну політику у будь-якій галузі, в тому числі й інформаційну, визначає й проводить влада, себто політична еліта, яка обіймає посади у владних структурах. Вона зобов’язана, виходячи зі світового досвіду і специфіки власного суспільства та Конституції країни, розробляти концептуальні напрями та параметри інформаційної політики, втілювати цю концепцію у законодавство, організовувати і контролювати виконання ухвалених законів. Для кожної з гілок влади існує свій об’єм роботи: законодавча гілка ухвалює закони, виконавча – організовує їх виконання, а судова – контролює їх дотримання. Центральною по-статтю в нашій державі є Президент України – глава держави і гарант Конституції.

Політичні аспекти державної інформаційної політики впливають із реалізації її ідеологічних засад та здійснюються всіма трьома гілками державної влади за відповідними їм засобами і методами. Слід підкреслити, що визначення політичних аспектів інформаційної політики та їх реалізація залежать від політичної еліти держави, передусім від глави держави. Щоб успішно проводити цю політику, потрібна політична воля, яка залежить від світоглядної чіткості, властивості бачити перспективу і вміти прогнозувати майбутнє, від національної самосвідомості, моральності та особистого прикладу провідників.

Державна інформаційна політика має створювати умови для реалізації конституційного права громадян своєї держави вільно отримувати і використовувати інформацію для вирішення таких важливих завдань, як формування національного інформаційного простору, включення його до світового інформаційного простору на засадах забезпечення інформаційного суверенітету та інформаційної безпеки і формування демократично орієнтованої свідомості.

Головною метою державної інформаційної політики стосовно національних інформаційних ресурсів, на нашу думку, є створення необхідних економічних, соціокультурних, правових і організаційних умов формування, розвитку і забезпечення ефективного використання національних інформаційних ресурсів в усіх сферах життєдіяльності громадянина, суспільства й держави. Функції державного управління інформаційними ресурсами можна сформулювати як:

- розробка й прийняття політичних рішень, законодавчих і нормативно-правових актів щодо забезпечення системи управління національними інформаційними ресурсами та удосконалення механізмів реалізації правових норм чинного законодавства;
- визначення і здійснення повноважень державних органів, органів регіонального й місцевого самоврядування щодо оперативного управління (володіння, розпорядження, користування) державними інформаційними ресурсами;
- розробка і реалізація організаційних заходів і нормативно-методичного забезпечення відомчих і регіональних структур та недержавного сектора в сфері формування та використання інформаційних ресурсів за умови координації діяльності згаданих структур;
- розробка і реалізація фінансово-економічних засад регулювання процесів формування та використання інформаційних ресурсів;
- здійснення державної реєстрації інформаційних ресурсів, забезпечення повноти створення первинних і похідних інформаційних ресурсів на засадах використання інформації, що виникає (створюється) у процесі діяльності державних органів, органів регіонального та місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності;
- введення технологічно та методологічно єдиних засад формування інформаційних ресурсів за результатами діяльності державних органів, органів регіонального та місцевого самоврядування, державних підприємств і організацій для надання їх у вільний доступ громадянам і організаціям (крім інформаційних ресурсів, що мають відомості, які віднесені до державної таємниці та до іншої інформації з обмеженим доступом);

Визначення змісту правового регулювання суспільними відносинами в сфері інформаційної безпеки, передусім, потребує звернення до наукових розробок щодо прав людини в цілому, невід'ємною складовою яких є комплекс прав людини в галузі інформації, історичної традиції держави. Різні аспекти цієї проблематики висвітлюються такими провідними правознавцями України (В.Андрейцев, М.Баймуратов, А.Гетьман, В.Глушков, Я.Кондратьєв, В.Олефір, М.Орзіх, В.Погорілко, В.Тацій, О.Фрицький, М.Цвік, В.Шаповал, Ю.Шемшученко, О.Ярмиш та інші).

Таким чином, аналіз західних та вітчизняних джерел з проблеми інформаційної безпеки показав дуже різний підхід до визначення поняття політики інформаційної безпеки. Така різниця пояснюється відмінностями у розвитку інформаційної сфери, а також різними визначенням пріоритетів у національній безпеці, складовою якою на сьогодні є інформаційна безпека (кібербезпека). Такі відмінності проявляються як на рівні мовних систем (різна термінологія), так і в концептуальному плані. Західна наука робить акцент на захисті інформації та даних у віртуальних мережах, у той час як основною характеристикою інформаційної безпеки в наукових школах України та Російської Федерації є захист суспільної свідомості населення від шкідливих інформаційних впливів держави. Відмінності у підходах проявляються також і на рівні виокремлення об'єктів інформаційної безпеки. Якщо у вітчизняній науці до них відносять державу, суспільство та людину, то в західній науці мова йде про комп'ютерні мережі та інформацію, що в них міститься.

Не дивлячись на подібні відмінності, питання важливості захисту інформаційної сфери лежить поза сумнівом. Сучасні процеси глобалізації та інформатизації зробили інформаційну безпеку (кібербезпеку) невід'ємною складовою національної безпеки держави. Загрози, що постають сьогодні перед державами, а саме – інформаційний тероризм та інформаційна війна, роблять питання забезпечення інформаційної безпеки питаннями особливого державного значення та потребують розробки державних документів, доктрин, стратегій та планів дій по забезпеченню інформаційної безпеки та безпеки кіберпростору.

Список використаних джерел

1. Бойченко О.В. Політика інформаційної безпеки в системі інформаційного забезпечення ОВС України / О.В. Бойченко // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 50-55.
2. Воробьев Ю.Л. Управление стратегическими рисками чрезвычайных ситуаций в системе обеспечения национальной безопасности России / Ю.Л. Воробьев // Право и безопасность. – 2003. – №3-4 (8-9).
3. Горбулін В.П. Актуальні питання організації стратегічного планування державної політики національної безпеки України / В.П.Горбулін, О.Ф.Белов, Е.М. Лисицин // Страт. панорама. – 1999. – № 3. – С. 12-19.
4. Зиновьева Н.Б. Информационная культура личности. Введение в курс: Учеб. пособие / Н.Б.Зиновьева. – Краснодар, 2000. – С.136.
5. Інформаційні технології та тенденції розвитку міжнародної інформації // Вісник книжкової палати, 2010. – №6 – С. 32.
6. Карпенко В.О. Інформаційна політика та безпека / В.О.Карпенко. – К.: 2006. – 220 с.
7. Крутских А. О международной информационной безопасности / А. Крутских, А. Федорова // Международная жизнь. – 2000. – №2. – С. 43-47, С. 44.
8. Почепцов Г. Г. Стратегический анализ. Стратегический анализ для политики, бизнеса и военного дела / Г.Г. Почепцов. – Л.: Дзвін, 2004. – 333 с.
9. Ярочкин В.И. Информационная безопасность. /В.И. Ярочкин – М.: Междунар. отношения, 2000. – 400 с.
10. Goldman Emily O. New Threats, New Identities and New Ways of War: The Sources of Change in National Security, 2010.

Волошин О.А.*

МІСЦЕ СНД В СТРАТЕГІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті розглядаються підходи до участі Росії в роботі Співдружності Незалежних Держав у кінці 2000-х – на початку 2010-х рр.

Ключові слова: стратегія, національні інтереси, інструмент

В статье рассматриваются подходы к участию России в работе Содружества Независимых Государств в конце 2000-х – начале 2010-х гг.

Ключевые слова: стратегия, национальные интересы, инструмент

Russian approaches to participation in CIS activity at the end of 2000-th – beginning of 2010-th are reviewed in this article

Key words: strategy, national interests, instrument

Постановка проблеми. Починаючи з середини 2000-х рр. одночасно із зміцненням позицій Росії на міжнародній арені в цілому істотно зросла її активність в рамках Співдружності Незалежних Держав (СНД). Одночасно з цим проходив процес формулювання нового комплексного бачення місця цієї організації в рамках стратегії російської зовнішньої політики в регіоні.

В цей період відбувалось закріплення відповідних підходів в концептуальних документах з питань зовнішньої політики Російської Федерації (РФ) та проявлялось у конкретних кроках російської дипломатії щодо розвитку Співдружності Незалежних Держав. Весь цей комплекс питань є цікавим предметом для наукового дослідження.

Актуальність. Україна є учасником СНД і останнім часом активно посилює свою діяльність в цій організації. Водночас саме Росія є становим хребтом Співдружності, державою, що визначає характер його функціонування. Розуміння базових настанов, з якими офіційна Москва на даному етапі підходить до своєї участі в СНД та бачить майбутнє цієї організації важливе і для вітчизняної науки, і для актуальних завдань української зовнішньої політики.

Ступінь наукової розробки проблеми. У вітчизняній науці даній тематиці приділяється відносно мало уваги. На окрему увагу заслуговують роботи О.Ковтун, М.Дорошко, В.Константинова, які в своїй науковій діяльності висвітлюють окремі аспекти російської політики щодо СНД [1].

Більш ґрунтовно дану тематику досліджують російські вчені та наукові інститути. Зокрема, М.Колеров, Ю.Косов, А.Торопигін, Інститут сучасного розвитку. Аналіз висловлювань російських посадових осіб та документів з цієї тематики вказує на помітний вплив цих вчених та інституцій на офіційні підходи РФ до Співдружності.

* здобувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: проф. Манжол В.А.

Водночас в роботах згаданих вчених бракує комплексного бачення особливостей російських підходів до визначення місця СНД в структурі пріоритетів та інструментів реалізації політики РФ на пострадянському просторі. На заповнення цієї прогалини і спрямоване дане дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Прихід Д.Медведева до влади в Російській Федерації в 2008 році остаточно закріпив тренд, який почав формуватися ще в останні роки президентства Б.Єльцина і набув повноцінного розвитку та закінчених форм за вісім років президентства В.Путіна: Росія перестала розглядати СНД як виключний і навіть головний інструмент проведення своєї політики на пострадянському просторі, вона відмовилась від спроб використати Співдружність для реінтеграції держав регіону і тому перестала серйозно інвестувати в розвиток Організації та підтримувати різноманітні преференції для її членів. Але, з іншого боку, російська еліта утрималася від радикальних кроків і не відмовилась від СНД в цілому, прагнучи продовжити друге п'ятнадцятиріччя її існування як механізму секторального співробітництва, площадки для зустрічей лідерів всіх держав регіону, а також засоби скріплення пострадянського простору як геополітичної єдності.

Найбільш чітко підсумок еволюції російських підходів до розвитку СНД за роки першого президентства В.Путіна (2000-2008 рр.) окреслений в останній редакції Концепції зовнішньої політики РФ, яку своїм указом затвердив президент Д.Медведев лише через два місяці після інавгурації. Політика Росії щодо СНД виписана у IV розділі документу «Регіональні пріоритети». Зокрема, в Концепції зазначається, що Росія буде «працювати над подальшою реалізацією потенціалу СНД як регіональної організації, форуму для багатостороннього політичного діалогу й механізму багатопланового співробітництва з пріоритетами у сферах економіки, гуманітарної взаємодії й боротьби з традиційними і новими викликами й загрозами» [2].

Фактично у цьому положенні в концентрованому вигляді викладені основні завдання, які російська дипломатія прагне вирішувати в СНД та за допомогою СНД на пострадянському просторі. Впадає у вічі, що в Концепції жодного разу не вживається термін «інтеграції» у застосуванні до Співдружності Незалежних держав. Натомість задекларовані наміри просувати безпекову та військово-політичну інтеграцію в рамках ОДКБ, а ЄврАзЕС назване «ядром економічної інтеграції». Більшість дослідників та політичних оглядачів солідарні в думці, що максимально підкреслене в Концепції прохолодне ставлення офіційної Москви до СНД, рішуча виведення інтеграційних ініціатив з площадки Співдружності у вужчі за складом регіональні організації при одночасному закріпленні за СНД статусу багатоформатного форуму колишніх республік СРСР разом означають стабілізацію російських підходів до розвитку Організації [3].

Достатньо артикульовано концептуальну базу під ставлення офіційної Москви в кінці 2000-х рр. до наявних на пострадянському просторі форматів співробітництва та до СНД зокрема підвів керівник російського зовнішньополітичного відомства С.Лавров: «Особливості внутрішнього розвитку країн СНД, неоднакова ступінь їх зацікавленості у взаємодії між собою обумовлюють те, що ми називаємо різношвидкісною та різнорівневою інтеграцією на просторі Співдружності. На практиці цей підхід, що має місце, до речі сказати, і в Євросоюзі, знайшов своє втілення в створенні декількох регіональних форматів колективної взаємодії. Найбільш широким за складом та виконуваними функціями є Співдружність. Ми розглядаємо її як регіональну організацію, цінність якої полягає в тому, що вона забезпечує країнам-учасникам площадку для політичного діалогу і механізми практичної співпраці в різноманітних галузях» [4].

На думку автора дисертації, у даному поясненні С.Лаврова достатньо показовим є факт продовження практики плутанини у термінах «Співдружність Незалежних Держав» та «простір Співдружності», що фактично став правилом для риторики російських офіційних чинників. Показово, що в започаткованих з 2008 р. МЗС РФ щорічних Оглядах зовнішньополітичної та дипломатичної діяльності Російської Федерації відповідний тематичний розділ звіту носить назву «Простір СНД» [5]. Це свідчить про те, що саму назву «СНД» політична еліта Росії при звичайлася використовувати для позначення процесів та зовнішньополітичних завдань, які виходять за межі функціонування самої Організації та участі Росії в її роботі. Причому такий підхід, що був притаманний відповідному дискурсу в РФ з самого моменту створення Співдружності, і в кінці першого десятиліття ХХІ ст. залишився нормою не лише для вжитку посадовими особами чи окремими експертами-публіцистами, але і цілком авторитетними науковими установами, які впливають на вироблення концептуальних основ зовнішньої політики. Зокрема, у представленій в березні 2010 р. доповіді «Економічні інтереси і завдання Росії в СНД» тісно пов'язаний з Кремлем Інститут сучасного розвитку на 90% викладає своє бачення перспектив та підходів до відносин з країнами-учасниками Співдружності, лише поверхово торкаючись аналізу завдань російської політики щодо СНД як міжнародної організації [6].

Водночас дуже важливо зважати на те, що ставлення до Співдружності як другої планової, неосновної для Росії організації в регіоні зовсім не означає, що російське політичне керівництво не буде використовувати ті можливості для посилення впливу на пострадянському просторі, які все ще дає йому СНД. Це, в тому числі видно з виступу президента РФ Д.Медведева на нараді послів та постійних представників Росії при міжнародних організаціях 15 липня 2008 р. у Москві, тобто за три дні після затвердження нової редакції Концепції зовнішньої політики. Зокрема, Д.Медведев зазначив: «В рамках СНД потрібно нарощувати потенціал співробітництва в економічній і гуманітарній сферах. Ми бачимо, що послідовна робота на цих напрямках дає певні плоди, причому очевидно, що інтеграційний ресурс ще не вичерпано» [7]. Значно більш відверто та прагматично необхідність збереження Співдружності для Росії пояснює у своїй доповіді вже згаданий нами близький до Д.Медведева Інститут сучасного розвитку: «Співдружність для Росії – це життєво необхідний простір для збереження статусу великої держави та забезпечення власного сталого розвитку» [8]. З цікавих, таких, що не відносяться до інтелектуального мейнстріму, ідей щодо можливої практичної користі від СНД для РФ варто виділити пропозицію ИНСОР щодо доцільності використання Договору про зону вільної торгівлі СНД для створення платформи для надблокової співпраці по лінії СНД – ЄС, що знизило б для Москви гостроту конкуренції з Євросоюзом за вплив на країни європейської частини колишнього СРСР. На думку дисертанта, дана пропозиція представляє інтерес для розробників української зовнішньої політики з огляду на потенційні ризики використання Москвою такого підходу для гальмування самостійного створення Україною зони вільної торгівлі з ЄС.

Також автор вважає необхідним звернути увагу на те, що з цієї доповіді, яка розроблялася людьми, безпосередньо знайомими з настроями в вищому керівництві Росії в кінці 2000-х рр., там, де фактично йде мова про інші організаційні форми, забезпечення цілі «м'якої реінтеграції значної частини пострадянського простору у відкритому торгово-політичному форматі», не зникають пасажі про забезпечення у такий спосіб «довгострокових інтересів РФ в СНД». Тобто цим підкреслюється, що попри націленість основних ресурсів Москви на просування таких інтеграційних проектів як Митний союз, ЄвразЕС, тощо, правлячий російський клас продовжує розглядати Співдружність як важливий ін-

струмент конституювання пострадянського простору як єдиного цілого, який, в ідеальному майбутньому, повністю повинен бути включений в координовані Кремлем інтеграційні конструкції.

Такий підхід, а також остаточне рішення російського керівництва залишити розвиток Співдружності серед актуальних завдань російської дипломатії підтвердив і міністр закордонних справ РФ С.Лавров, підводячи підсумки зовнішньої політики Росії в 2008 р.: «СНД для нас – абсолютний пріоритет. Це знову закріплено в Концепції зовнішньої політики, котра в липні 2008 р. була схвалена Президентом Д.А.Медведевим. Так буде продовжуватися і надалі. Стратегія економічного розвитку, що була схвалена в СНД до 2020 р., і нові форми та механізми гуманітарного співробітництва свідчать про те, що Співдружність отримає нове дихання. Думаю, ця тенденція триватиме» [9].

На думку відомих в Росії дослідників пострадянського простору Ю.В.Косова та А.В.Торопигіна, саме нова редакція Концепції зовнішньої політики РФ є спробою «не стільки шукати варіанти реанімації Співдружності, скільки дати відповідь на запитання, наскільки така реанімація відповідає національним інтересам РФ, і, якщо відповідає, то яку ціну за це готова і здатна заплатити Москва» [10]. В цілому, запропонована в Концепції модель ставлення до СНД є настільки збалансованою із пріоритетами державної політики на інших векторах і в той же час настільки відповідною тенденціям попередніх десяти – дванадцяти років еволюції російської політики на цьому напрямі, що є підстави стверджувати, що вона слугуватиме базисом для дипломатії Росії у середній, а, можливо, і довгостроковій перспективі.

Те, що російське керівництво на кінець 2000-х років в цілому визначилося із розумінням місця Співдружності в структурі пріоритетів РФ в регіоні, засвідчує виступ С.Лаврова на прес-конференції за підсумками засідання РМЗС СНД в Душанбе 2 вересня 2011 р. «Звичайно, СНД – це не ідеальна структура, і всі це розуміють. Із зрозумілих причин 20 років назад треба було щось робити. Як неодноразово підкреслювало керівництво РФ, те, що вдалося створити Співдружність, є благом для народів наших країн. Це унікальна площадка для обміну думками, співставлення підходів і спілкування керівників держав, котрі ще не так давно жили в одній країні, і які пов'язані геополітично, географічно, економічно, культурно, гуманітарно» [11].

Найбільш рельєфно факт комплексного завершення істотних коливань у підходах російської еліти до значення СНД для зовнішньої політики РФ проявив себе в оприлюдненій в газеті «Известия» 3 жовтня 2011 р. програмній статті, прем'єр-міністра, кандидата в президенти Росії В.Путіна. Головний російський політик, який на момент публікації статті вже фактично отримав реальну перспективу очолити РФ до середини 2020-х рр., виклав наступну світоглядну позицію: «Можна по-різному оцінювати ефективність СНД, нескінченно сперечатися про її внутрішні проблеми, нереалізовані очікування, але важко заперечувати те, що Співдружність залишається незамінним механізмом, що дозволяє зближувати позиції і виробляти єдину точку зору на ключові проблеми, що стоять перед нашим регіоном, і приносить очевидну, конкретну користь всім її учасникам». Далі він продовжив: «Саме досвід СНД дозволив нам запустити багаторівневу, різношвидкісну інтеграцію на пострадянському просторі, створити такі затребувані формати, як Союзна держава Росії та Білорусі, Організація договору про колективну безпеку, Євразійська економічна спільнота, Митний союз і, нарешті, Єдиний економічний простір» [12]. Неважко побачити, що по основних параметрах оцінка СНД, яку В.Путін дає в 2011 р., повністю співпадає з закріпленням в Концепції зовнішньої політики РФ в редакції 2008 р. баченням ролі цього об'єднання в структурі російської зовнішньої політики на пострадянському просторі.

Висновки. Розглянувши еволюцію російських підходів до перспектив СНД та участі Росії в її розвитку, автор дійшов висновку, що на кінець 2000-х рр. тривала запекла дискусія в російській політичній еліті та науково-експертних колах щодо оптимальної політики Російської Федерації, розвитку та самого функціонування Співдружності Незалежних Держав, була в цілому завершена. Від СНД не відмовилися, але і на майбутнє позбавили шансів повернути собі місце в центрі російських підходів до пострадянського простору – Організація зайняла гідне місце важливого, але все ж таки допоміжного інструменту реалізації інтересів Москви в форматі багатосторонньої взаємодії з республіками колишнього СРСР.

Література

1. Еволюція багатостороннього співробітництва держав пострадянського простору: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04 [Електронний ресурс] / О.Ю. Ковтун; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т міжнар. відносин. – К., 2008. – 20 с. – укр.; Еволюція зовнішньої політики Російської Федерації щодо країн СНД: головні напрямки та визначальні тенденції: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 [Електронний ресурс] / Л.І. Коврик-Токар; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. –Чернівці, 2008. – 20 с. – укр.
2. Концепция внешней политики Российской Федерации // Российская газета. – 2008, 14 июля.
3. Колеров М. Избавление от СНГ-иллюзий / М.Колеров // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 8. – С.9-15. – С. 14.
4. Лавров С. Приоритеты и задачи России в конце первого десятилетия XXI века / С.Лавров // Россия в глобальной политике. – 2007. – 5. – С. 63.
5. Обзоры внешнеполитической и дипломатической деятельности Российской Федерации// // Официальный сайт МИД РФ [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.mid.ru/brp_4.nsf/obzory.
6. Экономические интересы и задачи России в СНГ. Доклад Института современного развития. М., 2010. – 86 с.
7. Выступление Президента РФ Дмитрия Медведева на совещании послов и постоянных представителей России за рубежом, 15 июля 2008 // Официальный сайт Президента Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.kremlin.ru/appears/2008/07/15/1635_type63374type63376_204113.shtml.
8. Экономические интересы и задачи России в СНГ. Доклад Института современного развития. М., 2010. – С. 11.
9. Стенограмма выступления и ответов на вопросы Министра иностранных дел России С.В.Лаврова на пресс-конференции, посвященной внешнеполитическим итогам 2008 года, в МИД России, 16 января 2009 года // Официальный сайт Министерства иностранных дел Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.mid.ru/ngp_12.nsf/stenogramy.
10. Косов Ю.В., Торопыгин А.В. Содружество Независимых Государств: Институты, интеграционные процессы, конфликты и парламентская дипломатия: Учеб. пособие для студентов вузов/ Ю.В. Косов, А.В. Торопыгин. – 2-е изд., доп. – М.: Аспект Пресс, 2009. – 256 с. – С. 177.
11. Стенограмма ответа Министра иностранных дел России С.В.Лаврова на вопрос российских СМИ по итогам участия в заседании СМД СНГ, Душанбе, 2 сентября 2011 года // Официальный сайт МИД РФ [Електронний ресурс]. – Режим доступа: www.mid.ru/bdomp/ns-rsng.nsf/OpenDocument.
12. Путин В.В. Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня / В.В.Путин // Известия. – 2011, 3 октября.

Ібрагім Мохаммад Гіас*

СИРІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВЗАЄМИНИ І КУРДСЬКА ПРОБЛЕМА (ДРУГА ПОЛОВИНА 1990-х рр.)

В статті окреслені й проаналізовані конфліктні чинники в сирійсько-турецьких відносинах другої половини 1990-х рр., окремої уваги надано ролі й місцю курдської проблеми у взаєминах двох держав та спробам її врегулювання.

Ключові слова: Близькосхідний конфлікт, сирійсько-турецькі відносини, державна безпека, конфронтація.

В статье определены и проанализированы конфликтные факторы в сирийско-турецких отношениях второй половины 1990-х гг., отдельное внимание уделено роли и месту курдской проблемы во взаимоотношениях двух государств и попыткам ее решения.

Ключевые слова: Ближневосточный конфликт, сирийско-турецкие отношения, государственная безопасность, конфронтация.

The article spotlights and analyses conflict factors in the Syrian-Turkish relations of the second half of 1990, special attention is paid to role and place of the Kurdish problem in bilateral relations and attempts of its solution.

Key words: the Middle-East conflict, the Syrian-Turkish relations, state security, confrontation.

Близькосхідний конфлікт здавна міцно асоціюється в політології міжнародних відносин з арабсько-ізраїльським протистоянням, тому фахівці-аналітики й світова громадськість загалом були вражені, коли одноманітний спектр учасників звичного регіонального протистояння доповнився ще(й за рахунок неабиякої напруженості між Сирією й Туреччиною. Обидві держави знехтували той факт, що будь-які різкі рухи тут – безпосередній внесок у посилення вибухонебезпечної конфронтації в регіоні, який і без того далекий від компромісного порозуміння.

Щоправда, для утаємничених такий крутий віраж у нагнітанні ворожнечі між двома найближчими сусідами не був несподіванкою, оскільки таємне ворогування має глибокі історичні корені, що сягають часів Оманської імперії, яка володарювала над арабськими територіями, в т.ч. й над сирійськими землями, протягом чотирьох століть. Такі давні образи, мабуть, могли й забутися, якби не імперіалістичні дії європейських держав у період між двома світовими війнами, жертвою й розмінною картою в політичній грі яких між собою та з Турецькою Республікою стала Сирія.

---

* здобувач кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: проф. Головченко В.І.

Об'єктом оборудки були землі, багаті на водні ресурси, й райони, населені курдами, проблема самовизначення яких стояла вельми гостро. Перипетії боротьби за владу над Сирією призвели до того, що вона втратила не найгірші із своїх територій в обмін на політичні поступки Туреччини Франції. Пізніше, вже в «Шестиденній війні» 1967 р. з Ізраїлем Сирія позбулася суверенітету над Голанськими висотами, що тільки загостило в народній пам'яті гіркоту територіальних втрат минулих років, заклало міцну основу для підозрілості щодо північного сусіда [1].

Турецький напрямок посідає помітне місце в регіональній політиці Сирії, що обумовлено міждержавним кордоном протяжністю в 822 км [2], не забутою проблемою відторгнутого Александреттського санджака (нині – провінція Хатай), наявністю в Сирії чималої вірменської й черкеської діаспори, що має родичів і в Туреччині, проблемою розподілу водних ресурсів і, зрештою, діяльністю радикальних курдських організацій, що мають підтримку курдського населення, яке мешкає також в Іраку й Ірані, й прагнуть до здійснення власних цілей.

Проблема Александреттського санджака (ілу Хатай) є одним із конфліктогенних чинників у сирійсько-турецьких відносинах, оскільки офіційний Дамаск до початку 2005 р. не визнавав турецького суверенітету над Хатаєм, що був анексований Анкарою як псевдонезалежна «Держава Хатай» 29 червня 1939 р. До того на всіх сирійських картах район Александретти (Іскендеруна) зафарбовувався одним кольором із рештою території Сирійської Арабської Республіки (САР), а сучасний сирійсько-турецький кордон позначався пунктиром, як тимчасовий.

Періодично турецька влада піднімала це питання, вимагаючи внести зміни до сирійських карт згідно фактичного проходження міждержавного кордону, але офіційний Дамаск ухилявся від цього. З урахуванням того, що чимала частина вищих функціонерів правлячої сирійської Партії арабського соціалістичного відродження (Баас) походила з Іскендеруна, а арабське населення ілу, що історично тяжіло до САР, за різними оцінками становить до 1 млн. чол., аж до т.зв. «кедрової революції» в Лівані малоімовірним здавалося, що сирійці відмовляться від своїх територіальних претензій і тим більше юридично визнають суверенітет Туреччини над зазначеною територією.

Виходячи із несприятливої політичної ситуації, спричиненої активізацією ісламістів, пріоритету для режиму Хафеза Асада проблеми Голан, керівництво САР протягом 1960-90-х рр. унікало відкритої постановки питання про потребу якнайскорішого вирішення територіального конфлікту з турками. Але спір навколо Іскендеруна негативно впливав на загальне тло взаємовідносин двох країн. Значною мірою саме цим пояснюється особливий характер грецько-сирійських відносин, підтримка офіційним Дамаском греків-кіпріотів форсований розвиток вірменсько-сирійських зв'язків (Голова Верховної Ради Вірменії в 1990-91 рр. І президент республіки в 1991-98 рр. Левон Тер-Петросян народився 9 січня 1945 р. в давньому сирійському місті Алеппо (Халеб), а його батько був одним із засновників Комуністичної партії Сирії й Лівану), тісні контакти сирійців із болгарами.

Отже, режим найбільшого сприяння з країнами, що мали напружені взаємини з Туреччиною, був стійкою характерною особливістю сирійської регіональної політики в цілому. Використовуючи саме цю тактику, керівництво САР намагається хоча б частково компенсувати в своїй поточній зовнішньополітичній практиці й при роботі на перспективу первісно нерівні «вагові категорії» Сирії й Туреччини (площа САР – 185,18 тис. кв. км, Туреччини – 783,562 тис. кв. км; населення Сирії – 22,52 млн. чол., Туреччини – 78,79 млн. чол.; сирійський ВВП за паритетом купівельної спроможності в 2010 р. становив

107,4 млрд. ум. од., турецький – 960,5 млрд.) [2]. Тому в подальшому, в міру врегулювання територіального спору з Ізраїлем, не можна виключати, що сирійці в якості чергового національного надзавдання висунуть на офіційному рівні питання про повернення Іскендеруна.

Іншим, не менш важливим і гострим аспектом двосторонніх сирійсько-турецьких відносин є проблема розподілу водних ресурсів, що регулюється на сьогодні т.зв. джентльменською угодою (протокол про використання ріки Євфрат для водноенергетичних систем від 18 липня 1987 р.), за якою Туреччина гарантує мінімальну подачу води об'ємом 500 куб. м/сек. Але будівництво комплексу гребель у південно-східних районах Туреччини, т.зв. проект Ататюрка (всього 22 греблі й 19 ГЕС, у т.ч. Гребля Ататюрка висотою 169 м і довжиною 1820 м, з ГЕС загальною потужністю 2,4 млн. Квт), періодично створює проблеми для сирійців, оскільки турки з причин будівництва, а часом і з політичних міркувань у повідомному порядку перекривають надходження води в Сирію, створюючи значні труднощі в організації стабільної роботи енергетичних та іригаційних систем.

З урахуванням того, що далі частина вод Євфрату надходить через сирійське штучне водоймище Ель-Асад об'ємом 12 куб. км в Ірак, перекриття стоку здатне викликати загострення і в сирійсько-іракських відносинах. Наполегливі спроби Сирії добитися підписання нової угоди, що передбачала б зобов'язання турецької сторони пропускати на сирійську територію не менше 750 куб. м/сек., і спільні з Іраком зусилля переконати турків у необхідності визнання цієї ріки в якості міжнародної постійно наштовхувалися на ухильну позицію Анкари. Уникаючи юридичної фіксації визнання законних прав сирійців та іракців на водні ресурси, чіткого визначення часток сторін, турки, як вони самі вважають, зберігають за собою право в односторонньому порядку регулювати стік у залежності від економічної й політичної кон'юнктури.

Постійним предметом сирійсько-турецького діалогу на високому політичному рівні служила діяльність ліворадикальної курдської організації анти турецької спрямованості – Робітничої партії Курдистану (РПК). Для Сирії курдська проблема несе в собі прихований драгівливий ефект, тому офіційний Дамаск вдався до «курдської карти» в спробах якось вплинути на неспокійних турків, що тут же побачили в цьому відкритий виклик. Адже турецька влада відчуває стійке неприязне ставлення до курдів, з якими вона десятиліттями не може знайти спільної мови оскільки, курдські радикальні організації проповідують ідею відокремлення й створення самостійного державного утворення, на кшталт того, що сформувалося в Іраку після повалення режиму Саддама Хусейна в 2003 р.

Ще один чинник настороженої уваги Сирії до північного сусіда виник на початку 1996 р. з підписанням ізраїльсько-турецької угоди про військово-технічну співпрацю, що швидко набула рис воєнно-політичного альянсу [3]. Ця обставина стала останньою краплею й спровокувала помітне зростання напруженості між двома державами в другій половині 1990-х рр. Первісно вона вилилась у серію вибухів у низці міст САР, потім призвела до концентрації військ на кордоні з обох сторін. До того ж у Дамаску уважно стежили за стратегічними планами США з нового переділу Близького Сходу, важливою складовою яких було використання Туреччини у вирішенні курдської проблеми.

В ході інтенсивних контактів представників США з турецьким керівництвом на початку 1998 р. американці вчинили певний тиск на турків і переконали їх прийняти та почати втілювати в життя нову ініціативу Держдепартаменту з даної проблеми. В основі американського плану лежала ідея про необхідність посилити співпрацю з іншими, окрім РПК, провідними курдськими політичними силами – Демократичною партією Курдистану (ДПК) і Патріотичним союзом Курдистану (ПСК), що діяли в Іракському Курдис-

тані, вести справу до їхнього повного примирення, створення єдиних владних структур, залишаючись поки що формально в рамках іракської держави.

При цьому бойові акції турецької армії проти РПК в Південно-Східній Анатолії й Північному Іраку мали продовжуватися, хоча, за оцінками західних експертів, наприкінці 1990-х рр. збройні формування РПК були сильно ослаблені, й у воєнному плані організація тоді вже навряд чи могла становити серйозну загрозу для Туреччини. Основне завдання – не допустити росту політичної популярності РПК в Курдистані й у регіоні в цілому, що ж стосується її підтримки з боку Сирії й Ірану, то її масштаб, за тими ж оцінками, навмисно перебільшувався турецьким керівництвом. Водночас у пропагандистському плані турецька влада мала продовжувати лінію про «сирійську й іранську допомогу сепаратистам», а в політичному сенсі значно посилити тиск на офіційні Дамаск і Тегеран з курдської проблеми.

В Дамаску зі стурбованістю констатували, що вирішальна роль у реалізації «курдського плану» СІЛА відводилася Туреччині, що фактично покликана була стати «об'єднувачем курдів». Таким чином, планувалося створення т.зв. досконалої «зони безпеки» на півночі Іраку і в прикордонних із Сирією районах, що забезпечило б у перспективі не лише політичні й військові інтереси США, Ізраїлю та Туреччини в регіоні, але і в цілому НАТО. Водночас можна було вести мову про «об'єднання курдського народу на основі демократії західного типу». ДПК і ПСК самі не допустили б посилення РПК і почали б із нею повномасштабну боротьбу, що сприяло б виключенню РПК з політичного життя й позбавило б її скільки-небудь значимої підтримки в регіоні. Але з весни 1998 р. «курдський план» почав активно здійснюватися в ході закритих консультацій представників турецького генералітету з лідерами ПСК, (які пройшли в Анкарі.

Отже, Туреччина взяла на себе ініціативу з розгортання конфлікту з Дамаском, емоційно звинувативши Сирію в негласній підтримці курдських екстремістів, передусім РІЖ, активісти якої знаходять притулок у Сирії, мають табори підготовки в окупованому Сирією Лівані й роблять ставку на антитурецьку діяльність. Прем'єр-міністр Туреччини Месут Йилмаз під час енергійного виступу в парламенті нагадав Сирії всі гріхи, звинувативши її в потуранні міжнародному тероризму, у відсутності щирості, в прагненні уникнути відповідальності та ін.

При цьому не бралися до уваги реальні життєві інтереси Сирії й той факт, що для неї демонстрація підтримки курдським недругам Туреччини, не виключено, – була єдиною можливістю окреслити перед Анкарою власні проблеми, до наростання яких та має безпосереднє відношення. По-перше, як зазначалося вище, Туреччина надійно утримує кран від Євфрату, орієнтуючись виключно на свої внутрішні потреби й аж ніяк не турбуючись про нагальні потреби сусідів – Сирії й Іраку. Швидше всього, з цієї причини Сирія не виявляла люб'язної прудкості перед Туреччиною в питаннях, пов'язаних із застосуванням радикальних заходів проти курдських угруповань, що підтримували зв'язки з РПК, а також із розморожуванням діяльності спільної комісії з питань безпеки й створеної в її рамках робочої групи.

Разом з тим і Туреччина незмінно надягала на себе кам'яну маску, тільки-но мова заходила про спроби офіційного Дамаска пов'язати питання РПК з вирішенням водної проблеми й перспективами ізраїльсько-турецького альянсу, що, за оцінками сирійців, набував стійкої форми стратегічного союзу двох ворожих до Сирії держав і недвозначно трактувався останньою як безперечно небезпечний. По-друге, занепокоєність Сирії пояснювалася ще й планами США та Ізраїлю підтягнути до цього союзу Йорданію. Тут також зав'язувалася сумнівна для Сирії ситуація, що живилася глухим становищем справ у із-

раїльсько-палестинському секторі близькосхідного врегулювання, напруженістю в іраксько-йорданських відносинах, а також посиленням внутрішніх суперечок у хашимітському королівстві, пов'язаних із загостренням боротьби за владу в правлячій династії з огляду на тривалу відсутність на батьківщині хворого на рак нирок короля Хусейна Бен Талала. Іншими словами, наприкінці 1990-х рр. створювалися реальні передумови для глухої ізоляції Сирії в регіоні й можливості нав'язування їй рішень, які суперечили національним інтересам, державній безпеці й потребам життєзабезпечення сирійської нації.

Взагалі досвід спілкування Туреччини із сусідніми країнами демонстрував, що вона зі сталістю виявляла схильність до вирішення проблем із сусідами радикальними засобами, до чого їй очевидно підштовхувало усвідомлення себе регіональною наддержавою, належність до НАТО, набута військова міць. Вдала висадка на Кіпрі в липні 1974 р., ефективні рейди в Іракський Курдистан протягом 1990-х рр., розпорядження можливим опонентам яку і в кого військову техніку купувати, брязкання зброєю біля воріт суверенної Сирії вибудовують певну закономірність у поведінці Анкари у випадках, коли вона передчувала безпрограшну гру. При цьому Туреччина активно використовувала свого новонабутого союзника – Ізраїль, що довів вірність зобов'язанням бомбардуванням табору РПК у північній частині східно-ліванської долини Бекаа в ході операції «Грона гніву», а також встановленням місця знаходження лідера РПК – Абдули Оджалана в кенійській столиці.

Безумовно, Сирія не стала б упиратися в своєму небажанні йти назустріч офіційній Анкарі, якби та виявила розумну поступливість. Але Сирія, в очах сусіда, потрапила в безвихідну ситуацію, своєрідні кліщі, вготовані їй ізраїльсько-турецьким альянсом, і Туреччина йшла на все, щоб видавити максимум користі з обставин, які склалися.

Спроби сирійської сторони знизити гостроту в двосторонніх відносинах з Анкарою, щоб вийти на конкретний діалог з нею за посередництва третіх країн, передусім Єгипту, а також проведений ними неформальними каналами обережний зондаж можливості організації зустрічі представників МВС двох країн восени 1998 р., не привів тоді до позитивних результатів. Висунуті турецькою владою вимоги повністю припинити підтримку РПК і згорнути її діяльність у Сирії й Лівані Дамаск тоді рахував для себе неприйнятними, особливо внаслідок відсутності гарантій із турецького боку щодо припинення робіт зі створення «поясу безпеки» за участю ізраїльських військових експертів на півночі Іраку.

На думку автора, саме в цьому й криється головний камінь спотикання у відносинах між Дамаском і Анкарою. Тому Сирія приступила до реалізації планів з відновлення транспортування іракської нафти через свою територію, оскільки в умовах падіння й різких коливань світових цін на «чорне золото» чимало сирійських економічних і оборонних програм опинилися під загрозою зриву. А між тим прибутки від прокачування іракської нафти могли орієнтовно скласти до 400 млн. дол. на рік, що й зумовило підписання контрактів на прокладку нової нитки нафтопроводів по лінії Кіркук – Баніяс, поновлення старої, а також будівництво нового нафтопереробного заводу в Баніясі, що, за розрахунками сирійців, мало істотно поповнити прибуткову частину бюджету. Зрозуміло, що окупація Іраку американсько-британськими військами в квітні 2003 р. поклала край цим розрахункам.

За таких умов будь-які дії турецької влади антисирійської спрямованості з використанням курдського чинника здатні були істотно ускладнити сирійські плани мобілізації фінансових ресурсів для подолання спаду в господарській діяльності, що затягнувся, й створення наробку для майбутнього економічного піднесення. Тому Дамаск з великим напруженням стежив за динамікою відносин між двома конкуруючими під дією зовнішніх

сил курдськими угрупованнями – ПСК і ДПК, оскільки через територію, яку вони контролюють, проходять основні нафто- і газопроводи, і будь-яке порушення тут статус-кво, тим паче із застосуванням воєнних заходів, загрожувало Сирії вповні передбачуваними ускладненнями, які могли зірвати плани підживлення її економіки за рахунок нафтових надходжень з Іракського Курдистану.

Але вже тоді було очевидно, що сирійсько-турецькі суперечності навряд чи дійдуть до відкритих воєнних дій, адже, за великим рахунком, це не відповідає ані національним інтересам Сирії, що не може дозволити собі розкіш вв'язатися у збройні конфлікти в конкретних історичних і політичних обставинах, ані Туреччині, котра може набути репутації злісної забіяки, що явно суперечить виношуваним нею тоді планам створення під своєю егідою певного загальнотюркського утворення, в рамках якого вона мала забезпечити всім учасникам мир, процвітання й благоденство. Дамаск і Анкара, маючи широкий спектр протиріч і розбіжностей, прагнули в кінцевому підсумку не доводити конфліктні й не врегульовані проблеми у двосторонніх відносинах до відкритої тривалої конфронтації, посилено шукали взаємоприйнятні шляхи для зняття гостроти ситуації.

Інтереси розвитку взаємовигідного торговельно-економічного двостороннього співробітництва, проходження транзитної торгівлі з Туреччини до Йорданії й країн Затоки через Сирію, спільність підходів до недопустимості становлення курдської державності в цілому і в Іраку зокрема, загальна проблема боротьби з наркобізнесом і контрабандою зброї дозволяли керівництву в Дамаску й Анкарі утримувати взаємини в контрольованому руслі.

Після вражаючої перемоги на дострокових парламентських виборах 24 грудня 1995 р. очолюваної колишнім головою Союзу торгових і промислових палат Неджметтіном Ербаканом ісламістської Партії добробуту, що виступала під гаслами створення «нового світу і нового ісламського союзу, який об'єднає 1,5 млрд. чоловік» (щоправда, вже в ніч на 1 березня 1997 р., на прохання президента С.Деміреля, генштаб турецьких Збройних сил в ультимативній формі зажадав від Н.Ербакана відмовитися від здійснюваного ним проісламістського курсу й визнання виключно світського характеру турецької держави; конфлікт призвів до відставки кабінету Н.Ербакана 18 червня того ж року), офіційна Анкара почала з більшим розумінням ставитися до постійної занепокоєності Дамаска продовженням діяльності зарубіжних філіалів братів-мусульман та активізацією ісламського чинника всередині Сирії.

Спільна для обох держав наростаюча загроза політизації ісламу, а також ісламського екстремізму й надалі спонукала світські режими Сирії й Туреччини до активнішої взаємодії в цілях нейтралізації дестабілізуючих проявів ісламського чинника в регіоні. Цей висновок цілком можна віднести й до курдської проблеми, а арешт турецькими спецслужбами 15 лютого 1999 р. в Найробі А.Оджалана й сплеск масових виступів курдів по всьому світу, що настав услід за ним, продемонстрував усю гостроту й складність даної проблеми, вирішити яку навряд чи кому під силу власними силами.

Тому усвідомлення безперспективності силових рішень все ж взяло гору в останню хвилину в урегулюванні готового спалахнути конфлікту. Проте домовленості, досягнуті на зустрічі в турецькій Адані 19-20 жовтня 1998 р. між делегаціями, очолюваними главою служби політичної безпеки Сирії генерал-майором Аднаном Бадром аль-Хасаном і заступником міністра закордонних справ Турецької Республіки, послом Угуром Зіялом, відразу ж були охарактеризовані арабами як «одноногі» внаслідок того, що сирійській стороні довелося потіснитися, в той час як чимало сумнівів і суперечностей залишилося.

Зокрема, Сирія мала на основі принципу взаємності заборонити будь-яку діяльність зі своєї території, спрямовану проти безпеки й стабільності Туреччини, визнати КРП те-

рористичною організацією, припинити поставки їй озброєння й фінансову допомогу, а також заборонити всю діяльність партії, в т.ч. розташовувати табори на сирійській території, не створювати умов для навчань курдських бойовиків, не надавати їм притулку, не дозволяти вести комерційну діяльність і використовувати територію САР для транзиту в треті країни. Негайно мав бути встановлений прямий телефонний зв'язок між органами безпеки двох країн на вищому рівні, а в дипломатичні місії призначалися спеціальні представники.

Але не можна заперечувати й того, що був зроблений перший крок на шляху вироблення сирійсько-турецького компромісу, й він став свідченням перемоги здорового глузду в справах, які породжують спокусу вдаватися до зброї. З'явилася надія, що у державного керівництва обох країн вистачить і в подальшому мудрості не перевіряти свої амбіції на полі брані, а використовувати цивілізовані механізми досягнення порозуміння, щоб виправдати приказку, яка має аналоги в будь-яких мовах – поганий мир краще хорошій сварки.

Література

1. Эпштейн Д. Алек. Еще одна неудачная попытка: израильско-сирийские тайные переговоры 2004-2006 гг. в зеркале израильского общественного мнения / Алек Д. Эпштейн // Ближний Восток и современность. Сборник статей (выпуск тридцать первый) / Отв. ред. Арунова М.Р., Филоник А.О. – М.: Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2007. – С. 125-142.
2. The World Factbook. Central Intelligence Agency [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html>.
3. Киреев Н.Г. Турция и Израиль – стратегические союзники на Ближнем Востоке (Хроника военно-политического сотрудничества в 1994-1997 гг.) / Н.Г.Киреев // Ближний Восток и современность. Сборник статей (выпуск пятый) / Отв. ред. Исаев В.А., Филоник А.О. – М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 1998. – С. 89-152.

УДК 327.5/8

Назаровська І.Г.*

ОСНОВНІ СУБ'ЄКТИ ПРЕВЕНТИВНОЇ ДИПЛОМАТІЇ

У статті пропонується коло основних суб'єктів превентивної дипломатії. Висвітлюються їхні головні переваги та недоліки, особливості залучення до діяльності із попередження збройних політичних конфліктів.

Ключові слова: суб'єкти превентивної дипломатії, міжнародні організації, національні уряди, неурядові організації.

В статье предлагается круг основных субъектов превентивной дипломатии. Освещаются их главные преимущества и недостатки, особенности привлечения к деятельности по предупреждению вооруженных конфликтов.

Ключевые слова: субъекты превентивной дипломатии, международные организации, национальные правительства, неправительственные организации.

A range of basic subjects of preventive diplomacy is presented in the article. Their main advantages and disadvantages, peculiarities of their involvement to the process of armed political conflict prevention are highlighted.

Keywords: subjects of preventive diplomacy, international organizations, national governments, nongovernmental organizations.

Ефективність втілення концепції превентивної дипломатії на практиці визначається в першу чергу рівнем теоретичної розробленості та обґрунтування її основних положень. За таких умов питання дослідження кола потенційних суб'єктів превентивної дипломатії є особливо актуальним, оскільки мотивує зовнішніх акторів до мобілізації та активної взаємодії з приводу запобігання збройним політичним конфліктам.

Навколо даної проблематики в сучасних наукових колах точаться гострі дискусії. Деякі дослідники визначають коло суб'єктів через причетність до політичного конфлікту, деякі обмежують його можливими суб'єктами міжнародного конфлікту. Наприклад, вчений М. Ігараші, посиляючись на доповідь Генерального секретаря ООН К. Аннана, зазначає, що в сучасних умовах важливу роль у превентивній дипломатії починають відігравати не лише міжнародні організації та уряди, неурядові організації, але й засоби масової інформації та приватні особи [10]. Проте незважаючи на розбіжності у поглядах щодо загальної кількості суб'єктів та провідної ролі одного з них, певна суголосність прослідковується у виокремленні серед інших акторів превентивних дій національних урядів, міжнародних організацій та неурядових організацій. Так, Г. Еванс, С. Венс, Г. Окан, Т. Гур та К. Хакетт досліджують зазначені суб'єкти превентивної дипломатії саме у ракурсі їхньої взаємодії, Е. Рахматуллаєв – на конкретних прикладах здійснення превентивної

* аспірантка кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: проф. Обушний М.І.

дипломатії. Більш спеціалізовано та докладно про функції та роль ООН як головного суб'єкта превентивної дипломатії та Генерального секретаря ООН як його безпосереднього представника йдеться у публікаціях К. Аннана, Б. Бутрос-Галі, М. Гоулдінга та Я. Еліасона.

Не заперечуючи ситуативне значення кожного із суб'єктів, пропонується виокремити найбільш активних, невід'ємних та вирішальних партнерів із попередження збройних політичних конфліктів й зупинитися на детальному аналізі їхніх сильних та слабких сторін, що пропонується С. Венсом та Г.Оканом [13, с. 165-171]. До досліджуваної тріади належать національні уряди, міжнародні організації та неурядові організації. Зазначені дослідники виходять з потенційних можливостей та обмежень даних інститутів, а згодом пропонують деякі шляхи та способи посилення їхніх індивідуальних спроможностей під час співпраці в ситуації надзвичайного стану чи потенційного збройного політичного конфлікту.

Головна відповідальність за попередження конфліктів покладена на національні уряди, адже лише вони мають в наявності великі кошти, отримані з податкової бази, які можуть бути витрачені у ході вирішення кризової ситуації. Частка коштів отриманих від приватних джерел є значно меншою. За даними програми-ініціативи «Глобальна гуманітарна допомога у галузі розвитку» Організації економічного співробітництва та розвитку у 2010 році близько 12,4 білльйонів дол. США – 70 відсотків від загального фонду надзвичайної гуманітарної допомоги складала кошти, які надійшли від урядів, не враховуючи військові витрати на підтримку гуманітарних операцій [9, р. 4]. Уряди також мають в своєму розпорядженні інші життєво важливі ресурси та можливості, які вони можуть та передають у використання міжнародній спільноті в екстрених ситуаціях.

У той же час уряди мають свої обмеження та вади. По-перше, уряди через брак політичної волі не завжди здатні до вирішення конфліктних ситуацій самотійно. По-друге, не зважаючи на те, яку позицію вони визначають, національні інтереси завжди відіграють в їхній діяльності не останню роль. Дуже часто подібні інтереси не мотивують уряди країн до певних дій через надмірну увагу представників народу до внутрішньої політичної ситуації. Таким чином, при залученні до превентивної діяльності з метою попередження збройного політичного конфлікту головним прагненням та завданням уряду є зменшення кількості власних людських жертв та витрачення державних коштів всередині країни. По-третє, національні уряди за умови участі у попередженні збройного політичного конфлікту за межами власних територій часто є незацікавленими акторами. Та зрештою, окремий уряд не здатний самотійно створити нові міжнародні стандарти, тому не є єдиною та винятковою панацеєю при врегулюванні збройних політичних конфліктів. Тому, коли виникає така необхідність, уряди в своїй превентивній діяльності можуть спиратися на міжнародні організації: ті, що перебувають в межах та поза межами системи Організації Об'єднаних Націй (ООН).

Ідея превентивної дипломатії досліджується, підтримується та культивуються ООН упродовж декількох десятиліть. Від моменту, коли про неї оголосив Даг Хаммаршельд більше півстоліття тому, вона зберігає свою актуальність й продовжує еволюціонувати у відповідності до нових викликів сучасності. Будучи універсальною організацією на відміну від урядів та неурядових організацій, ООН володіє міжнародним правовим авторитетом, що визнається 193 країнами-членами, а попередження конфліктів є одним з головних зобов'язань країн-членів, що викладені в Статуті ООН. Так, наприклад, в ході дебатів Ради Безпеки ООН стосовно питання про попередження конфліктів у липні 2000 року велика кількість держав-членів беззаперечно підтримала ідею попередження конф-

ліктів, проте висловились за пріоритетність різних заходів. Деякі країни підкреслювали значення соціально-економічних першопричин конфліктів та закликали до збільшення обсягу допомоги з метою розвитку для попередження конфліктів. Інші наголошували на підтримці прав людини, благому правлінні, дотриманні законності та демократизації як на найбільш важливих аспектах превентивних заходів. Низка країн підкреслили, що превентивні заходи слід обмежувати у відповідності до Глави VI Статуту ООН, проте відзначили, що примусові заходи згідно Статті 7 мають як і раніше являти собою останні законні засоби для попередження масових порушень основних прав людини та інших загроз миру.

Вступивши на посаду Генерального секретаря на початку 2007 року, Бан Кі-Мун визначив в якості пріоритетного завдання відродження превентивної дипломатії та вдосконалення механізму її здійснення та розширенні партнерства. Його зусилля одноголосно були підтримані державами-членами, які в свою чергу все більшу увагу почали приділяти попередженню конфліктів й вбачати провідну роль ООН у підтримці та доповненні їхніх дій.

Основна роль міжнародної спільноти та ООН полягає в мобілізації колективного потенціалу та наданні підтримки національним прагненням щодо попередження збройних політичних конфліктів та допомоги у створенні національного потенціалу в цій сфері. Серед інших переваг та функцій ООН важливе місце також посідає її здатність мобілізувати ресурси та об'єднувати в єдиний фонд фінансові внески урядів країн, якщо цього вимагають колективні дії. Ця необхідність зумовлена тим, що сьогодні відбувається скорочення міжнародної допомоги з метою розвитку; спільнота країн-донорів все частіше виявляє небажання надавати допомогу в сфері розвитку державам, що знаходяться на межі чи у стані конфлікту. Проте ООН має свої обмеження, а саме заборони на дії, які вона гарантує при вирішенні конфліктів та кризових ситуацій. ООН має отримати згоду місцевої влади на проведення певних операцій на їх території окрім випадків, коли вона діє згідно Статті 7 Статуту ООН, що передбачає впровадження міжнародного миру та безпеки [8]. Таким чином, ООН як міжурядова організація не здатна перевищувати в своїх діях дозволи урядів.

Підсумовуючи, можна навести наступні положення, що відбивають роль та повноваження головних органів ООН. Генеральна Асамблея бере участь у виробленні глобальної культури попередження конфліктів шляхом підготовки стандартів для звітності держав-членів та сприяння впровадженню практики запобігання на місцевому, національному, регіональному та глобальному рівнях; виконує дорадчі функції в межах розробки всеохоплюючої стратегії попередження конфліктів; розглядає питання попередження конфліктів у всіх його аспектах, звертає увагу Ради Безпеки на ситуації, які можуть нести загрозу міжнародному миру та безпеці, та виробляє рекомендації щодо їх врегулювання.

Рада Безпеки розслідує будь-які суперечки та ситуації, що можуть призвести до міжнародного непорозуміння (кризи та надзвичайні ситуації, в яких насилля набуває масового характеру); ознайомлюється з періодичними доповідями про потенційні конфлікти, на основі яких виявляються регіональні загрози міжнародному миру та безпеці, а також встановлюється порядок превентивних заходів; очолює місії по встановленню фактів, що направляються в потенційно конфліктні райони для розробки різних напрямів превентивної стратегії.

Економічна та Соціальна Рада розпочинає дослідження та робить доповіді в ході розроблення довгострокових стратегій з ліквідації основних причин конфліктів; бере участь у всебічному та багатогалузевому обговоренні проблеми попередження збройних конф-

ліктів, зокрема в регіональному контексті. Міжнародний Суд сприяє мирному врегулюванню та розв'язанню суперечок між державами шляхом винесення висновків з юридичних питань.

З перших днів існування ООН до функціональних обов'язків Генерального секретаря з приводу запобігання збройних конфліктів відносяться «тиха дипломатія» чи «добрі послуги». Генеральний секретар має доводити до відома Ради Безпеки будь-які питання, що, на його думку, здатні нести загрозу підтримці міжнародного миру та безпеки. Превентивна роль Генерального секретаря виявляється в активному використанні місій по встановленню фактів з метою подання об'єктивного звіту про інтереси сторін у потенційному конфлікті та визначення адекватних та ефективних заходів врегулювання чи зняття наявних протиріч. Окрім цього, Генеральний секретар проводить періодичні консультації з приводу заходів по зміцненню та відновленню довіри між сторонами потенційних, наявних чи минулих конфліктів; направляє невеликі місії в столиці відповідних держав конфліктних регіонів, а також у штаб-квартири основних регіональних організацій для отримання їхньої думки щодо налагодження співпраці на робочому рівні. Існує навіть можливість утворення постійно діючої неофіційної мережі з надання консультативної та практичної підтримки щодо попередження та врегулювання збройних конфліктів. Й нарешті, Генеральний секретар бере участь у розробці регіональних превентивних стратегій з регіональними партнерами та відповідними органами та установами ООН. Таким чином, превентивна роль Генерального секретаря реалізується за допомогою переконання, зміцнення довіри, обміну інформацією та регіональної присутності з метою пошуку рішень складних проблем на найбільш ранньому етапі конфлікту [4].

Окрім ООН існують інші міжнародні чи регіональні організації, які сприяють попередженню збройних політичних конфліктів. Подібні міжнародні організації забезпечують встановлення довіри між державами завдяки налагодженню активної взаємодії та мають більш чітке уявлення про передісторію конфлікту. У 1998 році на третій нараді високого рівня, що була присвячена темі «Співробітництво з метою попередження конфліктів», ООН та інші регіональні організації вперше узгодили межі співробітництва у справі попередження конфліктів. Останнім часом прогрес був досягнутий в тому, що стосується координації та консультації, більш чіткої організації потоків інформації, взаємному відвідуванні штаб-квартир співробітниками робочого рівня, спільної підготовки персоналу та проведення спільних нарад експертів з конфліктних ситуацій, що пов'язані із попередженням конфліктів. Так, у грудні 2004 року у Докладі Групи високого рівня про загрози, виклики та зміни «Більш безпечний мир: наша спільна відповідальність» було викладене нове бачення системи колективної безпеки XXI століття. «Зафіксовані в ньому 101 рекомендація представляють собою найбільш всеосяжний і цілісний – з тих, що я коли-небудь бачив, – пакет пропозицій щодо забезпечення спільного реагування на загальні загрози» [11, р. 18]. Серед них три організації, що вирізняються своїми розмірами та компетентністю: Міжнародний Рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця під керівництвом Міжнародного Комітету Червоного Хреста (МКЧХ); Міжнародна організація з міграції (МОМ).

МКЧХ – найбільша та найдавніша в світі міжнародна незалежна гуманітарна установа, яка існує поза межами ООН. Вона діє в більш ніж 50 країнах, а її щорічний бюджет нараховує близько одного мільярду доларів. Світова спільнота доручила МКЧХ унікальні правові можливості та обов'язки: захищати та забезпечувати виконання положень Женевської конвенції; надавати допомогу та захист жертвам як міжнародних, так і не міжнародних збройних політичних конфліктів. Особливі повноваження МКЧХ можна

підтвердити його діяльністю в Чечні, де установи ООН не присутні. Але так само як і ООН, МКЧХ має отримати дозвіл урядів на діяльність у відповідній країні. МКЧХ також не може запропонувати жодної явної політичної дії для вирішення конфліктної ситуації, оскільки відіграє роль нейтрального посередника. Незважаючи на те, що МКЧХ може та закликає уряди виконувати свої зобов'язання під час конфлікту, він не може примусити до згоди згідно з міжнародним гуманітарним правом.

Розробка нормативних положень на глобальному рівні була підкріплена аналогічною діяльністю на регіональному рівні в Африці, Азії, Європі та Північній і Південній Америці. Перш за все слід зазначити, що на африканському континенті стара доктрина невтручання була замінена прийнятим Африканським союзом принципом «небайдужості» до неминучих загроз для миру, безпеки і населення, включаючи неконституційну зміну уряду. Низка субрегіональних організацій в Африці так чи інакше або випередили цю нову позицію, або підтримали її. У Північній і Південній Америці Організація американських держав (ОАД) зробила своєю пріоритетною метою врегулювання спорів, які можуть призвести до виникнення кризи. Нові об'єднання, такі, як Південноамериканський союз націй, стали активними регіональними учасниками, в тому числі дій у сфері превентивної дипломатії. Іншим прикладом може бути Тихоокеанський регіон, де Бікетавська декларація Форуму тихоокеанських островів (2000 року) стала основою для заходів раннього дипломатичного реагування на потенційні проблеми в області безпеки. Міжамериканська демократична хартія 2001 року, Хартія франкомовного співтовариства 2005 року, Хартія Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) 2007 року і Хартія Організації Ісламська конференція (ОІК) 2008 року збільшують шанси й дають надію на те, що виникаючі кризи будуть своєчасно вирішуватися в рамках належних регіональних або міжнародних форумів. В результаті цього ми стаємо свідками зміщення – тією чи іншою мірою – акценту в бік більш активної превентивної дипломатії в різних регіонах світу.

Для втілення в життя цих нововведень у нормативній сфері в останнє десятиліття в рамках міжнародного співтовариства, у міжнародних та регіональних організаціях і в багатьох державах-членах також спостерігалось формування нового потенціалу для превентивної діяльності. Сюди можна віднести розробку систем раннього попередження і механізмів цільового фінансування заходів швидкого реагування, створення спеціальних структур попередження і залучення спеціальних посланців. Наприклад, Організація Африканської Єдності заснувала у 1993 році спеціальний Механізм запобігання, управління та врегулювання конфліктів, який став активним провідником ідеї превентивної дипломатії. Аналогічний механізм був створений у 1993 році в Об'єднаних Арабських Еміратах. Економічне співтовариство країн Західної Африки (ЕКОВАС) у 2000 році запровадило Механізм із запобігання, управління та розв'язання конфліктів, встановлення миру та безпеки. Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) розробила велику кількість інноваційних механізмів і практик, спрямованих на запобігання конфліктів у Європі. Класичний мандат на здійснення превентивної дипломатії мають довгострокові місії ОБСЄ в регіонах, а також посада Верховного комісара у справах національних меншин. Організація Північно-Атлантичного Договору (НАТО) успішно трансформувалася з оборонного союзу часів «холодної війни» у тимчасового військового партнера ООН по врегулюванню кризових ситуацій після «холодної війни». Європейський Союз (ЄС) постав новим актором при врегулюванні конфліктів, оскільки досяг більшої прозорості у проведенні зовнішньої політики із започаткуванням Спільної зовнішньої та безпекової політики (СЗБП) у 1991 році. У межах ЄС функції центру з координації зусиль у сфері запобігання конфліктів виконує Група з планування політики та раннього попередження.

Останнім часом зростає кількість створюваних політичних місій; в 2010 році ООН, ЄС, ОБСЄ і ОАД направили майже 50 таких місій на місця, багато з яких мали мандат на здійснення превентивної дипломатії та надання добрих послуг. Проте й досі головним нагальним питанням для низки міжнародних та регіональних організацій залишається щільна співпраця та ефективна координація зусиль, спрямованих на попередження збройних політичних конфліктів.

Наступними невід'ємними акторами, що покликані відігравати важливу роль у врегулюванні конфліктних ситуацій, є неурядові організації. Після закінчення «холодної війни» мало місце активне зростання кількості та розширення діяльності міжнародних неурядових організацій, присвячених різним аспектам попередження збройних політичних конфліктів. Серед них: лобіювання, координування та пропаганда, підвищення рівня міжнародної обізнаності про ту чи іншу конкретну ситуацію, а також формування суспільної думки; фінансування досліджень з профілактики виникнення збройних політичних конфліктів; дослідження з питань раннього попередження та заходів реагування, аналіз концепцій, методів та інструментів запобігання збройним політичним конфліктам; безпосередня участь у ранньому попередженні; зміцнення місцевого потенціалу щодо запобігання збройним політичним конфліктам; поширення інформації серед неурядових організацій; навчання персоналу неурядових організацій у зміцненні миру; пряме посередництво та надання добрих послуг. Серед таких організацій, наприклад, Мирна ініціатива Інтер-Африканської групи і Найробі, а також Центр Картера і Співтовариство Сант-Еджидіо [14, р. 30].

Вони здатні сприяти підтримці миру та безпеки, забезпечуючи ненасильницькі методи врегулювання корінних причин конфлікту на найбільш ранньому етапі. Деякі великі міжнародні неурядові організації надають всі різновиди допомоги при врегулюванні великомасштабних конфліктів й нерідко домінують над гуманітарними операціями. Менші та вузькоспеціалізовані неурядові організації залучаються до врегулювання кризового стану ситуативно. Також численні неурядові організації залучені до побудови громадянського суспільства, займаються моніторингом прав людини, надають послуги неформального посередництва та ведуть роботи по запобіганню спалахів насильства.

Релігійні організації також мають можливість зробити внесок у попередження збройних політичних конфліктів шляхом використання свого морального авторитету. В деяких випадках релігійні групи володіють відносною перевагою, що зумовлена культурними аспектами, й завдяки цьому досягають найбільшого ефекту, коли роблять наголос на загальнолюдських цінностях, що об'єднують усі сторони конфлікту. Проте ця особливість неурядових організацій має й свої недоліки. Підтримуючи загальні гуманітарні принципи, деякі з них мають власні фанатичні релігійні чи політичні плани та програми, які у деяких випадках замість сприяння мирному врегулюванню конфлікту чи запобіганню потенційним конфліктам, здатні продовжувати чи навіть стимулювати використання насильства. Нарешті, постійне зростання неурядових організацій призводить до посилення їх залежності від офіційних урядових фондів. А це в свою чергу тягне за собою їх неспроможність діяти там, де існує першочергова потреба у запобіганні, а лише там, де їх спрямовує уряд. Інша небезпека, що властива доброчинним неурядовим організаціям, полягає у втраті місцевим населенням бажання вирішувати власні проблеми через домінування зовнішніх акторів у наявній ситуації. Її останньою особливістю неурядових організацій є саме свобода дій, яка з одного боку є великою чеснотою, але з іншого боку – недоліком, що ускладнює їхню співпрацю з іншими інститутами.

Не дивлячись на це, останнім часом спостерігається обнадійливий процес збільшення кількості міжнародних та регіональних мереж, які займаються питаннями попередження

та врегулювання конфліктів. Вони забезпечують постійний зв'язок наукових кіл, неурядових організацій та інших суб'єктів громадянського суспільства з ООН та іншими міжнародними та регіональними організаціями. Серед останніх ініціатив – використання конференц-зв'язку в реальному режимі часу між науковцями та тими, хто займається вирішенням практичних питань, з метою попередження конфлікту в межах конкретної ситуації чи регіону.

Таким чином, кожен з цих трьох елементів тріади – уряди, міжнародні організації та неурядові організації – відіграє важливу роль при попередженні, запобіганні та врегулюванні збройних політичних конфліктів. Так, уряди ініціюють військові та політичні дії, які засвідчують переконливість розв'язання конфлікту; міжнародні організації ініціюють узгодженість міжнародних зусиль, а неурядові організації швидко та ефективно реагують на виклик. Кожен елемент має бути провідним в певний час та в певній сфері та кожен з них має право розраховувати на підтримку та порозуміння з боку інших суб'єктів запобігання збройним політичним конфліктам. Це можливо лише за умови ретельної теоретичної розробки концепції превентивної дипломатії, критеріїв превентивного втручання, процесу прийняття рішень та забезпечення оперативності дій.

Література

1. Более безопасный мир: наша общая ответственность. Доклад Группы высокого уровня по угрозам, вызовам и переменам, учрежденной Генеральным секретарем (A/59/565 + Corr.1). – ООН, 2004 // <http://www.un.org/russian/secureworld/>.
2. Гончаренко І.О. Превентивна і миротворча діяльність ООН у політико- правовому вимірі // Науковий вісник Дипломатичної академії. Випуск 10. Частина I: Зовнішня політика і дипломатія: погляд із XXI століття / За заг. ред. М.А. Кулінича, Л.С. Тупчієнка, В.Г. Ціватого. – Київ, 2004. – С. 429-446.
3. Ковтун О.Ю. Особливості діяльності та трансформації Організації договору про колективну безпеку на початку XXI століття // Науковий вісник Одеського національного економічного університету. – 2007. – Вип. 17. – С. 143-153.
4. Кофи А. Аннан. Предотвращение вооруженных конфликтов. Доклад Генерального секретаря. – Нью-Йорк: ООН, 2002. – 115 с.
5. Кучик О., Суховолець І. Превентивна дипломатія в діяльності держав з врегулювання та управління міжнародних конфліктів // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. Міжнар. відносини. – 2006. – Вип. 18. – С. 7-11.
6. Мацяк М., Федина С. Механізми встановлення та підтримання миру в діяльності Організації Об'єднаних Націй // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. Міжнар. відносини. – 2008. – Вип. 25. – С. 47-53.
7. Рахматуллаев Э. Р. Превентивная дипломатия: теория, практика и ее перспективы в Центральной Азии: Диссертация ... д-ра полит. наук. – М., 2008.
8. Устав Организации Объединённых Наций и Статут Международного Суда. – М. 1981. – <http://www.un.org/russian/documen/basicdoc/charter.htm>.
9. GHA report 2011. – Development Initiatives (UK), Global Humanitarian Assistance. – UK, 2011. – 105 p.
10. Igarashi M. Preventive Diplomacy and Conflict Resolution // 1st Kanazawa Session: written materials. – Kanazawa, 2001.
11. Kofi A. Annan. Making the world secure is a shared responsibility // The Irish Times. – 2004. – December, 3. – P. 18. // <http://www.un.org/russian/secureworld/op-ed.htm>.

12. Lund M. S. Preventing violent conflicts: a strategy for preventive diplomacy. – Washington, D.C.: United States Institute of Peace, 2001 – 223 p.
13. Preventive diplomacy: stopping wars before they start / Ed. by Kevin M. Cahill. – London, 2000. – 256 p.
14. The Responsibility to Protect: Research, Bibliography, Background. Supplementary Volume to the Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty / Ed. by Thomas G. Weiss, Don Hubert. – Ottawa, 2001. – 426 p.

Onimax Р.Є.*

ДИВЕРСИФІКАЦІЯ ЕНЕРГОПОСТАЧАННЯ В ПРОГРАМНИХ ПІДХОДАХ РІЗНИК КРАЇН СВІТУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ІНТЕГРАЛЬНИЙ ПОКАЗНИК ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

У цій статті йде мова про диверсифікацію зовнішніх джерел постачання енергоносіїв як важливий інструмент зміцнення енергетичної безпеки держави, посилення її політичної та економічної незалежності.

Ключові слова: енергетична безпека, нафтогазова сфера ПЕК, диверсифікація джерел постачання, прогнозний аналіз, інтегральна оцінка.

В этой статье речь идет о диверсификации внешних источников поставки энергоносителей как существенном инструменте повышения уровня энергетической безопасности государства, усиление его политической и экономической независимости.

Ключевые слова: энергетическая безопасность, нефтегазовая сфера ТЭК, диверсификация источников, прогнозный анализ, интегральная оценка.

The article deals with a diversification of energy supply sources as crucial instrument to reinforce state energy security, increase political and economic independence.

Key words: energy security, oil and gas industry, diversification of energy supply, forecast simulation, scientific and research works.

Постановка проблеми. У сучасному світі залежність від енергоресурсів усіх галузей національної економіки та соціальної сфери визначає її особливу роль в забезпеченні стабільного розвитку сучасного суспільства. Наявність і доступність паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР), безперебійність поставок та ефективність їх використання значною мірою є запорукою енергетичної безпеки – важливої складової економічної безпеки держави.

Поточний стан енергетичної безпеки України характеризується як незадовільний, а ситуація з безпекою поставок енергоносіїв періодично загострюється. Вирішення проблеми ускладнюється відсутністю альтернативи постачання, оскільки майже усі імпортовані ПЕР надходять з одного джерела. У цьому контексті зміцнення енергетичної безпеки країни неможливе без поліпшення енергетичної політики Української держави. Одним з ключових механізмів державної стратегії на цьому напрямі є диверсифікація енергопоставок – урізноманітнення джерел і маршрутів надходження імпортованих енергоносіїв.

---

* аспірант Національного інституту стратегічних досліджень, координатор Координаційного центру з упровадження економічних реформ при Президентові України

Науковий керівник: проф. Шевцов А.І.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Проблеми забезпечення економічної безпеки та, зокрема, такої її важливої складової, як енергетична безпека, стали предметом дослідження в працях таких відомих вітчизняних та зарубіжних вчених, як Л. Абалкін, І. Бенюк, В. Бушуєв, З. Варналій, О. Власюк, Н. Воропай, В. Геєць, В. Горбулін, Д. Ергін, П. Камерон, В. Микитенко, В. Мунтіян, С. Пірані, С. Пирожков, Д. Прейгер, А. Сухоруків, К. Самсонов, Дж. Стерн, В. Точілін, П. Шапіро А. Шевцов, А. Шидловський та ін.

Водночас, аналіз існуючих наукових підходів у сфері забезпечення енергетичної безпеки України виявив відсутність наукового обґрунтування раціональності вибору диверсифікації джерел та маршрутів імпорту нафти і газу як ефективного інструменту забезпечення енергетичної безпеки держави.

Мета та завдання статті. Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні раціональності диверсифікації зовнішніх джерел поставок нафти і газу для України як економічного інструменту зміцнення енергетичної безпеки держави. Досягнення мети реалізується через вирішення таких завдань:

- здійснити аналіз стану диверсифікації поставок нафти і газу як одного з важливих інструментів посилення енергетичної безпеки держав, зокрема ЄС та Росії як основних контрагентів України в сфері енергетичного співробітництва;
- визначити потенційний вплив реалізації заходів з диверсифікації поставок ПЕР на інтегральний показник енергетичної безпеки України та порівняння його прогнозні динаміки за існуючих та нових умов.

Виклад основних матеріалів. Беручи до уваги, що зростання глобального попиту на вуглеводні та збільшення потоків міждержавної торгівлі (через нерівномірність розміщення ресурсів на планеті) очікується й в довгостроковій перспективі, ключовим елементом в забезпеченні енергетичної безпеки визначають безпеку поставок енергоносіїв. Аналіз міжнародної практики шляхів забезпечення надійного енергопостачання та відповідних експертних джерел [1–5] свідчить, що найбільш вживаним способом у боротьбі заради безпеки енергопостачання є диверсифікація джерел поставок первинної енергії, яка ґрунтується на справедливому положенні, що потоки енергоносіїв з різних джерел зазвичай не перериваються одночасно.

Зважаючи на те, що важливе місце у забезпеченні енергетичної безпеки України як країни-транзитера між постачальником та споживачем енергоносіїв належить стабільність та характер взаємовідносин Євросоюз–Росія, дослідження основних тенденцій та ключових програмних підходів до їх енергетичних стратегій має забезпечити розуміння цілей та завдань розвитку контрагентів України в енергосфері та визначити місце диверсифікації поставок ПЕР серед спектра інструментів реалізації їх енергетичних політик.

Європейський Союз є одним з найбільших споживачів вуглеводневих ПЕР у світі. Основною проблемою ЄС є поступове зростання залежності від імпорту енергоносіїв – з теперішніх 50 до 65% у 2030 р. Зокрема, згідно з європейськими прогнозами [6], частка імпортного газу має зрости орієнтовно до 75% в 2020 р. та 85% – в 2030 р., а нафти – до 82 та 93% відповідно.

В умовах падіння власного видобутку та посилення імпортозалежності, європейський «План енергетичної безпеки та солідарних дій» передбачає п'ять засобів забезпечення безпеки поставок ПЕР у Європейське співтовариство [7]: 1) покращання зовнішніх енергетичних зв'язків; 2) створення запасів нафти (нафтопродуктів) та газу; 3) підвищення рівня енергоефективності; 4) максимальне використання власних ресурсів; 5) диверсифікація зовнішніх джерел поставок енергоносіїв.

Як показав аналіз з метою ефективного впровадження в дію зазначених інструментів, ЄС пропагує поглиблення паневропейських інтеграційних процесів та посилення внутрішньої гармонізації, а також розробляє тактичні комплекси заходів відповідно до стратегічних підходів на довгострокову перспективу. Прикладом першого напрямку можна назвати т.з. «третій енергетичний пакет», покликаний активізувати зусилля ЄС з метою гарантування безпеки поставок через усунення розбіжностей у національних законодавствах країн-членів – встановлення спільних правил транспортування, розподілу, продажу та зберігання природного газу, умов доступу на ринок, індикаторів та процедур. Прикладом другого напрямку (створення довгострокових планів-дій) є амбітна ініціатива «20–20–20» («Енергетичний план дій», 2008 р.), яка передбачає до 2020 р.: скорочення енергоспоживання на 20% до прогнозованого рівня; зменшення на 20% викидів парникових газів (до рівня 1990 р.); доведення до 20% частки відновлюваних джерел енергії в балансі кінцевого споживання країн ЄС [8].

Більш глибокий аналіз засад європейської енергетичної політики вказує на те, що в коротко- та середньостроковій перспективі забезпечення енергетичної безпеки ЄС зводиться до попередження і швидкого врегулювання криз у постачанні енергоносіїв, тоді як на довгострокову перспективу вивчаються масштабні інфраструктурні проекти, що націлені на урізноманітнення джерел та маршрутів поставок ПЕР (насамперед газу) до країн Євросоюзу.

Диверсифікація в газовому секторі. На теперішній час природний газ задовольняє 1/4 потреб Євросоюзу в енергетиці. Частка імпорту в газоспоживанні складає 60%, з якого на країни Північної Африки припадає 12,2%; Норвегію – 25,4%; Росію – 42%; скраплений природний газ (СПГ) – 15,5% [9]. У довгостроковому майбутньому газ залишатиметься найбільш прийнятним енергоносієм за співвідношенням ефективність / вартість / екологічність, тому більшість дослідників погоджуються [10–12], що його споживання країнами ЄС зростатиме, особливо за помірних цін.

Російсько-українська газова криза 2009 р. спричинила найдовше та наймасштабніше в європейській історії призупинення поставок газу (з 7 по 20 січня). Близько 4/5 російського газу поставляється в ЄС територією України, що складає приблизно 1/5 сукупної потреби Європейського співтовариства. Це змусило Євросоюз розпочати розробку нових превентивних заходів на випадок надзвичайних ситуацій. Зокрема, головними елементами газової програми стали [7]: 1) подальший розвиток внутрішнього газового ринку з удосконаленням та розширенням мережі з'єднаних газопроводів; 2) диверсифікація джерел поставок, постачальників та шляхів поставок газу; 3) сприяння та фінансова підтримка спорудження нових газопроводів, терміналів з приймання СПГ і газосховищ; 4) налагодження єдиного енергетичного діалогу з країнами-видобувачами та країнами-транзитерами на рівні найвищих установ ЄС.

Підтвердженням повноцінного застосування диверсифікації джерел і шляхів газопоставок як одного з дієвих інструментів досягнення стандартів безперебійності поставок є визначення в низці робочих документів Європейської Комісії, зокрема в оцінках антикризових дій січня 2009 р. [13]: «Поряд із збільшенням рівня відбору газу зі сховищ та переведенням газових потоків між членами ЄС: саме диверсифікація джерел за рахунок збільшення поставок газу з Норвегії та Лівії, а також використання маршрутів поставок в обхід України шляхом збільшення обсягів поставок російського газу через територію Білорусі та Туреччини стали одним з найбільш дієвих способів оперативного попередження негативних наслідків». На практиці мінімізація наслідків переривання поставок вдалося досягти завдяки багаторічному створенню розгалуженої системи поставок газу.

Таким чином, проведена оцінка європейської політики в газовій сфері свідчить, що саме подальша диверсифікація зовнішніх джерел, поряд зі збільшенням обсягів запасів у сховищах та поєднанням енергетичних систем різних країн (створення додаткових маршрутів), є наріжним камінням розвитку конкурентного та стабільного енергетичного ринку Євросоюзу.

Диверсифікація в нафтовому секторі. Проблема диверсифікації поставок нафти не стоїть так гостро, як щодо газу, проте залишається однією з ключових у здійсненні енергетичної політики ЄС. В основному Євросоюз концентрується на подоланні труднощів, які могли б мати ефект зменшення поставок сирої нафти та нафтопродуктів або значно підвищити її ціну на світових ринках та спричинити значні коливання економічної активності у країнах-членах ЄС. Зокрема, безпеку поставок нафти мають підсилювати два головні інструменти [14]: по-перше, обов'язкове утримання запасів нафти та нафтопродуктів (90–125-денні резерви); по-друге, збільшення кількості зовнішніх джерел імпорту.

На відміну від газової сфери, питання диверсифікації джерел поставок нафти в ЄС не регламентуються спільними нормативно-правовими актами та не вирішуються шляхом створення певного переліку пріоритетних проектів. За даними [7], завдяки існуванню розвиненого світового нафтового ринку з широкою можливістю вибору джерела поставок, основною турботою спільних структур ЄС вважається покращання умов для європейських компаній, які шукають доступ до нафтових ресурсів. Це забезпечується просуванням партнерств з виробниками нафти, транзитними країнами та головними гравцями як ОПЕК, Рада співробітництва арабських держав Перської затоки та Росією.

Відтак, аналіз європейської стратегії в нафтогазовій промисловості свідчить, що, розробивши конкретні заходи для активізації співробітництва в енергетичній сфері з країнами-постачальниками та країнами-транзитерами ПЕР, на сьогодні Євросоюз намагається перетворити енергетику на невід'ємну частину економічних та політичних зовнішніх відносин ЄС. Здійснюючи системну та довготривалу політику забезпечення надійності енергетичних поставок, зокрема спираючись на диверсифікацію джерел та маршрутів імпортування, ЄС не ставить за мету збільшити автономність в нафтогазовій галузі або зменшити залежність, а тільки лише скоротити ризики, які пов'язані з цією залежністю.

Російська Федерація володіє значними запасами вуглеводнів та посідає перше місце у світі – з торгівлі природним газом і друге – з експорту нафти. Прогнози свідчать про перспективні родовища у Східному Сибіру та на Далекому Сході, які поки що не розробляються через важкі геологічні та кліматичні умови, особливо в окремих арктичних районах.

Діюча Енергетична стратегія РФ на період до 2030 р. офіційно вбачає у власних запасах енергетичних ресурсів та розвитку вітчизняного ПЕК не лише інструмент сприяння національному економічному розвитку, але й важіль втілення зовнішньої політики держави, тоді як місце РФ на світовому енергоринку є показником визначення рівня її геополітичного впливу [15].

Результати аналізу свідчать, що Енергетична політика РФ полягає у створенні єдиної ресурсовидобувної, ресурсопереробної та ресурсотранспортної системи на максимально широкому просторі євразійського континенту. У цьому процесі важливе значення мають трубопроводи, що пов'язують в консолідовану мережу російські, центральноазіатські та каспійські родовища нафти і газу з Європою та країнами Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР). При цьому, за наявності відповідної інфраструктури, особливо за умови існування профіциту транспортних потужностей, енергоресурси набувають ознак серйозного важелю впливу. Як зазначається у роботах низки фахівців [16–18], забезпе-

чення необхідного маневрування напрямків експорту енергоносіїв та диверсифікації ринків за рахунок створення надмірного профіциту інфраструктури має надати РФ можливість впливу на формування ринкових цін та досягнення цілей, що лежать за межами торговельних операцій.

Серед головних принципів взаємин РФ з закордонними партнерами, можна виокремити такі: пріоритет національних російських інтересів; залучення на взаємовигідних умовах іноземного капіталу в російський ПЕК; участь російського капіталу в енергокомплексах інших країн. Особливий пріоритет надається відносинам з країнами-сусідами для забезпечення поставок у Європу газу та нафти. Водночас, як було показано в низці робіт автора [19; 20], диверсифікаційна політика Росії базується на крупних інфраструктурних проектах і набуває системного характеру в питанні мінімізації або повного вилучення транзитних країн з проектів нових нафтових і газових трубопроводів. Насамперед, це стосується колишніх республік СРСР та Польщі, з якими Росія наполегливо мінімізує транзитні відносини.

Аналіз робіт [1; 21; 22] показує також, що базовими принципами та цілями РФ на євразійському енергетичному просторі, не завжди артикульованими офіційно, є наступні: 1) збереження контрольної функції в проектах з видобутку російських вуглеводнів за участі іноземних інвесторів; 2) збереження трубопровідної нафтогазової інфраструктури у власності або під контролем держави; 3) обмеження конкуренції на пострадянському енергетичному ринку та вихід на зовнішні ринки як єдиного постачальника ПЕР; 4) блокування стратегічних проектів експорту енергоносіїв з країн Центральної Азії та Прикаспійського регіону, які проходять повз територію РФ; 5) збільшення долі країн АТР та нових регіонів у потоці експорту енергоносіїв, а також провокування конкуренції між країнами ЄС за привілейовані відносини з РФ в енергетичній сфері; 6) створення профіцитних потужностей експортної інфраструктури для мінімізації ролі транзитних країн; 7) сприяння експансії російського капіталу на енергоринки країн СНД та ЄС; 8) розширення двостороннього співробітництва з країнами-постачальниками енергоносіїв в ЄС, зокрема з Алжиром, Лівією, Єгиптом, Нігерією та Іраном.

Відтак, розвиваючи диверсифікацію експортних маршрутів та урізноманітнюючи регіони-споживання, Росія намагається відчутно зміцнити економічні та геополітичні позиції у світі, в першу чергу в Євразії, та одночасно послабити залежність від третіх країн, територією яких транспортуються її ПЕР. При цьому, Росії притаманним є не лише поєднання політичних та економічних мотивів енергетичної політики, але й переважання політики над економікою.

Диверсифікація джерел поставок нафти і газу в Україну. Наміри зменшення енергетичної залежності декларуються Україною з моменту набуття державного суверенітету. Енергетична стратегія України на період до 2030 р. чітко визначає, що диверсифікація джерел та шляхів поставок вуглеводнів, особливо газу, в Україну є «стратегічний напрям на перспективу».

Диверсифікація шляхів поставок природного газу. Забезпечення України необхідними обсягами газу традиційно є одними з найбільш складних завдань української влади. По-перше, частка газу в загальному енергопостачанні складає більше 40%, що робить газ домінуючим видом палива в ПЕБ країни; по-друге, за рахунок власного виробництва задовольняється лише ~25–35% , решта потреб в природному газі покривається за рахунок його імпорту; по-третє, домінуюче положення в забезпеченні України газом займає Росія, яка володіє найбільшими в світі запасами природного газу, межує з Україною і вже пов'язана з нею потужною мережею транзитних газопроводів.

Починаючи з 2009 р. майже увесь імпортований природний газ поставляється виключно монопольним постачальником (ВАТ «Газпром»), що призвело до загрозливого рівня безпеки поставок газу [23]. Водночас, Україна має вигідне географічне розташування і може розширити коло постачальників газу. Так, в період 2001–2005 рр. Україна урізноманітнювала поставки російського газу закуповуючи туркменський, а в 2005–2008 рр. – також казахський та узбецький газ. Хоча поставки газу з країн Центральної Азії здійснювалися лише російськими газопроводами, проблема нестачі альтернативних зовнішніх джерел була вирішена хоча б частково. Як досліджено в роботі [24], більш комплексного результату можливо досягти через створення ринку скрапленого газу в акваторії Чорного моря та розвитку інфраструктури з його приймання на Чорноморському узбережжі України. Крім того, реалізація цих планів дозволить організувати поставки СПГ з більш віддалених регіонів світу – країн Африки та Близького Сходу.

Диверсифікація шляхів поставки нафти. Ситуація з поставками нафти в Україну не є такою загрозливою, як з поставками газу. По-перше, частка нафти в ПЕБ країни становить 10%; по-друге, наявність можливості заміни імпорту нафти імпортом готових нафтопродуктів; по-третє, наявність окрім трубопроводного і інших варіантів транспортування нафти; по-четверте, більш широка географія джерел видобутку та експорту нафти. Водночас, як і у випадку з імпортним газом, домінуюче становище на нафтовому та нафтопереробному ринках України займає Росія. Потреба України в нафті на сьогодні становить 13 млн. т. Власний видобуток нафти в Україні покриває менше 30% потреби країни, решта потреб забезпечується за рахунок імпорту російської та азербайджанської сирої нафти і заведення готових нафтопродуктів.

Географічне розташування України теоретично дозволяє задіяти різні джерела поставки нафти: Росія, Азербайджан, Казахстан, країни Північної Африки, Близького та Середнього Сходу. Водночас, економічну доцільність поставок нафти визначають транспортні видатки, її якість та глибина переробки на НПЗ. Враховуючи ці чинники, а також міжнародні вимоги до контрактів на купівлю нафти, поставок нафти з країн, експортні маршрути яких не охоплюють Україну, з економічної точки зору не вигідно.

Як і у випадку з природним газом, для України найбільш економічно раціональним є імпорт російської нафти. Проте, розташування України в межах одного з головних експортних маршрутів каспійської нафти створює добрі передумови для отримання додаткового ресурсу до вже існуючих джерел. Наприклад, поставки азербайджанської легкої нафти з низьким вмістом сірки, що відвантажується з грузинського порту Супса, стали ресурсом для одного з українських НПЗ з кінця 2009 р., а з введенням в дію системи «Одеса–Броди» в проектному режимі роботи розпочалося транспортування азербайджанської нафти в Білорусь (лютий 2011 р.).

Відтак, порівняльний аналіз світової практики підтверджує, що одним з невідкладних завдань держави має стати розробка оптимальної стратегії убезпечення себе від енергетичних загроз зовнішнього характеру та обґрунтування пріоритетних векторів енергетичної політики на міжнародній арені. Згідно з висунутою в статті гіпотезою, впровадження заходів з диверсифікації поставок імпортованих нафти і газу – зокрема, реалізація проектів щодо диверсифікації маршрутів поставок вуглеводнів з країн Центральної Азії та Прикаспійського регіону, а також створення інфраструктури для прийому СПГ на Чорноморському узбережжі України – відчутно зменшить рівень залежності України від монопольного джерела поставок вже у 2020 р. (рис. 1).

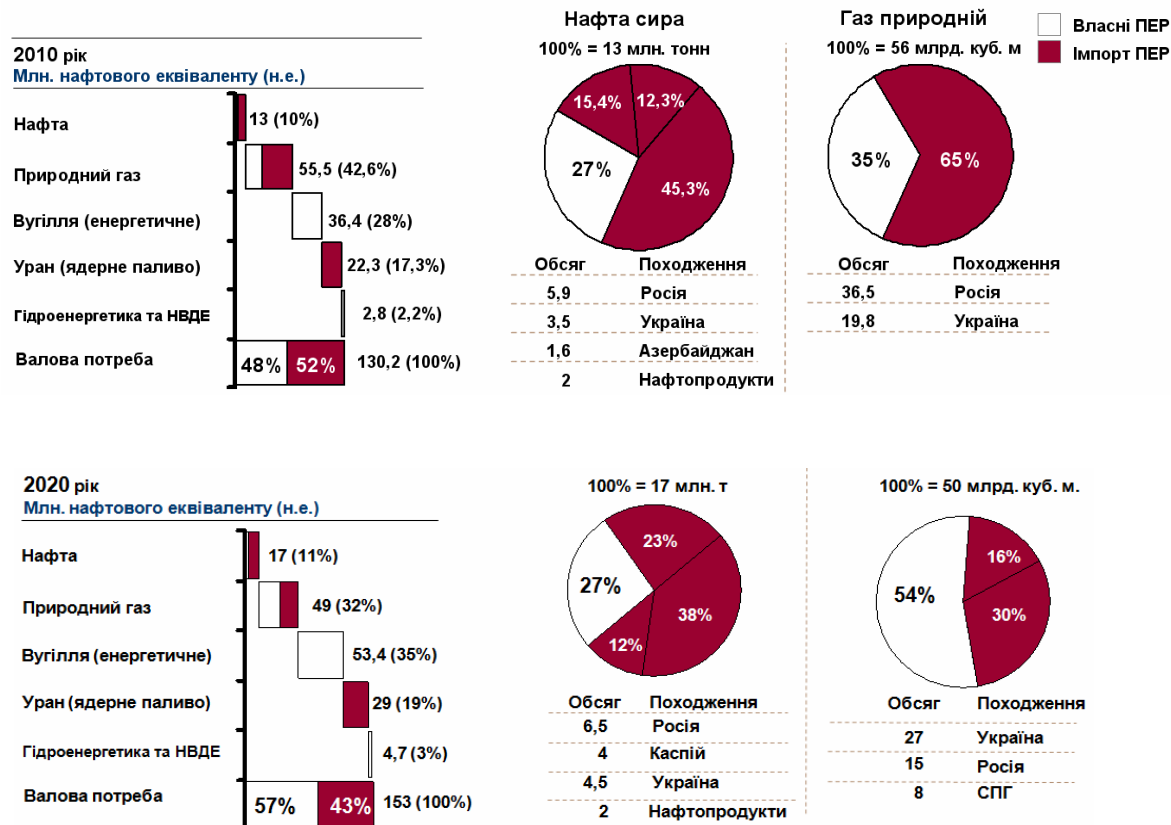

Рис. 1 Структура паливно-енергетичного балансу України в 2010 та 2020 рр.

Джерело: розрахунок складено автором на основі даних Міненергосугілля, Енергетичної стратегії України на період до 2030 року, Проекту оновленої Енергетичної стратегії України у галузі електроенергетики, CERA

Як свідчать дані рис. 1, у випадку з природним газом, максимальна частка зовнішнього джерела не перевищуватиме 30% сукупного споживання країни (поточний рівень –

65%), при цьому кількість постачальників-експортерів та маршрутів поставок збільшиться мінімум до двох (на сьогодні – один), що є загальноприйнятною вимогою гарантування високого рівня надійності поставок (рис. 2).

Щодо нафти, збільшення обсягів поставок з альтернативних джерел та подальше урізноманітнення кола експортерів, в першу

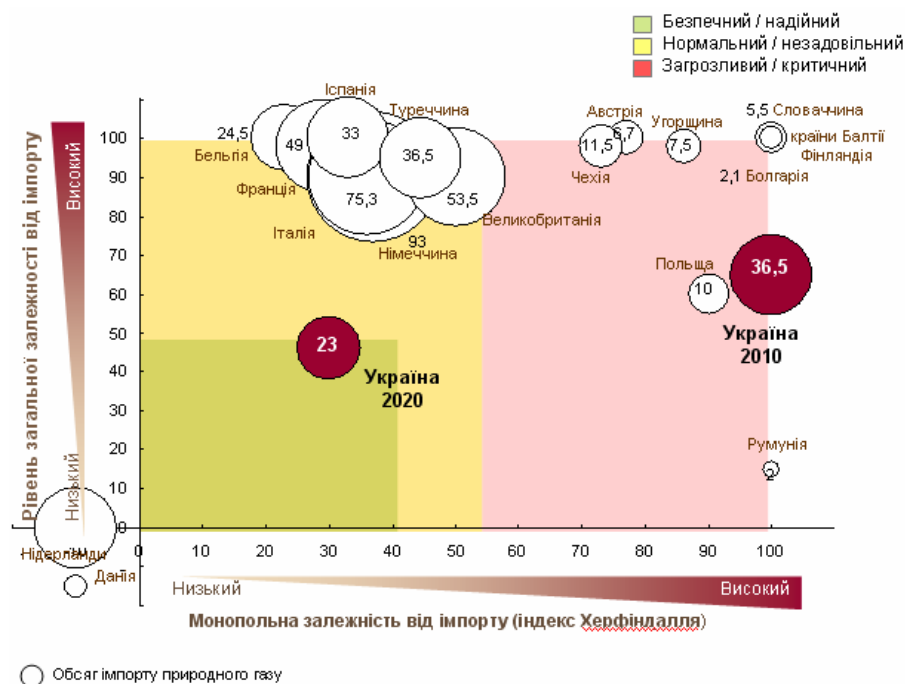
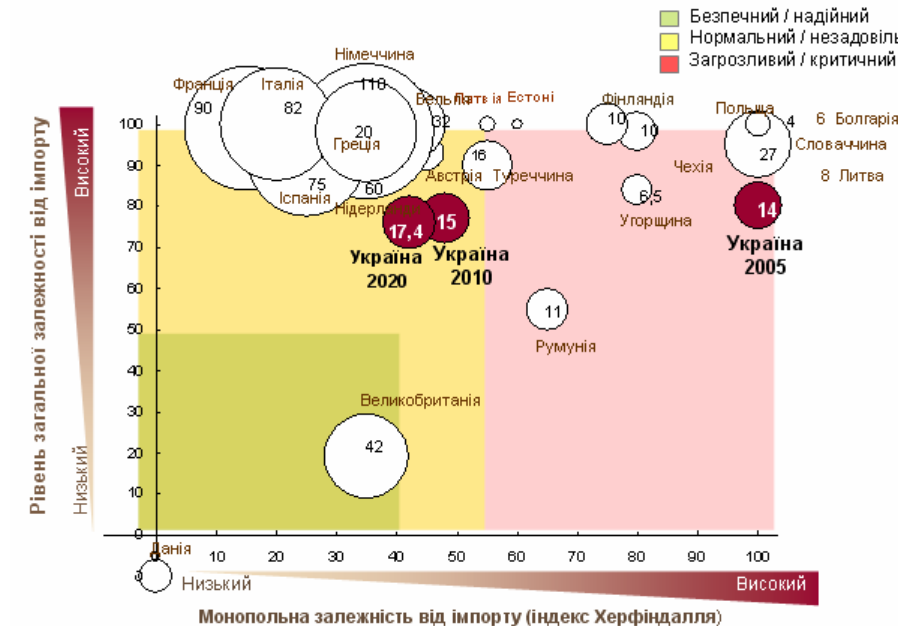

Рис. 2 Порівняльний рівень монопольної залежності України від поставок газу

чергу, сприятиме завантаженню нафтопереробних підприємств України для задоволення внутрішнього попиту паливом власного виробництва та збільшенню обсягів трубопровідного транспортування нафти на ринки сусідніх країн (рис. 3).

○ Обсяг імпорту нафти та нафтопродуктів

Рис. 2 Порівняльний рівень монопольної залежності України від поставок нафти

Джерело: розрахунок складено автором на основі даних British Petroleum, EU Statistical data, IEA, EPIA.

На основі проведеного аналізу нижче змодельована порівняльна оцінка стану енергетичної безпеки України в 2010 та 2020 рр., складена за методом нормування різних індикаторів та розрахунком їх інтегральної оцінки, розроблених [25], в розрізі визначення впливу основних елементів забезпечення надійності та стабільності поставок вуглеводнів – у першу чергу, диверсифікації ПЕР, джерел та постачальників, маршрутів транспортування (Табл. 1).

Таблиця 1
Основні індикатори енергетичної безпеки України та прогноз їх змін на 2020 р.

Основні індикатори енергетичної безпеки ¹		Порогові значення	Фактичні значення	Прогноз, 2020	
			2010	I	II
1	Частка імпорту ПЕР з однієї країни в загальному його обсязі, %	не більше 30	75,5	75	32
2	Обсяг видобутку енергетичного вугілля, млн. т	70-100	54,4	54	75
3	Обсяг інвестицій у підприємства ПЕК до ВВП, %	3-Кві	2	2	2
4	Транзит нафти, млн. т	не менше 58	20,1	10	20
5	Частка домінуючого паливного ресурсу у споживанні ПЕР, %	не більше 30	41	45	32
6	Енергоємність ВВП, кг умовного палива/грн.	0,2-0,5	0,64	0,64	0,64
7	Транзит газу, млрд. куб.м	не менше 175	98,6	50	80
8	Ступінь забезпечення ПЕР, %	не менше 100	100	100	100
9	Частка власних джерел у балансі ПЕР держави, %	не менше 50	55,5	55,5	55
10	Знос основних виробничих фондів підприємств ПЕК, %	не більше 50	62,2	62	62
Інтегральний показник		100%	54,4	48	62

Примітки: Сценарій I – без зміни поточної політики. Сценарій II – з урахуванням запропонованих заходів. 1. Вибір множини індикаторів здійснювався з урахуванням світового досвіду та напрацювань українських вчених.

Джерело: розрахунок складено автором на основі даних Мінекономрозвитку України.

З метою зображення динаміки інтегрального показника енергетичної безпеки за існуючих та нових умов низка показників табл. 1, які не пов'язані з диверсифікацією внутрішніх та зовнішніх джерел поставок ПЕР (3, 6, 8, 10), бралася як сталі (станом на 2010 р.) для обох сценаріїв на період до 2020 р. В свою чергу, змінні дані (1, 2, 4, 5, 7, 9) є результатом прогнозних розрахунків, складених на основі статистичного та експертного апарату.

Відтак, за існуючих умов інтегральний показник енергетичної безпеки України у 2020 р. знизиться до історично мінімального рівня (48 пунктів) та опуститься до критично небезпечної зони. Це буде наслідком впливу таких загроз стану енергетичної безпеки країни як: збереження високої частки імпорту ПЕР з однієї країни та зниження обсягів транзиту нафти і газу територією України. Водночас, навіть за консервативного сценарію розвитку подій у ПЕК України в 2020 р. – у випадку відсутності прогресу в напрямку скорочення рівня енергоємності ВВП, недостатнього (низького) рівня обсягів інвестицій у підприємства ПЕК та збереження поточного високого рівня зносу основних виробничих фондів підприємств – за умови реалізації проектів диверсифікації постачання ПЕР (у т.ч. збільшення частки вугілля в ПЕБ країни) загальний індикатор енергетичної безпеки сягне 62 пунктів, що підвищить інтегральний індекс на 7,5 пунктів до рівня 2010 р. (рис. 4)

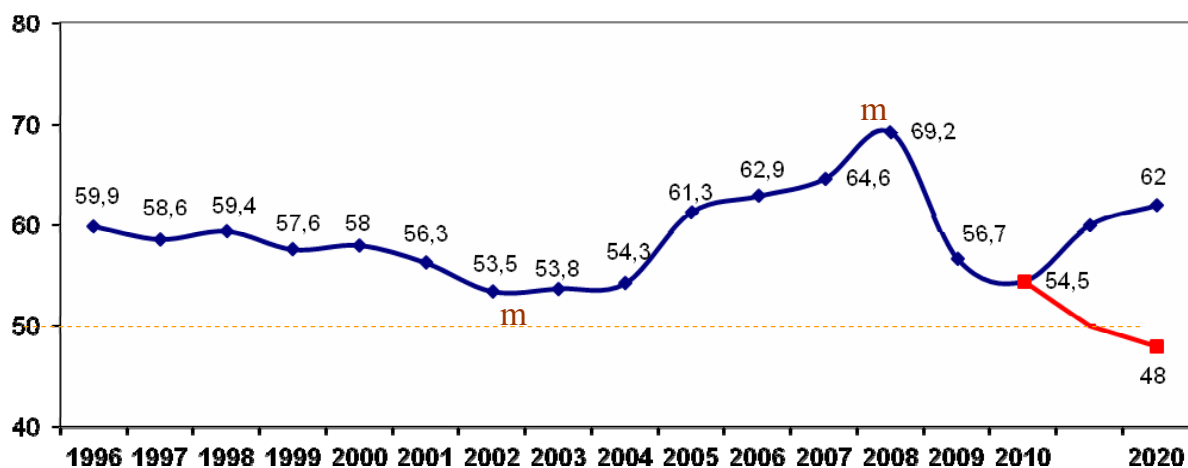

Рис. 4 Динаміка інтегрального показника енергетичної безпеки України, 1996-2020 рр.

Джерело: розрахунок складено автором на основі даних Мінекономрозвитку України.

Висновки. Таким чином, аналіз міжнародного досвіду показав, що дотримання принципу диверсифікації джерел і маршрутів надходження енергоносіїв визнано вирішальним чинником гарантованості поставок та забезпечення економічної незалежності країн-імпортерів (та країн-експортерів).

Проведені розрахунки інтегрального показника енергетичної безпеки України доводять, що реалізація заходів з диверсифікації поставок ПЕР сприятиме підвищенню стабільності нафтогазової промисловості України та зміцненню енергетичної безпеки держави в цілому через покращання надійності поставок енергоносіїв, збереження ключового становища України в міжнародній системі транспортування ПЕР, створення конкуренції між постачальниками ПЕР, що забезпечить можливість вибору товару за прийнятною ціною та оптимальною якістю.

Список використаних джерел

1. Robert Willenborg, Christoph Tonjes, Wilbur Perlot, Europe's oil defences. An analysis of Europe's oil supply vulnerability and its emergency oil stockholding systems // Clingendael International Energy Programme – 2004.

2. Energy Supply Security and Geopolitics. Final Report / Project Leader Prof. dr. Cody van der Linde –Clingendael International Energy Programme (CIEP). – January 2004. – 279 p.
3. Manuel Klop. Charting the Gaps: EU regulation of gas transmission tariffs in the Netherlands and the UK. // Oxford Institute for Energy Studies. – January 2009. – 105 p.
4. Jacques de Jong, Jean-Michel Glachant, Manfred Hafner, A smart EU energy Policy. Final report // Clingendael International Energy Programme (CIEP). – The Hague. – April 2010. – 20 p.
5. EU energy trends to 2030 – update 2009. // European Commission. – 2010, – 182 c.
6. An energy policy for Europe. COM (2007) // Commission of the European Communities. – Brussels, – 10 Janvier 2007.
7. EU Energy Security and Solidarity Action Plan: Second Strategic Energy Review. COM(2008) 781 final – Brussels. – 13 November 2008.
8. Securing your energy future: Commission presents energy security, solidarity and efficiency proposals. // EUROPA. – November 13. – 2008.
9. Kirsten Westphal. Russian Gas, Ukrainian Pipelines, and European Supply Security. Lessons of the 2009 Controversies // SWP Research Paper Stiftung Wissenschaft und Politik German Institute for International and Security Affairs. – September 2009. – 24 p.
10. Morten Frisch, Current European gas pricing problems: solutions based on price review and price re-opener provisions // Centre for Energy, Petroleum and Mineral Law and Policy – International Energy Law and Policy Research Paper Series Working Research Paper Series N 2010/03 Continental European Gas Pricing Formula – 24 February 2010.
11. Security of gas supply: European scenarios, policy drivers and impact on GB // A report to Department of Energy and Climate Change / Poyry Energy Consulting – June 2010 – 134 p.
12. Natural Gas Consumption in EU27, Turkey and Switzerland in 2008// Eurogas – Brussels: 12 March 2009 – P. 12.
13. The January 2009 Gas Supply Disruption to the EU: an assessment (Accompanying document to the Proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council concerning measures to safeguard security of gas supply and repealing Directive 2004/67/EC) // Commission staff working document COM(2009) 363 – Brussels, 16.7.2009.
14. Порівняльний аналіз енергетичної безпеки ЄС та України / Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки ПРООН Група енергетичної політики – 2007 – Р. 35.
15. Энергетическая стратегия России на период до 2030 года // Утверждена распоряжением Правительства Российской Федерации от 13 ноября 2009 г. № 1715-р.
16. V.Milov Russia and the West: The Energy Factor // Vladimir Milov / Center for Strategic and International Studies. – July 2008. – 25 p.
17. Agata Łoskot-Strachota, Katarzyna Pełczyńska Nałęcz Ekspansja Gazpromu w UE – kooperacja czy dominacja// Raport OSW. – kwiecień 2008. – 27 p.
18. Гончар М. Российская энергетическая политика в контексте диверсификации рынков: выводы для ЕС и Украины // Центр НОМОС. – февр. 2007.
19. Опімах Р. Енергетичний проект «Одеса-Броди»: стан і перспективи // НІСД // «Стратегічні пріоритети» – №4 – 2007 р.
20. Опімах Р. Проблема транзиту нафти через Україну: вплив зовнішніх факторів // «Дзеркало тижня». – №2 – 23–29.01.2010.
21. Zeyno Baran, EU Energy Security: Time to End Russian Leverage / The Washington Quarterly // The Center for Strategic and International Studies and the Massachusetts Institute of Technology – Autumn 2007 – P. 131-144.

22. «Газпром» на внешних рынках [Електрон. ресурс] // ОАО «Газпром» [офіційний веб-сайт] – 2009, – Режим доступу: <http://www.gazpromquestions.ru>.
23. Оцінка рівня енергетичної безпеки // Департамент з питань енергетичної та ядерної безпеки, Апарат РНБО України. – 2009. – 7 с.
24. Опімах Р.Є. Визначення пріоритетних постачальників СПГ до України та умов торгівлі ним // Національна безпека і оборона. – 2011. – №9. – С. 67–72.
25. Наказ Міністерства економіки України від 02 березня 2007 р. №60 «Про затвердження методики розрахунку рівня економічної безпеки України».

Таран Я.А.*

МОЖЛИВОСТІ ВПЛИВУ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ КРАЇНИ ПРОЖИВАННЯ

The issue deals with the problem of researching the Ukrainian Diaspora peculiar place through the context of national interests of Ukraine because nowadays there is the great potential of using Ukrainian Diaspora representatives for maintenance the more fruitful interrelations between our countries in political, economical and sociocultural spheres.

Актуальність даної проблеми на наш погляд зумовлюється наступними чинниками:

По перше – недостатнім ступенем дослідження проблематики української діаспори, що не дозволяє в повній мірі використовувати потенціал діаспори для ефективної реалізації зовнішньої політики нашої держави, спрямованої на покращення взаємовідносин з іншими країнами в різних сферах суспільного життя, підняття іміджу України у світі. Так, як діаспорні громади можуть стати як містком дружби і співробітництва, так і джерелом міжнаціонального та міждержавного протистояння.

По-друге, до цього спонукають загальноприйняті міжнародно-правові стандарти захисту прав людини, складовою яких є права національних меншин.

Переходячи, конкретно до Республіки Польща – актуальність обумовлена наявністю спільного кордону з Україною та збігом національних інтересів країн-сусідів у багатьох сферах, їхніми глибинними історичними та культурними зв'язками [1], а також тим, що в даній країні проживає автохтонна громада українців, яка за відомостями Об'єднання українців у Польщі (ОУП) є найбільшою серед країн Європейського союзу. (250- 500 тис. осіб) [2].

Автохтони (з грецької – місцевий) – корінні жителі країни чи місцевості [3], таким чином, це люди, що опинилися за межами національного ядра не в зв'язку з міграцією а внаслідок зміни кордонів.

В світі, внаслідок різних причин політичного економічного та соціального характеру набирають обертів потужні міграційні процеси. Згідно зі статистикою, протягом останніх 50 років чисельність міжнародних мігрантів збільшилася майже в тричі [4].

Переходячи на українські реалії – розпад СРСР і створення на його теренах нових незалежних держав викликав певне зацікавлення як української влади, провідних науковців так і пересічних громадян до українських спільнот, що опинилися в наслідок різних причин за межами України. Тому, останнім часом проблемам діаспор у країнах їхнього проживання приділяється значна увага. Тим більш, що згідно офіційної світової статистики кожен четвертий-п'ятий українець у світі проживає за межами своєї історичної батьківщини [5].

* ад'юнкт Воєнно-дипломатичної академії
Науковий керівник: к.війск.н. Щербак В.А.

Громадяни українського походження мешкають майже в 100 країнах і не всі з них проживають легально (заробітчани-мігранти в основній масі живуть нелегально і їх кількість становить від 3 до 7 млн. чоловік [6].

Саме тому, дослідження проблеми української діаспори посідає особливе місце в контексті забезпечення національних інтересів України. На сьогоднішній день українська діаспора в багатьох країнах світу зберегла себе як окрему самобутню спільноту і водночас інтегрувалась в місцеве суспільство, активно впливаючи на його розвиток.

Отже, за умов тісної взаємної співпраці українське зарубіжжя має стати для України вагомим фактором реалізації зовнішньої політики забезпечення позитивного міжнародного іміджу, економічної, культурної та інформаційної присутності в геополітично важливих регіонах розвитку економічних, культурних та інших зв'язків із зарубіжними країнами, сприяння розв'язанню внутрішніх проблем за рахунок залучення потенціалу українського зарубіжжя.

Найбільша допомога діаспорі – це не тільки матеріальна, скільки моральна та політична її підтримка, передовсім шляхом визначення проблем зарубіжних українців як одного з пріоритетів зовнішньої політики нашої держави.

Водночас діаспора – це посол нашої Батьківщини в країнах поселення українців. Зарубіжні українці є носіями знань про Україну. Вони внесли і вносять вагомий вклад у загальний розвиток культури, науки, мистецтва, літератури українського народу.

Українські діаспорні організації – це сотні додаткових громадських посольств, які представляють та відстоюють інтереси України за кордоном.

Стосовно Республіки Польща – дана держава першою в світі визнала державну незалежність України – 2 грудня 1991 року і 4 січня 1992 року між Україною і Польщею були встановлені дипломатичні відносини, 18 травня 1992 року підписано міждержавний українсько-польський Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво [7], а підписана Президентами України і Польщі Леонідом Кучмою і Александром Кваснєвським 21 травня 1997 року в м. Києві Спільна заява «До порозуміння і єднання», яка проголошує «утвердження ідеї українсько-польського порозуміння і єднання» стала першою сходиною до налагодження українсько-польських взаємин [8].

Українці в Польщі опинилися у різні часи та за різних обставин. Але, разом з еміграційними процесами, які умовно розрізняють на чотири хвилі масового переселення українців за кордон, у Польщі створилася, внаслідок зміни кордонів автохтонна громада.

Інтерес до української спільноти в Польщі найбільш проявився наприкінці 80-х – початку 90-х років, коли виникли нові можливості для діяльності та розвитку національних меншин.

Так, під час перших напівдемократичних виборів у Польщі в червні 1989-го депутатом Сейму став українець – професор Володимир Мокрий з Кракова, кандидат від «Солідарності», багатолітній активіст антикомуністичної опозиції. Володимира Мокрого підтримали не лише українці, але й поляки, саме він посприяв до того, що Сенат прийняв заяву щодо депортації українців 1947-року. Загалом йому вдалося винести українське питання на парламентський рівень [9].

Під час виборів 1993-го року від Демократичної унії депутатом став Мирослав Чех, який був депутатом Сейму двох скликань до 2001-го року. Неодноразово шляхом депутатських звернень, пропозицій та заяв він намагався впливати на покращання ситуації українців у Польщі та розвиток двосторонніх українсько-польських стосунків на державному рівні [9].

На польських виборах у Сейм, що відбулися 21 жовтня 2007 року, балотувалося кілька українців, і депутатом став Мирон Сич. Нині він обіймає посади заступника голови пар-

ламентської Комісії з питань національних та етнічних меншин, а також заступника голови польсько-української та польсько-російської груп Сейму [10].

Ці вибори показали, що українці спроможні брати участь у демократичних процесах, та у керуванні державою, громадянами якої вони є. Адже на кожних, особливо самоврядних виборах, вони обираються на різні пости.

Також останніми роками все більше українських викладачів за різними програмами викладають в ВНЗ Польщі. А прийнята Угода про співробітництво між Міністерством освіти і науки України та Міністром національної освіти Республіки Польща станом на 27 березня 2007 року дала новий поштовх до розширення працевлаштування українських викладачів та збільшення студентської аудиторії в ВНЗ Польщі, а також створення позитивних умов для здобуття освіти представникам національних меншин [11].

Також, серед польських українців є багато відомих діячів, які працюють у науково-культурній сфері, в галузях економіки, промисловості та сільського господарства.

Таким чином, можна стверджувати, що українці в Польщі становлять значну кількість осіб і займають відповідне місце в усіх сферах життєдіяльності даної країни.

Тому, на наш погляд, існує значний потенціал використання представників української діаспори для налагодження більш плідної співпраці між нашими державами в політичній, економічній і соціокультурній сферах життєдіяльності.

Проведення досліджень проблематики української діаспори передбачає розробку рекомендацій для налагодження більш щільних стосунків України з державами, де проживає значна чисельність українців, розробку нових програм співпраці з закордонними українцями, більш ефективного використання інтелектуального, політичного та економічного потенціалів української діаспори, в т.ч. й для посилення ролі України у світовому співтоваристві.

Список використаних джерел

1. [Електронний ресурс] – режим доступу до сайту: <http://www.mfa.gov.ua>.
2. Кирилич В.П. Українці в Польщі: проблема збереження етнонаціональної ідентичності як чинник українсько-польських відносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кан. пол. наук: спец. 23.00.04.
3. Євтух В.Б., Трошинський В.П., Попок А.А. Закордонне українство: [Навчальний посібник] – К: ВІК, 2005.
4. Кондратьєва Т.С. [Електронний ресурс] – режим доступу до сайту: <http://www.perspektivy.info>.
5. Трошинський В.П., Шевченко А.А. Українці у світі. – Київ, 1999. – 352 с.
6. Бевз Тетяна Сучасна українська діаспора: проблеми і перспективи. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. Ф. Кураса НАН України Збірник наукових праць К 2007, 34 випуск підсерія Курасівські читання 441ст.
7. [Електронний ресурс] – режим доступу до сайту: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
8. Спільна заява Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання» // Урядовий кур'єр. 1997.
9. Український журнал – 11/2007 Тернистий шлях українців до польського парламенту [Електронний ресурс] – режим доступу до сайту: <http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/76/>.
10. [Електронний ресурс] – режим доступу до сайту: <http://www.gazeta.rv.ua/articles/view/2010-09-02/16579.html>.
11. [Електронний ресурс] – режим доступу до сайту: <http://www.uazakon.com/document/spart28/inx28304.htm>.

Тлуста А.О.*

РОЛЬ ВІРТУАЛЬНИХ СПІЛЬНОТ У РОЗГОРТАННІ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ У СВІТІ В 2010-2011 РОКАХ

Здійснюється спроба дослідження віртуальних спільнот як елементу інформаційного простору політичної системи країни. Досліджується світовий досвід використання віртуальних спільнот як інструменту політичного впливу. Аналізується досвід подій арабської весни. Розглядається можливість використання соціальних мереж у вітчизняній політиці.

Ключові слова: інтернет, віртуальна спільнота, соціальна мережа, політика, політична стабільність.

Осуществляется попытка исследования виртуальных сообществ как элемента информационного пространства политической системы государства. Исследуется мировой опыт использования виртуальных сообществ как инструмента политического влияния. Анализируется опыт событий арабской весны. Рассматривается возможность использования социальных сетей в украинской политике.

Ключевые слова: интернет, социальная сеть, виртуальное сообщество, политика, политическая стабильность.

In the article author makes an attempt to research a virtual community as an element of informative space of the political system of the country. Author analyzed experience in the use of a virtual community as a tool of political influence. Author analyzed experience of the Arabic spring. The article proves the possibility for social networking in Ukrainian politics.

Key words: internet, social network, virtual community, politics, political stability.

Актуальність даного дослідження обумовлена активним проникненням новітніх технологій у всі сфери існування суспільства. Політичні процеси не є виключенням. Настає момент коли технології стають головним важелем політичного впливу.

Об'єкт дослідження – віртуальні спільноти як інструмент політичного впливу.

Предмет – використання віртуальних спільнот для досягнення політичних цілей.

Метою є дослідження рівня можливості використання віртуальних спільнот для впливу на політичну стабільність країни.

Завдання – проаналізувати можливості використання віртуальних спільнот в політиці, дослідити приклад подій арабської весни.

Попри очевидний прогрес у використанні мережі інтернет, як інструменту політичного впливу, в Україні є небагато ґрунтовних робіт щодо місця та ролі політичного аналізу

* аспірант кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Київського університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: доц. Андреева О.М.

в політичній діяльності, а робіт, що б описували прикладні інструменти здійснення впливу та методологію, теоретичну базу, підготовку кінцевого аналітичного продукту політичного аналізу інформаційного простору мережі інтернет та його представлення немає взагалі. Так, загальну теоретичну базу щодо політичного аналізу надають дослідники Романов В., Рудік О., Брус Т., Бебик В., Бойко, Валевський О., Рехкало В.

Серед російських дослідників слід відзначити Балусєва Д., Дегтярева О., Сімонова К., Цукермана А., які відзначилися роботами як по теорії політичного аналізу так і по прикладній стороні аналізу політичних процесів. Традиційно розвиненою є школа політичного аналізу США та Великобританії, а також інших «західних» країн. Серед робіт «західних» експертів можна зустріти, як ґрунтовні традиційні теоретичні роботи і дослідження, так і ряд сучасних робіт та досліджень з вказаної проблематики.

Серед представників «класичного» політичного аналізу слід відзначити Daniel W. Drezner, Apter D., Burnham P., Dahl R., Gurr T., Hay C., Kweit M., Kweit R., McCall G., McNabb D., Patton C., Pollock Ph. III, White L., Phillips Sh. До дослідників нових тенденцій слід віднести Mansell R., Morozov E та інші. Слід відзначити, що зазначені дослідники нових тенденцій не є дослідниками політичного аналізу нових засобів медіа. В своїх працях про вплив нових медіа вони великою мірою обговорюють питання аналізу ролі нових медіа в політичному житті світу. Також слід зазначити про ряд досліджень щодо використання інформації з блогосфери для прогнозування суспільних явищ були проведені в Стенфордському та Корнуельському університетах [1].

Незважаючи на невелику кількість досліджень по вказаній темі, наразі сформувалося дві позиції стосовно використання нових медіа для політичного аналізу в науковому середовищі. Умовно можна поділити ці позиції на «консерваторів» та «інтернет романтиків». Консерватори переконані, що мережа інтернет є ще одним комунікативним інструментом та тільки функціонально впливає на політичні процеси. Представники консервативного підходу визнають високі мобілізаційні властивості інтернету. «Інтернет романтики» стверджують, що сучасні технології це не тільки інструмент, а скоріше нова філософія для спілкування, як міжособистісного, так і спілкування по лінії Особистість-Держава.

За соціологічним підходом, мережа «складається з акторів та їх відносин, а також певних дій і ресурсів та залежностей між ними». Основні компоненти мережі – структура і ресурси. Структурний компонент - це певна конфігурація акторів і обумовлені нею зв'язки. Ресурсний компонент - це ресурси, якими обмінюються, і які зрештою призводять до диференціації позицій. В соціальній мережі можна виокремити й реляційну форму, яка означає інтенсивність і силу зв'язків, рівень взаємного залучення до спільної діяльності.

Відомо що найактивнішими користувачами мережі інтернет є представники молодого покоління. Одним з основних способів активного використання мережі інтернет молоддю сьогодні стали соціальні мережі. В більшості країн що розвиваються 47 відсотків населення складає молодь, тому популярність соціальних мереж стрімко зростає [2].

На сьогоднішній день в Україні близько 36 відсотків населення користуються мережею інтернет, при цьому 30 відсотків є постійними користувачами (згідно доповіді FreedomHouse «Ukraine 2011. Nationsintransit»). За даними компанії Gemius, що спеціалізується на вивченні інтернетаудиторій різних країн, Українська аудиторія ще приблизно впродовж двох років буде показувати 30 відсотковий ріст кількості постійних користувачів мережі інтернет [3].

Зі збільшенням кількості користувачів мережі інтернет змінюється звичний порядок циркуляції інформації у світі. Віртуально знищуються кордони між країнами. У добу інформації перевага надається інформаційній війні а не бойовим діям. В людей з'являється

можливість об'єднуватись у спільноти не лише з реальним оточенням, але й з людьми з усього світу. Ці спільноти є віртуальними соціальними мережами які об'єднують людей за будь-якими параметрами. Завдяки цим мережам з'явилась можливість спілкування тих людей, що за інших обставин не підтримували б контактів. І таких об'єднуючих мереж в світі велика кількість. Сотні мільйонів людей мають відношення до тієї чи іншої соціальної мережі. Такий потужний інструмент впливу не міг залишитись непоміченим комерційними та політичними структурами.

Вперше термін соціальна мережа використав соціолог «Манчестерської школи» Джемс Барнсон у 1954 році. Вчений вивчав взаємозв'язки та відносини між людьми за допомогою соціограм. Даний метод досі використовується в практичній психології і соціології при вивченні малих груп, в рамках методу, що має назву соціометрія. Вільна енциклопедія Вікіпедія визначає соціальну мережу як скупчення соціальних об'єктів – людей або груп, яких можна розглядати як мережу, вузлами якої є ці об'єкти, а зв'язками – соціальні взаємовідносини.

Соціальні мережі є компонентами середовища, в якому діють політичні інститути; ці мережі відіграють значну роль як визначник відмінностей між інституціонально близькими і навіть ідентичними суспільствами. Мережевий підхід є гнучкішим інструментом, ніж інституціональний. Він виходить за межі локальних порядків. Узгодження практик у мережах здійснюється на основі принципів міжособистісних відносин, а зв'язки в них більш усталені, ніж інституціональні порядки.

Соціальні мережі є чинником значного впливу на суспільство в цілому та зокрема на політичну ситуацію країни. Розглядаючи соціальні мережі як інструмент окремого політика не можна не помітити іншу сторону медалі, вплив громадянина на політику через соціальні мережі. На сьогодні вплив суспільства на політику за допомогою соціальних мереж значно перевищує вплив політиків на суспільство аналогічними засобами. Підтвердженням цьому є ряд революційних подій, які сталися за останні роки в країнах з нестабільною політичною ситуацією.

Першими соціальні мережі в боротьбі за демократичні свободи використали мешканці Молдови. За версією західних ЗМІ у 2009 році в Молдові відбулася перша в світі «Twitter революція». Метою громадян, що брали участь у народному протесті було висловлення недовіри до результатів виборів, на яких вкотре перемогли комуністичні сили. За даними організаторів, 7 квітня на вулиці Кишиневу вийшло близько 15 тис. чоловік, хоча очікувалося не більше сотні. Протестуючі захопили урядові будівлі та влаштували масові заворушення. Офіційна опозиція заявила про свою непричетність до революційних подій. Головну роль в організації даного протесту зіграв мікроблог Twitter та деякі інші соціальні мережі [4].

Наступна Twitter революція відбулася в червні 2009 року в Ірані. Вона переросла в найбільші масові заворушення з часів перевороту 1979-го року. На момент Twitter революції доступ до мережі інтернет в Ірані мали близько 35% населення, що було досить високим показником серед країн Близького Сходу. Мережа стала найефективнішим засобом зв'язку для пікетувальників не дивлячись на спроби влади блокувати доступ до соціальних мереж та до опозиційних медіа.

Туніс став першою країною Близького Сходу де розпочалися масові акції протесту організовані за допомогою соціальних мереж. Поштовхом до заворушень стало самоспалення вуличного торговця овочами Мохаммеда Буазизи 17 грудня 2010 року. Молодий чоловік відважився на такі дії після того як представниця міської адміністрації заборонила йому торгувати, конфіскувавши ваги та знищивши товар. Місцева влада відмовилася допомагати торговцю. Вчинок Мохаммеда Буазизи викликав хвилю подібних вчинків по всій

країні. Вже за тиждень розпочалися масові вуличні протести проти корупції та безробіття. З часом хвиля невдоволення накрила всю країну та змусила президента Зін аль-Абідін Бен Алі втекти з Тунісу. Facebook та Twitter стали важливими каналами інформації для протестуючих. Про це свідчили намагання влади контролювати соціальні мережі під час заворушень. Крім того, вважається, що однією з причин туніської революції стали публікації на сайті WikiLeaks, що свідчили про негативне відношення уряду США до режиму Бен Алі.

Події в Тунісі слугували поштовхом до революції в Єгипті, в результаті якої 11 лютого 2011 року пішов у відставку президент Хосні Мубарак, що був при владі близько 30-ти років. Однак дана революція почала зароджуватись в соціальних мережах значно раніше. Навесні 2008 року в Facebook було створено рух робітників фабрик, який було названо «6 квітня» через дату їх першого протесту. Учасники даного руху за допомогою Facebook і Twitter привертати увагу суспільства до бастування, забезпечували ЗМІ інформацією, сповіщали бастуючих про дії поліції та допомагали їм юридичним захистом. Рух діє і сьогодні відіграючи важливу роль в організації масових протестів, зокрема на початку 2011 року [4].

Поштовхом до початку заворушень стало вбивство поліцейськими 28-річного автора інтернет-блогу Халіда Саїда 6 червня 2010 року. Одразу після цієї події директор з маркетингу компанії Google створив сторінку на сайті Facebook під назвою «Ми всі Халід Саїд». Вже за місяць на цій сторінці було зареєстровано більше 85 тисяч користувачів а до кінця року її відвідало більше половини мільйону людей.

Масові демонстрації в Єгипті розпочались 25 січня 2011 року, а вже 28 січня місцева влада заблокувала роботу основних єгипетських інтернет провайдерів (LinkEgypt, Vodafone/Raya, TelecomEgypt и EtisalatMisr). Компанії Google, Twitter та SayNow у відповідь на дії влади оперативно створили сервіс speak2tweet, який дозволив надсилати повідомлення у соціальну мережу Twitter подзвонивши на певний телефонний номер та надиктувавши повідомлення голосом. Таким чином учасники акції протесту змогли розмішувати на Twitter останні новини з епіцентру подій. Влада ж намагалася використати інтернет ресурс на свою користь, постійно створюючи сотні сторінок на Facebook та дискредитуючи протестувальників повідомленнями про те, що вони бастують за певну платню [4].

Найбільш мирною виявилась серія акцій протесту в Білорусії, що були організовані та координовані завдяки соціальним мережам Facebook і «ВКонтакте». Перша акція протесту проти політики режиму Лукашенко пройшла 8 червня 2011 року в середу. Відтоді акції повторювались кожену середу та на День Незалежності Білорусії (3 липня) до кінця липня. Протести мали мирний характер та більше нагадували «флешмоби» (Флешмоб (англ. Flashmob – «спалахуючий натовп», flash – спалах, mob – натовп) – це заздалегідь спланована масова акція, зазвичай організована через Інтернет або інші сучасні засоби комунікації, у якій велика кількість людей оперативно збирається у громадському місці, протягом декількох хвилин виконує заздалегідь узгоджені дії (сценарій), і потім швидко розходяться). Наприклад, на одній з акцій учасники мовчки хлопали в долоні, на іншій учасники одночасно вмикали сигнали мобільних телефонів. У відповідь на це влада блокувала доступ громадян до соціальних мереж, а також заарештувала багатьох учасників акції і випадкових перехожих. Після цієї мирної революції в білоруський парламент поступив законопроект, що передбачає відповідальність за несанкціоновану «масову організовану бездіяльність». В разі прийняття даного законопроекту навіть громадяни, що стоять у черзі за продуктами можуть бути притягнуті до правової відповідальності.

Цікавим є той факт, що в усіх перелічених країнах опозиціонери не ототожнювали себе з даними революціями, а навпаки демонстрували свою непричетність до револю-

ційних подій в країнах. Так білоруський рух «Революція через соціальні мережі» стверджує, що він не пов'язаний з офіційною опозицією, яка за його словами, грає за правилами діючого режиму. В Єгипті інтернет активісти також підкреслюють, що не належать до жодної з політичних партій.

Влада авторитарних країн вбачає загрозу в соціальних мережах. Доступ до них намагаються обмежувати не лише в місцях спалаху протестів, але й в поки що спокійних країнах, в якості превентивних дій. В серпні 2011 судовим рішенням в Казахстані було заблоковано доступ до «Живого Журналу» (LifeJournal) та LiveInternet, так як ці ресурси нібито закликають до тероризму. Влада Китаю блокує результати пошуку в інтернет по слову «Єгипет». А в Узбекистані, за прикладом Китаю, було вирішено створити власну невелику соціальну мережу Muloqot, що перекладається як спілкування. Влада ж Сирії в лютому 2011 року, навпаки, відкрила доступ до Facebook і YouTube, хоча до цього роками тримала сервіси закритими для своїх громадян. За однією з версій спецслужб, сирійська влада отримала достатню технологічну кваліфікацію для впровадження контролю та відслідковування настроїв протесту громадян в соціальній мережі [4].

Особливістю соціальної мережі нового покоління є її злиття з засобами масової інформації. Більшість світових ЗМІ на сьогоднішній день (особливо в країнах, що розвиваються) знаходяться під значним впливом правлячої еліти. Таким чином друковані ЗМІ, радіо та телебачення мають значно меншу свободу ніж мережа інтернет. Це призводить до заміщення мережею інтернет інших медіа. В на сьогоднішній день більш як половина людей у всьому світі ознайомлюються з новинами за допомогою мережі інтернет. Суспільство потребує свободи вираження власної думки, гласності та вільного доступу до інформації. Соціальне невдоволення тепер знайшло місце для вивільнення - це соціальні мережі [5].

Технології медіа спілкування продовжують розвиватись, і на світ з'являються нові варіації соціальних віртуальних мереж. Прикладом оригінальної ідеї нового бачення соціальної мережі є американський сайт PolicyMic. Цей ресурс створений для ведення дебатов та обговорень серйозних та гострих питань. Структура сайту створена таким чином, що унеможливорює потрапляння інформаційного бруду в поле дискусії. Кожен користувач сайту одразу після реєстрації має можливість публікувати лише короткі повідомлення довжиною в 150 символів, тобто приблизно два речення. Але згодом користувач може заробити собі репутацію, отримуючи символічне схвалення своїх повідомлень від інших користувачів сайту. Користувач який накопичує певну кількість схвалень отримує можливість публікувати значно більші, або навіть необмежені за обсягом повідомлення та створювати нові дискусії. Подібні ресурси продовжують з'являтися в США, лише за останній рік набули популярності TwoSides, Debate.org та Debatewise.com. Принцип використання цих соціальних мереж такий самий як і вищезазначеної PolicyMic, всі вони підпадають під опис платформ для інтелегентної дискусії [6].

Світові тенденції свідчать, що можливості анонімізації та швидкого доступу широких верств населення до інформації в мережі інтернет здійснюють серйозний вплив на взаємовідносини суспільства та влади, а також на міжнародні взаємовідносини. Чим більше людей зміщують простір свого соціального життя в мережу тим більшої ваги отримує інтернет, як місце розповсюдження, інтерпретації та отримання інформації про навколишній світ і події в ньому [7].

Свідченням цьому можуть стати події «Арабської весни». Революційні події в Тунісі, Єгипті, Лівії, Сирії, Бахреїні та інших державах Північної Африки та близького сходу, а також країнах ЄС (протести в Португалії, Іспанії) підтверджують те, що нові медіа та засоби комунікацій суттєво змінюють правила політичної боротьби та уявлення про мобі-

лізаційні можливостей суспільств різних країн. При цьому жодна з систем політичного аналізу та прогнозування не змогла попередити про можливе розгортання подій в регіоні. Так, автоматична система політичного аналізу та моніторингу «Центуріон», що була розроблена на замовлення міністерства оборони США не змогла передбачити подій, що відбулися спочатку в Тунісі, а потім в Єгипті.

Сьогодні популярними є дві протилежні думки про значення та роль соціальних мереж в сучасних революціях. Згідно до першої думки акції протесту є породженням таких сервісів як Facebook і Twitter. Інша точка зору в тому, що соціальні мережі є лише інформаційним каналом, який обслуговує революцію, але не спричиняє її. На думку автора перша думка є перебільшенням, адже революції та політичні перевороти з'явилися задовго до появи інформаційних технологій. Наприклад помаранчева революція в Україні та революція троянд в Грузії пройшли ще до розповсюдження соціальних мереж в цих країнах. А революції на Близькому Сході називали десятиріччями через економічні, соціальні та демографічні причини [4].

Про зростання ролі соціальних мереж в політичному житті світу свідчить монетизація цього напрямку. Соціальна мережа Twitter в жовтні 2011 року заявила про введення платні за використання даної мережі політичними силами. Кожне повідомлення, що буде містити політичну рекламу тепер вартуватиме грошей та буде візуально виділятися серед звичайних повідомлень. До цих пір монетизація даної мережі проходила за рахунок рекламних повідомлень [8].

Вперше вирішальну роль інформації у функціонуванні політичної системи виділив німецький політолог Карл Дойч ще в 70-80 роках минулого століття. Його модель побудована на потоках інформації всередині політичної системи та комунікаціях – формальних і неформальних – між політичними суб'єктами всіх рівнів, та між ними й громадськістю. Фактично, політичне життя зводиться до сукупності комунікативних механізмів [9].

Одним з перших політиків, що опановують мережу став Арсеній Яценюк, який запустив власний сайт під назвою Фронт Змін перед президентськими виборами. Тепер його команда створила новий проект під назвою Київ Змін, що являє собою невелику соціальну мережу. Ідея є досить вдалою, адже завдяки власній мережі прибічники політика можуть спілкуватись, зручно домовлятися про зустрічі та швидко і скоординовано влаштовувати акції.

Висновки

Вплив віртуальних спільнот на політичну стабільність в країні довели події в Тунісі, Єгипті та Білорусі 2011 року. Організовані з допомогою мережі Twitter революції та заворушення в цих країнах вказали на важливість та значущість віртуальних соціальних об'єднань громадян. Думки вчених щодо сили впливу таких об'єднань розділились, одні вважають ці об'єднання першочерговим чинником, що призвів до виникнення можливості революційних подій. Частина ж дослідників дотримується іншої думки, згідно з якою соціальні мережі стали лише методом зв'язку організаторів революцій та громадян, який було обрано в даних конкретних випадках.

Література

1. Daniel W. Drezner, Henry Farrel. The power and politics of blogs. / [Електронний ресурс]. / D.W. Drezner, H. Farrel. – Режим доступу: <http://www.utoronto.ca/~farrell/blogpaperfinal.pdf>.

2. Measuring the Information Society 2011. Report by International Telecommunication Union. / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.itu.int/ITU-D/ict/publications/idi/2011/Material/MIS2011-ExecSum-R.pdf>.
3. OleksandrSushko, OlenaPrystayk. Ukraine 2011. Nationsintransit. / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/images/File/nit/2011/NIT-2011-Ukraine.pdf>.
4. Дмитрий Симонов. Как социальные сети помогают бороться с правящими режимами. / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kontrakty.ua/article/38368>.
5. Павел Пономарев. Социальные сети – протест, свобода или безумие? / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://psyfactor.org/lib/web-3.htm>.
6. Sarah Kessler. Startup Provides Platform For Smart Political Debate, with a Secretary of State. / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://mashable.com/2011/10/03/online-political-debate-policymic/>.
7. Katie Kindelan. Social Media in Politics: Positive or Polarizing? / [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://socialtimes.com/social-media-in-politics-positive-or-polarizing_b42439.
8. Е. Сорокина, Ю. Федотченко, К. Чабаненко. В социальных сетях. Twitter – 140 символов самовыражения. СПб.: Питер, 2011. – 144 с.: ил.
9. Василь Кедик. Інтернет та соціальні мережі на службі політика. / [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://article-blogger.blogspot.com/2011/02/blog-post_7013.html.

УДК 070:32

Федорчук В.А.*

ПОЛІТИЧНИЙ КОМПРОМІС ЯК ЧИННИК СТАБІЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

У статті досліджено компромісні тенденції розв'язання політичних питань в міжнародній політиці. Визначено суть таких понять як «консенсус», «компроміс», розглянуто феномен політичного компромісу як чинника стабілізації міжнародних відносин.

Ключові слова: компроміс, консенсус, конфлікт, демократія.

В статье исследованы компромиссные тенденции решения политических вопросов в международной политике. Определено суть таких понятий как «консенсус», «компромисс», рассмотрен феномен политического компромисса как фактора стабилизации международных отношений.

Ключевые слова: компромисс, консенсус, конфликт, демократия.

In the article the compromise tendencies of decision of political questions are investigational in an international policy. Certainly essence of such concepts as «consensus», «compromise», the phenomenon of political compromise is considered as a factor of stabilizing of international relations.

Keywords: compromise, consensus, onflict, democracy.

На початку XXI століття людство переживає переломну епоху, що характеризується цілим комплексом небезпек глобального масштабу. Можливість ядерної, екологічної, демографічної катастроф досить ймовірна. Виклики XXI століття, звернені до людства, до кожної країни і до кожної людини не залишають сумнівів в тому, що сьогодні надії на економічну могутність і військову силу є безперспективними. Досвід соціально-політичної історії XX в. показав марність насильницьких способів організації життєдіяльності суспільства. Єдина надія – на об'єднувальну силу ідей, духовних цінностей і пріоритетів, здатних зупинити кризу цивілізації, що все більш заглиблюється, згуртувати людей при всіх відмінностях їх ментальних переваг. Сучасний стан України також характеризується глибокою, системною кризою, що супроводжується значним підвищенням конфліктності у всіх сферах життєдіяльності держави і суспільства. Україна знаходиться в драматичній ситуації відсутності згоди з приводу базових інтересів і цінностей. Необхідність досягнення суспільної згоди обумовлена тим, що кінцевою метою всякої модернізації суспільства є досягнення стійкого розвитку.

Досягнення згоди між різними соціальними спільнотами й у відносинах міждержавних – предмет багатовікової історії. Існує спеціальний термін для позначення цього явища – «консенсус» (від лат. *consensus* – згода, однастайність, узгодженість), а також «компроміс» (від. лат. *compromissum*) – згода на основі взаємних поступок між представниками

* здобувач Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Науковий керівник: проф. Чеченовський А.А.

різних, протилежних інтересів, думок, поглядів [1]. Зрозуміло, що той або інший ступінь суспільної згоди необхідний для будь-яких форм соціального спілкування і соціальної організації. Отже, проблеми, пов'язані з вивченням закономірностей становлення, розвитку і функціонування згоди в суспільних відносинах можуть бути предметом політологічних досліджень.

Практично кожен крупний мислитель звертався до проблеми суспільної згоди. Значну спадщину з даного питання залишили Конфуцій, Сократ, Платон, Арістотель, Епікур, Цицерон, Августин, Ф. Аквінський, М. Лютер, М. Пальмієрі, Л. Бруні, Н. Макіавеллі, Р. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеськ'є, Же.-Ж. Руссо, Ш. Фур'є, І. Кант, І. Гердер, І. Фіхте, Дж. Прістлі, Т. Джефферсон, Дж. Мілль, В. Гегель, Л. Фейербах, Ч. Дарвін, Прудон, К. Маркс, Ф. Енгельс, О. Конт, Р. Спенсер, Токвіль, Э. Дюркгейм, М. Вебер, Р. Дарендоф, Э. Фромм, В. Франкл, Р. Ротшильд, П. Кууси, П. Блаунд, А. Швейцер, Э. Геллнер, С. Московічі та інші. Тут перераховані автори робіт, які в тій чи іншій мірі аналізували проблеми суспільної згоди.

Дослідження проблеми консенсусу відмічене і такими іменами представників філософії, політичної науки і соціології як: Т. Парсонс, Э. Шилз, М. Ліпсет, Т. Бернард, Р. Тард, Р. Лебон, Ч. Кулі, Л. Вірт, Т. Ньюком, Ф. Хайдер, Ю. Хабермас тощо. До проблеми суспільної згоди зверталися російські філософи В. Солов'їв, П. Кропоткін, Ф. Достоевський, Л. Толстой, С. Булгаков, Н. Бердяєв, С. Франк, І. Ільїн, П. Новгородцев, П. Сорокін та інші.

В Україні дану проблематику досліджують О. Бабкіна, Є. Бистрицький, І. Бінько, В. Вовк, П. Вознюк, Є. Головаха, С. Головащенко, Т. Грозницька, Н. Дубовик, В. Ішук, А. Клепиков, Ю. Ключковський, Ю. Корольчук, Н. Костенко, В. Кремень, С. Макеєв, В. Медведчук, В. Мажаровський, О. Москаленко, Ф. Рудич, М. Рябчук, В. Шаповал, М. Шевченко тощо.

Попри ґрунтовні праці, у науковій літературі потрактовано лише окремі аспекти політичного компромісу, що не дає змоги сформуванню достатньо цілісного бачення цього феномену як особливого предмета наукового аналізу. У всіх названих роботах згода не досліджена як парадигма соціально-політичного мислення, не визначений імперативний характер суспільної згоди в майбутній епоху. Таким чином, можна, на наш погляд, стверджувати, що, не дивлячись на те, що окремі аспекти політичного компромісу досліджувалися зарубіжними і вітчизняними авторами, розробленість цієї важливої в сучасних умовах проблематики не можна вважати повною і достатньою.

Власне, це і визначає мету наявної наукової роботи – розглянути феномен політичного компромісу як чинника стабілізації міжнародних відносин.

Почнемо з того, що співробітництво, політичний союз між різними політичними силами можливий лише у формі компромісів. Одна з головних вимог політичних компромісів – забезпечення неможливості ухилитися від його умов і право на критику таких відхилень, але без наміру дискредитувати партнера по компромісу. Саме компромісна форма взаємодії політичних суб'єктів зарекомендувала себе як найбільш цивілізована, безпечна, і ефективна з урахуванням історичних наслідків розгортання політичних конфліктів у національному та глобальному масштабі.

А. Рахматов акцентує увагу на тому, що поза компромісів досягти стабільності і порядку неможливо. Готовність до компромісу є характерна риса розвиненої політичної культури відкритого суспільства. Демократичні, політичні системи сучасності орієнтовані на збереження цілісності і незалежності держави, світу, та виконання загальнонаціональних завдань [2].

Це означає, що в основі компромісу повинні лежати певні політичні принципи або конкретно окреслені умови творчої поведінки, без чого вимога дотримання компромісних угод на практиці неможлива. Так, А. Глухова, досліджуючи різноманітні види компромісів у європейській політиці, доходить висновків, що «компроміс гарний, тільки тоді, коли він дозволяє реалізувати колективні цілі більшості, не порушує шановані більшістю принципи, втілює благо, що стоїть над приватними або груповими інтересами» [3, с. 230].

Об'єктивною основою компромісу є непрямолінійний хід суспільно-політичних процесів, а розглянуті під цим кутом зору компроміси є засобом досягнення по частинам того, що недосяжне відразу. Критеріями політичної ефективності компромісу є збереження на тому самому, або на більш високому рівні здатності до політичної діяльності [4, с. 39].

Особливо плідними є компроміси, пов'язані із збереженням миру і співробітництва. Згодом ми можемо у цьому переконаватися на досвіді країн Західної Європи, які заклали фундаментальні засади в систему досягнення політичної стабільності. Застосування поняття «компроміс» до політичної сфери стало можливим лише у XX столітті, коли з'явилися нові підходи та традиції у політичній науці. Можна відзначити, що соціально-економічний та політичний розвиток суспільства не проходив гладко, назрівали різні суперечності, вирішення яких пов'язане з подоланням та врегулюванням цілого ряду складнощів. Методом врегулювання є досягнення компромісу як засобу узгодження політичних інтересів.

В умовах протистояння капіталістичної і соціалістичної систем не могло бути й мови про згоду з принципових питань світової політики. За умов ворожого співіснування двох різних ідеологічних таборів, рідкісні компроміси між ними були або реакцією на найгостріші міжнародні кризи (створення антигітлерівської коаліції, укладення Договору про заборону випробувань ядерної зброї в трьох середовищах), або мали значне пропагандистське навантаження (Договір про ОСВ-2). Взаємна відчуженість і нерозуміння цілісності нашого світу, спільності глобальних проблем перетинали дорогу політиці компромісів.

Однак, якщо раніше силою зброї можна було ефективно розв'язати найскладніші проблеми, включаючи територіальні (наприклад, майже стерти на порох реактивними системами залпового вогню «Град» острів Даманський в період Радянсько-китайського конфлікту в 60-х роках XX ст.) то тепер військові конфлікти все більше втрачають локальний характер, стаючи проблемою всієї світової спільноти. Проїшли часи, коли можна було не помічати кровопролиття в Югославії, або пустити на самоплин карабаський конфлікт.

Все це вимушує світову громадськість перебудовувати підходи до питань міжнародних відносин. Наростання цінності і взаємозалежності всіх частин сучасного миру примушує по-новому поглянути на проблему політичного компромісу. Вона не може бути зведена до національної або міжнародної. Події в світі показали, що навіть сильні держави, що мають величезні армії, розгалужену систему спеціальних служб, не в змозі ефективно захистити свою територію. Більш того, практика реалізації національної безпеки, наприклад США, обертається запереченням міжнародної безпеки.

Тому в науці про міжнародні відносини все частіше виникають дискусії: як поєднувати і враховувати в міжнародних відносинах цілісність і суперечність, стандарти і різноманітності, свої інтереси й інтереси інших. Ось чому правилом для всіх учасників міжнародного співтовариства має стати постулат: міжнародні відносини треба будувати на силі політики, а не на політиці сили. Немає й не може бути ніякої міжнародної ситуації, яку не можна розв'язати політичними засобами, без застосування сили або погрози силою.

Звідси випливає, що першорядне завдання політики полягає в тому, щоб знайти засоби нейтралізації й додання конфронтаційної логіки, яка ще, на жаль, дається взнаки у взаєминах між державами, домагатися розв'язання конфліктів політичними засобами й досягати на цій основі компромісів і балансу основних інтересів.

Як видається, реалії сучасного світового порядку такі, важливим моментом досягнення компромісу у різноманітних конфліктних ситуаціях (релігійних та етнічних, при проведенні миротворчих та гуманітарних операцій, у боротьбі з тероризмом, при звільненні заручників тощо) можуть стати переговори. Переговори у міжнародній сфері справедливо належать, як, зокрема, і конфлікти, до найдавніших видів міжнародних відносин. Вони є формою офіційного спілкування між представниками урядів і народів, одним з найбільш ефективних засобів урегулювання суперечок та проблемних питань. Проведення таких переговорів не дарма віднесене до сфери мистецтва, до одного із способів здійснення міжнародної політики.

Додамо до цього, що переговори міжнародного плану проводяться і начебто без чітко визначеної мети, наприклад, для того, щоб обговорити проблему, яка становить взаємний інтерес. Однак такого ґтибу переговори проводяться здебільшого на рівні експертів і консультантів.

Свідченням того, що такий інструмент є вельми ефективним в контексті досягнення компромісів, стало захоплення корабля «Принцеса Сарі» з українськими громадянами на борту в Сомалі у січні 2002 року. Пірати вимагали спочатку 200 мільйонів доларів США за звільнення заручників, а у переговорах із злочинцями брати участь було доручено послу України у Лівані [5]. Найзагальнішою характеристикою таких переговорів є та, що вони проводяться вимушено, під силовим тиском нелегітимної сторони, а предметом їх охоплення є безпека, здоров'я людей, цілісність значних матеріальних цінностей. Тут слід зазначити, що розрізняють також компроміси вимушені і добровільні. Перші з неминучістю нав'язуються обставинами, що склалися, а другі виникають на основі угоди з певних питань і відповідають якійсь частині інтересів всіх взаємодіючих сил. Слід також підкреслити: між компромісом і конфліктом немає абсолютних суперечностей, компроміс означає не закінчення боротьби, а примирення. Компроміси довговічні, якщо не носять характеру диктату з боку держави і суспільства.

Цікавим, на наш погляд, є критерії виявлення типології політичного компромісу, які можна вважати й досить умовними.

1. Компроміс як рятівна альтернатива. Тобто, це ситуація, за якої компромісна угода означає вирішальний прорив у врегулюванні найгостріших суперечностей суспільного розвитку, які в супротивному випадку могли б вирішитися катастрофічно для окремих країн або цивілізації. Наприклад, створення антигітлерівської коаліції за часів Другої світової війни, коли непримиренні ідеологічні супротивники опинилися в одному таборі перед обличчям міжнародної небезпеки, що виходила від нацизму. Даний вид політичного компромісу однозначно оцінюється позитивно, особливо сьогодні, із огляду на глобальні проблеми, які загрожують загибеллю людству. Наприклад, проблеми енергетична, міжнародного тероризму, кліматична, екологічна, тощо, які вимагають зусиль щодо їх розв'язання усього світового товариства.

2. Компроміс як політичний оптимум – результат ініціативи, прояву політичної волі для досягнення угоди і єдності в головному. Мається на увазі така політична ситуація, коли ще є можливість прийняти найбільш безболісного рішення для всіх суб'єктів політики. Прикладом такого компромісу можна вважати створення Сполучених Штатів Америки та прийняття американської Конституції, в певному розумінні – утворення

Європейського Союзу. В першому випадку цей компроміс не розв'язав всіх існуючих на той час проблем (рабство, різниця між розвитком Півдня і Півночі), але заклав основи стабільності і майбутнього процвітання американського суспільства.

В другому випадку історична практика показала, що Європейський Союз – також не розв'язав всіх нагальних соціально-економічних проблем країн-членів, попри безумовні його досягнення в економічній та соціально-культурних сферах.

Тут слід зазначити, що компроміс, як політичний оптимум, досить тісно пов'язаний із проблемою легітимності влади. Так, С. Ліпсет стверджував, що легітимність має на увазі здатність політичної системи породжувати і підтримувати віру в те, що існуючі політичні інститути більш всього підходять для даного суспільства («Людина політики» (1960). Тобто, закон може закріплювати і таку владу, яку не визнає і не схвалює суспільство (наприклад, диктатура), але яка може домогтися зовнішнього, формального схвалення більшої частини за допомогою різних форм проведення політики (демонстративності переваг, підкупу, масових репресій тощо). Досвід фашизму і сталінізму підтверджує це і одночасно вказує, що легітимність тісно пов'язана з природою політичного режиму.

Сучасна ж проблема легітимності – це проблема політичного представництва і компромісу. Вона виникає із зникненням безпосередніх політичних стосунків, властивих невеликим суспільствам, тобто вона полягає у відповіді на питання – хто має законне право діяти як представник політичної влади. Таке питання про законність, наприклад, виникає сьогодні відносно Європейського союзу. Інтеграція до західноєвропейських структур будь-якої країни (України – в тому числі) крім досягнення певних процедурних стандартів в обумовлених областях (економіці, державному управлінні, сфері права тощо) одночасно пов'язана із відмовою від частини державного суверенітету і добровільною (консенсусною) передачею низки виключних повноважень державної влади наднаціональним виконавчим органам даної організації. Однак, чи має ЄС достатньо засобів легітимації, щоб передача йому більш ширших повноважень не підірвала б авторитет держав, що намагаються стати (чи вже є) його членами?

Сучасний період розвитку багатьох країн постійно змушує їх вирішувати широкий спектр політичних проблем, від яких залежить подальший цивілізаційний хід багатьох регіонів світового простору і даний принцип є основним показником демократії та глобалізації суспільства. Мова іде про пошук політичного компромісу між різними, часто ворожими національними, соціальними, політичними силами стосовно основних цінностей, які є базовими для розвитку демократії.

У двох схожих політичних ситуаціях проблема може бути вирішена за допомогою компромісу, так і шляхом досягнення переваги однієї зі сторін. Характер можливого компромісу і шанси на його досягнення дуже різні в різних країнах і політичних ситуаціях. Наочним прикладом політичного компромісу є події 2005 року після «Помаранчевої революції» в Україні, й революція «Червоних троянд» у Грузії. Українська правляча еліта підписала меморандум про співпрацю із опозицією, хоча, на думку О. Москаленко, даний меморандум є «псевдокомпромісом», оскільки йшлося, насамперед, про економічні інтереси, а не політичні, ідеологічні чи національні [6]. Наслідки «Помаранчевої революції» принесли розчарування, як і здійснення сучасних реформ в Україні, в той час як Грузія сьогодні реально здійснює масштабні перетворення в економіці.

«В той час, коли у світі ідеї лібералізму піддаються «творчому переосмисленню», – зазначає В. Назаров, – Федеральна резервна система купує казначейські зобов'язання Міністерства США, МВФ заявляє про нежиттєздатність Вашингтонського консенсусу, російська влада розмірковує, як приборкати зростання цін на бензин, – в Грузії проводяться лібе-

ральні реформи, за масштабністю задумів схожі із з тим, що зробила Тетчер у Великобританії або Ернандо де Сото в Перу» [7].

У демократичній політичній системі компроміс – природне явище, він внутрішньо властивий демократії перш за все тому, що в ній сформувалися політичні інститути, в рамках яких можливо публічне узгодження інтересів (органи народного представництва), і сприятлива громадська думка, в здебільшого налаштоване на мирне врегулювання конфліктів, виробили стійкий імунітет до силових надмірно радикальних рішень. Розвиток компромісною ідеології залежить й від рівня економічного добробуту, національного характеру народу, ролі країни в світовому розподілі праці, геополітичних і багатьох інших факторів.

3. Компроміс як тактичний прийом. Найяскравіший приклад – «мюнхенська змова» (1938 р.) й пакт «Молотова-Ріббентропа» (1939 р.). Останній гарантував нейтралітет Радянського Союзу в конфлікті Третього Рейху з Польщею та країнами Заходу, та давав можливість повернення Радянським Союзом втрачених Росією в Першій світовій війні територій, а також певний час для підняття військової могутності. Як тактичний прийом, даний компроміс може мати позитивний характер. Чим більш складна і заплутана політична ситуація, чим проблематичніше виглядає раціональне розв'язання кризи, тим до речніше тактичні компроміси з боку конструктивних сил.

Наприклад, за доволі цікавим сценарієм розвивалися події довкола визначення кордонів у Каспійському морі між Росією, Казахстаном, Азербайджаном, Туркменістаном та Іраном. Суперечки довкола моря дружби, як його називали за радянських часів, обіцяли бути запеклими – води Каспію багаті на осетрину, а дно – на нафту і газ.

І тоді, як росіяни починали дискусії довкола того, чим можна вважати Каспій – озером, внутрішнім морем чи чимось ще, президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв запропонував унікальну як для міжнародної практики схему розподілу – розділити дно і спільно використовувати воду. Дно мало ділитися пропорційно довжині узбережжя моря на території тієї чи іншої держави. Схема Назарбаєва спочатку наштовхнулася на спротив Москви, проте згодом росіяни вже видавали цю ідею за свою, і море було поділено досить мирно, хоча п'ята сторона – Іран – і досі не погоджується із таким розподілом.

Проте на лінії розподілу Росія-Казахстан опинилися три нафтових родовища, які раніше розроблялися казахами. Зараз вони використовуються на паритетних засадах – спільно Росією і Казахстаном. За таку поступку Казахстан отримав згоду Росії на загальну схему розподілу, за якою зараз має найбільшу частку – 29 % каспійського шельфу [8].

4. Компроміс як засіб консервації протиріч – може існувати в умовах, коли нові тенденції політичного життя розростаються і посилюються, погрожуючи порушити існуючий баланс влади й політичні сили, зацікавлені в його збереженні. Ці сили прагнуть будь-якою ціною зберегти основи свого панівного існування від ліквідації або навіть реформування. А завдання опозиції полягає у висуванні вимог, найкращим при цьому є, звичайно, укладення компромісів, що забезпечують роздільну здатність, а не консервацію реальних суперечностей.

Прикладом можу служити територіальна суперечка – між Україною та Румунією щодо острова Зміїний. Румунія наполягає на тому, що шельф острова можна використовувати спільно. Україна активно розбудовує острів, аби використовувати його самостійно. При цьому гроші на будівництво інколи навіть беруть із резервного фонду українського уряду.

У той час, як українські політики вже почали говорити про те, що у разі втрати Тузли за ланцюговою реакцією може бути втрата Зміїного, у Румунії звертають увагу на те, що суперечки щодо островів вирішуються у принципово різний спосіб. Насправді пробле-

мою у розподілі Чорноморського шельфу між Україною та Румунією є не острів Зміїний, а його юридичний статус.

Міністр закордонних справ Румунії неодноразово заявляв, що острів належить Україні. Бухарест не має жодних претензій щодо острова. Румунські дипломати вже довгий час твердять, що відповідно до Конвенції про морське право, острови, які не мають власних життєвих можливостей, яким, на їх думку, є і Зміїний, тобто на яких не можуть розвиватися форми життя у звичайних життєвих умовах, не мають право на територіальні води і континентальний шельф і виключну економічну зону. З іншого боку українські власті робили і роблять все можливе, аби переконати міжнародне співтовариство у тому, що острів є населеним і тому має право на власні територіальні води.

В Румунії навіть існує думка, що українці намагаються зробити з островом те, що свого часу не наважився зробити Радянський Союз. Але ця суперечка на відміну від теперішньої ситуації між Росією та Україною не набула гострої форми. Вона вирішується із поважанням принципів добросусідства та шляхом переговорів [9].

Отже, творчий погляд на компроміс віддзеркалює характер і ступінь зрілості політичних сил. На зміну безкомпромісності, що була нав'язана проти-лежними політичними силами упродовж багатьох десятиріч, поступово приходить розуміння того, що компроміс є формою творчої згоди і домовленості на творчій основі у вирішенні таких питань, які торкаються долі і інтересів різних держав, незалежно від конкретних політичних розбіжностей.

Особливо плідними є компроміси, пов'язані із збереженням миру та співробітництва. Компроміс у вирішенні проблемних політичних питань, які призводять до конфлікту, свідчить про високий інтелектуальний та моральний розвиток супротивників, про їх правову, політичну культуру та толерантність [10].

Однією з головних вимог політичного компромісу є забезпечення неможливості ухилитися від його умов і право на критику таких відхилень. Це означає, що в основі компромісу повинні лежати певні політичні принципи або конкретно окреслені умови поведінки, без чого вимога дотримання компромісних угод на практиці неможлива. Головними умовами є визнання правити протилежної сторони з певної проблеми чи питання.

Процес досягнення компромісу є багато в чому гуманістичним, адже за словами Р. Арона, «погодитись на компроміс – значить частково визнати справедливність суджень чужих аргументів, знаходити прийнятне для всіх рішення» [11].

Таким чином, можна з упевненістю сказати, що більшість рішень, прийнятих за демократичною процедурою, є результатом компромісу. Саме спосіб прийняття політичних рішень багато в чому є істотною характеристикою того політичного режиму, який наявний у державі. Політичний компроміс – це компроміс (угода) політичних еліт, лідерів, соціальних груп з питань владарювання на основі поступок до принципово складових питань; при укладанні компромісного рішення в політиці головну роль грають не цінності, яких абстрактно дотримуються політики, а кроки, які вони готові зробити, тобто готовність до поступок. Політичний компроміс – паліативний засіб для недопущення виходу соціально – політичного протиріччя, кризи в стадію насильницьких дій.

Однак, слід пригадати ще одну групу компромісів – ті, які не були укладені, а, отже й реалізовані. Основними причинами цього слід визнати наявність хибних позицій щодо розуміння як сутності компромісу, та і невіри в його результати, а саме: заперечення компромісу як засобу вирішення кризи; переконання в нереальності досягнення згоди в конкретній політичній ситуації; оцінка своїх сил як достатніх для досягнення односторонньої

переваги; політичні амбіції; побоювання втратити контроль за ситуацією в майбутньому тощо. Перелічені проблеми та основи їх існування ще чекають свого теоретичного обґрунтування, й, безперечно, перевірки практичною діяльністю.

Література

1. Політичний словник / За ред. В.К. Врублевського, Л.М. Кравчука, Л.В. Кудрицького / – 4-е вид., перероб. і доп. – К.: УРЕ, 1987. – С. 871.
2. Рахматов А. А. Политический компромисс как инструмент соглашения в политике: диссертация...к. полит. н.: 23.00.02. – Москва, 2009. – 181 с.
3. Глухова А. В. Компромисс и консенсус как методы регулирования и разрешения политических конфликтов [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rciabc.vsu.ru/irex/pubs/glukhova4.htm>. – Название с экрана.
4. Конфликтология / Под ред. А.З. Кармина. – СПб.: Лань, 1999. – 448 с.
5. Цюрупа М.В. Основи конфліктології та теорії переговорів / М.В. Цюрупа [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://dere.com.ua/library/curupa/lection_7.shtml. – Назва з екрану.
6. Москаленко О. Критерії ефективності політичних компромісів / О. Москаленко // Освіта регіону (Український науковий журнал) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.social-science.com.ua>. – Назва з екрану.
7. Назаров В. Уроки либеральных реформ в Грузии / В. Назаров // Forbes [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.forbes.ru/ekonomika-column/vlast/67978-uroki-liberalnyh-reform-v-gruzi>. – Название с экрана.
8. Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия / М. Доган // СОЦИС. – 1994. – № 4. – С. 147-155.
9. Зануда А. Острова та моря часто викликають суперечки / А. Зануда [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/domestic/story/2003/10/031022_tuzla_history_borders.shtml. – Назва з екрану.
10. Политология. Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю.И. Аверьянов. – М.: Изд-во Моск. комерч. ун-та, 1993. – С. 431.
11. Арон Р. Демократия и тоталитизм. – М., 1993. – С. 71.

Черцова О.В.*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА ДЕМОКРАТІЇ ТА ТИПІЗАЦІЯ ЇЇ ОСНОВНИХ МОДЕЛЕЙ

У статті досліджуються теоретичні аспекти функціонування феномену демократії. Докладно розглядаються структурно-функціональні особливості використання терміну демократії. Проаналізовано основні моделі та типи демократії.

Ключові слова: демократія, демократизація, модель, тип, теорія, процес.

В статье исследуются теоретические аспекты функционирования феномена демократии. Подробно рассматриваются структурно-функциональные особенности использования термина демократии. Проанализированы основные модели и типы демократии.

Ключевые слова: демократия, демократизация, модель, тип, теория, процесс.

In the article theoretical aspects of democracy phenomenon functioning are examined. Structural and functional peculiarities of democracy term operation are thoroughly scrutinized. The main models and types of democracy are analyzed.

Key words: democracy, democratization, model, type, theory, process.

Після розпаду біполярної міжнародної системи наприкінці ХХ століття все глобальнішою стає тенденція політичного розвитку, яка пов'язана з поступовим подоланням диктаторських і авторитарних режимів та рухом до ліберальних і демократичних цінностей. Радикальна зміна світового порядку визначає подальший напрямок трансформаційних перетворень, що актуалізує вивчення феномену демократії все більшою кількістю дослідників.

Теоретико-методологічною основою вивчення феномену демократії є принципи і підходи до дослідження демократизації суспільства, що містяться в роботах як західних (Бешлер Ж., Гантінгтон С., Гіденс Е., Грізволд Д., Даймонд Л., Дженкінс С., Даль Р., Доннелл Г., Ерме Г., Карл Т., Карозерс Г., Кін Дж., Лейпхарт А., Лінц Х., Ліпсет С., Оффе К., Парсонс Т., Пшеворський А., Палмер Т., Робертсон Р., Ростоу Д., Сарторі Дж., Степан А., Токвель А., Шмітер Ф.), російських (Василенко І., Казін Ф., Косолапов М., Лебедева М., Малевич Ю., Мельвиль А., Панарін О., Пантін І., Салмін А., Сморгунов Л.) так й українських політологів (Білорус О., Васильєва Л., Гура В., Камінський Є., Канцелярук Б., Зернецька О., Кудряченко А., Пахомов Ю., Павленко Ю., Потехін О., Оніщенко І., Скороход Ю., Рижков М., Фесенко М., Шергін С., Юрченко С.).

* здобувач кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: проф. Рижков М.М.

Розгляд низки питань, що дають можливість цілісного аналізу демократичної консолідації в сучасному політичному процесі зумовлює використання, на сучасному етапі розвитку науки, системного підходу. Необхідно відзначити, що в ряді випадків, де йде мова про порівняння існуючих моделей демократії, застосовується компаративний підхід. Транзитивний аналіз переходів від авторитарних до демократичних режимів доповнюється інституціональним підходом, що розкриває роль і значення старих і нових інститутів влади і біхейвіористським підходом, що дозволяє побачити закономірності участі громадян у політичному процесі.

Суттєвою спробою створити якусь універсальну модель трактування і дослідження політичного процесу стала теорія функціонування політичних систем Девіда Істона, яка розроблялася з початку 1950-х рр. [1, с. 630-642]. У своїх роздумах Істон виходив із загальної теорії систем та структурно-функціонального аналізу соціального життя Толкота Парсонса [2]. В цьому зв'язку необхідно зазначити, що системний підхід у дослідженні політичного процесу в західній політології ґрунтується перш за все на дослідженнях Парсонса, викладених в першу чергу в монографії «Соціальна система» (1951) [3], а також Істона – «Політична система» (1953) [4]. В уявленнях системної та функціональної концепції процес ділиться на чотири фази: 1) вхід (англ., input) – вплив соціального і внесоціального середовища на політичну систему у формі її підтримки та висування до неї вимог; 2) конверсія (англ., conversion) перетворення вимог у рішення, 3) вихід (англ. output) – реакція політичної системи у вигляді рішень і дій, 4) зворотний зв'язок (англ. feedback) – повернення до вихідної точки рівноваги [5, с. 329].

Відповідно до цього підходу політичний процес виступає одночасно і як відтворення цілісної структури, і як циклічне функціонування політичної системи у взаємодії з соціальним та внесоціальним середовищем. Така взаємодія включає вплив на процеси в політичному світі економічних, екологічних, культурних та інших чинників. Процеси функціонування конкретних державних, партійних та інших інститутів розглядаються у вигляді елементів політичного процесу на рівні макросистеми.

Вважається, що в даному процесі політична система підтримує стабільність інститутів, пристосовується до діяльності груп інтересів і до окремих своїх складових, забезпечуючи відтворення та збереження властивих їй оригінальних системних якостей. Якщо в моделі політичного процесу Бентлі – Трумена об'єктом тиску низових груп інтересів виступають уряд і його офіційні інститути, то в концепції Істона макророль держави замінюється інтегруючими функціями політичної системи. Крім того, вчений розділив політичні системи на два блоки – внутрішніх (національних) систем і міжнародної (наднаціональної) метасистеми, – що дозволило йому виявити особливі міжнародні чинники внутрішньополітичних процесів.

Значну роль в розробці системного підходу зіграв відомий західний вчений Габріель Алмонд, який заклав основи динамічної моделі процесу як адаптації політичної системи до мінливих умов соціального середовища. У своїй схемі він спробував поєднати діяльність окремих груп із функціонуванням даної системи в цілому [6, с. 125]. Для цього вчений виділив декілька блоків спільної діяльності суб'єктів, що відповідають головним функціям і динамічним фазам політичного процесу:

- 1) блок перетворення соціальних потреб, що включає артикуляцію, накопичення індивідуальних і групових інтересів, розробку політичного курсу, реалізацію рішень і контроль за виконанням політико-правових норм;

- 2) блок впливу системи за допомогою сукупності дій з регулювання соціального життя, розподілу і освоєння громадських ресурсів;

3) блок адаптації, залучення індивідів і їх груп до політичного життя шляхом політичної соціалізації, рекрутування та комунікації.

У цій моделі процесу Алмонд переводить акценти зі статичного виживання і збереження до динамічної трансформації, а також до адаптації політичної системи до якісних змін. Але деякі американські політологи використовували ідеї Алмонда спеціально для опису політичних процесів останньої третини XX ст. в країнах Азії, Африки і Латинської Америки, що допомогло не тільки оновленню самої теорії розвитку, але і розробці так званої політики модернізації [8, с. 126-129].

Необхідність в такій політиці обумовлюється швидким і суперечливим поширенням демократичних принципів наприкінці XX, початку XXI століття і ще більше актуалізує питання консолідації демократії в сучасному суспільстві, що трансформується в якості умови його подальшого стабільного розвитку. У цьому контексті необхідно виділити кілька підходів у дослідженні консолідації демократії. А саме: структурний, транзитологічний, інституційний. Структурний підхід акцентує увагу на зовнішніх умовах, що визначають процес демократизації. Транзитологічний підхід пов'язаний з теорією вибору діючими в політиці акторами демократичних форм політичного життя. Інституційний підхід виділяє роль різних інституціоналізованих режимів у ході зміцнення демократії.

Отже, консолідація демократії являє собою ключовий етап у переході від авторитарної форми правління до демократичної. Він починається після вирішального розриву з попереднім режимом і закінчується, коли можна вже говорити про те, що демократії розвиваються на своїй власній основі. Це дозволяє їм при всіх перипетіях економічного, соціального та культурно-ідеологічного життя підтримувати якийсь сталий розвиток. Консолідація демократії, в цьому відношенні є процес обґрунтування нових політичних відносин не тільки в сенсі суб'єктивного прийняття її цінностей і норм, але і в сенсі надійності подальшого функціонування демократичних інститутів.

Ставлячи питання про консолідацію демократії, дослідники так чи інакше актуалізують і саму проблему перехідності режимів, встановлених в ході третьої хвилі демократизації. Якщо консолідована демократія не закінчує процес переходу, то, очевидно, можна говорити про цілу епоху переходів від одного виду демократичного режиму до іншого. Тобто, консолідована демократія є базисною умовою вибору системою відповідної моделі демократії. Поняття «консолідація демократії» набуло значення категоріального терміна в порівняльній політології, починаючи з роботи, опублікованої в 1986 р. Гуїлермо О'Доннеллом і Філіпом Шміттер «Перехід від авторитарного правління» [9, с. 73]. У ній представлено переважно транзитологічний підхід до цієї теми. У дев'яності роки ця тема стає однією з провідних в демократичній літературі.

Відомий дослідник феномена демократії Ларі Дайамонд говорить про тісний зв'язок між поглибленням демократії та її консолідацією. «Демократична консолідація, – пише він, – заохочується безліччю змін в інститутах, політиці та поведінці. Багато хто з них прямо поліпшують керування (governance) через посилення компетенції держави; через лібералізацію і раціоналізацію економічних структур; через соціальну безпеку і політичний порядок разом із забезпеченням основних свобод; через вдосконалення горизонтальної підзвітності і панування права; через контроль над корупцією. Інші зміни покращують репрезентативні функції демократичного правління за допомогою розвитку політичних партій та їх зв'язків з соціальними групами, за допомогою зниження фрагментації партійної системи, збільшення власної компетенції і громадської підзвітності законодавчих органів та місцевої влади, зміцнення громадянського суспільства» [10, с. 34]

Перші дослідники консолідації демократії О'Доннел і Шміттер проводили відмінність між переходом до демократії і консолідацією. Під час переходу «організуються ос-

новні інститути нового порядку і починають працювати і взаємодіяти відповідно до нових правил гри» [11, с. 73]. Консолідація ж вимагає «інституціоналізації нових норм і структур режиму, розширення їх легітимації та усунення перешкод, які на початкових етапах роблять їх встановлення важким» [12, с. 77]. Консолідація ж вимагає «інституціоналізації нових норм і структур режиму, розширення їх легітимації та усунення перешкод, які на початкових етапах роблять їх встановлення важким» [13, с. 63] і російським А. Мада-товим [14]. Відомим дослідником проблеми є англійський політолог Д. Хелд, який у своїй роботі «Моделі демократії» виділив наступні різновиди демократії: класична, антична демократія (демократія в Стародавній Греції, афінська демократія); республіканізм (республіканська форма правління в Стародавньому Римі, а також середньовічні міські республіки); протективна демократія; демократія, що розвивається, теорія відмирання держави (К. Маркс) [15, с. 89]; змагальний елітизм; плюралістична демократія, теорія партіципаторної демократії; модель легальної демократії [16].

Соціально-економічними та ідейно-політичними передумовами виникнення ліберальної демократії були розвиток ринкових відносин, ідеологічна та політична секуляризація, становлення національних держав. Ідейно-політичний лібералізм передував ліберальній демократії. Його засновники Дж. Локк і Ш.Л. Монтеск'є сформулювали такі основоположні принципи політичного лібералізму, як пріоритет індивідуальної свободи, що базується на принципах природного права, відділення держави від цивільного суспільства, поділ влади. На основі цих принципів ідеї демократії (як народовладдя) наповнювалися ліберальним змістом. Стрижневими ідеями в теоріях лібералізму є політична рівність і представницьке правління.

Ідея про природжені, невідчужувані права людини на життя, свободу і приватну власність виступає центральною у ліберальних концепціях. Приватна власність розглядається як основа індивідуальної свободи, а свобода – як необхідна умова самореалізації особистості. Звідси випливає апологія демократичного індивідуалізму і трактування суспільства, як сукупності рівноцінних незалежних особистостей. Так виникає ідея держави як «нічного сторожа», основна функція якої зводиться до захисту приватної власності, свободи та недоторканності особи.

У ряді досліджень з теорії демократії, зокрема в роботах К. Макферсона і Д. Хелда, виділяються протективна модель («protective») і модель демократії, що розвивається («developmental»). Перший напрям представлений Дж. Локком, Ш.Л. Монтеск'є, І. Бентамом, Джеймсом Міллем, а другий Дж. Дьюї, Дж. Стюартом Міллем, А. де Токвілем, Л.Т. Хобхаусом. Спільним для обох моделей є пріоритет громадянського суспільства перед державою, народний суверенітет через представницьке правління, захист прав і свобод особистості. Разом з тим прихильники другої моделі ліберальної демократії виступають за загальне виборче право без будь-якого майнового цензу, політичну емансипацію жінок, розмежування функцій виборних представницьких органів влади і державної бюрократії. Згідно з концепціям демократії, що розвивається участь у політичному житті необхідно не тільки для захисту приватних індивідуальних інтересів, а й для формування компетентних і поінформованих громадян. Тому залученість в політику є важливим чинником розвитку здібностей індивіда.

У ХХ сторіччі більш чітко проявилось розмежування між протективною моделлю та моделлю демократії, що розвивається в рамках ліберальних концепцій демократії. У зв'язку з кризовими процесами капіталізму, встановленням як правих, так і ліво-тоталітарних режимів, зростанням радикальних революційних настроїв виникла необхідність, за висловом К. Поппера, в «демократичному інтервенціонізмі» держави в соціальну і еко-

номічну сферу. Це зумовило перегляд ряду ідей і цінностей. Теоретичним відгалуженням від моделі демократії, що розвивається стали концепції «соціального лібералізму». У працях Дж. М. Кейнса, Г. Дж. Ласки, Д. Дьюї, Д. Роулса, Л.Т. Хобхауса та інших чітко зазвучали ідеї про роль держави у забезпеченні суспільного блага, про необхідність розширення державних функцій не тільки в захисті індивідуальних прав і свобод людини, але й у боротьбі з бідністю та забезпечення для більшості населення гідного рівня життя. На озброєнні були взяті соціал-демократичні ідеї про справедливість і солідарність.

Концепції змагального елітизму виникли як реакція на періодичні кризи ліберальної демократії. Підкреслюючи загрозу ерозії представницького правління, автори даних концепцій зокрема М. Вебер і Й. Шумпетер, розглядали демократію як метод відбору найбільш обдарованої і компетентної пануючої еліти. Одним з різновидів моделі змагального елітизму є теорія плебісцитарної демократії М. Вебера. Згідно з логікою веберовських міркувань представництво в парламенті індивідуальних незалежних депутатів в процесі розвитку ліберальної демократії поступово витісняється представництвом політичних партій. У результаті складається система, коли партії домінують у парламенті, а лідери домінують у партіях. «Дана обставина, – зазначав М. Вебер, – має особливе значення для відбору вождів партії. Вождем стає лише той, в тому числі і через голову парламенту, кому підпорядковується машина. Іншими словами, створення таких машин означає наступ плебісцитарної демократії» [17, с. 675].

Інтерес представляє також і теорія демократії Й. Шумпетера, яка ґрунтувалася на протиставленні класичного і сучасного методів демократії. Відповідно до класичної теорії лібералізму, «демократичним методом є така сукупність інституційних засобів прийняття політичних рішень, за допомогою яких здійснюється загальне благо шляхом надання самому народові права вирішувати проблеми через вибори індивідів, які збираються для того, щоб виконати його волю» [18, с. 332]. Однак головний недолік подібного методу, на думку Шумпетера, полягає в тому, що різні індивіди вкладають у загальне благо різний зміст. У результаті демократія стає скоріше ідеалом, ніж реальністю.

На відміну від концепції змагального елітизму представники плюралістичної моделі Р. Даль та Д. Трумен акцентують увагу на необхідності безлічі центрів влади, а отже і центрів прийняття політичних рішень. Не заперечуючи важливості політичного лідерства, прихильники плюралістичної демократії вважають невиправданими претензії будь-якої однієї еліти на представництво інтересів усього суспільства. Поділяючи основні інституційні характеристики ліберальної демократії, плюралісти тим не менш роблять головний акцент не на індивідах, а на численних зацікавлених групах, кожна з яких прагне вплинути на процес прийняття рішень.

Однією з різновидів моделі плюралістичної демократії є концепція поліархії (дослівно – «правління багатьох»). Вперше термін «поліархія» був введений в обіг в якості політичної категорії в 1953 р. у книзі Р. Даля і Ч. Ліндблома «Політика, економіка і добробут». Спочатку Р. Даль і Ч. Ліндблом аналізували поліархію як процес, за допомогою якого громадяни можуть здійснювати контроль за політичними лідерами. У подальшому концепція поліархії доповнювалася суттєвими ознаками, що зачіпають інституціональні, процесуальні та культурологічні аспекти плюралістичної демократії. На підставі детального аналізу теорії і практики демократії Р. Даль у підсумку виділив 7 ознак поліархії: 1) виборність органів влади, гарантована конституцією, 2) регулярне та періодичне проведення вільних і справедливих виборів, 3) загальне виборче право; 4) право бути обраним до органів влади; 5) свобода самовираження; 6) альтернативна інформація: громадяни мають право добиватися альтернативних джерел інформації; 7) автономія асоціацій: для

реалізації своїх різноманітних прав, включаючи і перераховані вище, громадяни мають також право створювати відносно незалежні асоціації і організації, включаючи незалежні політичні партії і групи за інтересами [19, с. 221].

В даний час, навіть з урахуванням тієї обставини, що не всі з перерахованих вище семи ознак поліархії розвинені в сучасних демократичних державах з однаковим ступенем рівномірності, в багатьох країнах її досягнення суттєво ускладнено. У зв'язку з цим Р. Даль виділяє наступні умови, за яких можлива стабільність поліархії:

- політичні лідери для завоювання влади та її забезпечення не повинні вдаватися до засобів насильницького примусу, тобто використання силових структур (армії, поліції);
- необхідна наявність сучасного, динамічного суспільства, організованого на плюралістичних засадах;
- конфліктний потенціал субкультурного плюралізму повинен врівноважуватися високим рівнем терпимості;
- серед громадян держави, особливо політично активних шарів необхідна наявність політичної культури і системи переконань, що тяжіють до ідей демократії та поліархії [20, с. 225].

Теоретична модель «демократії співтовариств» була розроблена американським дослідником голландського походження А. Лейпхартом [21, с. 225]. На основі емпіричних досліджень в рамках порівняльної політології досвіду політичного розвитку ряду держав (Австрії, Бельгії, Канади, Нідерландів і Швейцарії) А. Лейпхарт поставив під сумнів типологію політичних систем Г. Алмонда, пов'язаної головним чином з гомогенними або гетерогенними культурами. Якщо для англо-американських систем характерна однорідність, то європейські континентальні системи відрізняються роздробленістю політичної культури. Останнє може з'явитися чинником політичної нестабільності в суспільстві.

Модель партіципаторної демократії (Н. Пулантзас, К. Пейтман, Б. Барбер) пов'язана з обґрунтуванням необхідності широкої демократизації сучасної західної демократії, формуванням нового типу громадянина, створенням розгалуженої мережі осередків місцевого самоврядування та реорганізацією політичних партій в масові рухи. У кінцевому рахунку – ця модель спрямована на встановлення режиму прямої, або безпосередньої демократії. Один з авторів цієї теорії, американський політолог Б. Барбер, який характеризує дану модель, як «сильну демократію» (strong democracy), відзначає, що пряма демократія потребує не тільки участі, а й цивільної підготовки і цивільної чесноти для ефективної участі в обговоренні та прийнятті рішень [22, с. 23]. Демократія участі, таким чином, розуміється як пряме правління освічених громадян. Громадяни – це не просто приватні індивіди, що діють у приватній сфері, а добре інформовані громадські громадяни, що віддалилися від своїх виключно приватних інтересів настільки, наскільки громадська сфера віддалена від приватної. Демократія – це не тільки правління народу чи правління мас, скільки правління освічених громадян [23, с. 117].

Наступна, теорія партіципаторної демократії має ряд сильних сторін. По-перше, вона акцентує увагу на вразливих моментах представницької ліберальної демократії, яку Б. Барбер характеризує як «тендітну демократію» (thin democracy). Це – неминуче в тій чи іншій мірі політичне відчуження. Воно торкається як правлячої політичної еліти – її відрив від мас, зокрема відрив обраних представників владних структур від їх виборців, так і пересічних громадян, розчарованих в існуючій політичній владі.

Разом з тим дана теорія в ряді випадків уразлива для критики. Перш за все, це пов'язано з неможливістю встановлення ефективних і постійно діючих інститутів прямої демократії, як в силу просторово-часових параметрів, так і суб'єктно-об'єктних відносин.

Навіть на локальному рівні далеко не у всіх випадках пряма демократія є ефективним методом прийняття рішень. Тим більше ступінь її неефективності може зростати у випадку поширення на громадському рівні. Крім того, в даний час мало реальна сама ймовірність постійного і успішного функціонування партіципаторної демократії в рамках нації-держави навіть в невеликих масштабах держави типу Данії або Швейцарії, не кажучи вже про такі великі національно-державні утворення, як США чи України. Винятки можуть становити лише загальнонаціональні референдуми з найбільш фундаментальних проблем, пов'язані з питаннями державного устрою. Інший недолік теорії партіципаторної демократії полягає в тому, що вона, фактично абсолютизуючи ідею загального інтересу, таїть у собі загрозу тиранії більшості. Адже при практичній реалізації багатьох положень прямої демократії залишаються відкритими проблеми автономії особистості, свободи індивідуальності, а також проблеми добровільної участі або неучасті в політичному процесі.

Модель легальної демократії багато в чому представляє собою повернення до протективної демократії. Як і в інших теоретичних моделях демократії, автори даної теорії (Р. Нозік, Ф. Хайек) виступають за відділення держави від цивільного суспільства і принципів правової держави. Проте головне в демократії, на думку легалістів, мінімізація ролі держави та створення максимального простору для індивідуальної свободи та розвитку вільних ринкових відносин. Саме на це повинна бути спрямована влада закону, яка стоїть вище як держави, так і волі більшості. Тому бюрократичне регулювання має бути зведено до мінімуму, а діяльність різних зацікавлених груп – жорстко обмежена [24, с. 19].

Розглянувши теоретичні моделі феномену демократії авторка дійшла до висновку, що не існує універсального визначення поняття демократії і, відповідно моделі яка б претендувала на основоположну. Це пов'язано з суперечностями, що виникають при дослідженні феномену демократії і протиріччями сучасних демократизаційних процесів. Відтак, наукова спільнота продовжує дослідження в цьому актуальному напрямку і шукає нові моделі демократії, а також відповідь на питання, що прийде на зміну неоліберальній моделі демократії, і, відповідно яка модель зможе врахувати всі недоліки вже існуючих моделей.

Література

1. Истон Д. Категории системного анализа политики/ Д.Истон.// Антология мировой политической мысли. / Отв. ред. Т.А. Алексеева. Т.2 М., 1997.
2. Парсонс Т. Система современных обществ./ Т.Парсонс. – М.: Аспект-Пресс, 1997. – 270 с.
3. Talcott Parsons, The Social System/ Talcott Parsons. – New York, Free Press, 1951.
4. Easton D. The Political System. / D. Easton. – New York: Knopf, 1953. – 320 p.
5. Категории политической науки: Учебник для студентов вузов / Под ред. А. Ю. Мельвиля. – М.: МГИМО(У) МИД РФ, РОССПЭН, 2002 г. – 656 с.
6. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии./ Г. Алмонд, С. Верба. // Полис. 1992. – № 4. – С. 122-134.
7. Там само.
8. Категории политической науки: Учебник для студентов вузов / Под ред. А. Ю. Мельвиля. – М.: МГИМО(У) МИД РФ, РОССПЭН, 2002 г. – 656 с.
9. O'Donnell G., Schmitter Ph. And Whitehead L. (eds). Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy./ G. O'Donnell, Ph. ., Schmitter, L. Whitehead. – Baltimore: The Johns Hopkins University, 1986.

10. Diamond L. Is the Third Wave Over?/ L.Diamond // Journal of Democracy. 1996. Vol. 7. № 3. – С. 12-34.
11. O’Donnell G., Schmitter Ph. And Whitehead L. (eds). Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy./ G. O’Donnell, Ph., Schmitter, L. Whitehead. – Baltimore: The Johns Hopkins University, 1986.
12. Там само.
13. Macpherson, C. B. The life and times of liberal democracy / C. B. Macpherson Oxford University Press, Oxford [Eng.]; New York: 1977. – 117 p.
14. Мадатов А.С. Концепции и модели демократии: проблемы и дилеммы/А. С. Мадатов // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 1999. – № 1. – С. 53–62.
15. Глава V. Экономические основы отмирания государства // Ленин В. И. Государство и революция: Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции: Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – 5-е издание, Т. 33. – М.: Издательство политической литературы, 1974.
16. Held D. Models of Democracy, fully revised, second edition, Polity and Stanford University Press, 1996, – 392 p.
17. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем./Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. —808 с.
18. Шумпетер Й.А. Капитализм, Социализм и Демократия: Пер. с англ. /Предисл. и общ. ред. В.С. Автономова. – М.: Экономика, 1995. – 540 с.
19. Dahl R. Democracy and Its Critics. / R. Dahl. – New Haven.- London, 1989.
20. Там само.
21. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: Сравнительные исследования. / А. Лейпхарт. – М., 1997.
22. Barber B. Participatory Democracy/ B. Barber // Encyclopaedia of Democracy. Vol. 3. – New York, 1995.
23. Barber B. Strong Democracy: Participatory Democracy for a New Age./ B. Barber. – Berkley, 1984. – 320 p.
24. Хайек Ф. Дорога к рабству/ Ф. Хайек // Вопросы философии. – 1990. – № 10-12.

Гулевич В.О.*

ЗАХІДНИЙ НАПРЯМОК ПОЛЬСЬКОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

У даній статті детально розглянуто концептуальні розробки польської західної думки, під якою мається на увазі осмислення генезису польсько-німецьких відносин з урахуванням геостратегічних факторів, що впливають на архітектуру безпеки у західних кордонів польської держави.

Процес остаточного оформлення польської західної думки підданий пильному аналізу з урахуванням опосередкованої залученості у польсько-німецькі відносини третіх держав, не тільки по лінії захід – схід, але й північ-південь.

Ключові слова: геополітика, польська західна думка, «західні території», «східні території», п'ястівська геополітична доктрина, ягеллонська геополітична доктрина.

В данной статье подробно рассматриваются концептуальные разработки польской западной мысли, под которой понимается осмысление генезиса польско-немецких отношений с учётом геостратегических факторов, влияющих на архитектуру безопасности у западных границ польского государства.

Процесс окончательного оформления польской западной мысли подвергнут тщательному анализу с учётом опосредованной вовлечённости в польско-немецкие отношения третьих государств, не только по линии запад-восток, но и по линии север-юг.

Ключевые слова: геополитика, польская западная мысль, «западные территории», «восточные территории», п'ястовская геополитическая доктрина, ягеллонская геополитическая доктрина.

In this article the author dwells upon the genesis of Polish «Western thought» under which one should understand geopolitical rethinking of the Polish – German relations. Although the main characteristics of the Polish foreign policy were the attempts of moving over eastern frontiers of the Polish state one has no causes to underestimate the depth of parallel geopolitical thinking devoted to the opposite flank of sphere of Polish political influence.

Analyzing the historical and intellectual background which favored to emergence of methodologically shaped geopolitical school of «Western thought» the author takes up the aspects of creative work of its founders. As the evolution of Polish «Western thought» was in no case easy the opposite ways of geopolitical thinking are also highlighted because of their importance for Polish geopolitics in general.

Polish foreign policy is modified by its neighbors – Germany and Russia – two continental countries. From the Poland's point of view they pose a threat to its state

* политический аналитик, обозреватель газеты «Час пик», член экспертной команды внешнеполитического издания «Международная жизнь», аналітик Центра консервативних досліджень факультета соціології міжнародних відносин МГУ ім. Ломоносова

security. Historically the spreading of Polish influence eastward considers the only right way of strengthening of Poland. Nonetheless the redirecting all its military and intellectual resources towards east caused the neglecting of western vector. It preconditioned the geopolitical success of German eastern policy and taking the western Poland under German control. The attempt of breaking this vicious circle was to elaborate practically strong basis of defending Polish interests in the process of permanent Polish-German clashes.

Keywords: geopolitics, Polish «Western thought», «western territories», «eastern territories», the Piast's geopolitical doctrine, the Jogailo's geopolitical doctrine.

Польська геополітична думка стійко асоціюється з її східним вектором, який насправді в силу певних історичних обставин залишається й досі найбільш актуальним її напрямком. Але при цьому залишається поза увагою західний вектор зовнішньополітичної діяльності Варшави та її експертно-аналітичне оформлення, яке у польськомовній спеціалізованій літературі набуло терміну «польської західної думки» (*polska myśl zachodnia*).

Об'єктом дослідження є концептуальні засади зовнішньої політики Польщі.

Предметом дослідження виступає західний вектор польської геополітики.

Мета і завдання дослідження полягає у детальному аналізі процесу історико-інтелектуальної еволюції західного напрямку польської геополітики, історичних й геостратегічних особливостей та чинників, які сприяли зародженню окремого геополітичної течії, пріоритетним завданням якого була зовнішньополітична стратегія Польщі у відносинах з Німеччиною. Реалізація поставленої мети обумовила необхідність детального висвітлення наступних дослідницьких завдань:

- визначення окремих етапів розвитку західного напрямку польської геополітичної думки у хронологічному порядку;
- аналіз теоретичного базису західного напрямку польської геополітики з опорою на емпіричні умови існування польської державності;
- визначення значущості для геополітичної суб'єктності Польщі особливого підходу до вирішення проблематики польсько-німецьких відносин з боку польського інтелектуального середовища;
- окреслення ступені актуальності даної проблематики у сучасній Польщі.

У вітчизняній фаховій літературі найбільш повно висвітлюється становлення польської східної політики, котра в останні чотириста років перетворилася на візитну картку зовнішньополітичних амбіцій Польщі. Геополітичний дискурс західного напрямку устремлень Варшави залишається недостатньо вивченою через меншу актуальність її для польсько-українських відносин. Увага частіше звертається до організації польсько-білоруських, польсько-російських чи польсько-литовських відносин, якщо мова йдеться про східну політику Варшави, й на польсько-американський діалог, якщо йдеться про західний вектор польської політики. Тим самим погляд на геополітичні механізми існування польської державності позбавляється комплексного підходу, оскільки не враховується стратегічна важливість західних теренів Польщі, які обумовлювали конфліктні відносини на лінії Берлін – Варшава протягом останніх десяти сторіч й впливали на розклад сил у масштабах всієї Європи. Праці Єжи Гедройця, Юліуша Мєрошевського, Єжи Незбжицького, Влодзімежа Бончковського, які висвітлювали нагальність східного питання для Варшави, більш знайомі вітчизняному читачеві, ніж думки й концепції щодо західних проблем Польщі Вільгельма Богуславського, Яна Поплавського, Юзефа Крашевського тощо.

Часто на тлі висвітлення польсько-українських чи, частіше, польсько-російських стосунків залишається непомітним існування у польській геополітичній думці не тільки «східних територій» (*kresy wschodnie*), під якими розуміють Західну Україну, Білорусь та Литву, але й так званих «західних територій» (*kresy zachodnie*) – терени II Речі Посполитої, які після 1815 року опинилися у складі Пруссії, тобто Східне Помор'я, Велике Князівство Познаньське та Вармія. Після 1918 року у склад «західних територій» включали усе Помор'я та Силезію. Термін «західні території» було введено вперше у 1860 році польським письменником Яном Захаріасевичем (1823-1906) й був калькою введеного класиком польської літератури Вінцентом Полем (1807-1872) терміну «східні території». Таким чином, польська західна думка є дзеркальним відображенням східної політики Польщі, й виразом так званої п'ястівської геополітичної доктрини, якої притримувалася Польща в епоху правління королівської династії П'ястів (до 1370 року).

Головною характеристикою політики П'ястів було активне просування польського політичного й культурного впливу у західному напрямку, у тому числі ціною чисельних зіткнень з Німеччиною – потужним геополітичним суб'єктом того часу. Антонімічним явищем була ягеллонська доктрина, яку сповідували представники династії Ягеллонів, що правили Польщею після П'ястів – політика динамічного просування на схід, на землі сучасних України, Білорусі, Литви й навіть Росії. Цьому сприяла польсько-литовська унія, в результаті якої кордони польсько-литовської держави вклинилися глибоко у слов'янські землі на сході й скерували експансійну енергію польсько-литовського суспільства у цьому напрямку. Трапилось це, не в останню чергу, через міцний тиск німців на західнослов'янське населення, яке під тягарем німецької навали відступало далі на схід.

Таке становище тривало майже до 1918 року, коли у польському інтелектуальному середовищі ставали все гучніші голоси на користь повернення Варшави фронтом на захід. Цілий ряд польських політичних публіцистів та геополітиків потроху вводять у геополітичний дискурс думку про згубність Люблинської унії 1569 року для польської державності, оскільки в наслідок створення єдиної польсько-литовської держави Польща нехтувала прадавніми польськими землями на заході на користь набутих земель на сході. До того ж, найвища кількість етнічних поляків мешкає саме на «західних територіях» [1]. Передвісником західного напрямку польської геополітичної думки прийнято вважати Яна Людвіка Поплавського (1854-1908), який вже на переломі XIX-XX сторіччя порушував питання повернення до складу Польщі західних територій з метою набування якомога ширшого доступу до узбережжя Балтійського моря. У розумінні Я. Поплавського, це значенувало б повернення слов'ян до своїх західних рубежів, повернення поляків на землі держави перших П'ястів, активізацію західного вектора зовнішньополітичних зусиль Польщі й спад напруги на східних кордонах [2].

Місцем зародження й розвитку західної думки були великопольські воєводства, які мали для польського суспільства символічне навантаження, оскільки були історичним ядром польської державності. І якщо «східні території» для поляків – колиска польської культури, то «західні території» – стійка платформа польського державного духу. Прибічники просування Польщі не стільки на схід, скільки на захід, відмічали різне соціальне становище «кресів всходніх» й «кресів заходніх»: на сході чисельно переважаючим класом у складі польського етнічного елемента була шляхта; на заході носіями польської національної свідомості були представники тих класів, що на соціальних щаблях стояли нижче аристократії, яка була, переважно, німецькою. Саме тому асиміляційні процеси (русифікація) помітно торкнулися поляків на сході, де й зараз маємо багато фактів реверсивної литовсько-польської, білорусько-польської й українсько-польської етнічної трансгресії, й майже пройшли непомітними (германізація) серед західних поляків.

Зауважимо, що ідеологи західної думки усвідомлювали неминуче наростання конфліктності у польсько-німецьких стосунках через приділення Польщею особливої уваги «західним територіям», оскільки з геополітичної точки зору аспірації Варшави у разі їх успішного втілення в життя, позбавляли Німеччину стратегічно важливих пунктів на Балтиці й можливості впливати на балтійські регіони Російської імперії через те, що, опанувавши Познанню, Західною Пруссією й Сілезією, Варшава відтісняла Берлін далі на захід. Це означало б не тільки одержання Варшавою певних стратегічних переваг, а й поліпшення геополітичного становища вздовж кордонів слов'янських й прибалтійських регіонів Російської імперії (Україна, Білорусія, Литва, Латвія, Естонія) й опанування Балтики росіянами. Одним з ключових пунктів німецької присутності в басейні Балтійського моря був прусський Кенігсберг (польською мовою: Крулевець). Існування поряд з німецькою й польською назви міста говорило про певні права, які поляки вважали правомочними, щодо наслідування цього важливого пункту на Балтиці. Оспорювання польською західною думкою приналежності Кенігсберга Берлін вважав за промовисту геополітичну загрозу.

Інколи з вуст деяких польських науковців, які працювали в рамках західної думки, звучали досить амбіційні ідеї щодо майбутніх німецько-польських відносин. Професор антропології Кароль Стояновський висував теорію реслов'янизації Східної Німеччини, оскільки вважав східних німців германізованими слов'янами [3]. У роботі «Західнослов'янська держава» («Państwo zachodnio-słowiańskie») К. Стояновський наполягав на слушності утворення нового геополітичного суб'єкту у Європі – держави західних й південних слов'ян від Польщі до Болгарії. При цьому німецькомовні країни повинні бути чи поділені між слов'янами (Австрія – між словаками й словенцями), чи зменшені територіально (Німеччина повинна обмежуватись лише західними теренами). Іноетнічні країни не німецького походження (Угорщина та Румунія) повинні бути інкорпоровані у державу західно-південних слов'ян під духовним й політичним керівництвом Варшави. Пануючою релігією повинно було стати католицизм. Православних сербів, болгар та румун, а також босняків-мусульман треба м'яко, без зайвого тиску повернути до католицизму.

Окремо К. Стояновський зупинився на політичній долі лужицьких сербів, які на той час майже 1500 років були позбавлені власної державності німецькою короною. Асиміляційні процеси серед лужичан набули вже лавиноподібний характер й їх опір німецькому домінуванню у культурному житті ставав слабкішим з кожним роком. К. Стояновський відстоював думку, що Нижня та Верхня Лужиця (східнонімецькі землі Бранденбург і Саксонія), як території споконвічного проживання лужицького народу, повинні бути об'єднані у єдину державу, яка б згодом увійшла у склад конфедеративної держави західних й південних слов'ян. Повстання лужицької держави, по К. Стояновському, було б ефективним способом протидії німецькому експансіонізму на схід від Одери. Ідеї К. Стояновського щодо лужичан були відображенням історичної, а не політичної правди. Оскільки лужичани до Середньовіччя займали велику площу сучасної Німеччини, й були засновниками багатьох відомих німецьких міст (Ліпск – Лейпциг, Цвіков – Цвіккау, Бранібор – Бранденбург тощо), історично вони були корінним населенням східної Німеччини, й саме з опорою на лужицьку культуру й мову мав бути реалізованим процес реслов'янизації Німеччини. Іншим полюсом німецького слов'янства повинно було стати відтворена держава полабських слов'ян, яка б мала спільні кордони з Данією, Польщею, Лужицею та Німеччиною, й мала вихід до Балтійського й Північного моря. Через союзню полабську державу Варшава б так само набула вихід до Північного моря й Скандинавії. Проблема була відсутність самих полабських слов'ян, які були германізовані багато сторіч тому. Як історик й антрополог, К. Стояновський пропонував взяти за взірць євреїв й відроджений

іврит, й за такою моделлю відродити полабську мову. За цими теоріями вбачається спроба створити потужний, переважно слов'янський, західний буфер між Німеччиною та Польщею на кшталт східного антиросійського буферу у вигляді Прибалтики, України та Білорусі, та розгортання польської політики по вісі Північ-Південь, альтернативній вісі Схід-Захід, але у концепції К. Стояновського існування вісі Північ-Південь не виключало активної політики на вісі Схід-Захід.

Певним концептуальним базисом змісту польсько-лужицьких відносин були результати наукової діяльності польських історіографів й політичних публіцистів XIX сторіччя на ниві дослідництва лужицької історії, фольклору, традицій лужицької державності (Альфонс Парчевський, Вільгельм Богуславський, Юзеф Крашевський). Як підсумок, у 1936 році в Варшавському університеті з'явилося Товариство друзів серболужицького народу з трьома філіалами в інших областях Польщі. Повстала молодіжна організація «Пролуж» («Prołuż») з центральним представництвом у м. Познані. Основні напрямки діяльності: відстоювання прав серболужицького населення, донесення до міжнародного суспільства значення серболужицької проблематики, дослідження західного слов'янства й звертання уваги світової громади до німецької загрози.

Приблизно у той же час концепції, подібні до теорій К. Стояновського, тільки антипольського характеру, були популярні у Німеччині 1930-х років, коли німецькі інтелектуали піддавали сумніву слов'янське походження династії Пястів, відстоюючи твердження про її німецькі коріння. Започаткували цей політико-ідеологічний дискурс напередодні Першої світової війни німецькі історики Роберт Хольцман та Ламберт Шульте. Це мало послужити доказом споконвічної приналежності західної Польщі Берлінові.

Деякі представники західної думки вважали, що ситуативним союзником Польщі у її геополітичних змаганнях з Німеччиною може стати Росія (Владислав Гизберт-Студницький). Висувалися ідеї повної ліквідації німецького впливу в масштабах всієї Центрально-Східної Європи чи, як мінімум, територіальне обрізання німецької держави й витиснення німців вглиб етнічних німецьких земель, що призвело б до абсолютно нової економічної, військово-політичної організації Європи.

Через мозаїчність та ідеологічну барвистість польської політичної сцени концепції просування на захід замість сходу мали супротивників серед прибічників сполучення Познанського князівства (на той час – у складі Німеччини) з Галичиною (на той час – у складі Російської імперії) у єдиний організм польської державності. Через пошуки опори у Берліні представники цих інтелектуальних кіл уникали висування територіальних претензій Німеччини. Відстоюючи необхідність приєднання Познані до Польщі, залишали поза увагою питання Вармії, Мазур й Помор'я, тобто, стратегічно найважливіших теренів, через які лежав шлях до опанування басейну Балтики. На противагу ним представники західної думки висували тези, що Польща може існувати без доступу до Дніпра, але не зможе існувати у оточенні потужних країн без доступу до моря [4].

Стратегічні засади польської західної думки залишалися на стадії інтелектуального теоретизування до початку Другої світової війни, коли польський уряд притримувався політики «обличчям до Німеччини». У той час значно більшою увагою офіційної Варшави користувалися концепції польсько-німецького співробітництва, на кшталт співробітництва (Arbeitsgemeinschaft) авторства Владислава Гизберт-Студницького, який поволі концептуально збагачував висунуту їм ще у 1910 році ідею відбудови польської державності з опорою на центральні країни, тобто, Німеччину й Австро-Угорщину [5]. З початком зближення Варшави й Берліну у 1930-х рр. активно висловлювався за спільний польсько-німецький наступ на СРСР. На думку В. Гизберт-Студницького, географічне розташування

Польщі неминуче призводить до необхідності розвитку збалансованих польсько-німецьких відносин, оскільки і для Польщі, і для Німеччини головним опонентом виступає Росія (СРСР). Берлін мав грати провідну роль у цій геополітичній конструкції, Варшава – допоміжну. Виходячи з цього, Берлін мав контролювати усю Центральну Європу. Варшава – усю Європу Східну. Геополітична логіка В. Гизберт-Студницького передбачала приєднання Польщі до створення т.зв. Середньої Європи (Mitteleuropa) у її не географічному, а політико-ідеологічному сенсі. Сама концепція Середньої Європи з'явилася на світ під час Першої світової війни завдяки німецькому суспільно-політичному діячеві Фрідріху Науманну й передбачала домінування Берліну над простором всієї Центрально-Східної Європи, витиснення Росії вглиб материкової Євразії й створення стримуючого санітарного кордону у складі максимально германізованих й де-юре незалежних Польщі, України, Білорусії, Литви, Латвії, тощо. Хоча за матрицю офіційної політики Варшави ідеї В. Гизберт-Студницького взяті не були, вони перекликалися з деякими зовнішньополітичними кроками польського уряду.

Сталі науково-аналітичні осередки західної польської думки повстали наприкінці 1940-х років, а її інтелектуальним центром став Західний інститут, заснований у 1944 році у Познані професором Зигмунтом Войцеховським, який піддав нюансованому аналізу еволюцію західної польської думки й історію утворення західних кордонів Польщі [6]. За З. Войцеховським, перенесення центру тяжіння польської зовнішньої політики з заходу на схід трапилося через згасання роду П'ястів й доступ до вищих політичних верств мало-польської шляхти Казимира Великого (1333-1370). Між цими двома осередками польської державності – Великопольщею й Малопольщею – велася ідеологічна суперечка на рівні геополітичних смислів й політичного символізму.

Структурні зміни у науковій течії західної думки сталися у 1949 році з повстанням Німецької Демократичної Республіки (НДР) – союзної соціалістичній Польщі держави. Відтоді західна думка йшла двома шляхами: «східнонімецьким» й «західнонімецьким». Саме останній був повноважним інтелектуальним нащадком довоєнної західної думки, оскільки Західна Німеччина ототожнювалася з німецьким ревізіонізмом, як геополітичним інструментарієм англосаксонського експансіонізму на терені Європи [7]. НДР відігравала роль санітарного кордону між Польщею й Західною Німеччиною – перший в історії десятирічних польсько-німецьких геополітичних змагань.

Висновки:

В результаті дослідження автор дійшов наступних висновків:

Треба зауважити, що ідеологічним підмур'ям західної польської думки не є культурно-цивілізаційне протиставлення Польщі Заходowi, як це має місце у «східній» проблематиці, де терени за східними кордонами католицької Польщі сприймаються на політичному, культурному та релігійному рівні як варварські й язичницькі землі, до яких у Польщі є власна цивілізаційна місія прилучання їх до лона католицької церкви. Протистояння на лінії Польща-Німеччина мала суто геополітичний вимір. Через це польська західна думка майже позбавлена яскравих асоціативних якорів. Якщо хронологічно останнім символом ягеллонської ідеї стала польсько-більшовицька війна 1920 року, то для західної думки – сілезькі повстання 1919, 1920, 1921 років. Але ці повстання мали регіональний характер, не створили власного літературного нурту й не вплинули суттєво на карбування польської національної свідомості. Таким чином, історичні події на західних кордонах Польщі залишаються у багатьох випадках поза національним героїчним епосом, або, мають суто провінційне трактування. Виключення становлять битва під Грюнвальдом 1410 року та

події Другої світової війни. Але фактично тільки Грюнвальдську битву можна вважати за символ суто польсько-німецького протистояння, оскільки Друга світова війна лише розпочалася на західних кордонах Польщі, але потім охопила усю країну й перетворилася на знак незламності всього польського народу – від заходу до сходу Польщі.

Прилучення Варшави до європейської спільноти, членство в Північноатлантичному альянсі й інших євроінтеграційних структурах також у значній мірі зняло з порядку денного актуальність ідеї просування польського культурно-політичного впливу за Одер. Однак посилення польської присутності у Сілезії та Кашубії залишається необхідним, оскільки в цих регіонах відмічається зріст німецьких впливів, які призводять до етнічної переорієнтації місцевих мешканців. Якщо у разі з Кашубією такі прояви не носять масового характеру, у Сілезії мешкає 67,8% усіх громадян Польщі, яким притаманна непольська самосвідомість, в т.ч. 92% усіх німців Польщі. Однак цю проблему польський уряд повинен вирішувати не стільки геополітичними, скільки культурними методами.

Список використаних джерел

1. Surmacz R. Mentalnie Polacy na Ziemiach Zachodnich znaleźli się na bardzo niewygodnym gruncie / Ryszard Surmacz // режим доступу: <http://wpolityce.pl/artykuly/17223-polska-mysl-zachodnia-mentalnie-polacy-na-ziemiach-zachodnich-znalezli-sie-na-bardzo-niewygodnym-gruncie> // Konferencja naukowa «Myśl zachodnia: twórcy-koncepcje-realizacja do 1989 r.»Polska myśl zachodnia» 21-22.10.2011 [вид з екрану].
2. Popławski J. Stosunek prawno-polityczny Królestwa Polskiego do Rosji / Jan Popławski // Rozdział pracy zbiorowej Dziesięciolecie Przeglądu Wszechpolskiego Kraków 1905 // режим доступу: <http://www.polskietradycje.pl/article.php?artykul=160> [вид з екрану].
3. Szczerek Z. Jak polski antropolog chciał sławizować Niemcy / Ziemowit Szczerek // режим доступу: <http://www.ahistoria.pl/index.php/2011/05/o-tym-jak-polski-antropolog-chcial-slawizowac-niemcy-i-za-odra-tworzyc-dwa-panstwa-slowianskie/> [вид з екрану].
4. Grabski S. Uwagi o bieżącej historycznej chwili polski / Stanisław Grabski.- Warszawa: Nakł. KsięgarniPerzyński, Niklewicz i S-ka, 1922, – 160 с.
5. Dmowski R. Niemcy, Rosja i kwestia polska / Roman Dmowski .-Częstochowa: Antoni Gmachowski i S-ka, Spółka wydawnicza, 1938, – 99 с.
6. Wojciechowski Z. Polska – Niemcy. Dziesięć wieków zmagania / Zygmunt Wojciechowski. – Poznań: Wydawnictwo Instytutu Zachodniego, 1945, – 267 с.
7. Motas M. Profesor Ziem Odzyskanych / Maciej Motas // «Myśl.pl» numer 13, 2009 // режим доступу: http://mysl.pl/?m=6&art_id=1387&more=more [вид з екрану].

СУЧАСНА СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Хонин В.Н.*

СТАДИИ РОСТА АНТРОПОСФЕРЫ ЗЕМЛИ И РАЗВИТИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ АНТРОПОГЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

*Статья посвящена влиянию механизмов генетической эволюции антропо-
поса на формирование и выполнение базовой задачи международных антро-
погенных отношений – способствовать жизнеутверждению Человечества
на основе обеспечения непрекращающегося межпопуляционного процесса
транскомбинации генетических расстояний, необходимых для сохранения де-
мографического равновесия антропо- в процессе биотического круговорота
на Земле.*

Ключевые слова: антропос, фундаментальные пространства состояний
генофонд, генетическое разнообразие миграции, демографическое равнове-
сие, международные антропогенные отношения, международные отношения,
межэтнические отношения, постчеловек, ноосфера.

*Стаття присвячена впливу механізмів генетичної еволюції антропо-
поса на формування та виконання базового завдання міжнародних антропогенних від-
носин – сприяти жизнеутверждению Людства на основі забезпечення безпе-
рервного між популяційного процесу транскомбінації генетичних відстаней,
необхідних для збереження демографічної рівноваги антропо- у процесі біо-
тичного кругообігу на Землі.*

Ключові слова: антропос, фундаментальні простору станів, генофонд, ге-
нетична різноманітність, міграції, демографічна рівновага, міжнародні антро-
погенні відносини, міжнародні відносини, міжетнічні відносини, постлюдина,
ноосфера.

*The article assesses the impact of the mechanisms of genetic evolution
Antropous on the formation and execution of the basic problems of international re-
lations – to promote life-affirmation of humanity on the basis of ensuring the ongo-
ing process trans combination inter population genetic distances required to
preserve the demographic balance in the process of Anthropous biotic cycle on
Earth.*

Key words: anthropous, the fundamental state-space, attractor, evolution op-
erator, gene pool, , migration, demographic balance, international anthropogenic re-
lations, international relations, ethnic relations, posthomo, noosphere.

---

* кандидат юридических наук, профессор кафедры международного права Института международных отношений
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

«Такая биотемпоральная шкала, точнее, периодизация эволюции Живой Земли, должна быть столь же естественной, как этапы жизни каждого человека: зачатие – утробный период – роды – младенчество – встал на ноги – заговорил и.т.д. И каждый этап темпоральной периодизации с четкими его рубежами нужно называть своим именем».

В.А.Зубаков

Рассматривая будущее через призму эволюции антропоса необходимо остановиться на некоторых факторах агрегатного состояния Человечества, находящегося в начале XXI века. «В процессе прогрессивной эволюции, – считал Дж. Хаксли, – отбор действует в сторону улучшения организации. Главным результатом эволюции было появление человека. С возникновением человека большая биологическая эволюция перерастает в психосоциальную. Эволюционная теория входит в число наук, изучающих становление и развитие человеческого общества. Она создает фундамент для понимания природы человека и его будущего» [1].

Здесь следует специально подчеркнуть, что для современной эпохи жизнеутверждения Человечества на эволюцию международных антропогенных отношений в целом оказывает влияние особый ряд движущих сил антропогенеза. И для форматирования значимых условий их воздействий на основные эволюционные механизмы антропоса одни из них позиционируются как внешние, в то же время как другие являются как бы внутренними для них.

К внешним можно отнести:

- высокую, по сравнению с прошлыми веками, динамику изменений факторов среды;
- стремительный технологический прогресс, порождающий антропогенный экоцид – регрессивную трансформацию антропосом органичного для нашей планеты биотического круговорота и разрушение ее ранее достаточно устойчивой экосистемы¹;
- все углубляющееся расслоение социумов;
- матричное разделение Человечества;
- прагматизм транснациональных корпораций;
- эгоизм наций;
- глобализационные процессы, размывающие границы государств;
- столкновение цивилизационных потоков эволюции Человечества.

«Наиболее глубокая причина, – пишет М.Г. Делягин, – скорее всего, – приближение растущей антропогенной нагрузки на биосферу к некоему критическому уровню, вызвавшее стихийную корректировку [не на собственном уровне, но на уровне всего планетарного организма Земли] характера развития человечества» [3].

Серьезные изменения, произошедшие за прошлое столетие в экосфере планеты, такие как:

---

¹ «За кажущимися малыми значениями темпа изменения характеристик кроется взрывное в историческом масштабе времени разрушение биосферы. Нынешние темпы возмущения непосильны для биосферы. Человечеству предстоит трудная задача остановить этот опасный процесс разрушения биосферы. Она может быть разрешена лишь при переходе к принципиально новому управляемому мироустройству» [2].

- изменение климата, вызванное глобальным потеплением;
- истощение азотного слоя;
- опустынивание территорий;
- сведение лесов;
- увеличение площади деградированной почвы;
- геохимическое загрязнение воздуха, воды, почв и т.п.²;
- все увеличивающийся ряд тектонических и техногенных катастроф; серьезно ужесточили абиотические факторы, определяющие условия выживания Человечества и привели его вплотную к глобальному экологическому кризису.

Изменились и биотические факторы, действие которых сказалось и на значимом уменьшении биоразнообразия. При этом именно деятельность человека является первопричиной не только количественно уменьшения, но и вымирания целого ряда видов живых существ. При этом произошло и геохимическое отравление биоты. Соответственно, это сказалось и на уменьшении объема продуктов питания. А практически бесконтрольное применение методов производства генномодифицированных продуктов уже не только растениеводства, а и животноводства; непомерное воздействие на биосферу техногенных процессов прибавили нагрузку на эволюционные механизмы антропо́са. К этому еще надо добавить и более чем ускоренную динамику увеличения численности населения на планете, подошедшее к антропогенному пределу, которое может выдержать Земля³.

Следует учитывать также неблагоприятные антропогенные условия, кроме техногенных и биологических, включающие в себя и системное множество социально-антропологических факторов и процессов, в том числе:

- ускоренное старение европеоидной части антропо́са;
- деградации и физического вырождение аборигенного населения многих стран;
- «демографические взрывы» в Юго-Восточной Азии, на Ближнем и Дальнем Востоке;
- экспоненциальный рост социально-экономической дифференциации в социумах и между ними;
- тенденции критичного углубления асоциализации и т.д.⁴

Эти и многие другие социальные, экономические и политические факторы роста антропо́са, также определяют тенденции развития не только собственно антропо́са, но и мира Земли в целом, и не могут не сказаться на выживании Человечества, на его дальнейшем жизнеутверждении.

---

² «По мнению некоторых исследователей [Данилов-Данильян В.И., Лосев К.С. Экологический вызов и устойчивое развитие. — М., 2000.], все четыре вида возобновляемых природных ресурсов — почвы, пресная вода, биота и воздух — уже перешли в состояние невозобновляемых. С этим можно согласиться примерно на 90%. Вместе с тем опасность этим не ограничивается. Огромную угрозу представляют еще три параметра ТЭК: психо-информационный шок [стрессовый невроз] человечества; технологическая возможность его самоуничтожения; эндоэкологическое отравление межклеточной среды эукариот и лавинная мутация их геномов» [4].

³ В соответствии с «биосферной моделью» расчета В.Г.Горшкова максимально допустимая плотность населения Земли — 0.9 млрд. чел, а в соответствии «ресурсной моделью» Д.Х. и Д.Л. Медоузов — 7.7 млрд. чел.

⁴ «Наличествуют пока еще не сводимые вместе, но явно работающие на одном поле [в разных углах, но с одним результатом] две встречные тенденции асоциализации: асоциализация в развитых странах на почве гедонизма и асоциализация в бедных странах на почве голода и неспособности даже к простому физическому выживанию» [5].

Не до конца понятна также и тенденция техно-биотического вмешательства самого человека в генетическую эволюцию антропо́са. И если моральный выбор за применение в медицине генной терапии, в том числе выращивания, а точнее клонирования органов, может быть с позиции Человечества оценен как позитивный, то в случае собственно клонирования людей, а перед этим выбором стоит человеческое общество, явно они – человек и Человечество пока еще не доросли.

И дело не в технологии проведения этих революционных изменений в генофонде популяций, а в моральном праве человека на вмешательство в «дело Бога» – в генетическую эволюцию антропо́са.

Ассортативные предпочтения у представителей высших, по уровню социальной стратификации, вертикальных субпопуляций и имеющиеся у них материальные возможности обращения к услугам генной инженерии, сформируют параметры «биотической» ассортативности при выборе уже не только пар для скрещивания, но и генотипических признаков новых поколений. Если масштабы подобных действий будут значимо объемны и бесконтрольны, то это неизбежно подтолкнет антропо́генез, а с ним и бытие Человечества, к фазовому переходу, а, международные антропо́генные отношения, обслуживающие эти процессы, к переходу из одного уровня фундаментального состояния в другой⁵.

При этом, на исполнение естественных функций международных антропо́генных отношений угнетающее влияние оказывают бытующее в техногенном обществе современности идеи и политика антропо́центризма⁶, которые определяют исключительный статус антропо́са в биотическом круговороте. Рассматривая природную среду, экосферу и биосферу лишь как источник ресурсов, антропо́центризм ориентирует человеческое общество исключительно на потребление, и, не оставляя место да и время Человечеству на существование в органичной для него природной среде, вместе с тем подталкивает антропо́с к критичной для него линии эволюции – техногенному перерождению.

Постулируя, что международные антропо́генные отношения как непрерывный по времени жизни Человечества, матрично-фрактальный⁷ по форматам реализации, функциональный по назначению, процесс обеспечения эволюции антропо́са, следует прийти к заключению, что все условия и закономерности жизни Человечества определяют и закономерности функционирования и фундаментальные пространства бытия не только этого пласта, но и всей системы международных отношений.

«Но оказалось, – согласно метафоре Кирилла Ефремова, – что океан человечества – это не сумма ручьёв: в нём нет русел, есть только берега и течения. В генетическом плане

⁵ «Эволюция человечества, – считает В.В.Вельков, – идет по трем расходящимся направлениям: – популяции стран третьего мира эволюционируют в основном за счет естественного отбора, направленного на повышение жизнеспособности в неблагоприятных экономических условиях. – Страны с распространенной практикой полигамии – за счет полового отбора, направленного на повышение способности к доминированию. – Промышленные страны – за счет ассортативности браков, социальной мобильности и концентрации человеческих ресурсов планеты, направленных на повышение интеллектуальности» [6].

⁶ В настоящее время антропо́центризм начинает рассматриваться как негативная форма мировоззрения. По словам М. В. Гусева [Московский университет, биофак], антропо́центризм продолжает представлять одну из разновидностей дискриминационных воззрений людей, не отвечающих требованиям истинной этики. Если наиболее низкому нравственному и духовному уровню человечества отвечала такая позиция, как эгоцентризм, близко к которой стоят расизм, национализм, то антропо́центризм недалеко отстоит от этих воззрений – считая правомерным удовлетворять только интересы человека и делать это за счет других биологических видов [7].

⁷ «Фрактал можно понимать как отделенный, гипостазированный у той или иной психической функции фрагмент природной, культурной, социальной и пр. среды, которая играет роль константы смыслопродукции общества или индивида, – пишет Ю.В.Романенко, – фрактал – это матрица определенного множества архетипов, их комбинаторная схема» [8].

человеческий вид – континуум, где между расами нет чётких границ. Границ нет, но континуум неоднороден, в нём наблюдаются «сгущения родства»: популяции, типы, расы, стволы» [9].

Прежде всего следует выделить факторы роста антропосферы Земли, составляющие не только контент проблемы в целом, но и собственно функциональную определенность международных антропогенных отношений.

Но пока ясно лишь одно, что в каждый темпорально⁸ определенный период жизнеутверждения Человечества международные антропогенные отношения должны наиболее целесообразным путем обеспечивать непрерывающуюся эволюцию антропоса, выполняющая свою суть биосоциальную функцию.

Соответственно в каждом таком периоде, значимом для эволюции антропоса, и масштабы и векторность этих отношений трансформируются в своей, в некотором формате явно необозначенной, но в то же время, как правило, социально прикрытой, активности. Поскольку на первый план всегда выступают иные – социально определенные цели, определяющие пути взаимодействий относительно обособленных частей Человечества.

Это тем более важно понимать, потому как жизнеутверждение Человечества это не только и не столько стремление популяций и этносов утвердить на просторах Земли свою самоиндентичность и социумную определенность, это не только история борьбы отдельных социальных организмов, существующих в структурно-организованных форматах племен или государств, за «жизненное пространство» и «статусное возвышение» над другими, это не только «столкновение цивилизаций», но это всегда и синергетические потоки биогенетической эволюции антропоса. И так же всегда за всеми явно и предметно обозначенными социальными целями кроется достаточно глубоко скрытая от глаз биогенетическая необходимость выживания антропоса в изменяющейся экологической среде как отдельных биогеоценозов, так биосферы Земли в целом.

Представляется поэтому, что во многом определяющим суть международных антропогенных отношений и первым из значимых факторов роста в процессе жизнеутверждения Человечества является собственно биотический статус человека, да и всего антропоса, в структуре организма Земли.

Далее в матрицу фундаментальных состояний международных антропогенных отношений следует ввести уровень и форматы взаимодействия антропоса и биосферы, а затем и экосферы, нашей планеты.

И в этом плане значимым является уже не только численный состав антропоса, естественно отличающийся в разных биотемпоральных периодах жизни Человечества, но и соотношение его суммарного множества с остальной биотой Земли, что, соответственно, определяет и место антропоса в биотическом круговороте.

В.А.Зубаков постулирует, – «Как жизнь человека мы делим критическими рубежами [родился, встал на ноги заговорил и т.д.] на возрастные этапы [утробное развитие, младенчество, юность и т.д.], так, очевидно, и жизнь биосферы мы должны разделять «критическими рубежами саморазвития» [КРС] на возрастные – темпоральные, по И.Пригожину, – «этапы гомеостазисной организованности» [ЭГО] Такие КРС и ЭГО нужны для осмысления закономерностей эволюции. ... Последовательность биотемпозапов – это, по сути, геоонтогенез живой планеты Земля [гайи, по Дж. Лавлоку; аутопоззиса, по У. Матуране». Биотемпопериодизации истории нашей живой планеты Земля. Этот

⁸ Темпор – совокупность констант, определяющих как субстрат явления, так и сущностные обстоятельства жизни его базового процесса; практически сфокусированная структурная суть этого процесса, пределы осуществления которого фиксируются значимыми показателями изменений состояний его субъектов и ситуативных условий среды их жизнедеятельности.

момент – 1,42 млн. лет назад – датируется КАг методом по находкам первых очагов, т. е. длительно поддерживаемых костров. Именно с этого момента В.И. Вернадский, Э. Леруа и П. Тейяр де Шарден начинали историю ноосферы» [10].

Без сомнения значимым в матрице, организуемой на основе подобного совокупного критерия, будет оценка функциональной определенности, параметров и методов осуществления собственно антропогенных отношений в выделенные биотемпоральные периоды жизни Человечества.

Итак, в системе глобального гомеостаза, в котором пребывала наша планета тогда, когда в биотическом круговороте Земли человек прямоходящий – *Homo erectus*, закрепился уже в новом биотическом статусе – *Homo habilis* – человек умелый, антропос представлял всего незначительную часть биоты⁹. Этот биотемпоральный период для жизнеутверждения Человечества можно определить как процесс «биогенеза человека» – собственно начало «антропогенеза».

Органическое участие человека в системе отдельных биогеоценозов предопределило соответственно в меру значимое и также органическое влияние его очаговых популяций на экосферу биогеоценозов, поскольку предельно ограниченный численный состав антропоса и пространственная разнесенность популяционных очагов жизнеутверждения, определенная его ролью консумента второго порядка, не позволяла ему значимо влиять на процессы биотического круговорота на нашей планете.

Форматирование и утверждение отдельных линий развития генофондов популяций антропоса приводило к достаточно разветвленному разнообразию генотипических и связанных с ними фенотипических признаков. И основная задача антропогенных отношений, спорадически осуществляющихся между популяциями, заключалась в том, чтобы дать закрепиться этим, уходящим в разнообразие, очаговым линиям развития генофондов, обеспечивая тем самым не только необходимую трансккомбинацию генетических расстояний, но и оптимальные адаптационные условия для отдельных популяций и, соответственно, повышая возможности выживания Человечества. Принцип «такой как я – не такой как я» становился доминантным в этих отношениях.

На следующем биотемпоральном периоде жизнеутверждения Человечества, который связан, кроме биогенеза, уже и с начальной фазой «социогенеза» – его «психогенезом», биотический статус человека и всего антропоса, определен эволюцией человека в вид – *Homo sapiens* – человек разумный, который сохранил антропос как вполне органическую часть биоты. Но при этом, динамический рост численности антропоса, способствовал постепенно формированию его роли активно прогрессирующего взаимодействия с биосферой, когда появление орудий труда позволило популяциям людей изменять суть и формы процессов биотического круговорота в отдельных биогеоценозах. Пребывая в роли консументов второго порядка, люди, все еще оставаясь на основе анимистского подхода к миру и находясь в гомеостазе с биогеоценозами планеты, уже начали стимулировать рост отдельных видов продуцентов и консументов первого рода, соответственно, снижая жизненные возможности для других видов живых существ. Тем самым антропос, нарушая

---

⁹ «По гипотезе сексуальной революции, – развиваемой В.А.Зубаковым, – человек возник в результате одномоментального внешнего толчка – мутации у одной из самок стада австралопитеков, обитавшего в пределах Восточноафриканского грабена, имеющего высокий уровень радиоактивности. В результате этой мутации появилась самка с постоянным эструсом [половым желанием], т.е. первая женщина – «Ева». Это стадо моментально получило огромные преимущества перед соседними – отношения биологического доминирования, характерные для всех животных, у потомков Евы стали быстро замещаться социальными» [11].

органический состав биотического круговорота, в известной степени трансформационно воздействовал как на его процессы в биогеоценозах, так и на их экосферу в целом.

На основе относительно обособленных популяций начинают формироваться достаточно устойчивые социумы, не только объединяющие людей имеющих антропологическое сходство, но и закрепляющие приобретенные навыки труда, обычаи жизнеутверждения, особенности панмиксий. Международные антропогенные отношения, изначально формируясь в соответствии с принципом «свой – чужой», как отношения между отдельными социумами, на этом биотемпоральном периоде жизнеутверждения Человечества своей доминантной миссией имеют поддержание полилинейной эволюции антропо́са, осуществляющейся на основе взаимопроникновения генетических аллелей в процессе обмена генофондами между ближайшими по пространственным пределам бытия перемешивающимися слоями антропо́са.

Далее, в динамике социогенеза Человечества происходит заметное выделение процессов этногенеза, когда в течении нового биотемпорального периода его жизнеутверждения совершается изменение биотического статуса человека, стремящегося на основе принципа «свой – чужой» не только подтвердить исключительность фенотипических, а следовательно и генотипических, признаков своего этноса, но и уже способного на основе неких абстрактных форм мышления, к созданию информационных моделей обосновывающих эту исключительность. Статус человека определяется уже как *Homo sapiens sapiens* – человек разумный разумный. «Теперь психогенез ступеньвается, – писал П.Т.де Шарден, – он сменяется и поглощается более высокой функцией – вначале зарождением, затем последующим развитием духа – ноогенезом. Когда в живом существе инстинкт впервые увидел себя в собственном зеркале, весь мир поднялся на одну ступень» [12].

Позиция антропо́са в составе биоты Земли в этот биотемпоральный период явно прослеживается как природопокорительная по контенту и активно расширяющаяся по динамике роста. Значительное увеличение численного состава антропо́са сопровождается и его все более усиливающимся трансформационным воздействием как на состав биоты Земли, так и на пропорции замещения видов. Преобразующее участие в экологии биогеоценозов на основе в меру активного технологического прогресса привело не только к изменению в процессах биотического круговорота в них, но уже и к раздражающему влиянию антропо́са на биосферу и на экосферу некоторых биогеоценозов планеты.

Формализация социальной обособленности отдельных социумов в виде родов, племен, а затем и государств приводит не только к значительному расширению объема международных антропогенных отношений, но и дополняет их предметный контент взаимоотношениями этносов и рас.

Многолинейный обмен генофондами популяций, составляющих основы социальных организмов разных стран, на этом биотемпоральном периоде усложняют действие принципа «свой – чужой» и уже коррелируются с приоритетами социально-идеологического и политико-экономического характера, которые препятствуют или, напротив, способствуют расширению потоков генов, осуществляющихся через посредство международных антропогенных отношений. Человечество приближается к оптимально допустимому пределу своего участия в естественно согласованном биотическом круговороте на планете. Численный состав антропо́са в это время составляет, по исчислению антропологов, – 1 млрд. – «золотой миллиард».

Вот мы и подошли к биотемпоральному периоду «техногенеза», когда на процессы социогенеза уже наслаиваются доминантные последствия процессов, которые наблюдаются и в настоящий момент жизнеутверждения Человечества. Биотический статус человека

этого периода – Homo technologies – человек технологический, определен тем, что стремительный прогресс внедрения технологий приводит к подавляющему и разрушительному воздействию антропо́са на биосферу. Эти процессы, соответственно, определяют не только его место, как не сопоставимое с ранее органическим составом биоты планеты, но и характеризует ускоренную динамику его угнетающего влияния и на биотический круговорот в отдельных биогеоценозах, и на экосферу всей Земли.

Международные антропогенные отношения этого, ставшего уже классическим по подтверждению доминантного принципа «свой – чужой», биотемпорального периода жизнеутверждения Человечества были ориентированы не столько на закрепление расово-антропологического состава генофондов наций в границах защищаемых территориальным верховенством государств, сколько на продуктивный обмен между ними. Это был период как формирования фенотипических и ментально-психологических признаков наций, так и период множественного проявления перемешивающихся слоев, когда антропо́с через посредство по возможности контролируемых государствами миграций, совмещал мультилинейные потоки генов в множественных попытках эффективно адаптироваться к многоформатным биогеоценозам и к достаточно динамически изменяющейся экосфере планеты.

Но далее, господствующая идеология «антропоцентризма», с учетом стремительных темпов техногенеза, постепенно подвела Человечество и планету его жизнеутверждения к глобальному экологическому кризису. Активные процессы замещения в составе биоты, бесконтрольная трансформация природной среды, совпадающая и совмещающаяся с природными катастрофами, приводит к разрушающей трансформации жизни на планете.

«Вместо того, чтобы медленно и мучительно менять себя, неосознанно приспособливаясь ко все новым внешним требованиям природы, пишет М.Г.Делягин, – человек начал относительно быстро менять саму эту природу, приспособливая ее к своим потребностям все более мощными орудиями труда. ... По мере совершенствования орудий труда биологическая эволюция человека ускорялась и ускоряется по сравнению с неразумной частью живого мира. Ведь активное применение орудий труда влияет на самого человека – как прямо, так и через влияние на него природы, измененной им же самим» [13].

И хотя стало очевидно, что необходимы новые мировоззренческие приоритеты, которые бы не противопоставляли человека природе, а оптимизировали его бесконтрольный рост и угрожающий катастрофой переко́с в общем биотическом круговороте на нашей планете, Человечество пока идет по другому пути – не только пытаясь в бесконтрольном терзании реорганизовать биосферу и экосферу планеты, но и стремится преобразовать уже самое себя.

Биотический статус человека постепенно приобретает образ Homo biotechnologies – человек биотехнологический, когда от масштабных экспериментов над продуцентами и консументами первого рода человек перешел к биотехнологическому изменению собственного генотипа и, соответственно, переформатированию генофонда всего Человечества.

Этот переживаемый нами сейчас первый этап нового биотемпорального периода жизнеутверждения Человечества имеет типологические особенности «биотехногенеза», когда генная хирургия, клонирование и другие достижения генной инженерии не только становятся объективной реальностью, но и обыденной формой рукотворной генетической эволюции.

Потоки генов, хотя иногда и при достаточно эффективных попытках государств сдерживать и корректировать миграционные движения, расширяют степень связанности гено-

фондов отдельных доминантных этносоциальных групп. Но при этом, некоторые из этих групп проявляют высочайшую репродуктивную динамику, в то время как другие показывают устойчивую тенденцию к регрессу.

Находящийся уже в прогрессирующем состоянии этногенный перекоп угрожающе воздействует на биоту планеты, меняя ее конфигурацию из-за резкого изменения природопользовательных условий. Численный состав антропоа практически подошел к порогу допустимого для экосистемы Земли, за которым все более явно просматривается глобальная экологическая катастрофа¹⁰.

Международные антропогенные отношения резко активизировались, смешивая генетические аллели множества ранее далеко отстоящих или относительно закрытых генофондов, но при этом явно прослеживается генетическая экспансия более агрессивных и адаптивных генотипов.

Мир антропоа качается на пике, или даже на череде пиков – некоем горном хребте, по одну сторону которого – все ускоряющиеся потоки доминантных монотипов, по другую пока еще скромные ручейки рукотворной генетической эволюции. Затем будут предприняты попытки искусственно сохранить ранее актуальные генотипические модели антропоа и ввести их в спокойные озера генетического благосостояния и продленного жизненного цикла [этакого нового «золотого миллиарда»], с зеркальной поверхности которых так удобно будет смотреть, как в небытие низвергаются миллиарды жизней неподготовленных эволюционно и необеспеченных продуктами выживания людей, оставляя на нижних уровнях благосостояния лишь небольшую часть тех, кто нужен для репродукции органов или новой жизни и для обеспечения тех, кто оказался способен сохранить себя в тихой гавани рукотворного генофонда и расчетных панмиксий.

Следует учитывать при этом, что ставший уже классическим принцип «свой – чужой» в современной интерпретации приобрел множественные, явно отличающиеся друг от друга, жизненные прочтения. В некоторых этносоциальных группах, все еще сдерживаемых границами государств, эта проблема мирно решается в мягкой пропорции вхождения в единый социально-экономический цикл. В других же напротив, постепенно прослеживается далее все более резкие диспропорции сосуществования разных генотипических линий, практически не воспринимающих взаимные генетические потоки и отстаивающие свою исключительность.

«Развиваемая на основе идей В.И. Вернадского историко-экологическая модель эволюции Земли и Вселенной как «живой материи» приводит к следующим выводам: – возникновение жизни и разума в пределах Солнечной системы не было случайным; – современный ГЭК [глобальный экологический кризис] является закономерным и неизбежным следствием направленной эволюции, идущей на протяжении всех 4 млрд. лет стихийно, по «рыночному» принципу, т. е. в соответствии с «сиюминутной» выгодой конкурирующих организмов, а в обществе – государств; – современный ГЭК по аналогии с периферийским представляет, образно говоря, кнут, которым эволюция побуждает рожденный на Земле Разум, перейти к космической экспансии. Таким образом, созданием ис-

¹ «Перелом в развитии человечества вызван, прежде всего, тем, что его технологические возможности и масштабы хозяйственной деятельности стали сопоставимы с глобальными процессами, происходящими в биосфере, а это означает, что при совершении ошибок в своих действиях человечество легко может нарушить сложившийся за многие миллионы лет глобальный гомеостаз, вызвать такое развитие событий, которое приведет к глобальной биологической катастрофе, по своим последствиям сопоставимой даже с крупными космогенными катастрофами. Исходом такого развития событий может стать гибель всего человечества или даже полное уничтожение всей жизни на Земле, сколь невероятно это не представлялось бы сегодня» [14].

кусственного интеллекта человечество завершает свою эволюционную миссию и на ход дальнейшей эволюции Разума в рамках космического пространства влиять уже не сможет» [15].

Международные антропогенные отношения, основная функциональная определенность которых нацелена на сохранение генетического разнообразия в антропосе и обеспечение транскомбинации генетических расстояний, все более осязательно воспринимают регламентирующие воздействия импульсов идущих из ноосферы Земли, формируемой, прежде всего, современным Человечеством.

И путь в будущее, и сама жизнь Человечества будут определяться не только его желанием сохранить себя в системе мироздания, но и его реальными на этом пути деяниями. Соответственно, международные антропогенные отношения, а том числе и в случае выхода Человечества в космос, должны будут выполнять свою основную функцию – сохранения динамику транскомбинаций генетических расстояний, обеспечивать обмен генофондами между социумно отдельными, уже возможно и постчеловеческими, популяциями. Но об этом уже в следующей статье.

Литература

1. Дж.Хаксли. Evolution: The Modern synthesis. – Цит. – <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
2. Федотов А.П. Глобалистика. Начала науки о современном мире. – М., 2002 – С. 70.
3. Делягин М. Драйв Человечества. – М., 2002 – С. 39.
4. Зубаков В.А. Аспекты экогеософской парадигмы. – <http://www.nbu.gov.ua>.
5. <http://islamecology.livejournal.com>.
6. Вельков В.В. Куда идет эволюция человечества? – <http://vivovoco.rsl.ru>.
7. См. <http://shpora.vtochke.com>.
8. Романенко Ю.В. Анализ социальных систем. – К., 2003. – С. 41, 196.
9. Ефремов К. Звёздные карты галактики «Человечество». – http://wsyachina.narod.ru/social_sciences/homo_galaxy.html.
10. Зубаков В.А. Итоги XX и перспективы XXI веков глазами геоэколога: ипостаси глобализации и императивы выживания. // История и современность № 2, 2006. – С. 103-153.
11. Зубаков В.А. О научной трактовке ноосферы как этапа эволюции. www.trinitas.ru.
12. Пьер Тейяр де Шарден. Феномен человека. – М., 1987 – С. 148.
13. Делягин М. Драйв Человечества. – М., 2002, – С. 39.
14. Светлов С.В. Биотехнология и проблемы эволюции. <http://evomag.narod.ru>.
15. Зубаков В.А. Аспекты экогеософской парадигмы. – <http://www.nbu.gov.ua>.

Дяченко В.І.*

ПРОБЛЕМИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОЗАХИСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРА У ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ

Supervision of the observance of laws state agencies prosecutors, and therefore it is related to external processes. Index – can affect the formation of the international community views on Ukraine. The fight against crimes and other offences in foreign economic activity is closely connected with the problem of economic security and sovereignty of Ukraine.

Правозахисна діяльність за дотриманням законів державними органами прокуратури пов'язана із зовнішніми процесами. Головне – може вплинути на формування міжнародного співтовариства переглядів на Україну. Боротьбі зі злочинами та іншими правопорушеннями у сфері зовнішньоекономічної діяльності тісно пов'язана з проблемою економічної безпеки та суверенітету України.

Надзор за соблюдением законов государственными органами прокуратуры, и, следовательно, это связано с внешними процессами. Главное – может повлиять на формирование международного сообщества просмотров на Украине. Борьбе с преступлениями и другими правонарушениями в области внешнеэкономической деятельности тесно связана с проблемой экономической безопасности и суверенитету Украины.

Економіка завжди була і є предметом злочинних посягань, адже саме звідси криміналітет переважно черпає кошти і засоби для свого існування. Тому діяльність прокуратури з питань боротьби з економічними злочинами, особливо у зовнішньоекономічній сфері є пріоритетним напрямком реалізації її наглядової функції. Але правозахисні функції прокурора у зовнішньоекономічній сфері повинні бути спрямовані, перш за все, на попередження порушень в цій сфері, на підвищення ролі контролюючих органів у забезпеченні належного виконання суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності чинного законодавства. Зовнішньоекономічна діяльність та її регулювання Законом України «Про економічну самостійність України» від 3 серпня 1990 р. встановлено, що Україна самостійно здійснює керівництво зовнішньоекономічною діяльністю, бере безпосередню участь у міжнародному поділі праці та розвиває економічне співробітництво з іншими державами на основі принципів заінтересованості, рівноправності і взаємної вигоди. Безпосереднє здійснення підприємствами зовнішньоекономічної діяльності регулюється державою в особі її органів, недержавних органів управління економікою (товарних, фондових, валютних бірж, торговельних палат, асоціацій, спілок та інших організацій координаційного типу), самих суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності на підставі відповідних

* кандидат юридичних наук, доцент кафедри представництва інтересів громадян і держави в суді та нагляду за дотриманням і застосуванням законів Національної академії прокуратури України

координаційних угод, що укладаються між ними. Регулювання зовнішньоекономічної діяльності здійснюється для забезпечення збалансованості економіки та рівноваги внутрішнього ринку України, стимулювання прогресивних структурних змін в економіці та створення найсприятливіших умов для залучення економіки нашої держави до системи світового поділу праці та наближення її до ринкових структур розвинених країн світу.

Державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності здійснюють Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Національний банк України, Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, Державна митна служба України відповідно до їхньої компетенції, визначеної ст. 9 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність», а також органи місцевого самоврядування, компетенція яких у галузі зовнішньоекономічної діяльності визначена ст. 10 зазначеного Закону та ст. 35 Закону України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 р.

Для визначення завдання прокуратури у частині захисту національних інтересів у зовнішньоекономічній сфері, слід визначитись із тим, як саме і через які правові механізми органи прокуратури можуть реально впливати на стан законності у зовнішньоекономічній сфері. Згідно чинного законодавства, а також Указів Президента, якими затверджені Положення про діяльність відповідних центральних органів влади, державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності та контроль за виконанням законів про зовнішньоекономічну діяльність здійснюють державні органи, передбачені законом. До них відносяться Національний банк України, Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, Державна митна служба, Антимонопольний комітет, Міжвідомча комісія з питань вступу України до Світової організації торгівлі, Державна фінансова інспекція України, Міністерство закордонних справ України, Державна служба статистики України та підпорядковані йому органи на місцях, Державна служба експортного контролю України. Як бачимо, у держави є вся повнота влади і можливість реально впливати на економічні відносини, контролювати їх внутрішньодержавно. Практика прокурорської діяльності у економічно розвинутих областях, таких як Київська, Донецька, Дніпропетровська і Одеська все ж таки вказує на суттєві прорахунки у діяльності контролюючих державних органів. Кожного року можна аналізувати скільки держава втрачає від правопорушень у зовнішньоекономічній сфері. Більшістю це пов'язано з великою кількістю порушень Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» та інших. За 2009 рік за фактами порушень зовнішньоекономічного законодавства прокуратурою України було розслідувано близько 260 кримінальних справ. За результатами яких саме матеріалів перевірок було порушено такі кримінальні справи, при написанні роботи встановити не вдалося. Разом з тим, відомо, що економічні процеси в Україні є різноманітними, з великим колом учасників, а зовнішньоекономічна діяльність взагалі виходить за межі держави. Як сказано у Законі, у зовнішньоекономічних відносинах завжди повинен фігурувати нерезидент, тобто іноземний суб'єкт господарювання. Через призму таких відносин, сьогодні прокурор може впливати на хід розвитку зовнішньої економіки держави.

Таким чином, виходячи з нормативно-правової бази, що регулює діяльність органів прокуратури, робимо висновок, що завданням прокуратури при захисті інтересів держави у зовнішньоекономічній сфері є:

1. Забезпечення правозахисної діяльності органів прокуратури за державними та недержавними органами, що здійснюють контроль за зовнішньоекономічною діяльністю;
2. Забезпечення правозахисної діяльності органів прокуратури безпосередньо за суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності, у випадках, коли самі контролюючі органи допустили помилку.

При цьому прокурору безпосередньо не потрібно зосереджувати свою увагу на суб'єктах господарювання. І законом передбачено, що прокурору слід втручатися у діяльність суб'єктів господарювання лише у виняткових випадках. Робимо висновок, що прокуратура може лише перевіряти як діє контролюючий орган. Як це робиться? У наказі Генерального прокурора України №3 ГН від 12.04.2011 р. вказується на те, що перевіряти потрібно саме контролюючі органи, а підконтрольні їм об'єкти лише у виняткових випадках. Тут мається на увазі, що прокурору слід використовувати метод зустрічної перевірки, який так часто використовується податковим та контрольно-ревізійним органами у своїй контролюючій практиці. Слід також розуміти, що це кардинально змінює саме розуміння прокурорського нагляду за зовнішньоекономічною діяльністю в сторону нагляду за державними органами, що здійснюють контроль за зовнішньоекономічною діяльністю. Первинним є правозахисна діяльність прокурора за такими органами, а випадку виникнення у прокурора підозри на зловживання такого органу чи його посадової особи – виникає вторинне – законна можливість перевірити його дії безпосередньо на підконтрольному йому об'єкті. І для реалізації таких намірів прокурора повністю достатньо прокурорських повноважень, виписаних у Законі України «Про прокуратуру». Разом з тим, слід зауважити, що з метою уникнення зловживань з боку органів прокуратури або неправильного розуміння поняття правозахисної діяльності органів прокуратури до Закону України «Про прокуратуру» доцільно було б включити таке положення: «при здійсненні своїх функцій прокуратура не повинна підміняти інші органи влади, які здійснюють державне управління, місцеве самоврядування і контроль». В свою чергу таке положення розуміти як заборону використовувати повноваження контролюючого органу, а використовувати лише прокурорські і в жодному випадку не робити його роботу за нього.

Така негативна практика прокурорів породжує розмови, які ставлять під сумнів правильності існування у прокуратури повноважень для здійснення правозахисної функції за додержанням та правильним виконанням законів органами державної влади, місцевого самоврядування та їх службовими особами. І автор таких сумнівів буде мати рацію у випадку дійсної підміни прокуратурою державних органів контролю, в тому числі контролюючих зовнішньоекономічну діяльність. Вирішенням такої проблеми може бути внесення до галузевого наказу Генерального прокурора України положення такого змісту «скеровані органами державного контролю до прокуратур матеріали розглядати в порядку ст.97 КПК України. Якщо в результаті дослідчої перевірки отриманих матеріалів було виявлено правопорушення, наглядати за законним реагуванням на це правопорушення органом, від якого надійшли такі матеріали. Виключити з практики випадки прокурорського реагування на дії чи бездіяльність службових осіб державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, коли на ці ж дії чи бездіяльність вже є реагування державного контролюючого органу».

Правозахисну діяльність у сфері зовнішньоекономічної діяльності прокурор здійснює шляхом проведення перевірок, які відповідно до ст.19 Закону України «Про прокуратуру» можуть проводитись прокурором за наявності конкретної інформації, що свідчить про можливі порушення законів у певній сфері, зокрема стосовно зовнішньоекономічної діяльності.

Основною метою правозахисної діяльності органів прокуратури України у сфері зовнішньоекономічної діяльності, на сьогоднішній день, є захист інтересів держави. Все це зводиться до інтересу держави до того, щоб внаслідок зовнішньоекономічної діяльності, до державного бюджету відбувались відповідні сплати податків та мита. Такі формулювання ми знаходимо майже у всіх існуючих на сьогодні методичних рекомендаціях по

здійсненню правозахисної діяльності прокурора за додержанням законів за зовнішньоекономічну діяльність. Саме через мету поповнення державного бюджету прокуратура має забезпечити захист прав та інтересів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності – резидентів.

При комплексному вивченні стану додержання законодавства на даному напрямку, прокурору пропонується планувати проведення перевірок як контролюючих органів, так і суб'єктів господарювання, а за результатами таких перевірок, у разі виявлення істотних порушень закону – виносити актуальні питання на розгляд міжвідомчих нарад, на яких затверджувати спільно розроблені з контролюючими та іншими правоохоронними органами відповідні заходи на усунення виявлених порушень. З урахуванням стану додержання законів у даній сфері, прокурору доцільно планувати проведення відповідних контрольних перевірок.

Якщо приступати до питання правозахисної діяльності прокурора заради протидії організованій міжнародній злочинності, то без зовнішньополітичних та зовнішньо правових зв'язків та взаємодопомоги правоохоронних органів не обійтися. Організацію такої протидії необхідно проводити із добре налагодженими міжнародними зв'язками, що б в межах питання інвестиційної діяльності зумовило необхідну поінформованість прокурора про іноземне підприємство, його репутацію та фактичне походження.

Увагу необхідно приділяти і діяльності на території України іноземних фінансових структур. Для прикладу можна взяти страхові компанії, які навіть можуть мати знамениті своєю репутацією назви. Через форму цивільно-правових відносин може мати місце вплив цінностей із України, через зобов'язання страхової компанії перед іноземцями.

Звернути увагу також доцільно і на існування офшорних зон, до яких національні суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності будуть мати і мають неабиякий інтерес. Так, тільки протягом січня – березня 2009 року зовнішньоторговельний оборот товарів та послуг України з офшорними зонами склав 80,4 млн. дол. США. Найбільш експортні поставки товарів та послуг здійснювались до Британських Віргінських Островів, Панамі, Ліберії, Багамських Островів, Сент-Кітс, Невіс тощо.

Основними товарами в експорті були чорні метали, енергетичні матеріали та плавучі засоби.

При підозрі на заподіяння шкоди державі, шляхом використання офшорних зон, прокурору слід забезпечити повну і точну інформацію, яку отримати з державного комітету статистики та його органах на місцях, які надають дані щодо зовнішньоторговельного обороту товарами з офшорними зонами, виходячи з понять «країна походження» товару при імпорті та «країна призначення» товару при експорті, які у свою чергу базуються на даних Державної митної служби України.

Тут таки ж знову постає питання взаємодії з іноземними правоохоронними органами та їх фактичною допомогою.

Попередження правопорушень це складний процес, який обумовлює використання різноманітних за своїм характером, змістом, спрямованістю, організацією і тактикою здійснення заходів щодо запобігання правопорушень, ліквідації умов, що сприяють делітам.

Поряд з високою якістю нормативно-правової бази, важливу роль в профілактиці правопорушень у сфері зовнішньоекономічної діяльності відіграють також організаційні умови: високий рівень організованості, змістовності і послідовності в попереджувальній роботі суб'єктів, які здійснюють попередження правопорушень, їх матеріальне та інформаційне забезпечення, чітка організація контролю за здійсненням попереджувальної роботи.

Проведене під час дослідження вивчення матеріалів Генеральної прокуратури України показало, що на стан боротьби з правопорушеннями у цій сфері суттєво впливають недоліки в діяльності правоохоронних та контролюючих органів.

В багатьох випадках слідчі, які розслідують цю категорію справ, не мають досвіду розслідування злочинів у сфері економіки. Поряд з даними справами, які потребують тривалого часу на розслідування, в ряді випадків слідчим доручається розслідування інших злочинів, скоєних по лінії карного розшуку. В результаті слідчі, завантажені іншими справами, не мають часу на розслідування тяжких злочинів у сфері економіки, зокрема, пов'язаних з приховуванням валютної виручки. Все ще не впроваджена практика спеціалізації слідчих на розслідуванні злочинів у сфері економіки. Керівники багатьох органів внутрішніх справ продовжують розглядати злочини у сфері економіки як другорядні, зосереджують зусилля слідчих апаратів в першу чергу на розслідуванні «показникових» злочинів. В результаті по багатьох справах, порушених за фактами приховування валютної виручки та інших тяжких злочинів у сфері зовнішньоекономічної діяльності має місце зволікання, розслідування проводиться некваліфіковано. Як правило, кримінальні справи порушуються за фактом, цілеспрямована робота по встановленню осіб, які скоїли злочин, та притягненню їх до кримінальної відповідальності не проводиться. Слідчі обмежуються в багатьох випадках допитами лише керівників та бухгалтерів підприємств, якими скоєно правопорушення. В той же час їх злочинні зв'язки не відпрацьовуються, справжні організатори цих злочинів в переважній більшості випадків не виявляються. Не встановлюються їх зв'язки з посадовими особами підприємств і установ, на яких скуповується сировина і продукція для подальшого вивезення за кордон.

Суттєві недоліки мають місце і в діяльності оперативних служб. Як показав аналіз кримінальних справ, більшість з них порушено за офіційними матеріалами, що надійшли з податкових органів. В той же час причини правопорушень і обставин вчинення злочинів глибоко не вивчалися. В багатьох випадках після передачі матеріалів до слідчих підрозділів оперативні працівники подальшу роботу, в тому числі і оперативно-розшукову, не проводили, окремі доручення слідчих не виконували. В результаті має місце необґрунтоване затягування строків розслідування кримінальних справ та їх призупинення на підставі статті 226 КПК України.

Для підвищення ефективності роботи слідчих підрозділів та оперативних служб по розкриттю і розслідуванню тяжких злочинів у сфері економіки нарізла необхідність переглянути критерії оцінки їх роботи.

На ефективність взаємодії правоохоронних, податкових, митних та інших державних органів, що беруть участь у боротьбі з правопорушеннями у сфері зовнішньоекономічної діяльності негативно впливає відсутність єдиного банку даних відносно валютних цінностей, що незаконно знаходяться за її межами. Тому можливість отримувати необхідну інформацію органами прокуратури України з єдиного банку даних відносно валютних цінностей, що незаконно знаходяться та не повертаються із-за меж держави, допоможе прискорити викриття зловживань, розслідування кримінальних справ, повернення валютних коштів та сплату податків на прибутки, отримані від зовнішньоекономічної діяльності.

На попередження злочинів та інших правопорушень у сфері зовнішньоекономічної діяльності, як вже було відмічено раніше, негативно впливає низька інформаційна забезпеченість українських суб'єктів підприємницької діяльності щодо платоспроможності і надійності їх закордонних партнерів, з якими планується укласти контракт. В даний час в Україні не налагоджений механізм збору інформації про іноземні фірми, з якими під-

тримуються (або плануються) ділові стосунки та їх попередньої перевірки щодо надійності і платоспроможності. Враховуючи, що найбільш інтенсивні зовнішньоекономічні зв'язки українські підприємці підтримують з фірмами 12 країн (США, Німеччини, Китаю, Швейцарії, Великобританії, Індії, Туреччини, Ірландії, Польщі, Угорщини, Італії, Бельгії) вбачається доцільним на міжурядовому рівні вирішити питання про обмін інформацією з зазначених питань між відповідними компетентними органами України і цих країн. Щодо найбільш важливих контрактів, в результаті невиконання яких економіці країни може бути завдано значної шкоди, необхідно впровадити механізм попередньої перевірки іноземних партнерів з використанням можливостей Міністерства закордонних справ України, Служби безпеки України тощо.

Таким чином, роль прокуратури, як органу, котрий захищає інтереси держави зводиться до правозахисної діяльності за належним виконанням законів органами державного контролю за зовнішньоекономічною діяльністю та протидії організованій міжнародній злочинності. Саме за такої ситуації сьогодні прокуратура потребує забезпечення належного іміджу не тільки в межах України, але і на міжнародній арені.

Література

1. Конституція України//Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.
2. Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11.04.1980 р., до якої приєдналась Україна згідно Указу ПВС УРСР від 23.08.1989 р.
3. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16.04.1991 р. (ВВРУ-1991.- №29).
4. Закон України «Про операції з давальницькою сировиною у зовнішньоекономічних відносинах» від 15.09.95 р.
5. Закон України «Про регулювання товарообмінних (бартерних) операцій у галузі зовнішньоекономічної діяльності» від 23.12.98 р.
6. Закон України «Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті» від 23.09.94 р.
7. Наказ Генерального прокурора України №3 ГН від 12.04.2011 «Про організацію правозахисної діяльності органів прокуратури України»
8. Косюта М.В. Прокурорська система України в умовах демократичного суспільства. – Одеса: Юрид. літ-ра, 2002.
9. Якимчук М.К. Прокурорський нагляд за виконанням законів контролюючими органами та поліпшення взаємодії з ними // Актуальні проблеми вдосконалення прокурорського нагляду: Зб. наук. статей. – Чернівці, 1991.
10. Руденко М. Щодо усунення підміни прокуратурою інститутів контролю і нагляду в сфері управління // Право України. – 1996. – № 9.
11. Косюта М.В. Додержання законів у сфері економіки України. Актуальні проблеми прокурорського нагляду. – Одеса: Юрид. літ-ра, 2000.

Забара І.М.*

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ РЕЖИМУ ІНФОРМАЦІЇ

У статті досліджуються питання, пов'язані з поняттям і розвитком одного з інститутів міжнародного інформаційного права – міжнародно-правового режиму інформації. Розглядається його цільове призначення, комплекс способів міжнародно-правового регулювання, що впливають на визначення умов доступності суб'єктів до певної інформації і можливостей поширення інформації між суб'єктами міжнародного права. Аналізуються види міжнародно-правового режиму, і вплив на них принципів міжнародного права.

Ключові слова: інформація, міжнародно-правовий режим, доступ, поширення.

В статье исследуются вопросы, связанные с понятием и развитием одного из институтов международного информационного права – международно-правового режима информации. Рассматривается его целевое назначение, комплекс способов международно-правового регулирования, влияющих на определение условий доступности субъектов к определенной информации и возможностей распространения информации между субъектами международного права. Анализируются виды международно-правового режима, и влияние на них принципов международного права.

Ключевые слова: информация, международно-правовой режим, доступ, распространение.

This article investigates issues related to the concept and development of one of the institutions of international information law – the international legal regime of information. We consider its intended purpose, the complex ways of international legal regulation affecting the determination of conditions of access of subjects to certain information and opportunities for the dissemination of information between subjects of international law. Analyzes the types of international legal regime, and the influence of the principles of international law.

Key words: information, international legal regime, access, dissemination of information.

Реальністю сучасного часу стало те, що розвиток міжнародних інформаційних відносин почав набагато випереджати їхнє міжнародно-правове регулювання. Поява нових відносин, їх ускладнення і трансформація викликають необхідність дослідження нових категорій, між яких окреме місце належить правовим.

---

* кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Серед таких, що використовуються доктриною міжнародного права для характеристики інформаційних відносин, окреме місце посідає міжнародно-правовий режим інформації. Як один з важливих інститутів міжнародного інформаційного права, він потребує свого дослідження, враховуючи, на те, що в умовах глобального інформаційного суспільства питання доступу до інформації та можливості її безперешкодного поширення набувають значної ваги і здатні суттєвим чином впливати на усі види міжнародної інформаційної діяльності.

Незважаючи на своє тривале становлення і розвиток, що пояснюється різницею у концептуальних підходах провідних держав світу до питань місця, змісту і ролі інформації у міжнародних відносинах, міжнародно-правовий режим інформації залишається цікавим як з теоретичної, так і практичної сторін.

Сучасні доктринальні дослідження міжнародно-правового режиму інформації, не будучи численними, визначають його окремі аспекти. Зазвичай, вони спираються на досягнення загальної теорії міжнародного права та низки його галузей. Роботи В.М. Корецького, Г.І. Тункина, І.І. Лукашука, В.Г. Буткевича, В.А. Василенка, А.С. Гавердовського, Ю.М. Колосова, П.М. Куриса, Ю.А. Решетова, Ю.М. Рибаківа, Н.А. Ушакова, Д.І. Фельдмана, С.В. Черниченка заклали його теоретичні основи і знайшли подальший розвиток в працях О.В. Собакиної, І.І. Мисика, О.В. Ермишиної, О.Г. Дніпровського, Ю.М. Батурина, І.Л. Бачило, О.А. Городова, Л.К. Терещенко та інших.

Разом з тим, ряд положень щодо міжнародно-правового режиму інформації має дискусійний характер. В першу чергу це стосується його змісту, складових, використання у відносинах суб'єктів міжнародного права, впливу на міжнародно-правове регулювання спеціальних видів інформаційної діяльності.

Метою статті є дослідження міжнародно-правових засад регулювання режиму інформації.

При розгляді питань правового регулювання використання інформації суб'єктами міжнародного права, одними з найважливіших є питання, пов'язані із правовими можливостями як отримання необхідної інформації так і її поширення. Ці питання визначаються міжнародно-правовим режимом інформації, який, на нашу думку, можна визначити як комплекс способів міжнародно-правового регулювання, що встановлюється і спільно здійснюється суб'єктами міжнародного права щодо інформації при здійсненні ними спеціальних видів міжнародної інформаційної діяльності.

При цьому, суттєвим є питання щодо складових режиму, оскільки йдеться про такий об'єкт регулювання, як інформація. Враховуючи нематеріальну сутність інформації та її властивості, можна погодитись із твердженням Л.К. Терещенко, що правовий режим інформації має кілька складових, зокрема «цільове призначення, об'єкт правового регулювання, правовий стан суб'єктів правового режиму та комплекс способів правового регулювання і засобів юридичного впливу» [1]. Беручи до уваги те, що категорія «інформація», яка використовується в міжнародному і національному праві, має одні і ті ж властивості і характеристики [2], вважаємо, що складові міжнародно-правового та національно-правового режиму інформації є схожими. Проте, з урахуванням особливостей міжнародного права, можна зазначити наступне.

Комплекс способів міжнародно-правового регулювання становить основний елемент правового режиму, до складу якого відносять заборону, дозвіл і припис. В доктрині міжнародного права ці способи правового регулювання визначаються наступним чином: «1. заборона, тобто покладення обов'язків утримуватися від здійснення певного роду дій; 2. дозвіл, тобто надання права на самостійні активні дії; 3. припис, тобто покладення

обов'язку до активної дії» [3]. Зазначені способи застосовуються для встановлення і підтримання міжнародно-правового режиму інформації і закріплюються в правових нормах. При цьому, варто погодитись із думкою Л.К. Терещенко про те, що «різниця конкретних правових режимів інформації виражається в наявності більшої чи меншої кількості заборон і зобов'язань, пільг і дозволів, в їхньому різному поєднанні» [4]. Наприклад, положеннями міжнародних угод можуть встановлюватися: вільний доступ до інформації, обмежений доступ до інформації, вільне поширення інформації, обмежене поширення інформації, заборони на поширення певної інформації. «Правовий режим інформації дозволяє обрати оптимальне поєднання правових засобів для досягнення поставлених задач, які забезпечують врахування специфіки і особливий характер груп суспільних відносин, створення особливих підходів до їхнього регулювання» [5].

Варто додати, що при визначенні правових можливостей отримання необхідної інформації та її поширення можливим є і комбінація способів, які використовуються з метою встановлення окремих видів міжнародно-правового режиму інформації. При цьому «можливість різноманітного сполучення правових засобів дозволяє формувати правові режими, що найбільш відповідають поставленим завданням і конкретному виду інформації» [6]. Так, Б.І. Кучер слушно зауважує, що «правове регулювання складається з різних комбінацій зазначених способів, які пов'язані з видами правовідносин: активного типу, якщо в їхній основі лежать зобов'язуючі правові норми, які містять припис, як спосіб правового регулювання і пасивного типу, якщо в основі лежать забороняючі правові норми, що містять заборону як спосіб правового регулювання або правочинні правові норми, які містять дозвіл, як спосіб правового регулювання. Таким чином, спосіб правового регулювання є певним стимулятором у виборі необхідного при конкретних умовах варіанту поведінки сторонами, яким адресована дана правова норма» [7].

Це зауваження у повному обсязі відноситься до міжнародних інформаційних відносин, оскільки усі способи правового регулювання знайшли відображення в положеннях міжнародних угод, які визначали умови використання інформації у міжнародних відносинах.

Проте, виникає питання щодо того, чи є норми загального міжнародного права, які повинні лягти в основу договірної регулювання суб'єктами міжнародного права міжнародно-правового режиму інформації.

В якості таких норм виступають основні принципи сучасного міжнародного права, які застосовуються до договірної регулювання режиму будь-якої інформації, оскільки вони регулюють взаємовідносини між державами в усіх сферах міжнародних відносин і мають імперативний характер.

Необхідно звернути увагу на те, що у міжнародних інформаційних відносинах отримало поширення кілька різних концепцій щодо використання інформації (серед яких концепції «необмеженої свободи інформації», «нового світового комунікаційного порядку», «нового міжнародного інформаційного порядку» (з часом – «нового міжнародного інформаційно-комунікаційного порядку» та ін.), що вплинули на формування міжнародно-правового режиму інформації.

До того ж наголосимо, що міжнародно-правове регулювання режиму інформації, зокрема питань доступу і поширення інформації, здійснюється, на нашу думку, з урахуванням наступного:

по-перше, інформаційну діяльність здійснюють усі держави, незважаючи на різні рівні розвитку («цифрової нерівності»); активна інформаційна діяльність притаманна і іншому суб'єкту міжнародного права – міжнародним організаціям;

по-друге, характер інформації, як і характер використання інформаційно-комунікаційних технологій, є настільки різним, що формулювання основ їхнього правового регулювання, крім використання основних принципів міжнародного права, є складною, але здійсненною задачею;

по-третє, загальні принципи не можуть ґрунтуватися на припущенні, що основними видами міжнародної інформаційної діяльності є виключно збір, отримання і поширення інформації [9]. У певних випадках велике значення мають такі види як обмін, надання, зберігання інформації [10]; усі вони використовуються суб'єктами міжнародного права і мають нормативне регулювання;

по-четверте, для окремих видів інформаційної діяльності суб'єктів міжнародного права характерною є конкретизація міжнародно-правових режимів, оскільки кожен з них має свої особливості, що впливають з його природи;

по-п'яте, договори, норми яких передбачають встановлення певного міжнародно-правового режиму інформації, передбачають їхнє застосування не тільки між сторонами, а і по відношенню до третіх осіб;

по-шосте, зміст видів міжнародно-правових режимів інформації визначається їхнім цільовим призначенням, особливостями видів міжнародної інформаційної діяльності суб'єктів та особливостями виду інформації.

Разом з тим, беззаперечним є те, що регулювання міжнародно-правового режиму інформації між суб'єктами міжнародного права повинно здійснюватися при дотриманні договірними сторонами таких принципів сучасного міжнародного права, як принцип взаємної поваги державного суверенітету, суверенної рівності (рівноправ'я) держав, незастосування сили або погрози силою, територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи, мирного врегулювання міжнародних спорів, співробітництва держав, добросовісного виконання міжнародних зобов'язань.

Так, повний і виключний суверенітет над об'єктами інформаційно-комунікаційної інфраструктури (спільними базами даних, спільними інформаційними мережами тощо) належить державам-учасникам і тільки вони вправі спільно встановлювати міжнародно-правовий режим інформації і використання інформаційної інфраструктури. Проте, кожна держава може на свій розсуд використовувати належну їй інформацію і інформаційну інфраструктуру за умов не заподіяння шкоди суверенітету інших держав, їхнім правам і інтересам.

З принципу суверенної рівності впливає рівноправ'я держав при встановленні міжнародно-правового режиму інформації. Види міжнародно-правового режиму інформації повинні встановлюватися за взаємною згодою на основі рівноправ'я.

Нав'язування державі тих чи інших умов використання інформації шляхом тиску або примусу є неприпустимим, оскільки протирічить принципу незастосування сили або погрози силою.

З принципу недоторканності і цілісності державної території впливає обов'язок кожної держави використовувати таким чином належну їй інформації і об'єкти інформаційної інфраструктури, щоб це не заподіювало шкоди іншим державам.

В той же час кожна держава є вільною у межах договірного режиму використовувати інформацію на свій розсуд, оскільки це не заподіює шкоди суверенітету і територіальній недоторканості інших держав. Тому, будь-які претензії з приводу правомірного використання державами інформації є неприпустимими, оскільки складають втручання в її внутрішні справи.

Відповідно, будь-які спори між державами з приводу використання інформації повинні розв'язуватися ними взаємно погодженими мирними засобами.

Особливе значення при регулюванні міжнародно-правового режиму інформації має принцип співробітництва. Держави, відповідно до цього принципу, зобов'язані добросовісно співробітничати між собою у цілях досягнення взаємоприйнятних, такого що враховує їхні взаємні права, інтереси і загальнолюдські цінності врегулювання проблем використання інформації.

Разом з тим, основні принципи міжнародного права, що є керівними началами при регулюванні міжнародно-правового режиму інформації, не тільки не виключають, але й припускають договірну конкретизацію режиму інформації на основі взаємного співробітництва держав.

Вважаємо, що доцільно визначити і умови використання інформації у міжнародних відносинах, враховуючи на те, що цільове призначення міжнародно-правового режиму інформації полягає в упорядкуванні використання інформації у міжнародних відносинах.

Варто припустити, що використання способів міжнародно-правового регулювання (дозволу, заборони і припису) може відбуватися у кількох випадках, які полягають у визначенні як міри (ступеню) доступності суб'єкта до певної інформації, так і у визначеності міри можливого поширення суб'єктом певної інформації. Відповідно, формами міжнародно-правового режиму інформації виступають: а) доступ до інформації і б) поширення інформації [11].

Вважаємо, що ці види міжнародно-правового режиму інформації найбільш повно відповідають потребам суб'єктів міжнародного права при здійсненні ними спеціальних видів міжнародної інформаційної діяльності.

Норми, що встановлюють міжнародно-правовий режим інформації містяться у двосторонніх і багатосторонніх угодах, що укладаються державами і міжнародними організаціями. Вони, зазвичай, можуть містити як умови доступу до інформації, так і умови поширення інформації.

Заслужують уваги і інші складові елементи міжнародно-правового режиму інформації, зокрема суб'єкти і об'єкт.

Суб'єктами міжнародно-правового режиму інформації виступають суб'єкти міжнародного права – держави і міжнародні організації. Вони здійснюють усі види інформаційної діяльності, які необхідні для їхнього функціонування і безпосередньо зацікавленні як у поширенні інформації, так і у обмеженні поширення інформації певного змісту. Незважаючи на різні концептуальні підходи у питанні щодо використання інформації у міжнародних відносинах [11], саме вони визначають загальні положення міжнародно-правового режиму інформації.

Об'єктом правового регулювання, щодо якого встановлюються різні види міжнародно-правового режиму, є інформація.

Таким чином, розглянувши міжнародно-правові засади регулювання режиму інформації, варто зазначити, що міжнародно-правовий режим інформації характеризується наступним:

- встановлюється суб'єктами міжнародного права виключно на договірній основі;
- спрямований на реалізацію інтересів суб'єктів міжнародного права – держав і міжнародних організацій;
- основним елементом міжнародно-правового режиму інформації виступають способи міжнародно-правового регулювання – заборона, дозвіл і припис;
- зміст міжнародно-правового режиму інформації деталізується в конкретній нормі міжнародного права у вигляді моделі певної поведінки, яка реалізується шляхом дії або утримання від дії і застосовується тільки у відношенні інформації, яку визначають суб'єкти міжнародного права;

- встановлення міжнародно-правового режиму інформації залежить від змісту інформації;
- формами міжнародно-правового режиму інформації є «доступ» до інформації і «поширення» інформації;
- встановлення міжнародно-правового режиму інформації позначається на видах інформаційної діяльності.

Крім того, актуальними і перспективними, на нашу думку, можуть бути подальші дослідження впливу міжнародно-правового режиму інформації на конкретні види міжнародної інформаційної діяльності суб'єктів міжнародного права.

Література

1. Терещенко Л.К. К вопросу о правовом режиме информации // Информационное право. – 2008. – №1 (12) – С. 22.
2. Серед таких властивостей інформації визначають: змістовність, незалежність форми надання відомостей (О.О. Городов; див.: Городов О.А. Информационное право. – М.: Проспект, 2009. – С. 7), корисність, наявність в інформації сенсу, знакової втіленості, перероблюваність у певній алфавітній системі за відповідними граматичними правилами, здатність втілюватися в різні сигнали і відновлюватися з них (Ю.І. Черняк; див.: Черняк Ю.И. Информация и управление. – М., 1974. – С. 62-64), матеріальність, системність, ідеальність, віртуальність, невичерпність, відокремленість, вразливість (В.Н. Лопатін; див.: Бачило И.Л., Лопатин В.Н., Федотов М.А. Информационное право: учеб. / под. ред. акад. РАН Б.Н. Топорнина. – СПб., 2005. – С. 79-81), невичерпність і невитратність в процесі використання, фізична неможливість відчуження інформації від її власника, можливість необмеженого тиражування, копіювання, відтворення тощо (Л.К. Терещенко; див.: Терещенко Л.К. К вопросу о правовом режиме информации // Информационное право. – 2008. – №1 (12) – С. 21).
3. Кучер Б.И. Международный экономический порядок (Вопросы правового регулирования международных экономических отношений). – К.: Выща шк. Головное изд-во, 1988 – С. 39.
4. Терещенко Л.К. К вопросу о правовом режиме информации // Информационное право. – 2008. – №1 (12) – С. 21.
5. Терещенко Л.К. Там само. С. 21.
6. Терещенко Л.К. Там само. С. 21.
7. Кучер Б.И. Там само. С. 40.
8. ст. 19 Всеобщей декларации прав человека 1948 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml; ст. 19 Международного пакта о гражданских и политических правах 1966 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pact-con.shtml.
9. п. 2 ст. 5 Конвенции о доступе к информации, участии общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды 1998 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/orhus.shtml; п.7 ст.3., п.26 ст.11 Конвенции об оценке воздействия на окружающую среду в трансграничном контексте 1991 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/env_assessment.shtml; п.1 ст.2, ст. 3, ст.15 Конвенции о трансграничном воздействии промышленных аварий 1992 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/industrial_accidents.pdf.

10. Термін «поширення інформації» може розглядатися у кількох значеннях, зокрема 1. як форма міжнародно-правового режиму інформації і 2. як вид інформаційної діяльності суб'єкта.
11. Поява різних концепцій у міжнародних інформаційних відносинах, серед яких – концепції «необмеженої свободи інформації», «нового світового комунікаційного порядку», «нового міжнародного інформаційного порядку (з часом – »нового міжнародного інформаційно-комунікаційного порядку»)» були викликані ідеологічними розбіжностями серед держав.

Цірат Г.А.*

ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПРОЦЕСІВ УНІФІКАЦІЇ ОКРЕМИХ СКЛАДОВИХ МІЖНАРОДНОГО ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В КІНЦІ ХІХ – ПРОТЯГОМ ХХ СТОРІЧЧЯ У РІЗНИХ РЕГІОНАХ СВІТУ¹

У статті розглянуті періодизація та досвід міжнародно-правової уніфікації таких складових міжнародного цивільного процесу, як вручення судових документів, отримання доказів за кордоном та доступ до правосуддя у спрах, що виникають з приватноправових відносин, яка мала місце у кінці ХІХ – протягом ХХ сторіччя, в рамках таких регіональних міжнародних організацій як ОАД, СНД, Європейській Союз, а також в рамках Гаазької конференції з міжнародного приватного права.

Ключові слова: уніфікація, правова допомога, вручення документів за кордоном, отримання за кордоном доказів, міжнародний договір, доступ до правосуддя.

В статье рассмотрены периодизация и опыт международно-правовой унификации таких составляющих международного гражданского процесса, как вручение документов и получение за рубежом доказательств и доступ к правосудию в спорах, которые возникают из частноправовых отношений, которая имела место в конце ХІХ – на протяжении ХХ столетия, в рамках таких региональных международных организаций как ОАГ, СНГ, Европейский Союз, а также в рамках Гаагской конференции по международному частному праву.

Ключевые слова: унификация, правовая помощь, вручение документов за рубежом, получение доказательств за рубежом, международный договор, доступ к правосудию.

The article considers periods and experience of international unification of such components of international civil process as service of documents and obtaining evidence abroad, access to judiciary in disputes arisen out of private relationships that took place at the end of ХІХ and within ХХ centuries under the auspices of such regional international organizations as OAS, CIS, European Union as well as Hague Conferences on international private law.

Key worlds: unification, access to judiciary, services documents abroad, obtaining evidence abroad, international agreement.

¹ Доповідь з деяких аспектів дисертаційного дослідження, яка була зроблена докторантом на засіданні Вченої Ради інституту міжнародних відносин Національного Університету імені Тараса Шевченка, яке відбулося 30 листопада 2011р.

* кандидат юридичних наук, докторант Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Процес уніфікації норм, що регулюють питання, які ми традиційно відносимо до міжнародного цивільного процесу – правовий статус іноземців в процесі, їх процесуальна право – та дієздатність, надання міжнародної правової допомоги при розгляді справ з іноземним елементом, визначення юрисдикції судів щодо спорів, обтяжених іноземним елементом, визнання та виконання іноземних судових та арбітражних рішень, має величезне значення для створення належного механізму регулювання правовідносин, обтяжених іноземним елементом.

Разом з міжнародним приватним правом міжнародний цивільний процес покликаний забезпечувати належне, з урахуванням вимог часу, регулювання приватноправових відносин з іноземними елементом, головною метою якого є створення необхідного та ефективного правового механізму вирішення спорів, що виникають з цих правовідносин. Створення такого механізму можливо як на рівні: (а) національного законодавства кожної окремої країни, так і на рівні (б) міжнародних договорів, але за умови впровадження єдиних уніфікованих правил та норм.

Чинниками, які обумовлюють та впливають на процеси уніфікації в сфері міжнародного цивільного процесу є процеси, що відбуваються на різних рівнях міжнародного спілкування:

(а) на рівні суб'єктів господарювання відбувається процес поглиблення транснаціоналізації господарської діяльності, вільного переміщення капіталів та товарів, ріст іноземних інвестицій, лібералізація валютно-кредитних відносин;

(б) на рівні громадян – трудова міграція, змішані шлюби, отримання освіти за кордоном, туризм, постійне проживання власних громадян за кордоном та іноземців у власній країні тощо;

(в) на рівні держав або за їх участі – збільшення участі у комерційних відносинах, заохочення іноземних інвестицій, участь у широкомасштабних інвестиційних проектах, регулюванні ринків товарів, послуг, капіталів тощо.

Вказані процеси вимагають, як мінімум, налагодження (а) ефективного міжнародного співробітництва у сфері міжнародного судочинства (створення рівних умов доступу іноземців до правосуддя, міжнародна правова допомога у цивільних та комерційних справах, визнання та виконання іноземних судових рішень), а як ідеал, до якого треба прагнути – (б) створення єдиного універсального простору або декілька регіональних правових зон з гармонізованим або уніфікованим, одноманітним регулюванням схожих правовідносин, а саме, питань підсудності, процесуальних прав та обов'язків сторін спірних відносин, уніфікованих процесуальних норм, згідно з якими мають розглядатися та вирішуватися такі спори тощо.

Міжнародно-правова уніфікація

Міжнародно-правова уніфікація в сфері міжнародного цивільного процесу здійснюється як на рівні двосторонніх міждержавних відносин, шляхом укладання двосторонніх міжнародних договорів, так і на рівні багатосторонніх міждержавних відносин – в рамках або під егідою різних міжнародних інституцій, наприклад, таких як Гаазька конференція з міжнародного приватного права, різними регіональними міжнародними організаціями, такими як Організація американських держав, Співдружність незалежних держав, інших міжнародних організацій та такого специфічного об'єднання як Європейський Союз.

Процес уніфікації було розпочато у другій половині XIX сторіччя, з початку у Південній Америці, а згодом у Європі – в рамках Гаазької конференції з міжнародного приватного права.

Ще в другій половині XIX сторіччя стало зрозумілим, що досягти бодай якоїсь одноманітності в регулюванні схожих відносин в сфері міжнародного цивільного процесу на рівні лише національних законів неможливо. Стало зрозумілим, що вирішення проблеми існуючої різноманітності можливо лише на міждержавному рівні – шляхом узгодження та закріплення в міжнародних договорах, бажано багатосторонніх, уніфікованих норм, які б регулювали якомога більшу кількість питань міжнародного цивільного процесу.

Спроби вирішити цю проблему відбувалися на рівні двосторонніх договорів, які уклалися між різними державами з окремих питань міжнародного цивільного процесу. Але цей спосіб лише умовно можна назвати уніфікацією, бо він стосувався лише двох країн, які укладають відповідну угоду, та внаслідок власної природної обмеженості не дозволяв створювати уніфіковані норми, як б задовольняли вимоги, що висувалися бурхливим розвитком міжнародної торгівлі та міжнародних контактів в гуманітарній сфері.

З останньої чверті XIX сторіччя було започатковано процес, який ми називаємо міжнародно-правовою уніфікацією міжнародного цивільного процесу і почався він у Південній Америці. Першою з багатосторонніх угод стала Угода «Про встановлення одноманітних правил з міжнародного приватного права в Америці» [1, с. 4; 2], яка була розроблена та прийнята в процесі роботи Латиноамериканського юридичного конгресу, що відбувся у Лімі у 1878 році. Угода була підписана 7-ма країнами, в тому числі Аргентиною, Болівією, Чилі та іншими та містила, зокрема, норми, що регулювали укладання сторонами угод про вибір суду.

Згодом у 1889 році внаслідок проведення першого Південноамериканського конгресу з питань міжнародного приватного права у Монтевідео 1888-1889 роках, було укладено 8 окремих договорів та додатковий Протокол [1, с. 5-6]. Ці договори стосувалися міжнародного цивільного права, міжнародного комерційного права та міжнародного процесуального права. Ці договори були переглянуті та доповнені у 1939-1940 роках в ході роботи 2-го Південноамериканського конгресу з питань міжнародного приватного права, в тому числі як реакція на прийняття у 1928 році Кодексу Бустаманте [3, с. 3-40].

Наступним учасником процесу уніфікації стала Гаазька конференція з міжнародного приватного права, яка розпочала свою роботу у 1893 році [4, ч. 56-61]. У 1896 році була прийнята перша конвенція з цивільного процесу [5], якою були врегульовані деякі питання доступу іноземців до правосуддя, недискримінації іноземців-позивачів (заборона *cautio judicatum solvi*), надання міжнародної правової допомоги, надання безоплатної правової допомоги, яку згодом замінила Конвенція 1905 року [5].

Процес уніфікації було перервано з початком Першої світової війни. До її початку в світі було фактично два центри уніфікації питань міжнародного цивільного процесу: Південна Америка в рамках Конгресу з питань міжнародного приватного права у Монтевідео та Європа в рамках Гаазької конференції з міжнародного приватного права.

В період між двома світовими війнами процес уніфікації було фактично призупинено, актуальність його суттєво зменшилася, бо були призупинені інтеграційні процеси в світовій економіці та політиці, особливо внаслідок Великої депресії.

Після Другої світової війни процес уніфікації було не тільки поновлено, а й він отримав додатковий потужний поштовх внаслідок прискорення процесів інтернаціоналізації економічного життя, процесів європейської та світової інтеграції, а згодом і розгортання процесу глобалізації.

Таким чином, спостерігаються періоди (а) інтенсифікації процесів уніфікації в сфері міжнародного цивільного процесу, які збігаються з періодами поширення свободи торгівлі, інтернаціоналізації господарського життя, процесів регіональної та світової інтег-

рації, та (б) періоди уповільнення або призупинення процесів уніфікації, які, в свою чергу, збігаються з періодами росту протекціонізму, ізоляціонізму, автаркії, згортання процесів регіональної та світової інтеграції.

Останні 60 років ми спостерігаємо безперервний поступовий процес у створенні уніфікованих норм, в якому тон задає Європейський центр уніфікації, який сьогодні представлений в двох іпостасях: Гаазькою конференцією з міжнародного приватного права, яка є носієм універсального підходу у процесах уніфікації, та Європейським Союзом, де в основі процесу уніфікації покладено суто регіональний підхід.

Гаазька конференція з міжнародного приватного права

Досвід міжнародно-правової уніфікації в сфері міжнародного цивільного процесу, яка відбувається в рамках Гаазької конференції, налічує більше 100 років фактично безперервної роботи. За ці роки було підготовлено десятки конвенцій з питань міжнародного приватного права та міжнародного цивільного процесу. Більшість з цих конвенцій набула чинності та є прикладом успішного врегулювання актуальних питань міжнародного співробітництва в різних сферах приватного права.

В рамках Гаазької конференції діє два напрямки уніфікації питань, які ми традиційно відносимо до міжнародного цивільного процесу. Перший – це кооперація в сфері міжнародних юридичних та адміністративних питань, в рамках якого підготовлено декілька важливих міжнародних документів, таких як Конвенції з питань цивільного процесу 1896 року, 1905 року та 1954 року [5], Конвенція, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів 1961 року [5], Конвенція про вручення за кордоном судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах 1965 року [5], Конвенція про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах 1970 року [5], Конвенція про доступ до правосуддя 1980 року [5]. Другий – це врегулювання питань міжнародної підсудності та визнання та виконання іноземних судових рішень, в рамках якого підготовлено 4 міжнародні конвенції, жодна з яких поки що не отримала такого визнання та розповсюдження, як це відбулося з Гаазькими конвенціями 1965 та 1970 років.

Предметом регулювання конвенцій, прийнятих в рамках першого напрямку роботи Гаазької конференції, є, в широкому розумінні, питання, що забезпечують належну взаємодію судових систем різних країн з метою сприяння розгляду та вирішенню цивільних та комерційних справ з іноземним елементом в таких аспектах як вручення за кордоном судових документів та отримання за кордоном доказів, а також питання створення підвалин національного режиму для іноземних осіб у судах інших країн (полегшення доступу до правосуддя іноземцям, усунення перешкод на цьому шляху – заборона застави позивача-іноземця тощо).

За структурою та переліком питань, що регулюються цими конвенціями, їх можна поділити на дві групи. До першої групи входять конвенції з питань цивільного процесу 1896 року, 1905 року та 1954 року, що є прикладом здійснення спроби врегулювання певного переліку питань в одному міжнародно-правовому документі. Тенденція змін у регулюванні, яка спостерігається від конвенції до конвенції в цьому ряду, полягає у спрощенні процедур взаємодії органів країн-учасниць: від дипломатичних каналів до консульських, надання дозволу здійснювати такі дії дипломатичними представниками та перенесення на двосторонній рівень всіх можливих більш ліберальних режимів, ніж ті, що встановлені відповідною конвенцією.

До другої групи слід віднести Конвенції 1965, 1970 та 1980 років. Вони стали прикладом втілення у життя нового підходу у формах міжнародно-правової уніфікації, а саме,

шляхом розробки та прийняття конвенцій по кожній окремій групі питань міжнародного цивільного процесу: Конвенція 1965 року регулює лише питання вручення за кордоном судових та позасудових документів; Конвенція 1970 року – лише отримання за кордоном доказів та Конвенція 1980 року – закріплення національного режиму для іноземців в питаннях доступу до правосуддя та регулювання багатьох процесуальних аспектів участі іноземців в судах при розгляді цивільних та комерційних справ.

Шлях регулювання окремими конвенціями певної групи питань міжнародного цивільного процесу себе виправдав. Про це свідчить кількість країн-учасниць цих конвенцій та тривалий термін їх дії без суттєвих спроб внесення змін до них або перегляду.

До принципів підходів, що були покладені в основу регулювання, втіленого у розглянутих конвенціях, відноситься, по-перше, визнання територіального характеру юрисдикції національних судів країн-учасниць; по-друге, визнання необхідності взаємодії різних юрисдикцій при вирішенні спору з іноземним елементом та необхідності взаємодії органів влади різних держав як спосіб такої взаємодії; по-третє, визнання доцільним часткового дозволу на застосування іноземного процесуального права зі збереженням в якості основного принципу *lex fori*; по-четверте, надання державами-учасницями часткового дозволу іноземним особам (дипломатичним та консульським службовцям, уповноваженим представникам іноземного суду) діяти на власній території з метою вручення судових документів та отримання доказів, з обмеженням кола осіб, на яких розповсюджується цей дозвіл та обмеженням застосування примусу тощо; по-п'яте, відхід від принципу взаємності (велика кількість заяв та застережень, які вправі зробити держави-учасниці, щодо застосування або незастосування тих чи інших положень конвенції); по-шосте, «невтручання» в національне процесуальне законодавство, залишення його поза сферою конвенційного регулювання.

Це є наслідком визнання за цивільним процесуальним правом його публічного характеру та врахування наявності багатьох розбіжностей в регулюванні тих чи інших інститутів цивільного процесу в законодавстві різних країн. Конвенції 1965 та 1970 років відображають існуючий нині рівень правової інтеграції, зближення національних законодавств в регулюванні тих чи інших процесуальних інститутів і ступінь готовності країн-учасниць відмовитися від певних особливостей в регулюванні цих інститутів та піти на уніфікацію. Власне, світове співтовариство ще не розробило тих фундаментальних підходів, які б можна було визнати універсальними, та на користь застосування яких більшість країн могла б змінити власне національне процесуальне законодавство. Саме такий підхід дозволив досягти мети такої уніфікації – створити дієвий та визнаний більшістю держав правовий механізм регулювання таких питань міжнародного цивільного процесу як надання правової допомоги у формі вручення за кордоном судових документів, отримання за кордоном доказів у цивільних та комерційних справах.

Розробники Конвенції 1980 року також не ставили за мету перейти на принципово новий рівень регулювання, тобто, на рівень встановлення уніфікованих міжнародно-правових норм, які б запроваджували єдиний правовий режим доступу до правосуддя для всіх суб'єктів країн-учасниць. На сьогодні ще не склалися необхідні передумови для такого якісного переходу, але загальна тенденція в цьому питанні має бути такою: від закріплення режиму недискримінації – через надання іноземцям національного режиму – до встановлення одноманітних уніфікованих норм, що створюють єдиний правовий простір.

Процеси уніфікації в рамках Організації американських держав

Протягом 70-х та 80-х років минулого сторіччя в рамках ОАД було прийнято дві конвенції та два додаткових протоколи до них, а саме: у 1975 році було прийнято Конвенцію

про судові доручення та у 1979 році Додатковий Протокол до цієї конвенції. Також у 1975 році було ухвалено та підписано Конвенцію про отримання доказів за кордоном, а у 1984 році Додатковий Протокол до цієї конвенції. Таким чином, на міжнародно-правовому рівні було врегульовано питання вручення судових документів та отримання доказів за кордоном у справах, за участю іноземного елемента.

Аналіз вказаних конвенцій та додаткових протоколів, як досвіду Організації американських держав в уніфікації норм міжнародного цивільного процесу в сфері кооперації в міжнародних юридичних та адміністративних питаннях, дозволив автору дійти таких висновків.

Прийняття під егідою ОАД вказаних міжнародно-правових документів створило міжнародно-правовий механізм в сфері надання міжнародної правової допомоги, який, в цілому, відповідає існуючим у цій сфері міжнародним стандартам [6, с. 144-152].

В принципових підходах, що покладені в основу регулювання вказаних питань міжнародного цивільного процесу у вказаних Міжамериканських конвенціях, є багато спільного з підходами, покладеними в основу відповідних Гаазьких конвенцій 1965 та 1970 років, що вказує на схожість в концептуальному баченні розробників вказаних конвенцій питань, що стали предметом їх регулювання. В той же час у регулюванні схожих питань надання правової допомоги між Гаазькими та Міжамериканськими конвенціями існує багато відмінностей, що свідчить про відсутність єдиних підходів у розумінні порядку їх регулювання в ОАД (південноамериканський підхід) та Гаазькій конференції (європейський та північноамериканський підходи).

Також треба звернути увагу на те, що процес створення під егідою ОАД міжнародно-правового механізму регулювання питань надання міжнародної правової допомоги, затягнувся на 10 років, з 1975 року до 1984 року, і це в той час, коли вже існували та діяли дві ключові Гаазькі конвенції з аналогічних питань: Конвенція про вручення документів 1965 року та Конвенція про отримання доказів 1970 року, що свідчить про те, що досвід Гаазької конференції не було вчасно та належним чином враховано.

Процеси уніфікації в рамках Співдружності незалежних держав

Процес уніфікації в сфері надання міжнародної правової допомоги відбувається, а точніше відбувався, також в рамках Співдружності незалежних держав (СНД), але його інтенсивність (пік активності припав на початок 90-х років минулого сторіччя), та ефективність явно не відповідають вимогам сьогодення. Особливістю процесу уніфікації, яка відбулася в рамках СНД та відмінністю від аналогічних процесів, що відбуваються в рамках інших міжнародних організацій регіонального характеру, є те, що у них процеси уніфікації є наслідком процесів інтеграції та розширення міжнародного спілкування в самому широкому розумінні, а в СНД, між країнами, що утворилися внаслідок розпаду СРСР, цей процес співпав з процесом дезінтеграції (розпаду СРСР) і базувався на залишках правового спадку СРСР, в тому числі і в сфері цивільного судочинства. З 1993 року не було здійснено суттєвого прориву в цьому напрямку, а Конвенція про правову допомогу та правові відносини в цивільних, сімейних та кримінальних справах, яка була підписана в Кишиневі у 2002 році, не стала, ані проривом, ані суттєвим кроком вперед порівняно з Конвенцією 1993 року.

Процеси уніфікації в рамках Європейського Союзу

Принципово іншим став процес уніфікації в рамках Європейського Союзу, бо він базується на принципово інших засадах та здійснюється в інших організаційно-правових

рамках. До появи Європейського Союзу внаслідок якісного перетворення ЕЄС на ЄС після підписання та ратифікації Маастрихтської Угоди у 1993 році [7], між країнами-членами ЕЄС не існувало жодного багатостороннього міжнародного договору з питань надання правової допомоги – діяли лише двосторонні договори між окремими країнами. Після створення ЄС ці питання стали предметом уніфікації шляхом прийняття спеціальних документів – Регламентів, які, на відміну від міжнародних договорів, не потребують підписання та ратифікації з боку кожної країни-учасниці ЄС, та не потребують подальшої імплементації в національне законодавство, і норми яких мають пряму дію на території всіх країн-учасниць (крім Данії), та Директив. Норми Директив як і самі Директиви, на відміну від Регламентів Ради, не мають прямої дії і потребують імплементації до законодавства кожної країни-члена ЄС.

Протягом 2000-2003 років, в ЄС було прийнято два Регламенти та Директиву, якими були врегульовані значна кількість питань надання міжнародної правової допомоги, а саме: 29 травня 2000 року було прийнято Регламент Ради ЄС №1348/2000 «Про вручення судових та позасудових документів в цивільних та комерційних справах в державах-членах» [8], якій діяв до 2007 року а у 2007 році був замінений Регламентом №1393/2007 від 13 листопада 2007 року з тією самою назвою та предметом регулювання [9]. З питань отримання за кордоном доказів в цивільних та комерційних справах було прийнято Регламент Ради ЄС №1206/2001 від 25 травня 2001 року «Про кооперацію між судами країн-членів в отриманні доказів і цивільних та комерційних справах» [10]. Стосовно деяких питань доступу до правосуддя було прийнято Директиву № 2002/8/ЄС від 27.01.2003 року «Про полегшення доступу до правосуддя у транскордонних справах з метою встановлення мінімальних загальних правил, які скуються правової допомоги в таких справах» [11]. В такий спосіб в рамках ЄС було врегульовано практичне теж саме коло питань, які стали предметом регулювання Гаазькими конвенціями 1965, 1970 та 1980 років. В тої самий час, уніфікація в рамках ЄС суттєво відрізняється від аналогічних процесів в рамках ОАД, СНД та Гаазької конференції і, перш за все, формою та способами встановлення на міждержавному чи наддержавному рівні уніфікованих норм з питань надання правової допомоги у справах, що виникають з цивільних правовідносин. Застосування таких форм дозволило ЄС вирішити одну з головних проблем міжнародно-правової уніфікації – проблему ратифікації укладених міжнародних договорів (конвенцій), що викликає досить серйозні труднощі в інших регіональних міжнародних організаціях, в рамках яких відбувається процес уніфікації. Досягнення ЄС в уніфікації питань міжнародної правової допомоги на сьогодні стали певним зразком для інших регіонів та міжнародних організацій, бо являють собою найбільш досконалий механізм в сенсі створення найбільш сприятливого режиму надання міжнародної правової допомоги в рамках існуючих меж, які накладає на це принцип суверенітету держав у здійсненні на їх території процесуальних дій іноземними судами, або іншими особами за їх дорученням.

Використані матеріали

1. The American Instruments on Private International Law. A Paper on their relation to a future Hague Convention on Exclusive Choice of court agreements. Preliminary Document № 31 of June 2005 for the attention of the Twentieth Session of June 2005. З матеріалів сайту www.hcch.net.
2. Матеріали сайту www.bcn.cl/tratados/detalle.
3. Международное частное право. Сборник документов. – Издательство БЕК, – Москва. 1997. – С. 3-40.

4. Яблочков Т.М. Труды по международному частному праву. – ЮСТ, СТАТУТ. 2009. – С. 56-61.
5. Матеріали сайту www.hcch.net.
6. Цірат Г.А. Досвід уніфікації в сфері міжнародного цивільного процесу, що відбувається під егідо організації американських держав.//Актуальні проблеми міжнародних відносин. Випуск 101. – Частина 1. – К.: ІВМ., Київ, 2011. – С. 144-152.
7. Матеріали сайту: www.eurotreaties.com/maastrichtec.pdf.
8. Official Journal of European Communities 30.06.2000. L 160/37-43.
9. Official Journal of European Communities 10.12.2007, L 324. P. 0079-0120.
10. Official Journal of European Communities 27.06.2001, L 174/1-24.
11. Official Journal of European Communities 31.01.2003, L 264/41-47.

Білоцький С.Д.*

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОВЛЮВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ В РАМКАХ МІЖНАРОДНОГО МОРСЬКОГО ПРАВА

Стаття присвячена дослідженню правового регулюванню альтернативної енергетики за допомогою норм міжнародного морського права. З'ясовано питання прав прибережних держав на спорудження офшорних вітрових станцій у територіальному морі, виключній економічній зоні та на континентальному шельфі. Досліджено правові аспекти прокладання силових кабелів в морських просторах.

Ключові слова: відновлювані джерела енергії, міжнародне морське право, міжнародно-правове регулювання альтернативної енергетики.

Статья посвящена исследованию правового регулирования альтернативной энергетики с помощью норм международного морского права. Исследован вопрос прав прибрежных государств на строительство офшорных ветряных парков в территориальном море, исключительной экономической зоне и на континентальном шельфе. Исследованы правовые аспекты прокладки силовых кабелей в морских пространствах.

Ключевые слова: возобновляемые источники энергии, международное морское право, международно-правовое регулирование альтернативной энергетики.

The article investigates the legal regulation of alternative energy with the rules of international maritime law. We study the question of rights of the coastal states for the construction of offshore wind parks in the territorial sea, exclusive economic zone and continental shelf. The legal aspects of laying power cables in marine areas are studied.

Keywords: renewable energy, international maritime law, international legal regulation of alternative energy.

Міжнародне морське право є однією з найстаріших галузей міжнародного права. Зараз переважна більшість його норм кодифікована в рамках Конвенції ООН з морського права 1982 р. (далі – Конвенція 1982 р.) [1]. Своєю чергою відновлювана енергетика виступає однією з складових комплексу міжнародно-правових норм – регулювання альтернативної енергетики в міжнародному праві, що окрім цього включає також водневу енергетику, «чисте вугілля» і т.п. «екологіємні» складові міжнародного енергетичного права. В той, же час не можна стверджувати, що виключно з частини норм міжнародного енергетичного права і складається регулювання альтернативної енергетики в міжнародному праві, воно

* кандидат юридичних наук, асистент кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

включає в себе також норми з інших галузей міжнародного права – космічного, екологічного, морського і т.п.

Дослідження міжнародного морського права має давню історію в доктрині міжнародного права, достатньо згадати, що одним з його засновників, був «батько міжнародного права» – Гуго Гроцій. З більш пізніх за часом дослідників варто виділити О.А. Ковальова, С.В. Молодцова, А.Л. Колодкіна, В.М. Гуцуляка, А.П. Мовчан, Я. Симонідес і т.д. Вони розробляли загальні питання міжнародно-правового регулювання діяльності з використання морських просторів. Пізніше, частина дослідників зосередилася на дослідженні деяких питань пов'язаних з використанням морських просторів, в цілях отримання енергії – А.В. Овлащенко, О.І. Альхіменко, А. Корн, Д. Росс, С.Б. Слевіч і інші. Як зазначають Д. Лірі і М. Естебан, «океан пропонує велике і сильне джерело відновлюваної енергії, що дотепер не використався в достатньому масштабі. Технології океанської енергії охоплюють широкий діапазон технічних досягнень, які в змозі одержати енергію з океану, використовуючи безліч конверсійних механізмів» [2, с. 627].

В той же час, в працях згаданих дослідників не досліджувалися комплексно міжнародно-правові проблеми пов'язані з використанням водних просторів для отримання альтернативних видів енергії, саме ці питання ми і спробуємо вирішити в своєму дослідженні.

Конвенція 1982 р. загалом стала одним з першим міжнародно-правових актів, що стосувався міжнародно-правового регулювання використання альтернативної енергії. Зокрема, було передбачено право прибережної держави на створення споруд і установок для розробки природних ресурсів з метою видобутку енергії з використанням води, течій і вітру у виключній економічній зоні і на континентальному шельфі (ст.ст. 56, 60, 80).

Конвенція 1982 р. доволі чітко встановила просторову делімітацію морських просторів, що тягне за собою відповідно різний правовий режим їхнього використання. Відмінності в правовому режимі тягнуть за собою і різницю в використанні цих просторів для цілей альтернативної енергетики. Зокрема, нас буде цікавити міжнародно-правове регулювання таких моментів пов'язаних з альтернативною: побудова штучних споруд для виробництва відновлюваної енергії, вирощування сировини для біомаси та транспортування виробленої відновленої електроенергії по підводних кабелях. Ці питання зараз вже не є теоретичними, а отримують практичну технічну реалізацію, а отже і вимагають практичного правового вирішення.

Використання внутрішніх і територіальних вод, в тому числі і з цілями виробництва енергії, зокрема для побудови вітрових та припливних електростанцій, регулюється згідно Конвенції 1982 р. на основі актів національного законодавства прибережної держави. В той же час щодо, територіального моря зазначено, що суверенітет над ним здійснюється прибережною державою з дотриманням також норм міжнародного права (ст. 2 п. 3).

Щодо виключної економічної зони, то згідно Конвенції 1982 р. за прибережною державою закріплене суверенне право на створення штучних островів, споруд та установок з метою виробництва енергії шляхом використання води, течій і вітру (ст. 56). Правовий режим такого роду об'єктів встановлено в ст. 60 Конвенції 1982 р. Зокрема, прибережна держава має виключне право споруджувати, а також дозволяти і регулювати створення, експлуатацію та використання установок і споруд для цілей, зазначених в ст. 56. Прибережна держава має виключну юрисдикцію над такими штучними островами, установками та спорудами, в тому числі юрисдикцію щодо митних, фіскальних, санітарних та імміграційних законів і правил, а також законів і правил, що стосуються безпеки (п. 2 ст. 60).

З 1991 р. практичною реалізацією цієї норми є побудова кількох офшорних парків вітроелектростанцій в п'яти країнах світу – Швеції, Данії, Ірландії, Нідерландах та Сполученому

Королівстві – сумарна потужність, яких в 2007 р. збільшилася до 770 МВт [3]. Безпосередньо в міжнародному праві розроблено гармонізаційний акт спрямований на узгодження вимог до вітрових турбін, що стосується також офшорних парків – міжнародний стандарт ІЕС 61400 створений вперше 2001 р. Міжнародною електротехнічною комісією [4].

Щодо створення таких штучних островів, установок або споруд має бути надано належне сповіщення, а постійні засоби попередження про їх наявність повинні триматися в належному стані (п. 3 ст. 60). Прибережна держава може там, де це необхідно, встановлювати навколо таких штучних островів, установок і споруд розумні зони безпеки, в яких воно може вживати належних заходів для забезпечення безпеки як судноплавства, так і штучних островів, установок і споруд (п. 4 ст. 60). Будь-які покинуті або більше невикористовувані установки або споруди повинні бути прибрані з метою забезпечення безпеки судноплавства з урахуванням будь-яких загальноприйнятих міжнародних стандартів, встановлених в цьому зв'язку компетентною міжнародною організацією. При видаленні таких установок чи споруд належним чином враховуються також інтереси рибальства, захисту морського середовища, права та обов'язки інших держав. Про глибину, місцезнаходження і розмірах будь-яких установок або споруд, які зібрано в повному обсязі, дається належне оповіщення (п. 3 ст. 60).

В той же час важко погодитися з твердженням, що Конвенція 1982 р., віддає пріоритет судноплавству як виду використання морських просторів [5, с. 172], перед їхнім використанням для потреб альтернативної енергетики. В Конвенції йде мова лише про обмеження права на створення установок і споруд та зон безпеки навколо них, у випадку, якщо це може створити перешкоди для використання визнаних морських шляхів, які мають істотне значення для міжнародного судноплавства (п. 7 ст. 60) (підкреслення наше – С.Б.). Тобто у даному випадку мова йде лише про обмеження на створення зон безпеки та споруд і установок, у випадку створення ними перешкод не судноплавству взагалі, а лише міжнародному та такому, що здійснюється на морських шляхах, які мають істотне значення. Отже казати про пріоритет судноплавства над побудовою штучних споруді споруд і установок для енергетичних потреб взагалі в міжнародному морському праві видається не коректним.

На континентальному шельфі прибережна держава здійснює суверенні права, щодо його розвідки і розробки його природних ресурсів (п. 1 ст. 77), які складаються в тому числі з мінеральних і інших неживих ресурсів морського дна і його надр (п. 4 ст. 77). Фактично це означає і включення до природних ресурсів геотермальної енергії дна Океану, а отже і поширення на неї суверенних прав прибережної держави. Причому згідно Конвенції 1982 р. не розробка таких ресурсів прибережною державою не надає права іншим державам без її явно висловленої згоди на розробку таких ресурсів (п. 2-3 ст. 77). Така відсилка може торкатися того, що наразі геотермальна енергія Океану в комерційних цілях майже не використовується, але це не впливає на права прибережних держав на її перспективне використання. Правовий режим установок та споруд штучно створених на континентальному шельфі є аналогічним створеним у виключній економічній зоні (ст. 80).

У відкритому морі всі держави наділено рівним правом на побудову штучних островів і споруд (п. 1 ст. 87), отже ці споруди можуть використовуватися з цілями аналогічними передбаченим у виключній економічній зоні – з метою виробництва енергії шляхом використання води, течій і вітру. Прямо про це в Конвенції 1982 р. не зазначено, але ми можемо це припустити, базуючись на загальному принципі права «що не заборонено – є дозволеним». Власне такої ж думки тримаються і інші представники доктрини міжнародного права [5, с. 175-176; 6, с. 61].

При встановленні міжнародно-правового регулювання Міжнародного району морського дна питання відновлюваних джерел енергії не виділено окремо. Встановлено загальне визначення розподілу на ресурси і корисні копалини. В першому випадку мова йде про тверді, рідкі та газоподібні мінеральні ресурси на дні або в надрах Району. В другому – про ті ж ресурси після їхнього видобутку (ст. 133). Отже, наприклад, геотермальна енергія Океану потрапляє до складу мінеральних ресурсів знаходячись в надрах, а після свого (в перспективі) видобутку стане корисними копалинами.

В той же час не можна погодитися з розділенням джерел відновлюваної енергії на «природні ресурси» і «природні блага» виходячи з категорії їхньої «експлуатабельності» в даний час, приводячи як такий приклад, геотермальні джерела дна світового океану на великій глибині, що зараз не розробляються, але є перспективним джерелом енергії [7, с. 26-27]. Конвенція 1982 р. в принципі не містить такого поділу ресурсів на ті що вже використовуються чи можуть перспективно використовуватися, всі вони в принципі до свого видобутку відносяться до однієї з категорій природних ресурсів (живі/неживі(мінеральні)), а після свого видобутку з Району морського дна (про якій власне і йде мова), стають корисними копалинами (ст. 133). З подібного ж поділу виходить і Договір до Енергетичної хартії (ДЕХ) (1994 р.), де вказано на «енергетичні матеріали і продукти» перераховані в Додатку ЕМ (ст. 1), діяльністю з якими, як товаром і об'єктом інвестування власне і присвячено ДЕХ та «енергетичні ресурси», щодо яких держави мають відповідний суверенітет (ст. 18), тобто ресурси *in situ* (т.т. до їхнього видобутку).

При врегулюванні питання транспортування електроенергії виробленої з відновлюваних джерел також активно застосовуються норми міжнародного морського права. Наприклад, щодо підводних силових кабелів прокладених через Середземне, Північне і інші моря в Європейський Союз в рамках реалізації проекту Desertec. В цьому питанні головним документом також виступає Конвенція 1982 р., і відповідно режим регулювання кабелів також відрізняється виходячи з делімітації відповідних морських просторів.

В Конвенції 1982 р. доволі часто поруч застосовується термін «кабелі» і «трубопроводи», відповідно, їхній правовий режим найчастіше ідентичний, проте іноді він відрізняється і мова йде лише про трубопроводи. Так, вже в коментарі до ст. 70 проекту Конвенції про континентальний шельф 1958 р. Комісія міжнародного права зазначила, щодо ідентичності правового режиму трубопроводів і кабелів: «В принципі на це питання повинна бути дана схвальна відповідь. Питання це ускладнюється, однак, тією обставиною, що часто виникає необхідність в установці в деяких пунктах (трубопроводу – С.Б.) pomp, які можуть ускладнити розробку земель більше, ніж кабелі. Тому прибережна держава може тут бути менш прихильною, ніж тоді, коли мова йде про кабелі» [Цит. за: 7, с. 213].

Також треба зазначити, що Конвенція 1982 р. не конкретизує про які саме кабелі йде мова: телеграфні, телефонні, оптиковолоконні чи силові. Відповідно, оскільки вони мають різне призначення, має відрізнятися і їхній правовий режим (наприклад, знищення наземних кабелів, як ліній зв'язку з нейтральними територіями під час війни є законним, але потім передбачає виплату компенсацій власникам (ст. 54 IV Гаазької конвенції). Знищення підводних телеграфних кабелів під час війни є законним згідно ст. 15 Конвенції з охорони підводних телеграфних кабелів 1884 р., але те саме не має відноситися до силових кабелів, що постачають енергію цивільному населенню). Крім того, Конвенція ЮНЕСКО про захист підводної спадщини 2001 р. не включає підводні кабелі до складу такої спадщини і відповідно не поширює на них особливий режим охорони і захисту (п. 1 ст. 1) [8]. Можливо через це в системі ООН відсутній орган, що відповідальний за підводні кабелі, існує лише неурядова організація – Міжнародний Комітет з захисту кабелів.

У внутрішніх водах при прокладанні і використанні в них підводного кабелю мають дотримуватися вимог законів та правил прибережної держави.

У територіальному морі право мирного або транзитного (якщо це ще й частина міжнародної протоки) проходу через такі води не діє в разі прокладання, ремонту або обслуговування підводного кабелю, оскільки не відповідає формальним ознакам встановленим щодо такого проходу (неперервність, швидкість) (ст. 18 Конвенції 1982 р.). Таким чином, прибережна держава має право регулювати прокладку, технічне обслуговування і ремонт підводних кабелів в межах свого територіального моря. Крім того, передбачено право прибережної держави вводити обмеження на право мирного проходу суден з метою захисту підводних кабелів (ст. 21 (1) (с)).

У подібних за своїм режимом архіпелажних водах, встановлено обмеження суверенітету архіпелажної держави над підводними кабелями. Передбачено, що держава-архіпелаг не завдає шкоди існуючим підводним кабелям, які прокладені іншими державами і проходить через її води, не підходячи до берега. Також передбачено право власника на обслуговування та заміну таких кабелів після надання повідомлення про їх місцезнаходження та про намір відремонтувати або замінити їх (ст. 51(2)).

Треба вказати, що нажалі міжнародне право не накладає на прибережні держави обов'язку приймати закони і правила, щодо захисту підводних кабелів в морських просторах під їхнім суверенітетом, зокрема від головної загрози – пошкоджень якорями в водах портів або при заборі ґрунту .

У виключній економічній зоні починає свою дію одна з свобод відкритого моря: право на прокладку кабелів, але при її здійсненні мають враховуватися закони і правила видані прибережною державою, що повинні бути сумісні з нормами Конвенції 1982 р. (ст. 58). Свобода прокладання підводних кабелів включає в себе право на збереження і ремонт таких кабелів. Заходи, спрямовані на ремонт і технічне обслуговування підводного кабелю також є міжнародно-правомірними видами використання моря, пов'язаними з свободою прокладання підводних кабелів [10, с. 5].

На континентальному шельфі всі держави мають право прокладати кабелі, але це право обмежено правами прибережної держави з розвідки і розробки природних ресурсів шельфу. Прибережна держава в будь-якому разі здійснює «юрисдикцію щодо кабелів і трубопроводів, прокладених або використовуваних у зв'язку з розвідкою його континентального шельфу, розробкою його ресурсів або експлуатацією штучних островів, установок або споруджень», що перебувають під його юрисдикцією. Ще зазначено про запобігання забруднення моря та узгодження трас прокладання з прибережною державою, але тут мова йде лише про трубопроводи. Крім того, мають враховуватися вже існуючі кабелі, в тому числі можливість їхнього ремонту (ст. 79).

Як зазначає А.Н. Вилегжанін в цій статті об'єднані два змістовні правила, щодо кабелів на континентальному шельфі: а) право прибережної держави встановлювати умови прокладки на континентальному шельфі кабелів. Зрозуміло, при цьому безперечні права прибережної держави давати або не давати дозволи на прокладку кабелів, що проходять по суші прибережної держави, дну її внутрішніх вод і територіального моря; б) безумовна юрисдикція прибережної держави щодо кабелів, прокладених або використовуваних у зв'язку з її суверенними правами над континентальним шельфом або експлуатацією штучних споруд під її юрисдикцією. Сполучник «або» тут важливий: кабель може бути прокладений для одних цілей, наприклад не у зв'язку з суверенними правами прибережної держави над континентальним шельфом, але згодом використаний саме в цьому зв'язку. При такій зміні цілей використання кабелю можлива зміна юрисдикції однієї держави (на-

приклад, що проложила кабель) на юрисдикцію іншої держави – прибережної [7, с. 214-215].

Треба визнати, що правовий захист підводних кабелів встановлений у виключній економічній зоні і на континентальному шельфі є недостатнім. Так міжнародне право не вимагає від держав встановлення законодавчих приписів, щодо відповідальності рибалок за пошкодження засобами лову підводних кабелів або компенсації в разі втрати цих засобів через бажання запобігти пошкодженню кабелів. Крім того, не передбачено відповідальності за навмисні крадіжки у водах поза межами державного суверенітету, якщо в прибережній державі встановлено територіальну кримінальну юрисдикцію (наприклад, крадіжка в 2007 р. 100 км. міжнародного кабелю у виключній економічній зоні В'єтнаму).

У відкритому морі для держав встановлено право вільно прокладати підводні кабелі і трубопроводи (п. 1 ст. 87 Конвенції 1982 р.). Конкретно регулюючими це питання є ст.ст. 79 п. 5 і 112-115. Цими статтями підтверджено право всіх держав прокладати кабелі під водою, але враховуючи вже прокладені комунікації. Встановлено право держави видавати правові акти, щодо відповідальності за навмисне або з необачності пошкодження кабелів у відкритому морі судами, що плавають під їх прапором та особами, що знаходяться під її юрисдикцію. Передбачено, що, якщо при прокладанні нового кабелю пошкоджено вже існуючий, сторона-порушник має нести витрати з ремонту. Таким чином, загальний принцип «prior tempore portior iure» проявляє себе і в цьому спеціальному договірному положенні.

Варто зазначити, що захист, встановлений цими вимогами, є недостатнім: по-перше, держави в більшості своїй не прийняли таких законів щодо своїх громадян, по-друге, не враховується можливість терористичної діяльності проти кабелів, які становлять інтерес для багатьох країн. Це вимагає можливо встановлення універсальної юрисдикції для осіб, що вчиняють такі дії, оскільки загроза від таких актів становить для світового співтовариства незалежно від того де він проходить.

Підставами, що звільняють від відповідальності, є рятування власного життя або судна, причому мають бути вжиті заходи із запобігання таких пошкоджень. Цікаво, що про надання допомоги на морі іншим і пошкодження при цьому кабелів не відзначено, як підстава звільнення від відповідальності. Крім того, держава може видавати правові акти, згідно яких власник судна, що пожертвував якорем, сіттю або іншим рибальським начинням, щоб не пошкодити чужий кабель, може розраховувати на відповідне відшкодування.

Крім того, загрозу для підводних кабелів становлять стихійні лиха, так в 1929 р. землетрус у районі Великої Ньюфаундлендської банки (Атлантичний океан) викликав зсув донних мас на площі більше 100 тис. км². У результаті були розірвані зв'язні кабелі по шляху проходження потоку на відстані близько 200 км [11].

Відповідно, правовий режим підводних кабелів є частиною міжнародного і відповідного національного права. На міжнародно-правовому рівні він представлений насамперед універсальними міжнародними конвенціями, але частина питань їхнього функціонування регулюється лише національним правом. В Конвенції ООН 1982 р. постанови про прокладку підводних кабелів і трубопроводів, з одного боку, і постанови про види морської діяльності, що об'єктивно перебувають в конкуренції між собою ієрархічно не завжди супідрядні. В той же час, пріоритет завжди віддається положенням про захист морського середовища. Це має важливе практичне значення для цілей прогнозування результату міжнародних суперечок, що виникають між прибережною і іншою державою у зв'язку із прокладкою підводних кабелів, їхньою підтримкою в належному стані, особливо в екологічно вразливих районах.

Цікавим моментом пов'язаним з міжнародним морським правом буде перспективне використання водоростей в якості сировини для біопалива. Інтерес становить саме перспектива (вважається, що комерційне виробництво біопалива з цієї сировини розпочнеться 2014 р. [12, с. 41-52]) вирощування таких водоростей в океані з т.з. міжнародного права. В Конвенції 1982 р., щодо такого використання морів не зазначено, але існують згадані вище норми про штучні острови, установки та споруди, до яких в принципі можна прирівняти плантації з вирощування водоростей. В територіальному морі їх створення можливе прибережною державою, але вони не мають перешкоджати праву мирного проходу через ці води (ст. 17). У виключній економічній зоні і на континентальному шельфі їхнє створення також можливе лише за згоди прибережної держави, причому навколо них можна створити зону безпеки до 500 м, хоча в цих просторах їхнє створення може бути заборонено в разі якщо це представляє загрозу безпеці визнаних міжнародних морських шляхів (ст. 60). У відкритому морі передбачена свобода створення штучних островів і споруд будь-якою державою, але воно не має перешкоджати реалізації іншими державами свободи відкритого моря і діяльності в Районі (ст. 87). Щодо Району, зазначено, що тут устаткування не має створювати перешкод судноплавству та рибпромисловій діяльності (ст. 147). Крім того, якщо вважати таке вирощування водоростей морською науковою діяльністю, то воно не має перешкоджати іншим правомірним способам використання моря (ст. 240) та не створювати перешкод на путях судноплавства (ст. 261). Отже в принципі можна встановити певну аналогію між штучними островами і створеними в морі плантаціям водоростей, причому, головною вимогою до їхнього розташування є неперешкоджання морським шляхам, рибальству, не становити загрози екології морів та не порушувати біорозмаїття. Причому їхнє створення можливе в територіальному морі, виключній економічній зоні та на шельфі лише за згоди прибережної держави. Ще одним важливим моментом є питання юрисдикції над такими «плантаціями» у відкритому морі: держави реєстрації юридичної особи-власника або фізичної-особи власника? Проте практичне врегулювання всього комплексу питань пов'язаних з діяльністю морських плантацій можливе в рамках Міжнародної морської організації (ІМО).

Так розроблене ІМО 2009 р. Керівництво для ефективного використання енергії на судах» (SEEMP) для оптимізації керування судном поряд з програмним забезпеченням рекомендує використовувати відновлювані джерела палива (п. 4.37) [13]. Більш докладно питання відновлюваних джерел в судноплавстві розглядається в дослідженні щодо скорочення викидів CO₂. В ньому одним з чотирьох напрямків скорочення викидів було визначено використання відновлюваних джерел. Вказується, що їх можна використовувати як безпосередньо на судах (вітрова, сонячна і енергія хвиль) так і акумулювати і використовувати відновлювану енергію вироблену на суходолі (електроенергія, водовод). Щодо використання вітрової енергії, то згадуються як традиційні способи – паруса, так і інноваційні (– solid wing sails; – kites; and – Flettner-type rotors). Щодо сонячної енергії, то з наявних технологій можливою є лише використання на танкерному флоті сонячних батарей. Крім того, зважаючи на те, що сонячна енергія доступна не завжди (наприклад, вночі), потрібно резервне живлення. Тому її можна використовувати виключно, як додаткове джерело. Щодо енергії хвиль вказано на можливість використання її для руху судів (можуть бути внутрішніми – типу гіроскопу або зовнішніми – використання руху всередині корпусів (тримарани)). Ці системи є технологічно важко втілюваними і мають потенційно слабкий потенціал енергетичної ефективності. Найбільш перспективним, на думку дослідників представляється використання відновленої енергії виробленої на суші. Мова буде йти про систему аналогічну тій що використовується в електромобілях, в той

час коли судна будуть стояти в порту на якорі. Біопаливо (I покоління) може використовуватися вже зараз, хоча існують деякі незначні технічні проблеми. Крім того, вказуються на етичні проблеми використання біопалива (вирубка лісів, проблеми продовольчої безпеки), для вирішення яких ІМО рекомендує вирисовувати доповідь ООН щодо біопалива [14]. Щодо біопалива II покоління, то як одне з джерел його виробництва розглядаються морські водорості [15, с. 49-51].

Таким чином, ми можемо стверджувати, що в рамках міжнародного морського права існує ряд норм, які включаються в комплекс міжнародно-правових норм – регулювання альтернативної енергетики в міжнародному праві. Норми ці зосереджені переважно в рамках Конвенції 1982 р. При цьому вони носять головним чином загальний характер, особливо стосовно питань побудови штучних островів і споруд для отримання енергії з вітру, течій та води. В той же час доволі конкретними є норми стосовно прокладання підводних кабелів. Крім того, сама Конвенція 1982 р. є одним з небагатьох міжнародно-правових актів, що містить саме правові норми присвячені регулюванню альтернативної енергетики.

Список використаної літератури

1. Конвенция ООН по морскому праву 10 декабря 1982 г. // Действующее международное право. – Т. 3. – М., Изд-во Московского независимого ин-та международных отношений, 1997. – С. 322-455.
2. Leary D., Esteban M. Climate Change and Renewable Energy from the Ocean and Tides: Calming the Sea of Regulatory Uncertainty / D. Leary, M. Esteban // The international journal of marine and coastal law. – November. – 2009. – P. 617-651.
3. Шмидт Г. Мировой прорыв оффшорной ветроэнергетики [Електронний ресурс] / Г. Шмидт. – Режим доступу: <http://uwea.com.ua/proxiv.php>.
4. Project : IEC 61400-3 Ed. 1.0. [Електронний ресурс] / IEC – Режим доступу: <http://www.iec.ch/cgi-bin/procgi.pl/www/iecwww.p?wwwlang=e&wwwprog=prodet.p&progdb=db1&He=IEC&Pu=61400&Pa=3&Se=&Am=&Fr=&TR=&Ed=1.0>.
5. Короткий Т.Р. Международно-правовая регламентация освоения возобновляемых источников энергии морских пространств / Т.Р. Короткий // Альтернативна енергетика і енергетична безпека в міжнародному і національному праві. – К., 2012. – С. 167-177.
6. Мировой океан и международное право: Основы современного правопорядка в Мировом океане / отв. ред. А. П. Мовчан, А. Янков. – М.: Наука, 1986. – 234 с.
7. Международно-правовые основы недропользования. Учебн. пособие. / Под ред. А.Н. Вылегжанина. – М.: Норма, 2011. – 528 с.
8. Конвенция ЮНЕСКО об охране подводного культурного наследия 2001 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.unesco.org/en/underwaterculturalheritage/>.
9. Telecommunications and Other Legislation Amendment (Protection of Submarine Cables and Other Measures) Act 2005. № 104, 2005. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.comlaw.gov.au/ComLaw/Legislation/Act1.nsf/0/287FAA95974A6A0FCA25706D000C3AB7/%24file/104-2005.pdf>.
10. Beckman R. Submarine Cables – A Critically Important but Neglected Area of the Law of the Sea. [Електронний ресурс] / R. Beckman. – P. 5. – Режим доступу: <http://cil.nus.edu.sg/wp/wp-content/uploads/2010/01/Beckman-PDF-ISIL-Submarine-Cables-rev-8-Jan-10.pdf>.

11. Лобковский Л.И., Левченко Д.Г., Леонов А.В., Амбросимов А.К. Геоэкологический мониторинг морских нефтегазоносных акваторий. [Электронный ресурс] / Л.И. Лобковский, Д.Г. Левченко, А.В. Леонов, А.К. Амбросимов – Режим доступа: <http://www.viems.ru/asnti/ntb/ntb504/zagryz3.html>.
12. van Beilen J.B. Why microalgal biofuels won't save the internal combustion machine Biofuels / J.B. van Beilen // Bioproducts & Biorefining. – 2010. – № 4. – P. 41-52.
13. Guidance for the development of a ship energy efficiency Management Plan (SEEMP). МЕРС.1/Circ.683. 17 August 2009. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.imo.org/ourwork/environment/pollutionprevention/airpollution/documents/technical%20and%20operational%20measures/мерс.1_circ.683_guidance%20for%20the%20development%20of%20seemp.pdf.
14. UN-Energy. «Sustainable Biofuels: a framework for decision makers», April 2007. [Электронный ресурс] / ООН. – Режим доступа: <http://esa.un.org/un-energy/pdf/susdev.Biofuels.FAO.pdf>.
15. Second IMO GHG Study 2009. [Электронный ресурс] / International Maritime Organization. – London: Published by the International Maritime Organization, 2009. – P. 49-51. – Режим доступа: <http://www.imo.org/ourwork/environment/pollutionprevention/airpollution/documents/ghgstudyfinal.pdf>.

Ржевська В.С.*

ЕЛЕМЕНТИ КОЛЕКТИВНОЇ БЕЗПЕКИ У ЗМІСТІ ВЕСТФАЛЬСЬКОГО МИРУ 1648 р.

Положення Вестфальського миру, що містять зобов'язання сторін щодо колективної безпеки, виявляються та аналізуються у порівнянні із пізнішими міжнародними актами у відповідній сфері.

Ключові слова: Вестфальський мир, Мюнстерський трактат, Оснабрюкський трактат, міжнародна безпека, колективна безпека, міжнародно-правові зобов'язання

Положения Вестфальского мира, включающие обязательства сторон в отношении коллективной безопасности, выделены и проанализированы в сравнении с позднейшими международными актами в соответствующей сфере.

Ключевые слова: Вестфальский мир, Мюнстерский трактат, Оснабрюкский трактат, международная безопасность, коллективная безопасность, международно-правовые обязательства.

The provisions of the Peace of Westphalia containing elements of collective security system are brought forward and analyzed in comparison with later international documents in the respective field.

Key words: Peace of Westphalia, Treaty of Münster, Treaty of Osnabrück, international security, collective security, obligations under international law.

Постановка проблеми. Відомий Вестфальський мир (буквально Мюнстерський і Оснабрюкський мирні трактати від 24 жовтня 1648 р.), що завершив Тридцятилітню війну (1618-1648 рр.), окрім іншого, містить ряд положень, що мали гарантувати досягнутий мир і встановлюють для сторін елементи зобов'язань з колективної безпеки. Особливе значення, що традиційно надається Вестфальському мирові як такому, що в багатьох відношеннях визначив засади міжнародного правопорядку до XX ст. включно, природно привертає нашу увагу і до цих положень. Справді, у низці міжнародно-правових документів XX ст. в сфері підтримання міжнародного миру й безпеки можна знайти відгомін відповідних положень Мюнстерського та Оснабрюкського трактатів чи принаймні побачити схожі формулювання.

Аналіз досліджень та публікацій. Хоча Вестфальському миру присвячена обсяжна наукова література, елементам колективної безпеки як його складовим в ній приділяється порівняно мало уваги. Це пояснюється значною мірою тим, що передбачена Вестфальським миром колективна безпека на практиці не діяла, а також тим, що відповідні його положення не надто цікавили дослідників до того, як була створена і почала реалізовуватись універсальна система колективної безпеки.

* кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Так, наприклад, А. Кассезе звертає увагу на схожість між схемою колективної безпеки за Вестфальським миром та відповідною схемою за статутом Ліги Націй [1, с. 24]. На елементи колективної безпеки у Вестфальському мирі та перешкоди для їх практичного здійснення вказують також М. Ейкхерст та П. Маланчук [2, с. 11]. В українській міжнародно-правовій науці тема Вестфальського миру ґрунтовно досліджена А.І. Дмитрієвим. Він, зокрема, звертає увагу на те, що Вестфальський мир «поклав початок епохи універсального міжнародного права, якому притаманні ознаки вестфальської конфігурації, що здатна трансформуватися у різні історичні періоди» [3, с. 89].

Мета статті – виявлення та аналіз положень у текстах Мюнстерського та Оснабрюцького трактатів, які відображають комплекс зобов'язань сторін з колективної безпеки. Використовується метод порівняння із пізнішими міжнародно-правовими актами в сфері колективної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи Вестфальський мир на предмет його значення для розвитку ідеї та практики колективної безпеки (як і міжнародного права загалом), слід, втім, зважати на декілька обставин. По-перше, слід брати до уваги особливу природу Вестфальського миру: безперечно, він мав значення для розвитку міжнародного права і визнавався таким, але водночас він визначив внутрішній устрій Священний Римської імперії німецької нації після Тридцятилітньої війни і став основним законом цієї імперії. По-друге, нам слід зважати на те, що автори Вестфальського миру не користувалися нашим понятійно-категоріальним апаратом, але ми нині, маючи справу із такими віхами у розвитку міжнародних відносин і міжнародного права як Вестфальський мир, впадаємо у сильну спокусу екстраполювати на той час наші сучасні поняття. Певною мірою наше сучасне уявлення про міжнародно-правове значення положень Мюнстерського і Оснабрюцького трактатів, зокрема, тих, що стосуються колективної безпеки, залежить від того, як ми розглядаємо устрій імперії за їх наслідками – як федерацію, або, можливо, як конфедеративне чи наднаціональне утворення. Нам було б зручно кваліфікувати імперію з допомогою одного з цих понять, але маємо бути свідомі того, що жодне з них не підходить для цього у нашому сучасному значенні. Нарешті, важливо пам'ятати, що Вестфальський мир – явище історичне. Він мав певне велике значення на час свого укладення, зрозуміле сучасникам, але у подальшому його значення змінювалося із історичною відстанню, і мимоволі уявлення наступних поколінь зі своїх часів про характер і масштаби його наслідків проектувалися на зміст трактатів.

Стаття III Мюнстерського трактату встановлює обов'язок договірних сторін заради підтримання міцної та щирої взаємної дружби ніколи не допомагати ворогам одна одній, нинішнім або майбутнім, з будь-якої підстави або приводу, ані зброєю, ані грошима, ані солдатами чи будь-якими засобами. Так само ніхто з учасників цього замирення не має допускати прохід ворожих військ через його країну або їх тимчасове перебування у ній [4].

Зобов'язання договірних сторін не допомагати ворогам одна одній можна розглядати як таке, що доповнює зобов'язання взаємної допомоги у випадку порушення договору (міститься нижче у статті СХХІІІ). Можемо також провести аналогію із положеннями «Визначення агресії» 1974 р., відповідно до яких «ніякі міркування будь-якого характеру, будь-то політичного, економічного, воєнного або іншого характеру, не можуть слугувати виправданням агресії» (ч.1 статті 5) і «ніяке територіальне надбання або особлива вигода, одержані в результаті агресії, не є і не можуть бути визнані законними» (ч.3. статті 5) [5]. Хоча можна сперечатись, наскільки визнання результатів застосування сили є формою допомоги тому, хто силу застосовував, всі ці положення документів, прийнятих у різні історичні епохи, з різного боку підходять до тези про те, що важливою умовою підтримання

міжнародного миру є сумлінне ставлення до цього завдання та єдність позиції «третіх» держав по відношенню до учасників певного збройного конфлікту.

Оскільки Вестфальський мир має на меті встановити дружні та союзницькі відносини між колишніми ворогами, з цього логічно випливає, що у статті III йдеться передусім про недопущення допомоги ворогам, які не є учасниками даного миру. Це дозволяє нам до деякої міри провести аналогією між зобов'язаннями сторін за статтею III Мюнстерського трактату із зобов'язаннями сторін відповідно до статті 17 Пакту Ліги Націй та статтею 6 Статуту ООН. Незважаючи на відмінності у конкретному змісті зобов'язань, всі ці положення спрямовані на створення гарантій безпеки договірних сторін від загроз з боку держав, які не беруть участь у даних угодах.

Помітна також схожість між статтею III Мюнстерського трактату та частиною 5 статті 2 Статуту ООН, згідно якої «всі Члени Організації Об'єднаних Націй надають їй всемірну допомогу в усіх діях, що вживаються нею відповідно до цього Статуту, і утримуються від надання допомоги будь-якій державі, проти якої Організація Об'єднаних Націй вживає заходи превентивного чи примусового характеру» [7].

Відповідно до статті CXXXII Мюнстерського трактату той, хто своєю допомогою чи порадою порушить цю угоду про громадський мир, або чинитиме спротив її виконанню та зазначеній вище реституції, або той, хто намагатиметься, після того, як реституція правомірно відбулася без порушень процедури, про яку погодилися раніше, і без правомірного розгляду справи і без звичайного суду досаждатиме тим, чиї права було відновлено, духовним чи світським, він зазнає покарання як порушник громадського миру. У цьому положенні ми можемо побачити закріплення зв'язку між інститутом відповідальності та підтриманням міжнародного миру: саме як порушник миру мав би розглядатися той, хто почав би намагатися неналежного йому за правом.

За статтею CXXXIII всі сторони угоди зобов'язані захищати всі і кожену статті цього миру від будь-кого, без розрізнення релігії. Якщо будь-яке положення договору буде порушене, ображений має передусім закликати порушника не вдаватися до жодних воєнних дій, але передати спір на дружнє врегулювання або у звичайне судове провадження. Однак у випадку, якщо протягом трьох років спір не може бути вирішений жодним із цих способів, стаття CXXIV встановлює зобов'язання всіх і кожного, про кого йдеться в даній угоді, приєднатись до ображеної сторони і допомагати їй порадою чи силою протистояти правопорушенню. Але попередньо ображена сторона мала повідомити їх, що м'які засоби і правосуддя ні до чого не призвели. Це положення не має перешкоджати нічий юрисдикції та здійсненню правосуддя відповідно до законів кожного державця й кожної держави. Жодній державі імперії не дозволено добиватися свого права силою зброї, але у випадку будь-якого спору, теперішнього чи майбутнього, кожен має випробувати засоби звичайного правосуддя, і порушник цього буде вважатися порушником миру. Рішення судді буде виконане без розрізнення стану, як то визначають закони імперії щодо здійснення арештів та виконання вироків.

У цих положеннях ми бачимо: 1) зобов'язання з колективного захисту, причому об'єктом захисту виступає сума зобов'язань сторін за цим трактатом, 2) надання переваги мирним засобам захисту права перед воєнними та вимогу вичерпання мирних засобів до застосування сили, 3) обов'язкову процедуру попереднього мирного врегулювання, яку буде нагадувати та, що буде згодом передбачена Пактом Ліги Націй. Порівняймо і такі деталі: Мюнстерський трактат встановлює, що мирного вирішення спору потрібно домагатися протягом трьох років. Пакт Ліги Націй (стаття 12) встановлює, що сторони спору у будь-якому випадку зобов'язані не вдаватися до війни протягом трьох місяців після судового чи арбітражного рішення, або доповіді Ради Ліги Націй [8].

Аналізуючи відповідні положення Мюнстерського трактату, звернемо увагу також на застереження щодо юрисдикції та здійснення правосуддя відповідно до законів кожного державця й кожної держави – адже Вестфальський мир став ще й основним законом імперії.

Задля кращого збереження громадського миру, стаття CXXV Мюнстерського трактату встановлює, що будуть поновлені імперські округи, і що тільки-но буде відчутний будь-який початок лиха, буде додержано передбачене основними законами імперії щодо виконання та збереження громадського миру. У використанні імперських округів (Reichskreise) в тому числі заради підтримання миру ми нині можемо побачити аналогію до сучасного регіонального рівня системи колективної безпеки. Втім, маємо пам'ятати, що дане положення Мюнстерського трактату стосується внутрішніх відносин в рамках Священної Римської імперії, а глава VIII Статуту ООН «Регіональні угоди» стосується відносин між суверенними державами. Наше сучасне розуміння цього положення залежатиме саме від того, як ми кваліфікуємо відносини між державними утвореннями та центром в рамках імперії.

Стаття CXXVI спеціально встановлює, що при проході військ через іноземну територію прохід буде здійснюватись за рахунок того, кому ці війська належать, і при цьому ті, через чий краї воно проходить, не мають нести будь-якого тягарю, і їм не має заподіюватись жодної шкоди. У цьому зобов'язанні ми можемо побачити приблизну (хоча далеко не повну) аналогію до окремих положень сучасної статті 3 «Визначення агресії» 1974 р. (пункт е) статті 3), яка теж втілює намір усунути загрозу для безпеки держави від іноземних військ, які перебувають на її території. Однак надалі обидва документи відрізняються за конкретним змістом: у Мюнстерському трактаті безпосередньо йдеться про те, що іноземні війська не мають заподіювати шкоду місцевим мешканцям та місцеві не мають нести матеріальні витрати, пов'язані із забезпеченням іноземних військ. У «Визначенні агресії» безпосередньо йдеться про те, що порушення державою умов, за якими її війська перебувають на території іноземної держави (причому конкретних умов – застосування сили або продовження перебування понад термін) може бути визнане актом агресії з боку держави, якій належать ці війська. Але у «Визначенні агресії», до того ж, йдеться про перебування військ на іноземній території за угодою взагалі, а не тільки про їх прохід іноземною територією.

Окрім цього, Стаття CXXVI Мюнстерського трактату містить узагальнююче положення: «Словом, все, що основні закони імперії визначають і приписують щодо збереження громадського миру, має бути суворо додержано» [4]. Таким чином, всі правові зобов'язання щодо збереження громадського миру виділяються в окремий комплекс, якому надається особливо важливе значення.

Відповідні положення містить і стаття XVII Оснабрюцького трактату. Згідно її параграфу 5 укладений мир є безстроковим, і договірні сторони мають охороняти і захищати всі статті миру про ти будь-кого без розрізнення віри. Якщо якась стаття буде порушена, потерпілий має схилити правопорушника вирішити справу мирним шляхом – за угодою або через суд. У випадку, якщо шляхом застосування жодного з цих засобів справа не могла бути вирішена протягом трьох років, інші договірні сторони мали об'єднатися з потерпілим «порадою та ділом» [9] і за вказівкою потерпілого силою зброї усунути правопорушення, яке не вдалося усунути мирним засобами. Так само, це положення має діяти без шкоди для юрисдикції будь-якого князя або стану чинних законів та правил.

Заборону застосування сили встановлює параграф 7. Відповідно до нього жодному імперському стану не дозволено боронити своє право силою та зброєю, але кожен має

ставати на шлях права, якщо спір виник чи виникне в майбутньому. Порушник цього буде оголошений порушником миру (використовується також латинський термін *rei sit fractae pacis* – порушення миру, або громадського порядку). Те, що буде вирішене судом, має виконуватись без розрізнення станів, як встановлено законами імперії щодо виконання виконань.

Встановлення імперських округів для кращої охорони миру та застосування заходів по відношенню до неспокою чи заворушень відповідно до законів імперії щодо здійснення та збереження громадського миру передбачалися параграфом 8. Правила щодо проходу іноземних військ через територію закріплює параграф 9. При такому проході мали додержуватись закони імперії щодо збереження громадського порядку.

Санкцію за порушення миру встановлює параграф 4 статті XVII Оснабрюцького трактату: порушник миру або погоджених правил реституції має сплатити штраф за порушення миру (*roenam fractae pacis*). Така відповідальність має бути закріплена в імперських законах.

Висновки. Підсумовуючи, можемо сказати, що комплекс зобов'язань з колективної безпеки за трактатами – складовими Вестфальського миру включав:

- обов'язок договірних сторін додержувати мир у взаємних відносинах;
- заборону допомоги у будь-якій формі ворогам інших договірних сторін;
- відповідальність порушників громадського миру;
- обов'язок взаємної допомоги договірних сторін без розрізнення релігії;
- порядок дій договірних сторін у випадку порушення договору: обов'язок попереднього вичерпання мирних засобів, якщо це буде безрезультатним – обов'язок підтримати постраждалу сторону у мирній чи військовій формі (але обов'язково підтримати саме її, так, щоб позиція всіх учасників договорів щодо конфлікту була єдиною);
- використання імперських округів для підтримки безпеки (що стосується саме внутрішньої організації імперії);
- гарантії від загрози з боку іноземних військ, які проходять територією.

Із розглянутих вище положень можна також зробити висновок, що законним застосуванням сили відповідно до трактатів є примусові дії до порушника миру, але не раніше, ніж будуть вичерпані засоби мирного врегулювання.

Список використаних джерел

1. Cassese A. International law./ A. Cassese – Oxford University Press, 2005. – 558 p.
2. Malanczuk P. Akehurts's Modern Introduction to International Law. – London and New York, Routledge. – 1997.
3. Дмитрієв А.І., Дмитрієва Ю.А., Задорожній О.В. Історія міжнародного права/ А.І. Дмитрієв, Ю.А. Дмитрієва, О.В. Задорожній – К.: Видавничий дім «Промінь», 2008. – 383 с.
4. Treaty of Westphalia. Peace Treaty between the Holy Roman Emperor and the King of France and their respective Allies// The Avalon Project: Documents in law, history and diplomacy. Yale Law School. Lillian Goldman Law Library in memory of Sol Goldman [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://avalon.law.yale.edu/17th_century/westphal.asp.
5. Определение агрессии. Резолюция, принятая XXIX сессией Генеральной Ассамблеи ООН, 14 декабря 1974 г. // Действующее международное право. В 3-х томах. Составители Ю.М. Колосов и Э.С. Кривчикова. Том 2. / Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова (составление). – Москва: Издательство Московского независимого института международного права, 1996. – С. 199 – 202.

6. Устав Организации Объединенных Наций. //Организация Объединенных Наций [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.un.org/ru/documents/charter/chapter1.shtml>.
7. The Covenant of the League of Nations// The Avalon Project: Documents in law, history and diplomacy. Yale Law School. Lillian Goldman Law Library in memory of Sol Goldman [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/leag-cov.asp.
8. Osnabrücker Friedensvertrag (Instrumentum Pacis Osnabrugensis, IPO) [Volltext]//Internet-Portal «Westfälische Geschichte[Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.lwl.org/westfaelische-geschichte/portal/Internet/finde/langDatensatz.php?urlID=740&url_tabelle=tab_quelle.

Цірат Г.В.*

ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕДУРИ УКЛАДЕННЯ ПРАВОЧИНІВ З ПОВІТРЯНИМИ СУДНАМИ ТА ІНШИМ АВІАЦІЙНИМ ОБЛАДНАННЯМ

В статті розглянуто стадії та процедури укладення договорів купівлі-продажу та лізингу авіаційного обладнання, що застосовуються в міжнародній торгівлі, на їх відповідність вимогам чинного законодавства України та приділено особливої уваги правомірності за чинним законодавством України сплати забезпечувального депозиту за попереднім договором.

Ключові слова: авіаційне обладнання, договори купівлі-продажу, договори лізингу, забезпечувальний депозит, обов'язкові попередні умови, особливий порядок укладення, повітряні судна, письмова форма, платіж за постачання, попередній договір.

В статье рассмотрены стадии и процедуры подписания договоров купли-продажи и лизинга авиационного оборудования, применяемые в международной торговле, на их соответствие требованиям действующего законодательства Украины и особое внимание уделено правомерности в соответствии с действующим законодательством Украины уплаты гарантийного депозита в соответствии с предварительным договором.

Ключевые слова: авиационное оборудование, воздушные судна, договор купли-продажи, договор лизинга, гарантийный депозит, обязательные предварительные условия, особый порядок заключения, письменная форма, платеж за поставку, предварительный договор.

The article considers stages and execution procedure for purchase and lease contracts of aviation equipment applicable in international trade for their compliance with Ukrainian law and pays special attention to legality of guarantee payment under letter of intent.

Key words: aviation equipment, aircraft, guarantee payment, lease, letter of intent, obligatory conditions precedent, purchase agreement, written form.

Велика вартість повітряних суден та іншого авіаційного обладнання, необхідність їх безпечного функціонування, що можливе лише завдяки правильному, відповідно до вказівок виробника, технічному утриманню, яке може здійснюватися виключно у спеціально ліцензованих та сертифікованих осіб, стали підставою у встановленні в практиці укладання угод з цими об'єктами певних особливостей.

Укладення сторонами договорів про передачу права власності на авіаційне обладнання (договори купівлі-продажу) або користування ним є завершенням процесу перегово-

* кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства Університету сучасних знань (Київ)

рів. Цей процес можна умовно поділити на декілька стадій:

1) прийняття рішення стороною, що планує придбати повітряне судно або взяти його в лізинг про це;

2) укладення сторонами попереднього договору (letter of intent/LOI), в якому сторони зобов'язуються протягом певного строку укласти основний договір (купівлі-продажу або лізингу) в майбутньому (основний договір) на умовах, встановлених попереднім договором. Підписання цього договору здійснюється одночасно із сплатою забезпечувального депозиту (guarantee payment). Іноді забезпечувальний депозит визначається як «первісний платіж» (down payment) або платіж за постачання (commitment fee);

3) укладення власне основного договору, в якому серед іншого визначаються попередні обов'язки («обов'язкові попередні умови») сторін. Лише у випадку виконання узгоджених обов'язкових попередніх умов, основний договір вважається укладеним. Оскільки момент вступу договору в силу співпадає з фактичним переданням (у власність чи у користування) повітряного судна, можна говорити про особливий порядок укладення основних договорів, які виконуються в момент їх укладання. Ця дата називається дата закриття транзакції (Closing date/Closing) та визначається сторонами. Оскільки літак та інше авіаційне обладнання є складним технічним обладнанням і можливе виявлення невідповідностей його технічного стану умовам його продажу або надання в лізинг, що може потребувати ремонту, дата закриття визначається як «на дату або біля неї» (on or around).

За загальним правилом договір може бути укладений у будь-якій формі, якщо вимоги щодо форми договору не встановлені законом.

В ст. 806 ЦК України до договору лізингу встановлено застосування загальних положень про найм (оренду), купівлю-продаж та договір поставки. Загальними положеннями щодо найму встановлено, що договір найму транспортного засобу укладається у письмовій формі, а у разі участі фізичної особи підлягає нотаріальному посвідченню (ст. 799 ЦК України). Таким чином, щодо договорів лізингу встановлено вимогу про письмову форму.

Встановлюючи вимогу щодо нотаріального посвідчення та державної реєстрації договорів купівлі-продажу окремих видів речей, серед яких авіаційне обладнання не називається, ЦК України не встановлює вимог щодо форми договорів купівлі-продажу іншого майна. Проте, статтею 208 ЦК України встановлено загальну вимогу до форми правочинів, що вчиняються юридичними особами між собою – письмова. Таким чином, договір купівлі-продажу авіаційного обладнання здійснюється в письмовій формі.

Оскільки процес ведення переговорів сьогодні не потребує знаходження сторін в одній кімнаті за одним столом, змінився і процес підписання договорів: кожна сторона може підписати договір не виїжджаючи з свого офісу, сканувати сторінку з підписом (execution/signature page) та направити її електронною та/або кур'єрською поштою іншій стороні. Через це сторінка підписів в основному договорі (купівлі-продажу або лізингу) передбачена окремо для кожної сторони. У разі прийняття рішення про укладення (підписання) основного договору сторони обмінюються саме цією сторінкою, а не надсилають один одному весь текст договору, який є у кожної з них в електронному вигляді. Таким чином, сторони ставлять свої підписи не на одній сторінці, а на різних, так зване підписання частинами (counterparts).

На нашу думку така процедура укладання та підписання договорів не суперечить чинному законодавству України, оскільки вона повністю відповідає принципам свободи договору, підприємницької діяльності та автономії волі сторін.

Так, ЦК України встановлює єдину вимогу до юридичних осіб – укладати договори в письмовій формі та дозволяє підписувати договір шляхом обміну акцепту та оферти,

тобто ЦК України не містить вимоги щодо укладання договору в єдиному документі. Закон України «Про міжнародне приватне право» (ст. 31), встановлює, що форма правочину має відповідати вимогам права, яке застосовується до змісту правочину. За загальним правилом, оскільки купівля або надання в лізинг літаків та іншого авіаційного обладнання здійснюється в іноземних контрагентів до такого договору застосовується іноземне право, яке дозволяє сторонам укладати договори за такою процедурою.

Договірні відносини регулюються в Україні також і ГК України, який особливої уваги приділяє господарським договорам, нормативне визначення яких є відсутнім, а між загальними положеннями про договір ГК та ЦК України є наявними принципові розбіжності [1, с. 203-212].

ГК України, посилаючись, що господарські договори укладаються за правилами, встановленими ЦК України, зазначає про необхідність врахування особливостей, передбачених ним та іншими нормативно-правовими актами до процедури підписання договорів. До таких особливостей відноситься вимога щодо викладення договору у формі єдиного документа, підписаного сторонами та скріпленого печатками (ст. 181 ГК України). В той же час ГК України допускає укладання господарських договорів у спрощений спосіб, тобто шляхом обміну листами, факсограмами, телеграмами, телефонограмами тощо, а також шляхом підтвердження прийняття до виконання замовлень.

Боднар Т.В. звертає увагу на використання різної термінології (укладення та укладання) ЦК та ГК України та робить висновок, що вживаним у ГК України терміном «укладання» законодавець позначає порядок і процедуру укладання господарських договорів, тобто сукупність і послідовність визначених законом дій учасників господарських відносин щодо узгодження змісту договору та дотримання інших процедур, результатом вчинення яких і є власне укладення договору [2, с. 59-60].

Попередній договір повинен висвітлювати всі основні положення основного (купівлі-продажу, лізингу) договору.

Хоча Д. Банкер говорить про практичну неможливість підготувати типові договори щодо авіаційного обладнання, у разі лізингу він все ж таки пропонує, щоб сторони попереднього договору домовилися щодо наступних положень договорів оперативного лізингу:

- 1) перелік попередніх обов'язків кожної сторони на дату постачання обладнання;
- 2) стан літака на момент постачання;
- 3) дата та місце постачання;
- 4) строк договору;
- 5) розмір та умови сплати забезпечувального депозиту та основного лізингового платежу;
- 6) розмір, умови сплати лізингоотримувачем та повернення лізингодавцем додаткових лізингових платежів;
- 7) зазначення валюти платежів;
- 8) визначення договору лізингу як «чистого лізингу»;
- 9) перелік заяв, гарантій та особливих умов кожної сторони;
- 10) перелік дозволених обтяжень обладнання та можливість та умови подальшої передачі в сублізинг;
- 11) місце реєстрації літака;
- 12) умови експлуатації, інспекції та технічне обслуговування;
- 13) страхування та узгоджена вартість літака;
- 14) визначення поняття «повна втрата літака» та переліку випадків невиконання;
- 15) вимогу до стану літака на момент повернення та місце повернення;

16) застосовне право та юрисдикція;

17) зазначення про характер попереднього договору (зобов'язуючий/незобов'язуючий) та/або умови вступу в силу[3, с. 46-60].

За виключенням пунктів 4), 8), 10), 15), всі інші положення характерні для договорів купівлі-продаж також.

«Letter of intent/LOI» у перекладі на українську мову буде означати «лист/угода про наміри», проте ніяк не попередній договір, тож чи можна вважати цей договір обов'язковим до виконання українською компанією чи його необхідно розглядати як «джентельменську» угоду, адже породжувати юридичні наслідки здатен тільки один вид переддоговірних угод – попередній договір[1, с. 210].

ЦК України (ст. 635) встановлює, що попереднім є договір, сторони якого зобов'язуються протягом певного строку (у певний термін) укласти договір в майбутньому (основний договір) на умовах, встановлених попереднім договором, що представляють собою істотні умови основного договору. Попередній договір укладається у формі, встановленій для основного договору, а якщо форма основного договору не встановлена, – у письмовій формі. Договір про наміри (протокол про наміри тощо), якщо в ньому немає волевиявлення сторін щодо надання йому сили попереднього договору, не вважається попереднім договором.

ГК України (ст. 182), встановлює, що відносини щодо укладення попередніх договорів регулюються ЦК України з урахуванням особливостей, передбачених ГК України. До таких особливостей серед іншого відноситься імперативна норма, що угода сторін про наміри (протокол про наміри тощо) не визнається попереднім договором і не породжує юридичних наслідків.

Таким чином, два головних документа, якими керуються українські юридичні особи при укладенні договорів встановлюють абсолютно різне регулювання угод про наміри. Українська компанія не може не приймати до уваги імперативні норми ГК України, оскільки закон України «Про міжнародне приватне право», який дозволяє сторонам обирати право, застосовне до їхніх правовідносин, встановлює, що його правила не обмежують дії імперативних норм права України, що регулюють відповідні відносини, незалежно від права, яке підлягає застосуванню.

У разі виникнення спорів з угоди про наміри, українська сторона не може бути впевненою, що укладена нею угода про наміри буде визнана договором, що породжує юридичні наслідки.

Д. Банкер вважає, що за ідеальних умов було б доцільно розглядати угоду про наміри, яка може мати й інші назви, як от пропозиція/лист про обов'язки/меморандум про порозуміння (proposal/commitment letter/memorandum of understanding), як план переговорів[3, с. 66]. Проте, на практиці у кожної сторони виникають певні обов'язки (як у лізингодавця – зняти літак з пропозиції ринку, а у лізингоотримувача сплатити забезпечувальний депозит), які вона готова виконувати лише при наявності зобов'язуючого попереднього договору. У випадку відсутності прямого зазначення сторонами щодо зобов'язуючого характеру договору та виникнення в подальшому спорів з цього договору, його характер повинен визначатися з намірів сторін.

Д. Ханлі зазначає, що попередній договір може бути зобов'язуючим, у разі сплати забезпечувального депозиту за ним, та не зобов'язуючим, у разі відсутності такого обов'язку[4, с. 27]. Проте, таке міркування здається радше теоретичним, ніж практичним, оскільки тільки сплата забезпечувального депозиту є підставою для резервування повітряного судна за компанією, майбутнім покупцем або лізингоотримувачем, та зняття його з пропозиції на ринку.

Важливість зобов'язуючої сили попереднього договору підкреслюється Авіаційною робочою групою, яка зазначає, що у такому разі буде мати місце договір, який може бути зареєстрованим за Кейп-Таунською конвенцією [5] у міжнародному реєстрі як умовна міжнародна гарантія, якщо національна реєстрація є пов'язуючим фактором згідно до статті 3(1) Кейп-Таунської конвенції, та буде створено обов'язок щодо зняття умовної міжнародної гарантії у тому разі, якщо за якихось підстав угода не буде закритою [6, с. 47]. Кейп-Таунська конвенція застосовується у тому разі, якщо боржник знаходиться в країні учасниці конвенції. Таким чином, у разі купівлі українською компанією повітряного судна або іншого авіаційного обладнання, виробленого в США, та сплати забезпечувального депозиту, українська компанія буде розглядатися як кредитор, а американська компанія як боржник. В такому разі українська компанія зобов'язана зареєструвати умовне міжнародне обтяження, оскільки це захистить її інтереси у випадку подальших непорозумінь з продавцем.

Інша проблема, яка виникає на шляху української компанії – це сплата забезпечувального депозиту за попереднім договором. Забезпечувальний депозит сплачується як гарантія належного виконання лізингоотримувачем своїх обов'язків за майбутнім основним договором (договором купівлі-продажу або договором лізингу) і має наслідком резервування повітряного судна або іншого авіаційного обладнання, що є предметом попередньої угоди, за придбаваючою стороною.

Для здійснення платежу за попереднім договором українська компанія повинна перевести його на українську мову. Українським законодавством встановлений вичерпний перелік операцій (торгових та неторгових) [7], за якими українським компаніям дозволено сплачувати платежі в іноземній валюті за межі України, включаючи на виконання зобов'язань у цій валюті перед нерезидентами щодо оплати продукції, послуг, робіт, прав інтелектуальної власності та інших майнових прав [8]. Проте, забезпечувальний депозит не є платою за продукцію, оскільки, сплачуючи його авіакомпанія нічого не отримує, вона лише гарантує таким чином належне виконання своїх майбутніх обов'язків.

У тому випадку, якщо український покупець не має валютних коштів на своєму рахунку, він може придбати їх на міжбанківському валютному ринку, надавши відповідне доручення своєму банку на підставі заяви про купівлю іноземної валюти та «договору з нерезидентом, оформленого відповідно до вимог законодавства України» [9]. Варто зазначити, що формулювання «оформленого відповідно до вимог законодавства України» є занадто загальним, з однієї сторони, та таким, що надає можливість третім особам втручатися у наміри сторін.

Що мав на увазі законодавець – вимоги щодо форми чи щодо змісту? Так, згідно до закону України «Про міжнародне приватне право», ст. 31, зовнішньоекономічний договір, якщо хоча б однією стороною є громадянин України або юридична особа України, укладається в письмовій формі незалежно від місця його укладення, якщо інше не встановлено законом або міжнародним договором України. Наказом Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України в 2001 р. було затверджено «Положення про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів)» [10] (надалі Положення), яке стосується не стільки форми зовнішньоекономічних договорів, скільки надає вказівки щодо змісту договорів з зазначенням обов'язковості застосування Положення «українськими суб'єктами підприємницької діяльності та іноземними суб'єктами підприємницької діяльності незалежно від форм власності та видів діяльності». Затверджене 6 вересня 2001 року, Положення змінювалося двічі і обидва рази у 2011 році. Одне із змін стосувалося переліку нормативних актів, які «регулюють питання форми, порядку укладання та викона-

ння зовнішньоторговельних договорів (контрактів)». Цікаво, що запропонований Міністерством економіки та з питань європейської інтеграції України перелік не містить посилення на самий основний, на нашу думку, в цій сфері акт – закон України «Про міжнародне приватне право». На нашу думку, приймаючи до уваги загальні засади цивільного законодавства, проголошені ЦК України, до яких зокрема відносяться свобода договору; свобода підприємницької діяльності, справедливість, добросовісність та розумність, а також принцип автономії волі сторін, проголошений законом України «Про міжнародне приватне право», зазначене Положення не може мати обов'язкового характеру. Проте, така позиція може не знайти підтримки серед українських науковців, де, на жаль, існує достатньо багато прихильників жорсткого регулювання підприємницької діяльності. Так, А.М.Куліш вважає, що слід розробити положення про порядок укладання, зміни, припинення договорів [11], Серебрякова Ю.О. ратує за удосконалення правового регулювання порядку укладення господарських договорів у спрощений спосіб [12], В.С.Мілаш пропонує встановити етапи (процедури), проходження яких є обов'язковою передумовою набуття чинності (вступу в юридичну силу) господарських договорів [1, с. 211].

На нашу думку, вимоги щодо процедури укладення договорів повинні бути спрощеними для того, щоб українські підприємства могли зосередитися на виконанні договорів, а не на безкінечних процедурах отримання дозволів на їхнє укладення.

Перелік літератури

1. Мілаш В.С. Теоретико-правові засади господарсько-договірної діяльності / В.С. Мілаш// Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – 2010. – № 1. – С. 203–212 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10cjoucc.pdf>.
1. Боднар Т.В. Договірні зобов'язання в цивільному праві: (Заг. положення): Навч. посіб. – К.: Юстініан, 2007. – 280 с. – ISBN 978-966-8257-39-1.
2. Bunker Donald H. International Aircraft Financing. Specific Documents // IATA. Volume 2. – 2005. – 549 p.
3. Hanley, Donal Patrick. Doctoral thesis. Aircraft Operating Leasing: A Legal and Practical Analysis in the Context of Public and Private International Air Law. A thesis submitted to the Faculty of Graduate Studies and Research in partial fulfillment of the requirements of the degree of Master of Laws / Donal Patrick Hanley [Електронний ресурс]. – Leiden, The Netherlands: Station Drukwerk. November, 2011. – 432 p. – Режим доступу: <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/18146>.
4. Advanced Contract and Opinion Practices under the Cape Town Convention. Cape Town Papers Series, Volume 2. The Legal Advisory Panel of the Aviation Working Group: Published by Hart Publishing. – 66 p. – ISBN: 978-184113-824-4.
5. Конвенция о международных гарантиях в отношении подвижного оборудования) // ЛігаБізнесІнформ.
6. Про затвердження Інструкції про порядок здійснення контролю за експортними, імпортними операціями: постанова Правління Національного банку України від 24 березня 1999 року N 136, (із змінами та доповненнями станом на 12.12.2011 року) // ЛігаБізнесІнформ, п. 1.11.
7. Про затвердження Положення про валютний контроль: Постанова Правління Національного банку України від 8 лютого 2000 року N 49 (із змінами та доповненнями станом на 12.12.2011 року) // ЛігаБізнесІнформ, п. 2.2.

8. Положення про порядок та умови торгівлі іноземною валютою: постанова Правління Національного банку України від 10 серпня 2005 р. N 281 (із змінами та доповненнями станом на 12.12.2011 року) // ЛігаБізнесІнформ, Розділ II, Глава 1, п.1.
9. Про затвердження Положення про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів): Наказ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України від 6 вересня 2001 року N 201 (із змінами та доповненнями станом на 12.12.2011 року) // ЛігаБізнесІнформ.
10. Куліш А.М. Окремі питання укладання господарських договорів суб'єктами господарювання [Електронний ресурс] / А.М. Куліш. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pvuabs/2010_1/03_04_02.pdf.
11. Серебрякова Ю.О. Особливості укладення господарських договорів у спрощеній спосіб /Ю.О. Серебрякова // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 819–824 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10cjoucc.pdf>.

Комарова Т.В.*

СУД ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА МІЖНАРОДНИЙ ПРАВОПОРЯДОК

У цій статті йде мова пропозицію Суду СС щодо статусу правопорядку Європейського Союзу відносно міжнародного правопорядку. Суд СС наділив себе повноваженнями по перегляду актів СС, які імплементують акти Ради Безпеки ООН, а отже зробив можливим опосередкований контроль рішень ООН. Практика Суду СС говорить про те, що норми СС повинні мати примат над нормами міжнародного правопорядку.

Ключові слова: Європейський Союз, Суд Європейського Союзу, ієрархія норм міжнародного права, правопорядок Європейського Союзу.

В этой статье речь идет о позиции Суда ЕС касательно статуса правопорядка Европейского Союза относительно международного правопорядка. Суд ЕС наделил себя полномочиями по пересмотру актов ЕС. Которые имплементируют акты Совета Безопасности ООН, а значит, сделал возможным опосредованный контроль над решениями ООН. Практика суда ЕС говорит о том, что нормы ЕС должны иметь примат над нормами международного правопорядка.

Ключевые слова: Европейский Союз, Суд Европейского Союза, иерархия норм международного права, правопорядок Европейского Союза.

The article deals with the approach of the European Court of Justice concerning the status of the European Union legal order and it's relations with international legal order. The European Court of Justice made itself to review the EU acts which implements the acts of the UN Security Council and in this way made possible non-direct control under the UN decisions. The jurisprudence of the European Court of Justice provides that EU norms should have priority under the norms of international law.

Key words: the European Union, the European Court of Justice, the hierarchy of international law norms, the legal order of the European Union.

Постановка проблеми. Остання практика Суду Європейського Союзу вказує на революційну тенденцію по наділенню Європейського Союзу контрольними механізмами над актами Ради Безпеки ООН відносно їх відповідності імперативним нормам міжнародного права. Ця ситуація є досить спірною, оскільки вона порушує класичне уявлення про ієрархію норм міжнародного права та співвідношення міжнародного правопорядку з правопорядком Європейського Союзу.

---

* кандидат юридичних наук, асистент кафедри міжнародного права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Аналіз досліджень та публікацій. Стан теорії права ЄС підтверджує, що проблеми співвідношення правопорядку ЄС із міжнародним правопорядком, а також вивчення практики Суду ЄС щодо цієї проблеми явно недооцінені та не були предметом спеціальних наукових досліджень через непорушну догму примату міжнародного права. У західній європейській науці ця проблематика відображена певним чином у аспекті вивчення загальних питань права ЄС (Д. Ваєт, С. Везеріл, Л. Вудз, А. Дашвуд, Д. Лейсок, Дж. Стейнер, Т. Хартлі тощо). Існує також декілька фундаментальних робіт, у яких ця проблема зачіпалась більш детально (К. Альтер, Е. Арнул, Д. Артс, Г. Берб, Г. де Бурка, Дж. Вейлер, Р. Дехаус, Ф. Джейкобе, У. Еверлінг, М. Каппеллетті, П. Крейг, К. Ленаертс, Н. Ньюаль, Х. Расмуссен, А.-М. Слотер, А. Стоун Світ, Т. Трідімас, К. Хардінг, М. Шапіро, Дж. Шо та ін.).

У Центральній та Східній Європі практика Суду ЄС із зазначеної проблематики розглядалась також доволі фрагментарно (Л. М. Ентін, М. Л. Ентін, С. В. Глотова, А. Я. Капустін, Є. Ю. Кашкін, М. В. Крівова, І. С. Марусін, Б. М. Топорнін та українських науковців: Т. М. Анакіна, О. Андрійчук, М. В. Буроменський, І. А. Грицяк, М. М. Микієвич, О. М. Москаленко, В. І. Муравйов, Р. Петров, О. Я. Трагнюк, тощо).

Мета статті – визначити роль Суду ЄС у становленні автономного статусу правопорядку ЄС. Завдання статті: систематизувати практику Суду ЄС щодо співвідношення правопорядку ЄС із міжнародним правопорядком.

Виклад основного матеріалу. В правовій системі Європейського Союзу (далі – ЄС) керівна роль у застосуванні та тлумаченні права ЄС належить Суду ЄС, який забезпечує єдинообразне тлумачення цього права задля розвитку інтеграції. Саме Суд ЄС визначив статус європейського правопорядку та його співвідношення з національними та міжнародним правопорядками. У зв'язку з цим постає нагальна необхідність проаналізувати новий етап розвитку практики судової системи ЄС щодо цих питань.

Вперше Суд ЄС торкнувся питання співвідношення правопорядку ЄС із міжнародним правопорядком у справі Каді. У цій справі громадянин Саудівської Аравії Ясін Абдула Каді, який мав досить великий капітал в ЄС, подав позов до Суду першої інстанції (далі – СПІ) про анулювання Регламенту Ради ЄС 2580/2001 [1], який стосувався осіб, які підозрювалися у підтримці тероризму. В Додатку до Регламенту містився перелік осіб та організацій, які підозрювалися у підтримці тероризму, а серед них був і позивач.

Дія Регламенту полягала в тому, що всі фінансові кошти осіб, зазначених в Додатку, мають бути заморожені на території ЄС. Регламент був прийнятий для імплементації цілого ряду Резолюцій Ради Безпеки ООН [2; 3; 4], які стосувалися боротьби з тероризмом, що були прийняті на підставі Частини VII Статуту ООН. Резолюції вимагали, щоб усі держави – члени ООН вжили заходів для заморожування рахунків та всіх активів осіб та організацій, які на думку Комітету по санкціях мали зв'язки з Усамою бін Ладеном, мережею Аль-Каїди та рухом Талібану. Перелік таких осіб був підготовлений Комітетом по санкціях у 2001 р. та підлягав постійним доповненням. Пізніше Рада Безпеки ООН відповідною Резолюцією допустила певне пом'якшення режиму заморожування грошових коштів та дозволила підозрюваним особам користуватися ними для гуманітарних цілей зі згоди Комітету по санкціях. ЄС у свою чергу теж змінив свій Регламент у відповідності з Резолюцією ООН та дозволив підозрюваним користуватися коштами для придбання їжі, в медичних цілях та для виплати податків.

Позивач Ясін Абдула Каді наполягав у своєму позові на тому, що він став жертвою серйозного порушення правосуддя, оскільки він ніколи не підтримував терористичну діяльність. Він посилався на те, що Регламент Ради ЄС порушив такі його фундаментальні

права як право власності, гарантоване ст. 1 Протоколу № 1 Європейської Конвенції з прав людини та основоположних свобод далі – ЄКПЛ), право на справедливе слухання справи, встановлене практикою Суду ЄС, та право на справедливий судовий розгляд за ст. 6 ЄКПЛ. По-перше, позивача не було повідомлено про його включення до переліку осіб, підозрюваних у тероризмі, а отже він не мав можливості провадити свій захист. По-друге, в Регламенті не були викладені підстави включення позивача до цього переліку, а ця обставина теж впливає на ефективність судового захисту, оскільки позивачу складно захищати себе, не знаючи чітко визначених підстав звинувачення. Позивач посилався на практику Суду ЄС про те, що фундаментальні права визнані та гарантовані конституціями держав-членів, а особливо ті, що закріплені ЄКПЛ, становлять невід'ємну частину правового порядку Європейського Союзу.

СПІ у своєму рішенні по цій справі зазначив, що згідно зі звичаєвим міжнародним правом та ст. 103 Статуту ООН, зобов'язання держав-членів за Статутом ООН мають переважувати над усіма іншими зобов'язаннями чи то за національним правом, чи то за міжнародним правом, чи то за правом ЄС [5]. Зобов'язання за Статутом ООН включають в себе зобов'язання, що встановлюються обов'язковими актами Ради Безпеки. СПІ підкреслив, що ЄС визнав такі зобов'язання навіть не дивлячись на те, що безпосередньо він не пов'язаний положеннями Статут ООН, оскільки не є його стороною. СПІ зазначив, що ЄС не тільки не може порушувати зобов'язання за Статутом ООН, але й зобов'язаний при виконанні своїх повноважень приймати всі заходи для того, щоб сприяти виконанню цих зобов'язань своїм державам-членам. Таким чином, СПІ повністю заперечив тезу позивача про те, що правопорядок ЄС – це незалежний від ООН правопорядок, який керується власними правовими нормами та підкреслив обов'язок ЄС підкорюватися нормам Статуту ООН, який встановлює норми для його держав-членів. Він додав, що за міжнародним правом та правом ЄС було б несправедливо перевіряти обов'язкові акти Ради Безпеки ООН на відповідність нормам щодо захисту прав людини, визнаних ЄС. Тому перегляд Резолюцій Ради Безпеки ООН, навіть опосередкований, є неприпустимим з боку судових органів ЄС.

Здавалося б таке рішення СПІ повністю відповідає унітарній концепції міжнародного права та класичним уявленням про ЄС як про класичну міжнародну організацію. Але СПІ додав, що не зважаючи на вищесказане, він має повноваження перевіряти резолюції Ради Безпеки ООН на відповідність нормам *jus cogens*. Такий поворот аргументації СПІ був дуже несподіваним. Дійсно, норми *jus cogens* є обов'язковими для всіх суб'єктів міжнародного права включаючи Раду Безпеки ООН, але питання того чи може судовий орган іншої міжнародної організації перевіряти легітимність її рішень виявляється дуже дискусійним. СПІ зробив висновок, що він наділений такою компетенцією. Крім того, СПІ зазначив, що право власності є нормою *jus cogens*. *Jus cogens* за визначенням є імперативні норми, які не допускають жодного обмеження. Однак, право власності, а також згадане позивачем право на справедливий судовий розгляд абсолютним захистом не користуються. Самі по собі вони не є абсолютними. В інтересах суспільства, а тим паче світового товариства, вони можуть підлягати звууженню.

Проаналізувавши Резолюцію, СПІ дійшов висновку, що оскільки Резолюція Ради Безпеки ООН передбачала гуманітарні пом'якшення, а також те, що держави могли оскаржити Резолюцію в Комітеті по санкціях, то заморожування коштів позивача Каді не становило порушення норм *jus cogens*. Так само СПІ не знайшов порушення права на справедливе слухання справи та права на справедливий судовий розгляд в якості частини масиву норм *jus cogens*.

Тож можна зробити висновок, що значення рішення СПП полягає у наступному:

1. СПП заперечив дуалістичну концепцію щодо становища ЄС у міжнародному правопорядку та безапеляційно підкорив діяльність ЄС рішенням ООН;
2. незважаючи на таку субординацію СПП визнав за собою можливість перегляду актів Ради Безпеки ООН на відповідність навіть не нормам щодо захисту прав людини, визнаних ЄС, а імперативним нормам міжнародного права;
3. СПП вивів таке положення ЄС, яке полягає в його субординації універсальній міжнародній організації, але з власними контрольними механізмами, які будуть виконуватися від імені міжнародного товариства.

Рішення СПП було оскаржено позивачем у Суді ЄС та в результаті цього було відмінено на підставі того, що воно значним чином обмежувало фундаментальні права позивача.

Рішення Суду ЄС повністю відповідає тій концепції, якої він дотримувався щодо унікальності та автономності правопорядку такого нового виду міжнародного об'єднання як ЄС, який являє собою наднаціональну, інтеграційну організацію, яка значною мірою відрізняється від класичної міжурядової організації. Суд ЄС підкреслив, що, зважаючи на унікальність ЄС, його норми повинні мати примат над нормами міжнародного правопорядку. Крім того, Суд ЄС зазначив, що він відміняє та перевіряє не самі норми Резолюції Ради Безпеки або Статуту ООН, а внутрішній нормативний акт ЄС, який імплементує Резолюцію.

Суд ЄС підкреслив, що міжнародні угоди не можуть впливати на перерозподіл повноважень, які закріплені в установчих договорах ЄС або на автономію правової системи ЄС, а отже зобов'язання, накладені міжнародними угодами, не можуть бути важливішими, ніж конституційні принципи установчих договорів ЄС. У той же час Суд ЄС визнає, що право ЄС має поважати міжнародне право, а всі заходи ЄС мають тлумачитися в світлі міжнародного права, а також з особливою увагою ставитися до застосування резолюцій ООН на основі Глави VII Статуту ООН, але це жодним чином не впливає на те, що міжнародне право – це паралельна система, яка не може змінювати юридичну силу та примат фундаментальних принципів права ЄС. Тому Суд ЄС зазначив, що навіть якщо норми, які встановлені Резолюцією Ради Безпеки ООН могли б бути класифіковані як частина норм права ЄС, то їх становище було б вищим, ніж у вторинного права ЄС, але нижчим, ніж установчі договори Союзу та загальні принципи права ЄС, які включають у себе фундаментальні права.

У зв'язку з цим хотілося б зазначити, що поняття «загальні принципи права ЄС» – поняття, яке самостійно розробив Суд ЄС. Воно включає в себе досить великий масив норм, який є спільним для конституційних традицій усіх держав-членів ЄС, міжнародних угод щодо захисту прав людини та ЄКПЛ. Цю категорію норм Суд завжди ставив у главі ієрархії норм. Суд ЄС зайняв позицію, яка полягає в тому, що ціллю ЄС є захист цінностей свого власного конституційного ладу, включаючи європейські стандарти захисту прав людини, незалежно від того чи це призведе до опосередкованої відмови виконувати вказівки Ради Безпеки ООН.

Рішення Суду ЄС не призвело до того, що ООН призвала ЄС до відповідальності за невиконання положень Резолюції Ради Безпеки, а призвело до того, що Рада Безпеки прийняла нову Резолюцію [6], яка враховувала пробіли щодо прав людини, на які вказав Суд ЄС, та встановила, що переліки підозрюваних у зв'язках з тероризмом осіб та організацій мають бути в публічному доступі в кожній державі, а також суб'єкти, що зазначені у цих переліках, мають персонально повідомлятися про це. Крім того, Комітет по санкціях ООН

має аргументувати свої підозри щодо участі осіб та організацій у терористичній діяльності. Таким чином, відданість Суду ЄС захисту прав людини здійснила вплив і на міжнародне право, і на правотворчу діяльність ООН.

Суд ЄС підтримав плюаралістичну концепцію міжнародного правопорядку, розрізняючи окремо європейське право та окремо міжнародне право та виділяючи в кожній цій системі власну ієрархію норм. Суд ЄС змалював таку картину світового режиму, в якій існують горизонтальні, неієрархічні, відмежовані правопорядки. Компетенція ЄС не поширюється на перегляд норм паралельного правопорядку, але може стосуватися власних правових засобів, які імплементують ці норми.

Цим рішенням Суд ЄС продовжив свою кропітку працю щодо встановлення концепції автономного правопорядку ЄС. Приймаючи у 1963 р. основоположне рішення по справі *Van Gend en Loos*, Суд ЄС зазначив: «Співтовариство представляє собою новий міжнародний правопорядок, на користь якого держави обмежили свої суверенні права в деяких сферах та суб'єктами котрого є не тільки держави-члени, але і їх громадяни» [7]. Тобто спочатку Суд визначив тоді ще право Співтовариства як новий правопорядок, але міжнародний. У подальшому, при поглибленні інтеграції, Суд почав розвивати концепцію все більшої автономності цього правопорядку від міжнародного, так би мовити, розвивати його природу *sui generis*. Так вже у 1964 р. у рішенні по справі *Costa v. E.N.E.L.* Суд зазначив: «На відміну від міжнародних договорів Договір про ЄЕС створив свій власний правопорядок, який після вступу в силу Договору став інтегральною частиною правових систем держав-членів...» [8]. Таким чином практика Суду ЄС підкреслює унікальність природи інтеграційного права та його відокремленість від міжнародного та національного права. Суд постійно констатує, що установчі договори є конституційною хартією ЄС, заснованою на верховенстві права [9], або ще більше – внутрішньою конституцією Союзу [10].

Висновки. Поряд з тим, що вище проаналізовані рішення судів ЄС укріпили автономію правопорядку ЄС слід задуматися над тим, що вони ставлять під загрозу наріжні камені міжнародного правопорядку -безперечне виконання резолюцій Ради Безпеки ООН. Рішення майже визнають за суб'єктами міжнародного права повноваження по оцінці цих резолюцій та вирішенню того чи виконувати їх чи ні. Тож, рішення як СПІ, так і Суду ЄС по справі *Kadi* відкриває нову еру співвідношення правопорядку ЄС із міжнародним правопорядком.

Список використаних джерел

1. Council Regulation (EC) No 2580/2001 on specific restrictive measures directed against certain persons and entities with a view to combating terrorism // Official Journal. – 2001. – Serie L. – № 344. – P. 70.
2. S.C. Resolution 1390 // UN Documents. – 2002. – Serie S.
3. S.C. Resolution 1333// UN Documents. – 2000. – Serie S.
4. S.C. Resolution 1267 // UN Documents. – 1999. – Serie S.
5. Case T-315/01, *Kadi v Council and Commission* II European Court Reports. -2005.-P. 11-3649.
6. S.C. Resolution 1822// UN Documents. – 2008. – Serie S.
7. Case 26/62, *NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos v Netherlands Inland Revenue Administration* II European Court Reports. – 1963. – P. 1.
8. Case 6/64, *Flamino Costa v. E.N.E.L.* II European Court Reports. – 1964. – P. 585.

9. Case 294/83, Parti ecologiste «Les Verts» v European Parliament II European Court Reports. – 1986. – P. 1339.
10. Opinion 1/76, Draft Agreement establishing a European laying-up fund for inland waterway vessels II European Court Reports. – 1977. – P. 741.

Гайдабрус Т.М.*

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ В РОЗМЕЖУВАННІ АЗОВО-КЕРЧЕНСЬКОЇ АКВАТОРІЇ

Ця стаття присвячена вирішенню питання щодо розмежування вод Азово-Керченської акваторії, проведенням державного кордону між Україною і Російською Федерацією. Висвітлені основні проблеми та спірні питання між Україною та Російською Федерацією та проведений аналіз найбільш прийнятних для обох сторін положень щодо безпеки мореплавства в цих акваторіях.

Ключові слова: Морський кордон, акваторія, розмежування, правовий статус, демаркація, делімітація, територіальне море, континентальний шельф.

Эта статья посвящена решению вопроса о разграничении вод Азово-Керченской акватории, проведением государственной границы между Украиной и Российской Федерацией. Освещены основные проблемы и спорные вопросы между Украиной и Российской Федерацией и проведен анализ наиболее приемлемых для обеих сторон положений о безопасности мореплавания в этих акваториях.

This article is devoted to the solution of the issue of delimitation of the Azov-Kerch water area, holding the state border between Ukraine and Russia. Highlights issues and disputes between Ukraine and the Russian Federation and the analysis of the most acceptable to both sides of the provisions of the safety of navigation in these waters.

Постановка проблеми. Невирішення протягом тривалого часу питання щодо розмежування вод Азово-Керченської акваторії, проведення там державного кордону, між Україною і Росією, суттєво загострюють обстановку в протоці і тим самим породжують досить складну проблематичність у пошуках найбільш прийнятних для обох сторін положень. Дана проблема залишається невирішеною через розбіжність позицій обох сторін. Зумовлено це передусім зіткненням геополітичних й економічних інтересів України та Росії в цьому регіоні та відсутністю спільних чи компромісних підходів до вирішення цієї проблеми [9].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. При написанні статті були використані наукові праці таких видатних вчених, як Л. Оппенгейн [13], Д. Коломбос [14], О.Ф. Висоцький [10], Л.О. Іванащенко [15]. Також дослідженням проблем розмежування морських просторів в Азово-Керченській акваторії присвячено роботи таких сучасних українських вчених, як Г.О. Анцелевича [1; 11], О.А. Щипцова [10], А.Р. Бистрової [9],

* аспірант кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: доц. Григоров О.М.

О.Н. Шемякіна [4; 6; 7; 12]. Автори у своїх працях висвітлюють проблеми, які стоять перед Україною та Російською федерацією у визначенні своїх кордонів в Азово-Керченській акваторії, а також окреслюють важливість вирішення даних проблем.

Мета статті. Є проведення аналізу основних розбіжностей, які виникають між Україною та Російською Федерацією в переговорному процесі, стосовно визначення морського кордону в Азово-Керченській акваторії та виявлення і обґрунтування найбільш сприятливих позицій України щодо міжнародно-правового розмежування вод зазначеної акваторії.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, раніше Президент України Віктор Янукович заявляв, що питання розмежування кордонів між Росією і Україною буде повністю вирішено у першому кварталі 2011 року, але як показує практика, на сьогоднішній день, питання про розмежування Керченської протоки так і залишаються невирішеними, ні для України, ні для Російської Федерації.

Як свідчить проведений аналіз останніх публікацій, то незважаючи на певні напрацювання із цього питання, усе ж таки залишається недостатньо розглянутою сучасна ситуація, яка складається в українсько-російських відносинах навколо вирішення проблеми чіткого розмежування морських просторів в Азово-Керченській акваторії. Нагальною потребою для України сьогодні є, якомога швидше розв'язати дану проблему, яка буде в подальшому сприяти вирішенню задач, забезпечення безпеки судноплавства в Азово-Керченській акваторії, для уникнення серйозних екологічних катастроф, як та, котра сталася 2007-го року в Керченській протоці.

Протягом усієї судноплавної історії, води Керченської протоки, як і води Азовського моря, омивали берега однієї визначеної держави і в зв'язку з чим вважалися внутрішніми водами цієї держави, тож питання про їх правовий статус і режим визначався його внутрішнім законодавством [1]. З утворенням на протилежних берегах протоки, двох суверенних держав, положення істотно змінилося і загострилося.

З огляду на важливість вирішення цієї проблеми у двосторонніх українсько-російських відносинах і сучасну ситуацію навколо демаркації українсько-російського кордону потрібно розглянути позиції України та Російської Федерації щодо делімітації та демаркації кордону в Азовському морі й Керченській протоці, оскільки питання є дуже спірним.

Фактично, з моменту проголошення незалежності, Україна наполягала на делімітації кордону в Азово-Чорноморській акваторії відповідно до положень Конвенції ООН з морського права 1982 р. Проте цей варіант не вигідний Росії. Позиція української сторони наполягає на тому, щоб Азовське море отримало статус територіального моря і для Росії, і для України [11].

Має відбутися чітке розмежування водної поверхні, дна та визначення виключних економічних зон, а статус Керченської протоки потребує окремого впорядкування [2]. Україна під час переговорів стояла на позиціях поділу акваторії і континентального шельфу Азовського моря, на основі положень міжнародного права, за принципом еквідистанційності, тобто рівновіддаленості лінії морського кордону від берегів обох держав, який є найбільш поширеним у вирішенні міждержавних морських суперечок. Прийнятним також є поділ моря за географічною конфігурацією берегів із урахуванням пропорційного розрахунку за довжиною берегової лінії. Тоді під юрисдикцію України відійде до 70% акваторії, що також не влаштовує Росію.

Очевидним є те, що якби кордон був визначений згідно з нормами міжнародного права, тобто проведення державного кордону по прямій лінії між крайніми точками з обох

берегів Азовського моря, то 2/3 його акваторії відійшло б до України, що не сприймається Росією. Іншим варіантом досягнення консенсусу міг би стати поділ акваторії моря навпіл, але тоді морський кордон матиме ламану лінію, що певним чином суперечить міжнародній практиці.

Російська Федерація вимагала підтвердження за акваторією Азовського моря та Керченської протоки статусу внутрішніх вод Росії й України без їхнього розмежування і встановлення спеціальних позначень кордону, нерозривності правового режиму Азовського моря та Керченської протоки й наполягала на спільному користуванні мінеральними та біологічними ресурсами моря.

Російська сторона виходила з того, що Азовське море перебуває в загальному користуванні без будь-якого розмежування між ними морських просторів. Україна наполягала на розмежуванні цих акваторій. При цьому, посиляючись на визначені ще за радянських часів адміністративні межі між

УРСР і РРФСР, Україна заявляє про належність їй більшої частини Керченської протоки з Керч-Єнікальським суднохідним каналом і острова Коса Тузла. Вона наполягає на тому, що адміністративний кордон у протоці повинен стати міждержавним морським кордоном [6].

Компромісним вирішенням проблеми може слугувати надання Азовському морю статусу міжнародного, що дає підстави встановити 12-мильну зону територіальних вод. Такий варіант не вигідний для України, оскільки виключна економічна зона зводиться до мінімуму й територіальні претензії сусідніх держав заважатимуть розробці відкритих на шельфі Азовського моря перспективних родовищ природного газу. З іншого боку, після узгодження підходів і оголошення акваторії Азовського моря внутрішнім морем двох держав зміна його статусу виглядає як відмова від попередніх домовленостей і непослідовність у зовнішньополітичних справах. Це призведе до того, що море стане зовнішнім, а значить доступним для міжнародного судноплавства. Відповідно тут ключовою проблемою постає статус Керченської протоки, оскільки вона набула б статусу протоки, яка використовується для міжнародного судноплавства згідно з положеннями Конвенції ООН із морського права 1982 р. Потенційно Україна в такому випадку мала б право у будь-який час на свій розсуд закрити прохід по протоці. Такий варіант є неприйнятним для Росії, тому вона стоїть на позиціях спільного використання Керч-Єнікальського суднохідного каналу й розмежування протоки саме по середині його фарватеру. Такий статус протоки повинен запобігти вільному доступу в Азовське море іноземних військових кораблів. Він також є не вигідним і для України. Визнавши за Азовським морем статус внутрішніх вод, Україна і Росія зробили прогресивний крок уперед, а Керченська протока за своїми географічними ознаками не може бути віднесена до проток, які використовуються для міжнародного судноплавства, а значить до неї не можуть застосовуватися положення Частини III Конвенції ООН з морського права 1982 р. [4]. Такий підхід України є досить правомірним і виваженим, що відповідає національним інтересам обох країн.

Після декількох раундів переговорів у квітні 2005 р. Україна та Росія погодили методику розмежування акваторії і шельфу Азовського й Чорного морів, яка базується на поєднанні методу рівновіддаленої лінії з методом пропорційності при розмежуванні і по дну морів, і по водному та повітряному простору відповідно до норм міжнародного права. Важливим досягненням українських політиків є те, що російська сторона вперше погодилася на проведення розмежувальної лінії в Азовському морі. Спочатку російська сторона на всіх етапах переговорного процесу наполягала на визнанні вод і дна Азовського моря такими, які перебувають у спільному користуванні, що не вимагає проведення лінії

розмежування. У результаті сторони визначили, що Азовське море й Керченська протока є внутрішніми водами кожної з країн.

Щодо проблеми розмежування Керченської протоки, то тут позиції сторін розходяться, оскільки Росія вважає, що сторони повинні домовитися окремо. Вона хоче залишити протоку в спільному користуванні. Україна наполягає на проведенні розподільної лінії на основі адміністративного кордону між колишніми УРСР і РСФСР, зазначеної на всіх політико-адміністративних картах і планах колишнього СРСР. Російська сторона вважає, що, відповідно до законодавства колишнього СРСР, внутрішні води між республіками Союзу не розмежовувалися. Отже, питання делімітації морських кордонів в Азовському, Чорному морях і Керченській протоці через позицію Росії поступово вийшли за межі двосторонніх відносин, оскільки вже в Цільовому плані «Україна–НАТО» на 2007 р. вирішення цього питання було позначено як пріоритетне зобов'язання України перед НАТО [7].

Проблема розмежування Керченської протоки обговорювалася також у червні 2007р. в Москві на засіданні підкомісії з міжнародного співробітництва під керівництвом міністрів іноземних справ.

У документах узгодженого попереднього тексту угод про розмежування водних просторів не були зазначені координати проходження кордону, тому що Росії й Україні, як і раніше, не вдалося вирішити проблему Керченської протоки.

Відсутність чітко визначених державним кордоном зон відповідальності створює нині значні відмінності у статусі Керченської протоки, що відрізняється від статусу Азовського моря, оскільки тут багато років діяв адміністративний кордон між УРСР та РРФСР.

Очевидно, що позиція Росії щодо розподілу Азовського моря (фактично відмова визначення державного кордону по Азовському морю) не враховує національних інтересів України. Ця позиція має завуальований зв'язок із неофіційною політикою Росії стосовно Криму та природних ресурсів, котрі вже знайдені і які прогнозується знайти на морському шельфі поблизу Кримського півострова в Азово-Керченській акваторії.

Росія намагається вирішити проблему морських кордонів, висуваючи низку аргументів: забезпечення своїх кордонів від потенційної і вірогідної загрози – просування військ НАТО до кордонів РФ; забезпечення транзитного простору України для російських енергоносіїв, які постачаються у Європу; збереження українського ринку для збуту російської промисловості; захист українського ринку нафтопереробки (який на 70–80 % є російською власністю), продовольства (на 30–40 % – російська власність), банківського капіталу тощо [3]. Обґрунтовуючи свою позицію, Росія затягувала переговорний процес і пропонувала Україні все нові й нові варіанти проведення лінії кордону, які не відповідали національним інтересам України. Тривалий переговорний процес щодо погодження координат ліній державного кордону в Азовському морі та Керченській протоці й досі не завершився. Уже відбулося близько 30 раундів переговорів між Україною та Російською Федерацією щодо цього питання, які завершилися безрезультатно.

Незважаючи на існування українсько-російського договору про співробітництво у використанні Азовського моря та Керченської протоки, Росія й далі настоює на присвоєнні їм статусу внутрішніх вод двох держав, які спільно використовуються. Російська сторона вважає, що лінію кордону проводити потрібно, але водна поверхня і континентальний шельф повинні залишитися в загальному користуванні. Загалом позиція Росії нині зводиться до того, що морське дно може бути розділене за прикладом Каспійського моря. Інтереси Росії тут спрямовані на спільне використання покладів природного газу, і вона й надалі буде гальмувати процес вирішення статусу моря і протоки, щоб не допустити

Україну до експлуатації в односторонньому порядку родовищ на азовському шельфі й у зоні Керченської протоки. Відповідно до плану дій Україна – Росія, вони повинні завершити підготовку узгоджених текстів документів щодо розмежування Азовського й Чорного морів, а також продовжити переговори про розмежування Керченської протоки [1].

Але в Україні і Росії виникають серйозні розбіжності, в питанні про Азовське море, з приводу, правового статусу і режиму протоки. Конкретніше ці розбіжності торкнулися питань розмежування водного простору Керченської протоки і проведення в ньому державного кордону, а також питання про експлуатацію судноплавного Керч-Єнікальського каналу, що проходить біля берега Кримського півострова.

Висновки. Для України важливим залишається підтвердження адміністративного кордону, який існує у Керченській протоці ще з радянських часів. Це дозволяє нашій країні й надалі володіти Керч-Єнікальським каналом – єдиним водним шляхом із Чорного моря в порти Волго-Донського басейну. Але така позиція не задовольняє Росію. І хоч українська сторона надає гарантії свободи судноплавства для російських кораблів, Москву вони не влаштовують. Російські дипломати пропонують усілякі варіанти делімітації Керч-Єнікальського каналу, які б дозволили зберегти контроль Росії над ним. Але якщо раніше росіяни говорили переважно про спільні води, то тепер вони готові вести переговори про проведення кордону в керченській акваторії. Наприклад, про розмежування по середині Керч-Єнікальського каналу.

Зазначене означає, що переговори можуть тривати ще не один рік. Для України це не катастрофа: розмежування морських просторів України і Росії не має критичного впливу на переговори нашої країни з Європейським Союзом про лібералізацію візового режиму. Значно більшу роль відіграє демаркація сухопутної ділянки україно-російського кордону. А на цьому напрямі робота просувається.

Юридичні наслідки викладених фактів красномовно свідчать у користь української позиції про необхідність офіційного закріплення давно існуючої практики розмежування вод Керченської протоки на основі проведення серединної лінії в повній відповідності з положеннями ст. 15 Конвенції ООН з морського права 1982 р. Події катастрофи в Керченській протоці 11 листопада 2007 р. зайвий раз підтверджують нагальну потребу такого розмежування.

Делімітація морської ділянки українсько-російського державного кордону стримується лише російською стороною. Відповідно до власних великодержавницьких амбіцій та економічних й геополітичних інтересів, вона не зацікавлена в розмежуванні Азовського й Чорного морів та Керченської протоки. Затягування переговорного процесу, підтримання атмосфери невизначеності правового статусу морських просторів в Азово-Керченській акваторії створює непередбачені за наслідками проблеми геополітичного, військового, правового, економічного, екологічного й іншого характеру.

Питання делімітації та демаркації кордону в Азовському морі та Керченській протоці потребує свого логічного вирішення з огляду тривалості його існування. Настав час для української і російської сторін знайти компромісні рішення і, відкинувши односторонні підходи, цивілізовано за прикладом багатьох країн, що розвиваються, остаточно вирішити цю складну проблему у двосторонніх відносинах. Усі проблемні питання повинні вирішуватися шляхом переговорів, які базуються на міжнародному морському праві.

Література

1. Анцелевич Г.О. Актуальні проблеми сучасного міжнародного морського права. – К.: Зовнішня торгівля, 2006. – С. 191.

2. Стратегія і тактика, стан національної безпеки України / за заг. ред. акад. НАН України, д. т. н. В. П. Горбуліна. – К.: Нац. центр з питань євроатлантичної інтеграції ; Ін-т проблем нац. Безпеки РНБО України, 2006. – Вип. 35. – С. 366.
3. Чекаленко Л. Україна – Росія: проблемні питання «стратегічного» партнерства / Л. Чекаленко // Персонал. – 2006. – № 4. – С. 30–35 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://personal.in.ua/article.php?ida=267>.
4. Шемякин А. Политико-правовые аспекты проблемы Азовского моря, Керченского пролива и острова Тузла / А. Шемякин // Морское право. – 2004. – № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sea-law.ru/journal/2004-2/shemyakin.html>.
5. Лажнік В.Й., Гордун І.М. Проблеми делімітації та демаркації морських кордонів в Азовському морі та Керченській протоці.
6. Шемякін О.Н. Територіальні інтереси України в Чорноморсько-Азовському басейні / О. Н. Шемякін // Академія прикордонних військ України ім. Б. Хмельницького: зб. наук. пр. – Хмельницький, 1998. – №7. – Ч. 2. – С. 276–279.
7. Шемякін О. Азовське море та Керченська протока: реалії сьогодення / О. Шемякін // Право України. – 1998. – № 12. – С. 113–118.
8. Чернявський А.Л. Правовий статус та режим використання Азовського моря і Керченської протоки / А. Л. Чернявський // Морское право: актуальные вопросы теории и практики. – Одесса: [б. и], 2005. – Вып. 2. – С. 48–51.
9. Бистрова А.Р. Керченська протока: проблеми не тільки екологічні, а й міжнародно-правові / А.Р. Бистрова // Зовнішня торгівля: право та економіка. – 2008. – № 1 (36). – С. 119–122.
10. Щипцов О.А., Анцелевич Г.О., Висоцький О.Ф. Сучасне міжнародне морське право і практика його застосування Україною. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 214–225.
11. Анцелевич Г.О. Актуальні проблеми сучасного міжнародного права: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Г.О. Анцелевич; УАЗТ. – К.: Зовнішня торгівля, 2006. – С. 210.
12. Шемякин А.Н. Право пользования морем (генезис структуры и содержания): Моногр. / А.Н. Шемякин. – Одесса, «Астропринт», 2004. – С. 222.
13. Оппенгейм Л. Международное право. – Лондон, 1955, Т. I. – С. 588.
14. Колумбос Д. Международное морское право. – Москва, 1975. – С. 178.
15. Иванащенко Л.А. Международное морское право. – ВМФ, 1961. – С. 40.

Кравченко Н.П.*

НОТАРІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДИПЛОМАТИЧНИХ ПРЕДСТАВНИЦТВ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ АДАПТАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ДО ПРАВА ЄС

У статті розглянуто законодавчі і практичні аспекти нотаріальної функції дипломатичних представництв України в контексті адаптації національного законодавства до права ЄС.

Ключові слова: консульське право, нотаріальні функції консула, Віденські конвенції, міжнародне співробітництво.

В статье рассмотрены законодательные и практические аспекты нотариальной функции дипломатических представительств Украины в контексте адаптации национального законодательства к праву ЕС.

Ключевые слова: консульское право, нотариальные функции консула, Венские конвенции, международное сотрудничество.

The article discussed the legal and practical aspects of notarial functions of Ukraine's diplomatic missions in the context of adapting national legislation to EU law.

Keywords: law, notarial functions of consul, the Vienna Convention, international cooperation.

Нотаріальна діяльність дипломатичних представництв України за кордоном передусім здійснюється на підставі Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 року і Віденської конвенції про консульські зносини та факультативних протоколів до неї 1963 року, у яких зазначається, що Конвенції будуть сприяти розвитку дружніх відносин між державами, незалежно від відмінностей в їх державному і суспільному устрої. У статті 3 «Виконання консульських функцій» Віденської конвенції про консульські зносини 1963 року стверджується, що консульські функції виконуються дипломатичними представництвами та консульськими установами відповідно до положень цієї Конвенції, а у статті 5 «Консульські функції» подається перелік функцій дипломатичних представництв, серед яких:

- 1) захист у державі перебування інтересів акредитуючої держави та її громадян (фізичних та юридичних осіб) у межах, що допускаються міжнародним правом;
- 2) сприяння розвитку торговельних, економічних, культурних та наукових зв'язків між репрезентованою державою і державою перебування, а також сприяння розвитку дружніх відносин між ними іншими шляхами відповідно до положень цієї Конвенції;

* здобувач кафедри міжнародного приватного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: проф. Фурса С.Я.

3) з'ясування всіма законними шляхами умов і подій у торговельній, економічній, культурній сферах відносин та науковому житті держави перебування, повідомлення про них уряду акредитууючої держави та подання відомостей зацікавленим особам;

4) видача паспортів і проїзних документів громадянам акредитууючої держави і віз або відповідних документів особам, які бажають поїхати до акредитууючої держави;

5) надання допомоги і сприяння громадянам (фізичним та юридичним особам) акредитууючої держави;

6) виконання обов'язків нотаріуса, реєстратора актів громадянського стану та інших подібних обов'язків, а також виконання деяких функцій адміністративного характеру, за умови, що в цьому випадку ніщо не суперечить законам і правилам держави перебування;

7) охорона інтересів громадян (фізичних та юридичних осіб) акредитууючої держави у разі спадкоємства «mortis causa» на території держави перебування відповідно до законів і правил держави перебування;

8) охорона в рамках, встановлених законами та правилами держави перебування, інтересів неповнолітніх та інших осіб, що не володіють повною дієздатністю, які є громадянами акредитууючої держави, особливо коли потрібно встановлення над такими особами будь-якої опіки чи піклування;

9) з дотриманням практики та порядку, прийнятих в державі перебування, представництво або забезпечення належного представництва громадян акредитууючої держави в судових та інших установах держави перебування з метою отримання, відповідно до законів і правил держави перебування, розпоряджень про попередні заходи, що захищають права та інтереси цих громадян, якщо, у зв'язку з відсутністю або з інших причин, такі громадяни не можуть вчасно здійснювати захист своїх прав та інтересів;

10) передача судових і несудових документів або виконання судових доручень зі зняття показань для суден акредитууючої держави відповідно до чинних міжнародних угод або, при відсутності таких угод, в будь-якому іншому порядку, не суперечить законам і правилам держави перебування;

11) здійснення передбачених законами і правилами акредитууючої держави прав нагляду та інспекції щодо суден, що мають національність акредитууючої держави, і літаків, зареєстрованих у цій державі, а також щодо їх екіпажу; надання допомоги суднам і літакам, згаданим у пункті к цієї статті, та їх екіпажу, прийняття заяв щодо плавання суден, огляд та оформлення суднових документів і, без шкоди для прав властей держави перебування, розслідування будь-яких подій, що мали місце в дорозі, і дозвіл всякого роду суперечок між капітаном, командним складом і матросами, оскільки це передбачається законами і правилами акредитууючої держави;

12) виконання інших функцій, покладених на консульську установу державою, які не забороняються законами і правилами держави перебування або проти виконання яких держава перебування не має заперечень, або ж які передбачені міжнародними договорами, чинними між репрезентованою державою і державою перебування [1; 2].

Водночас з огляду на поглиблення процесу адаптації законодавства України до законодавства ЄС при виконанні обов'язків нотаріуса, реєстратора актів громадянського стану та інших подібних обов'язків дипломатичними установами української держави враховується й практика Міжнародного союзу латинського нотаріату, а також країн континентальної Європи, які зорієнтовані на основні стандарти латинського нотаріату. Зауважимо, що Українська нотаріальна палата як громадська організація, що об'єднує нотаріусів на професійній основі для задоволення та захисту їхніх інтересів, з 1998 року є спостерігачем Міжнародного союзу латинського нотаріату і має на меті сприяти підвищенню її про-

фесійного рівня та вдосконаленню правової допомоги, що надається органами нотаріату, та створенню умов для активної діяльності членів палати на основі єдності їх професійних інтересів [3-5].

Оскільки розширення ЄС зумовило проблему встановлення нових політичних правил у відносинах з країнами-сусідами, зокрема, у політичній, економічній та правовій сферах співробітництва, і призвело до створення міністерства зовнішньої політики ЄС, наявності дипломатичних місій ЄС у країнах представництва організації, впровадження візового режиму, до розширення функцій таких місій в країнах перебування, зокрема, врахування стандартів Ради нотаріусів ЄС, стратегія політичних та економічних відносин Європейського Союзу з країнами-сусідами передусім спрямована на вирішення різнопланових цілей та завдань по реалізації Угод про партнерство і співробітництво та формування нової правової бази відносин.

Відтак, Рада нотаріусів Європейського союзу (CNUE), яка була створена у 1993 році для надання нотаріальних послуг європейським інституціям, сприяє формуванню спільної європейської галузі права та належному застосуванню законодавства Співтовариства, інтеграції інституту нотаріату до європейських інституцій у сфері правового захисту громадян, рівноправного доступу до правосуддя та захисту прав споживачів, здійснює моніторинг діяльності робочих груп, що детально аналізують європейські проекти та ініціативи у сфері надання нотаріальних послуг, а саме у сферах іпотечного права; конкурентного законодавства; контрактного законодавства; спадкового права; діяльності юридичних компаній. Інструментом, який допомагає нотаріусам вирішувати питання, пов'язані з іноземним елементом, є також Європейська нотаріальна мережа, що складається з нотаріусів-членів Ради нотаріусів ЄС, які надають консультації національним нотаріусам у сфері нотаріальних послуг, а також сприяють інтеграції європейського нотаріату до Європейської судової мережі щодо цивільних і комерційних справ, полегшенню і прискоренню доступу громадян до правосуддя за межами національних кордонів [6; 7].

Важливим для виконання нотаріальних функцій дипломатичними представництвами України можна вважати й Європейський кодекс нотаріального професійного права, що був прийнятий 1995 року задля гармонізації національного законодавства європейських країн, що регулює нотаріальну діяльність, визначення загальноєвропейського рівня нотаріального співробітництва та критеріїв, за якими оцінюються національні норми нотаріального права. Як зазначається в українській юридичній літературі, «європейський кодекс нотаріального права містить правові норми, що визначають умови й особливості здійснення нотаріальної діяльності при оформленні правовідносин за межами національних кордонів, а також встановлює правила, спільні для всіх нотаріусів Європейського Союзу», до яких віднесено лояльність і бездоганний моральний вигляд нотаріуса; безсторонність і незалежність нотаріуса; обов'язок дотримуватися таємниці нотаріальної дії; юридичну та технічну компетентність нотаріуса; свободу вибору нотаріуса; обов'язок страхування професійної відповідальності нотаріуса. У врегулюванні правовідносин, що виходять за національні межі, Європейським кодексом нотаріального професійного права встановлюється принцип пріоритету відповідного національного права за місцем вчинення нотаріальної дії, тобто, вчинюючи на прохання зацікавлених осіб нотаріальну дію з приводу правовідносин, що виходять за національні межі, нотаріус має дотримуватися права своєї держави (тобто країни свого походження), права держави перебування і норм Кодексу

2009 року Генеральною асамблеєю Ради нотаріусів ЄС (CNUE) на основі Європейського кодексу нотаріального професійного права був ухвалений Професійний кодекс но-

таріусів, в якому зазначено принципи діяльності нотаріусів у межах співтовариства. Зокрема, нотаріус зобов'язаний здійснювати превентивне правосуддя, якщо між сторонами існують суперечки; забезпечити правову достовірність угод; дотримуватись законодавства країни, яку він представляє; надавати якісні послуги, враховуючи інтереси сторін; бути неупередженим, незалежним та дотримуватись нейтралітету при вирішенні суперечливих справ; дотримуватись конфіденційності та збереження професійної таємниці; нести відповідальність за неякісне виконання, покладених на нього обов'язків; удосконалювати свої професійні навички; утримуватись від недобросовісної конкуренції та допомагати іншим нотаріусам при виконанні ними професійних обов'язків тощо.

Також у п. 3 кодексу зазначено правила здійснення нотаріусами ЄС закордонної (транскордонної) діяльності, під якою розуміють операції за участю іноземного елемента щодо набуття права власності в іншій державі, вирішення питань громадянства, розгляд справи, враховуючи розташування об'єкта або суб'єкта справи в іншій державі відповідно до фізичної або юридичної адреси. Оскільки нотаріуси є державними службовцями відповідної країни, то виконання професійних обов'язків здійснюється лише в межах держави, яку вони представляють, але також їм надається право на юридичні консультації та юридичну підтримку громадян інших держав. З метою удосконалення надання нотаріальних послуг для європейських громадян та бізнесових кіл Рада нотаріусів ЄС закликає членів організації до тісного співробітництва та обміну досвідом, тому при здійсненні транскордонної діяльності нотаріус, якщо потрібно, може звернутись за консультацією до представництва європейської нотаріальної мережі (ENN) у своїй країні [8; 9]

Зважаючи на переговорний процес щодо набуття асоційованого членства України в ЄС та встановлення зони вільної торгівлі, можливо враховувати стандарти зазначених європейських організацій у діяльності дипломатичних представництв України в межах ЄС, хоча підкреслимо, що в Указі Президента України «Про Консульський статут України» (зі змінами, внесеними згідно з Указами Президента N 1043/96 від 05.11.96 N 150/97 від 17.02.97 N 70/99 від 27.01.99 N 474/2002 (474/2002) від 21.05.2002), зазначено, що нотаріальні дії за кордоном учиняють на підставі національного законодавства консульські установи, а у випадках, передбачених законодавством, і дипломатичні представництва України. Зокрема, консульські установи вчиняють нотаріальні дії, що передбачені ст. 38 Закону і Консульським статутом, затвердженим Указом Президента України від 02.04.94, а згідно з Положенням про дипломатичне представництво України за кордоном, затвердженим Розпорядженням Президента України від 22.10.92, дипломатичне представництво за дорученням Міністерства закордонних справ України також може виконувати консульські функції.

Повноваження консульських установ є аналогічними повноваженням державної нотаріальної контори, що передбачені ст. 34 Закону, за винятком таких дій, як посвідчення договорів про відчуження і заставу жилих будинків та іншого нерухомого майна, що знаходиться в Україні; передавання заяв фізичних і юридичних осіб іншим фізичним і юридичним особам та видача свідоцтв про передавання таких заяв; видача дублікатів документів, що зберігаються у справах нотаріальної контори; видача свідоцтв про придбання жилих будинків з прилюдних торгів; вчинення протестів векселів; пред'явлення чеків до платежу і посвідчення несплати чеків; накладання заборони відчуження нерухомого майна, але дипломатичним представництвам надається право вчиняти й інші нотаріальні дії, передбачені законодавством України [10-13].

Практика українських посольств в європейських країнах свідчить, що вчинення нотаріальних дій консульськими та дипломатичними установами України здійснюється пе-

редусім відповідно до положень Віденської конвенції про консульські зносини та факультативних протоколів до неї 1963 року, двосторонніх консульських конвенцій, якщо такі підписані і ратифіковані між Україною і іншою державою, а також відповідно до Положення про порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України, затвердженим наказом МЗС України та Міністерства юстиції України від 27.12.2004 № 142/5/310, зареєстрованого в Мінюсті 27.12.04 за № 1649/10248. Зокрема, у переліку нотаріальних дій, що вчиняються консульськими установами України у Французькій Республіці, зазначено, що у встановленому порядку посвідчуються правочини (договори, заповіти, довіреності та ін.), крім іпотечних договорів, договорів про відчуження та заставу житлових будинків, квартир, дач, садових будинків, гаражів, земельних ділянок, іншого нерухомого майна, що знаходиться в Україні; засвідчується вірність копій (фотокопій) документів і виписок з них; засвідчується вірність підпису на документах; посвідчується факт перебування фізичної особи в певному місці; вживаються заходи до охорони спадкового майна; посвідчується факт, що фізична особа є живою; засвідчується вірність перекладу документів з однієї мови на іншу; видаються свідоцтва про право на спадщину; видаються свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя; засвідчується справжність електронного цифрового підпису на електронних документах (за наявності технічної можливості роботи з електронними документами); посвідчується тотожність фізичної особи з особою, зображеною на фотокартці; посвідчується час пред'явлення документів; приймаються у депозит грошові суми та цінні папери; учиняються виконавчі написи; учиняються морські протести; приймаються на зберігання документи.

До загальних правил вчинення нотаріальних дій віднесено й такі: 1) нотаріальні дії вчиняються у приміщенні дипломатичного представництва та консульської установи, проте в окремих випадках, коли фізична особа не може з'явитися в зазначене приміщення, а також коли того вимагають особливості вчинюваних нотаріальних дій, нотаріальні дії можуть бути вчинені поза вказаними приміщеннями, але в межах території консульського округу консульської установи; 2) нотаріальні дії вчинюються після пред'явлення всіх необхідних для цього документів та сплати консульського збору; 3) вчинення нотаріальної дії може бути відкладене в разі необхідності витребування додаткових відомостей або документів від фізичних та юридичних осіб; 4) при вчиненні нотаріальних дій консул установлює особу учасників цивільних правовідносин, які особисто звернулися за вчиненням нотаріальних дій. Необхідно зазначити, що встановлення особи здійснюється за паспортом або іншими документами, які унеможливають будь-які сумніви щодо особи громадянина. Відповідно до чинного законодавства консул управі витребувати від фізичних та юридичних осіб відомості та документи, необхідні для вчинення нотаріальних дій, оскільки ненадання відомостей або документів на вимогу консула є підставою для відкладення, зупинення нотаріальної дії або відмови в її вчиненні.

Важливим застереженням є те, для вчинення нотаріальних дій що не приймаються документи, що мають підчистки або дописки, закреслені слова чи інші незастережені вираження, документи, текст яких неможливо прочитати внаслідок пошкодження, а також які написані олівцем; документи, у яких не можна прочитати все в них написане, як, наприклад, документи, залиті чорнилом, потерті тощо; порвані документи та документи, викладені на двох і більше окремих аркушах, якщо аркуші не прошнуровано, не пронумеровано, і кількість прошнурованих аркушів не завірена в установленому порядку.

Якщо документ, що підлягає посвідченню або засвідченню, викладений неправильно чи неграмотно (чи складений з порушенням вимог чинного законодавства), консул або

дипломатичний представник, який здійснює нотаріальні дії, має запропонувати його вивчення чи складення нового. На бажання зацікавленої особи документ може бути складений консулом на підставі повної та чіткої інформації, викладеної заявником. У разі втрати документа, посвідченого або виданого консулом, за письмовою заявою осіб (представників юридичних осіб), за дорученням яких або щодо яких вчинялася нотаріальна дія, консулом видається дублікат утраченого документа.

Підставами для відмовлення у вчиненні нотаріальної дії вважається той факт, якщо учинення такої дії суперечить законові; не подані відомості (інформація) та документи, необхідні для вчинення нотаріальної дії; якщо дія не підлягає вчиненню консулом або відповідним дипломатичним представником; якщо з проханням про вчинення нотаріальної дії звернулась недієздатна особа, особа, цивільна дієздатність якої обмежена, або представник, який не має необхідних повноважень; правочин, що укладається від імені юридичної особи, не відповідає обсягу її цивільної дієздатності; в інших випадках, передбачених чинним законодавством України. Не приймаються для вчинення нотаріальних дій документи, якщо вони не відповідають вимогам законодавства або містять відомості, що паплюжать честь і гідність людини.

У разі проживання особи на значній відстані від консульської установи України, необхідні нотаріальні дії можуть бути вчинені місцевим нотаріусом за місцем проживання такої особи. Документи, посвідчені або засвідчені місцевим нотаріусом, підлягають обов'язковій консульській легалізації, зокрема це стосується заяви на виготовлення довіреності, дозволу на оформлення паспорта громадянина України для виїзду за кордон, заяви про прийняття спадщини за заповітом, заяви на виготовлення дозволу на виїзд дитини за кордон, дозволу на оформлення проїзного документа дитини, заяви про відмову від спадщини, заяви про прийняття спадщини. За вчинення нотаріальних дій справляється консульський збір згідно з затвердженими тарифами [14].

У зв'язку з відсутністю двосторонньої консульської конвенції між Україною і ФРН, вчинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України у ФРН також визначається Віденською конвенцією про консульські зносини та факультативними протоколами до неї 1963 року, законодавством України про державний нотаріат, Консульським статутом України та іншими законодавчими актами України. Нотаріальні дії вчинюються у приміщенні консульського відділу Посольства України в ФРН (або генеральних консульствах України у ФРН). Нотаріальні дії вчинюються в день пред'явлення всіх необхідних для цього документів та сплати консульського збору. Встановлення особи громадянина України здійснюється за паспортом громадянина для виїзду за кордон. Зокрема, консулами вчиняються такі види нотаріальних дій, як посвідчення правочинів (договори, заповіти, довіреності та ін.), крім іпотечних договорів, договорів про відчуження та заставу житлових будинків, квартир, дач, садових будинків, гаражів, земельних ділянок, іншого нерухомого майна, що знаходиться в Україні; засвідчення вірності копій (фотокопій) документів і виписок з них; засвідчення вірності підпису на документах; засвідчення вірності перекладу документів з однієї мови на іншу; посвідчення факту, що фізична особа є живою; посвідчення факту перебування фізичної особи в певному місці; посвідчення тотожності фізичної особи з особою, зображеною на фотокартці.

При оформленні довіреності на укладання договору дарування обов'язково вказується ім'я обдаровуваного. У разі, якщо ця вимога не виконана, довіреність є недійсною. У довіреностях на ім'я адвокатів зазначається їх статус та членство в адвокатському об'єднанні (якщо адвокат є членом адвокатського об'єднання). При оформленні довіреності,

якою передбачається укладання договору майнового характеру, для фізичних осіб – громадян України обов'язковим є зазначення прізвища, ім'я, по батькові, адреси постійного проживання та ідентифікаційного номеру згідно з державним реєстром фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів. Оформлення довіреностей громадянами ФРН, третіх країн, а також особами без громадянства здійснюється за місцем проживання в німецького нотаріуса, підпис та печатка нотаріуса засвідчується апостилем. Крім того, порядок оформлення довіреності у німецького нотаріуса та зазначений вище порядок засвідчення розповсюджується також і на громадян України, які не мають можливості особисто прибути до консульської установи для складання довіреності консулом [15].

Вчинення нотаріальних дій консульськими і дипломатичними установами України в Італійській Республіці здійснюється відповідно до статті 43 «Нотаріальні дії та консульська легалізація» Консульської конвенції між Україною та Італійською Республікою від 2003 року (набула чинності 2006 р.), в якій зазначається, що відповідно до законодавства акредитуючої держави консульські посадові особи можуть оформляти нотаріально: акти і контракти, укладені між громадянами акредитуючої держави, а також їх односторонні акти, які не стосуються виникнення, зміни або передачі прав на нерухоме майно, що знаходиться в державі перебування; акти та контракти, незалежно від громадянства сторін, які стосуються майна, що знаходиться на території акредитуючої держави, або які будуть діяти на цій території; заповіти громадян акредитуючої держави; акти та контракти, пов'язані зі шлюбом громадянина акредитуючої держави; засвідчувати вірність копій документів і виписок з них, справжність підписів на документах та вірність перекладу документів або їх перекладати; виконувати будь-які інші нотаріальні функції, передбаченні законодавством акредитуючої держави, якщо вони не суперечать законам і правилам держави перебування; здійснювати легалізацію документів і актів, складених властями держави перебування.

Також консульство України в Італійській Республіці інформує про вчинення таких нотаріальних дій відповідно до статті 38 Закону України «Про нотаріат» як: посвідчення угоди (договори, заповіти, доручення та ін.), крім договорів про відчуження та заставу жилих будинків, квартир, дач, садових будинків, гаражів, земельних ділянок, іншого нерухомого майна, що знаходиться в Україні; вжиття заходів до охорони спадкового майна; видача свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя; засвідчення вірності копій документів і виписок з них; засвідчення справжності підпису на документах; засвідчення вірності перекладу документів з однієї мови на іншу; засвідчення факту, що громадянин є живим; засвідчення факту знаходження громадянина в певному місці; засвідчення тотожності громадянина з особою, зображеною на фотокартці; засвідчення часу пред'явлення документів; вчинення виконавчих написів; вчиняє морських протестів.

За умови, що документ, який підлягає посвідченню або засвідченню, викладено неправильно чи неграмотно (чи складено з порушенням вимог чинного законодавства), необхідно запропонувати виправити його або скласти новий, водночас на бажання особи документ може бути складений консулом.

Під час звернення до дипломатичної установи України в Італійській Республіці за вчиненням нотаріальних дій необхідно пред'явити такі документи: паспорт громадянина України для виїзду за кордон; примірник документу, який необхідно посвідчити або засвідчити; довідку про присвоєння ідентифікаційного номеру платника податків (за наявності); квитанцію про сплату тарифу (залежно від консульської дії); інші документи, необхідні для вчинення нотаріальної дії (свідоцтво про право власності на нерухоме

майно, свідоцтво про народження дитини, свідоцтво про шлюб, свідоцтво про смерть тощо). Нотаріальні дії вчинюються в день пред'явлення всіх необхідних для цього документів, сплати консульського збору та відшкодування фактичних витрат.

При посвідченні договорів майнового характеру до консульського відділу додатково треба подати відомості: для юридичних осіб-резидентів – відомості про найменування, місцезнаходження та ідентифікаційний код згідно з Єдиним державним реєстром підприємств та організацій України; для юридичних осіб-нерезидентів – найменування, місцезнаходження та державу; для громадян України – прізвище, ім'я, по-батькові, адреса постійного місця проживання та ідентифікаційний номер згідно з Державним реєстром фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів; для іноземців та осіб без громадянства – прізвище, ім'я, по батькові (за наявності), громадянство, адресу місця проживання. Ненадання відомостей або документів на вимогу консула є підставою для відкладення, зупинення нотаріальної дії або відмови в її вчиненні. Нотаріально посвідчувані правочини, а також заяви та інші документи підписуються у присутності консула. Не приймаються для вчинення нотаріальних дій документи, що мають підчистки або дописки, закреслені слова чи інші незастережені виправлення, документи, текст яких неможливо прочитати внаслідок пошкодження, документи, у яких не можна прочитати все в них написане (наприклад, залиті чорнилом, потерті тощо) а також документи, написані олівцем [16].

Вчинення нотаріальних дій українськими представництвами у Португалії стосується передусім посвідчення правочинів (договори, заповіти, довіреності та ін.), крім іпотечних договорів, договорів про відчуження та заставу житлових будинків, квартир, дач, садових будинків, гаражів, земельних ділянок, іншого нерухомого майна, що знаходиться в Україні, зокрема, посвідчення довіреностей на право користування і розпорядження майном, крім транспортних засобів, інших самохідних машин і механізмів, та здійснення кредитних операцій дітям, другому з подружжя, батькам, іншим особам; посвідчення довіреностей на право користування і розпорядження транспортними засобами, зокрема, дітям, другому з подружжя, батькам, іншим особам; посвідчення загальних довіреностей на право користування майном, включаючи транспортні засоби (консульський збір визначається за ставками), посвідчення інших довіреностей, засвідчення вірності копій (фотокопій) документів і виписок з них; засвідчення вірності кожного підпису на документах, у т.ч. підпису перекладача; засвідчення вірності перекладу документів з однієї мови на іншу документів, пов'язаних зі смертю громадянина України; посвідчення факту, що фізична особа є живою; посвідчення факту перебування фізичної особи в певному місці; видача довідки про вчинення нотаріальної дії та заповіту (крім видачі довідки на вимогу суду, господарського суду, прокуратури, органів дізнання і слідства у зв'язку з кримінальними, цивільними або господарськими справами, що перебувають у їх провадженні); видача дубліката нотаріально посвідченого документа; вчинення іншої нотаріальної дії, передбаченої законодавством України; надання послуг технічного характеру (складання проектів правочинів, заяв, виготовлення копій (фотокопій) документів чи виписок з них тощо) [17].

Порядок вчинення нотаріальних дій консулом у Республіці Польща також визначається законодавством України про державний нотаріат, Консульським статутом України, Положенням про порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України, іншими законодавчими актами України. При цьому зазначається, що нотаріальні дії вчинюються у приміщенні консульського відділу Посольства України (або Генеральних консульств України).в день пред'явлення всіх не-

обхідних для цього документів та сплати консульського збору, а встановлення особи громадянина України здійснюється за паспортом громадянина для виїзду за кордон.

Консулами вчиняються такі види нотаріальних дій, як: засвідчення вірності підпису на документах; посвідчення правочинів (договори, заповіти, довіреності та ін.), крім іпотечних договорів, договорів про відчуження та заставу житлових будинків, квартир, дач, садових будинків, гаражів, земельних ділянок, іншого нерухомого майна, що знаходиться в Україні;

засвідчення вірності копій (фотокопій) документів і виписок з них; засвідчення вірності перекладу документів з однієї мови на іншу; посвідчення факту, що фізична особа є живою; посвідчення факту перебування фізичної особи в певному місці; посвідчення тотожності фізичної особи з особою, зображеною на фотокартці.

Для вчинення нотаріальної дії в консульській установі України необхідно пред'явити такі документи: паспорт громадянина України для виїзду за кордон; документ, що підтверджує місце проживання особи на території Польщі (*karta pobytu* або *czasowe zameldowanie*); примірник документу, який необхідно посвідчити або засвідчити (в разі наявності); довідку про присвоєння ідентифікаційного номеру платника податків; інші документи, що стосуються вчинення нотаріальної дії. Ненадання відомостей або документів на вимогу консула є підставою для відкладення, зупинення нотаріальної дії або відмови в її вчиненні. Вчинення нотаріальних дій може бути відкладено у разі рішення консула України витребувати додаткові відомості чи документи або направити документи на експертизу, а також на інших підставах, передбачених законодавством України. При вчиненні нотаріальних дій консул встановлює особу громадянина України, його представника або представника підприємства, установи, організації, що звернулися за вчиненням нотаріальних дій. Зазначимо, що нотаріальні дії можуть бути також вчинені польським нотаріусом, і в такому разі документи можуть бути складені як українською, так і польською мовою. Крім того, документи, посвідчені або засвідчені місцевим нотаріусом, не підлягають жодним додатковим засвідченням [18].

Нотаріальні дії в пострадянських країнах Балтії, які увійшли до Європейського Союзу, вчинюються у консульському відділі дипломатичних представництв України. Зокрема, у Латвійській Республіці документи посвідчуються лише у присутності заявника, який має при собі дійсний паспорт (законом не передбачено здійснення будь-яких нотаріальних дій факсимільним зв'язком, електронною поштою чи по-телефону). Також посвідчуються лише ті документи, про які заявник написав заяву на виконання нотаріальної дії до консульського відділу посольства. Якщо особа не може з'явитися у Посольстві, вона може завірити документи у нотаріуса Латвії, але після того має зробити переклад українською мовою.

Нотаріальне посвідчення документів у консульському відділі посольства України в Латвії здійснюється відповідно до Цивільного кодексу України, Консульського статуту України, Положення про порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України, статті 38 Закону України «Про нотаріат». Посвідчуються угоди (договори, заповіти, доручення та ін.), крім договорів про відчуження та заставу жилих будинків, квартир, дач, садових будинків, гаражів, земельних ділянок, іншого нерухомого майна, що знаходиться в Україні; вживаються заходи до охорони спадкового майна; видаються свідоцтва про право на спадщину; видаються свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя; засвідчується вірність копій документів і виписок з них; справжність підпису на документах; вірність перекладу документів з однієї мови на іншу; факт, що громадянин є живим; факт знаходження

громадянина в певному місці; тотожність громадянина з особою, зображеною на фотокартці; засвідчує час пред'явлення документів; вчиняються виконавчі написи; морські протести; приймаються на зберігання документи.

З метою уникнення непорозумінь консульський відділ посольства України у Латвії рекомендує попередньо з'ясувати в органах та установах України текст документу або зміст правочину, який має бути вчинено. У випадку, коли документ, що підлягає посвідченню або засвідченню, викладений неправильно чи неграмотно (чи складений з порушенням вимог чинного законодавства), консул пропонує особі, які звернулася за вчиненням нотаріальної дії, виправити його або скласти новий.. причому на бажання особи, документ може бути складений консулом. Під час звернення необхідно пред'явити такі документи, як: дійсний паспорт громадянина України для виїзду за кордон; заяву із зазначенням нотаріальної дії, яку необхідно вчинити; примірник документу, який необхідно посвідчити або засвідчити; довідку про присвоєння ідентифікаційного номеру платника податків (за наявності); квитанцію про сплату консульського збору; інші документи, необхідні для вчинення нотаріальної дії (свідоцтво про право власності на нерухоме майно, свідоцтво про народження дитини, свідоцтво про шлюб, свідоцтво про смерть тощо).

Нотаріальні дії вчинюються в день пред'явлення всіх необхідних для цього документів, сплати консульського збору та відшкодування фактичних витрат. Вчинення нотаріальної дії може бути відкладене у разі необхідності витребування додаткових відомостей або документів від фізичних та юридичних осіб або направлення документів на експертизу, а також якщо відповідно до закону консул повинен упевнитись у відсутності в зацікавлених осіб заперечень проти вчинення цієї дії. При вчиненні нотаріальних дій консул встановлює особу учасників цивільних правовідносин, які особисто звернулись за вчиненням нотаріальних дій. Встановлення особи здійснюється за паспортом громадянина України для виїзду за кордон або іншими документами, які унеможливають будь-які сумніви щодо особи громадянина.

При посвідченні договорів майнового характеру до консульського відділу додатково треба подати відомості: для юридичних осіб-резидентів – відомості про найменування, місцезнаходження та ідентифікаційний код згідно з Єдиним державним реєстром підприємств та організацій України; для юридичних осіб-нерезидентів – найменування, місцезнаходження та державу; для громадян України – прізвище, ім'я, по-батькові, адреса постійного місця проживання та ідентифікаційний номер згідно з Державним реєстром фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів; для іноземців та осіб без громадянства – прізвище, ім'я, по батькові (за наявності), громадянство, адресу місця проживання.

Згідно зі статтею 46 Закону України «Про нотаріат» консул управі витребувати від фізичних та юридичних осіб відомості та документи, необхідні для вчинення нотаріальних дій. Такі відомості і (або) документи повинні бути подані в строк, указаний консулом. Не надання відомостей або документів на вимогу консула є підставою для відкладення, зупинення нотаріальної дії або відмови в її вчиненні. Нотаріально посвідчувані правочини, а також заяви та інші документи підписуються у присутності консула. Не приймаються для вчинення нотаріальних дій документи, що мають підчистки або дописки, закреслені слова чи інші незастережені виправлення, документи, текст яких неможливо прочитати внаслідок пошкодження, документи, у яких не можна прочитати все в них написане (наприклад, залиті чорнилом, потерті тощо) а також документи, написані олівцем.

У разі проживання особи на значній відстані від посольства України необхідні нотаріальні дії можуть бути вчинені нотаріусом за місцем проживання [19].

Віденські Конвенції про право міжнародних договорів 1961 та 1963 рр. мають важливе значення для сучасного вирішення проблем консульських та дипломатичних зносин і покликані не лише окреслити основні тенденції еволюції та кодифікації міжнародних договорів щодо забезпечення основних функцій дипломатичних представництв, а й відігравати провідну роль у його розвитку на сучасному етапі трансформацій. Віденські конвенції перетворились в універсальний міжнародно-правовий акт, який є основою права міжнародних договорів про дипломатичні зносини, зумовили тенденції до зближення, гармонізації та уніфікації норм міжнародного права і національних законодавств із забезпечення правової одноманітності загальносвітової практики міжнародних договорів.

З метою подальшої адаптації законодавства України до права ЄС, а також в рамках угоди між Україною та ЄС про асоційоване членство необхідно врахувати специфіку вчинення нотаріальних дій дипломатичними представництвами ЄС та державами-членами, що призводить до різної практики з огляду на наднаціональну специфіку європейського права.

Нотаріальна практика дипломатичних представництв України свідчить про існування певних колізій у вчиненні нотаріальних процедур, залежних від новацій таких проваджень акредитуючою країною, зокрема появою нових положень у Консульських статутах зарубіжних країн 2010-2011 років, і необхідністю врахування новацій у нотаріальній практиці дипломатичних представництв України.

Список використаних джерел

1. Венская конвенция о дипломатических сношениях, 18 апреля 1961 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_048/conv.
2. Венская конвенция о консульских сношениях, 24 апреля 1963 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/law/ilc/consul.pdf>.
3. Устав Международного союза Латинского Нотариата: принят Ассамблеей Нотариатов - членов Союза, Амстердам, 23 и 25 мая 1989 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.notariat.kz/default.asp?sw=Lat>.
4. Современная деятельность Международного союза Латинского Нотариата [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.uinl.org/congreso.asp?idioma=ing&submenu=CONGRESOEJORNADAS&submenu2=CONCLUSIONESANTERIORES>.
5. Українська нотаріальна палата: загальні відомості [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://palata.notariat.org.ua/aboutunp/about> або <http://palata.notariat.org.ua/aboutunp/about/doc/20.html>.
6. Рада нотаріусів Європейського союзу (CNUE) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://notariusz.wieszjak.pl/historia-notariatu/205399,Rada-Notariatow-Unii-Europejskiej--CNUE.html>.
7. Європейська нотаріальна мережа (ENN) <http://www.cnue.be/cnue-2010/en/004/012.html>
8. Європейський колекс професійного нотаріального права/ Нотаріат в Україні/За ред. В.В. Комарова. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 320 с.
9. Професійний кодекс нотаріусів Ради нотаріусів ЄС (CNUE) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.cnue.eu/cnue-2010/en/003/005.html>.
10. Указ Президента України Про Консульський статут України (Із змінами, внесеними згідно з Указами Президента N 1043/96 від 05.11.96 N 150/97 від 17.02.97 N 70/99 від 27.01.99 N 474/2002 (474/2002) від 21.05.2002) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=127%2F94&new=1>.

11. Закон України Про дипломатичну службу (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, N 5, ст.29) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2728-14/conv>.
12. Наказ Про затвердження Положення про порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України 27.12.2004 N 142/5/310 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=z1649-04&new=1>.
13. Закон України «Про нотаріат» від 02.09.1993 № 3425-XII № 3538-IV (3538-15) від 15.03.2006// ВВР, 2006, № 35, ст.295. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3425-12&new=1>.
14. Посольство України у Франції [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/france/ua/27888.htm>.
15. Посольство України в ФРН [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/germany/ua/26072.htm>
16. Посольство України в Італії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/italy/ua/20919.htm>
17. Посольство України в Португалії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/portugal/ua/3472.htm>
18. Посольство України в Польщі [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/poland/ua/publication/content/48080.htm>
19. Посольство України в Латвії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/latvia/ua/26606.htm>

Кукіна З.О.*

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНТЕРНЕТУ, ЯК ЗАСОБУ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

У цій статті йде мова про особливості правового регулювання мережі Інтернет як засобу масової інформації. Окреслюється предмет такого регулювання шляхом вибору між Інтернетом як глобальною мережею та її окремими ресурсами – Інтернет-ЗМІ. Крім того, надається характеристика основних аспектів правового регулювання Інтернету як засобу поширення масової інформації в різних юрисдикціях.

Ключові слова: Інтернет, Інтернет-ЗМІ, засоби масової інформації, правове регулювання Інтернету

В этой статье идет речь об особенностях правового регулирования сети Интернет как средства массовой информации. Очерчивается предмет такого регулирования путем выбора между Интернетом как глобальной сетью и ее отдельными ресурсами – Интернет-СМИ. Кроме того, приводится характеристика основных аспектов правового регулирования Интернета, как средства распространения массовой информации.

Ключевые слова: Интернет, Интернет-СМИ, средства массовой информации, правовое регулирование Интернета

The article deals with the special features of legal regulation of the Internet as the form of mass media. It offers some solution to the problem of the main object of such regulation, making choice between the Internet as the global network, and one of its components – the Internet media. Moreover, the article provides the description of key aspects of legal regulation of the Internet one of the forms of mass media in different jurisdictions.

Keywords: Internet, Internetmedia, legalregulationofthe Internet

Постановка проблеми. З розвитком Інтернету, як порівняно нового засобу масового поширення інформації виникає потреба правового врегулювання відповідних інформаційних відносин. З часом стає зрозумілим, що те регулювання, яке застосовувалося до друкованих засобів масової інформації, телерадіомовлення та інших традиційних засобів поширення масової інформації не можна просто перенести на новий засіб – мережу Інтернет.

Аналіз досліджень та публікацій. Через недостатній рівень розробки відповідної правової бази Інтернет, як об'єкт правового регулювання, наразі досліджують досить активно. Інтернет, як засіб масової інформації та Інтернет-ЗМІ розглядали Акопов А.І., Ворошилов

* юрист II категорії НДЧ Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: проф. Білас І.Г.

В.В., Корконосенко С.Г., Раскладкіна М.К., Моріс М., Оган К. та інші. Правовому регулюванню Інтернету свої праці присвятили Ріхтер А.Г., Баранов О., Брижко В., Горобцова В. Кузнєцова О. та інші.

Мета статті: визначити основні особливості правового регулювання Інтернету, як засобу масової інформації. Завдання статті: визначити основний предмет правового регулювання мережі, як ЗМІ, а також проаналізувати основні особливості правового регулювання відповідного предмету в різних юрисдикціях.

Виклад основного матеріалу. Для того щоб розібратися в основних нюансах правового регулювання Інтернету, як засобу поширення масової інформації необхідно окреслити предмет такого регулювання. На даний момент точаться активні дебати з приводу того, чи можна вважати Інтернет засобом масової інформації. Існує два підходи з цього приводу: за першим підходом мережа в цілому виступає засобом масової інформації; за другим – виокремлюються окремі ресурси Інтернету, яких відносять до засобів масової інформації. З одного боку, весь мережевий простір можна розглядати, як певний засіб масової інформації, з певною структурою, що має розподіл за тематичною, цільовою та іншими ознаками. До другого напрямку відносяться створювані професійними журналістами газети, журнали, інформаційні агентства, які у свою чергу підрозділяються на електронні версії друкованих видань і власне електронні видання [1].

За словами М. Кастельса, «поява нової системи електронної комунікації характеризується її глобальними масштабами, інтегруванням всіх засобів масової інформації, і її потенційна інтерактивність вже змінює нашу культуру і змінить її незворотно» [2, с. 18]. Поява нового носія інформації, доступного масам людей, що не могло не призвести до перетворення його в ЗМІ [3, с. 56]. Інтернет можна розглядати як глобальний засіб масової інформації [4, с. 43-51]. Прихильники цієї теорії визначають Інтернет як набір телекомунікаційних каналів [5]; простір, відкритий для використання усіма бажаючими, включаючи журналістські редакції [6, с. 120]; один з вторинних технічних каналів, за допомогою яких здійснюється електронна комунікація і т.д. Інтернет також визначають як багатофункціональну систему, основними функціями якої є соціальна, інформаційна та економічна. В свою чергу, всесвітню службу WWW, в якій зосереджені основні інформаційні ресурси Інтернету називають частиною системи ЗМІ завдяки представленим в ній мережевим засобам масової інформації, а також електронних версій традиційних газет [7].

Для того, щоб зрозуміти, чи можна поставити знак рівності між Інтернетом та засобами масової інформації, необхідно звернутися до основних ознак, притаманних масовій інформації, яка поширюється телекомунікаційними мережами та традиційними ЗМІ.

Під засобом масової інформації розуміють публічно розповсюджені друковані, аудіо- та аудіовізуальні повідомлення та матеріали [8]. Під ЗМІ розуміють газети, журнали, теле- і радіопрограми, кінодокументалістику, інші періодичні форми публічного розповсюдження інформації. Засоби масової інформації розповсюджують масову інформацію під якою розуміють інформацію, що поширюється з метою її доведення до необмеженого кола осіб. Виходить, що за логікою Інтернет можна віднести до засобів масової інформації. По-перше його можна віднести до категорії «інші періодичні форми публічного розповсюдження інформації», а по-друге, вся інформація, яка розміщується в мережі стає автоматично доступною для необмеженого кола осіб.

З іншого боку, під питання ставиться наявність в Інтернеті характерних ознак притаманних традиційним ЗМІ. Засобам масової інформації притаманні масовість, періодичність, примусовість (одне джерело сигналу – багато слухачів), одночасність,

поширюваність. Періодичність означає вихід засобу масової інформації певну кількість разів в певний період, («не рідше одного разу на рік»). При цьому ЗМІ має залишатися впізнаним: мати постійну назву, нумерацію, певне однотипне оформлення, але при цьому різнитися змістом. Масова інформація поширюється через ЗМІ, що передбачає обов'язковий продаж (передплату, доставку, роздачу) друкованих видань, трансляцію (мовлення) теле- і радіопрограм. Поширення масової інформації включає в себе поняття одночасності. Це означає, що повідомлення ЗМІ повинні бути доступні необмеженому колу осіб приблизно в один і той же час. І навпаки, можливість частини аудиторії отримувати повідомлення з часом, коли вони вже втратили свою актуальність і новизну (тобто поширення в часі, а не в просторі), не повинно вважатися поширенням ЗМІ.

Звичайно в останні роки Інтернет набув дуже широкого поширення. За даними Міжнародного телекомунікаційного союзу в Україні відсоток користувачів Інтернету за останні десять років зріс на 44,28% – з 0,72% в 2000 р. до 45% в 2010 р. В розвинутих країнах 74 зі 100 осіб користуються Інтернетом. Поряд з таким стрімким розвитком мережі, доступ до неї залишається закритим для досить великої кількості населення. Спірним є питання чи притаманна така властивість ЗМІ як масовість Інтернету. З одного боку, масовість є дещо обмеженою у випадку з мережею. Крім того, масовість як складова масової інформації характеризується не арифметичною сумою глядачів, читачів та слухачів, а відсутністю елітарності у того чи іншого ЗМІ. В той час як у сучасному суспільстві доступ до телебачення, газет та радіо не є індикатором певного статусу, то наявність Інтернету ще залишається певним показником соціальної належності.

З іншого боку, як зазначалося раніше, на мережевих інформаційних ресурсах міститься масова інформація, повідомлення призначені для «необмеженого кола осіб». У випадку з Інтернетом, можна казати, що масовість є такою властивістю, яка стає більш наявною з кожним роком. Вона, нібито, все більше втрачає прозорість і набирає кольору, охоплюючи все більші ареали, які отримують доступ до мережі.

Щодо періодичності, то Інтернет майже не володіє такою ознакою ЗМІ. Якщо в Інтернеті з'являється певна інформація, то немає жодних гарантій, що вона буде мати певне продовження або споживач такої інформації отримає її продовження в певний строк. Отже в мережі відсутня чітка періодичність обов'язково притаманна традиційним ЗМІ. Крім того, в періодичних ЗМІ весь час повинно відбуватися оновлення інформації за виключенням тієї, яка стосується відмінних ознак індивідуалізації ЗМІ (назва видання, дизайн обкладинки, колектив авторів і т.д.). Не дивлячись на те, що «періодичне поширення масової інформації» є однією з цілей багатьох ресурсів та будь-які з них зрідка оновлюються, але в мережі досить складно довести наявність такої періодичності інформації як в традиційних ЗМІ. Виключеннями є електронні версії традиційних ЗМІ, а також спеціально створені та зареєстровані в такій якості Інтернет-видання та агентства. Але перші з них, по суті, лише інша форма «старих» ЗМІ, а не нові ЗМІ, – навіть якщо електронна версія видання дещо відрізняється від друкованої [9].

Крім періодичності досить складно довести наявність в Інтернету такої ознаки ЗМІ, як поширення. Під поширенням розуміють продаж, підписку, доставку, роздачу та мовлення. Виходить, що Інтернет сайти не здійснюють поширення масової інформації, адже вони не здійснюють характерні для поширення дії. Таким чином, веб-сайти не можна відносити до ЗМІ.

З іншого боку, в Інтернету є ознака одночасності, яка є важливою для усіх традиційних ЗМІ. Одні споживачі отримують інформацію в той же час, що й інші. Приблизно так само одночасно інформацію отримують географічно віддалені читачі газет та журналів,

а аудиторія телебачення та радіо одночасно дивиться та слухає програми, знаходячись в різних місцях [9].

Цікавою є західна теорія щодо визнання Інтернету мас-медіа. У США в 1996 р. дослідники університету штату Індіана М. Моріс і К. Оган (Merrill Morris і Christine Ogan) розглядали Інтернет, як засіб масової інформації [10]. Автори доводили, що Інтернет, так само як і всі комунікації, які здійснюються за допомогою комп'ютера в цілому, є новим медіа і запропонували прирівняти його з усіма іншими мас-медіа. М. Моріс і К. Оган визнали Інтернет засобом масової інформації, пояснюючи при цьому, чому виникає проблема такої кваліфікації. Складність полягає в тому, що неможливо в 100% випадках назвати Інтернет засобом масової інформації, так як сам засіб (medium) передачі інформації та сама масовість (mass) не можуть мати точних визначень і повинні переглядатися кожен раз, в залежності від ситуації. Інтернет – це засіб масової інформації, який містить в собі багато видів комунікаційних процесів. Мережа змінює класичну схему стандартної комунікаційної моделі «джерело-повідомлення-одержувач», створюючи нові видозміни. Комунікація в Інтернеті приймає різні форми, від WWW-сторінок до електронних листів. Кожна ланка в ланцюжку «джерело-повідомлення-одержувач» може широко варіюватися. Джерелом може бути як приватна особа, так і група журналістів, повідомленням – журналістський матеріал або повідомлення у чаті, а одержувачем – одна людина або аудиторія, що складається з мільйонів чоловік [10].

На підтвердження теорії американських вчених Верховний суд штату Нью-Йорк в 1998р. прийняв безпрецедентне рішення: він визнав всі Інтернет-сайти, незалежно від їх змісту та професійного рівня, засобами масової інформації. Відтепер будь-який автор, який публікується в мережі, вважається журналістом і має право одержувати і поширювати інформацію так само, як це роблять співробітники друкованих ЗМІ [11].

Щоб зрозуміти остаточно, чи можна називати Інтернет засобом масової інформації, необхідно звернутися до значення терміну «Інтернет» та його структури. Із самого визначення терміну Інтернет – сукупність телекомунікаційних мереж, поєднаних єдиною технологією створення та поширення інформації – можна зробити висновок, що мова йде про технологію зв'язку. Сама комунікація відбувається за допомогою певних сервісів Інтернету до яких належать: зберігання даних, передача повідомлень, електронна пошта, чати, служби ICQ та FTP, служба глобального з'єднання WWW та інші. Різноманітність та велика кількість Інтернет-сервісів ставить під сумнів віднесення Інтернету в цілому до засобів масової інформації. Інтернет скоріше виступає технологією, яка організовує канали передачі інформації за допомогою різних спеціальних служб.

Якщо вважати, що Інтернет не є ЗМІ сам по собі, а тільки певна сукупність його ресурсів належить до ЗМІ, то виникає питання, на основі яких критеріїв виділяються відповідні ресурси. На даний момент відповідних чітких критеріїв виокремлення ЗМІ, які існують в мережі не існує. Однією з основних проблем є розмежування Інтернет-ЗМІ та інших Інтернет-сайтів. Якщо застосовувати критерій періодичності, то під ЗМІ підпадають і чати, і блоги, і форуми, а також деякі інші ресурси, які недоцільно вважати засобами масової інформації в класичному їх розумінні.

Інтернет-ЗМІ можна визначити як веб-сайт завданням якого є виконання функцій засобу масової інформації в мережі Інтернет. В українському законодавстві відсутнє визначення та чітке регулювання мережевих ЗМІ. Поряд з цим є досить широкий ряд термінів, які використовуються для позначення таких ЗМІ: Інтернет-, он лайн-, веб-, електронні, мережеві, цифрові ЗМІ та інші. Якщо користуватися російським законом, то відповідно до закону «Про засоби масової інформації» 2011 р. Інтернет-сайт може бути зареєстрований

як ЗМІ тільки у випадку, якщо від його власників надійшла відповідна заява. Сайти, які містять новини, які не мають відповідної реєстрації, юридично до ЗМІ не належать. Навпаки, сайт, зареєстрований як ЗМІ, може користуватися всіма правами, наданими засобом масової інформації: отримувати акредитації на заходи, запитувати інформацію від органів державної влади та місцевого самоврядування, може користуватися пільгами при сплаті страхових внесків до фондів соціального страхування, отримувати державну підтримку.

Отже, на основі вищесказаного можна зробити висновок, що немає єдиної думки щодо того чи є Інтернет засобом масової інформації чи тільки частина його ресурсів може претендувати на такий статус. З точки зору права, якщо навіть не вважати Інтернет засобом масової інформації до нього все одно застосовуються закони, які регулюють традиційні засоби масової інформації. Так, Міністерство РФ у справах друку, телерадіомовлення і засобів масових комунікацій вважає, що Закон про ЗМІ підходить для регулювання діяльності Інтернету. На кінець 2001 р. МПТР зареєструвало понад 500 ЗМІ, розповсюджуваних в Інтернеті. Зареєструвавшись в МПТР, Інтернет-видання отримує певні економічні пільги, передбачені в російському законодавстві для ЗМІ. Автори зареєстрованих Інтернет-видань набувають статус журналіста з усіма належними йому правами. Крім того, зареєстровані в МПТР Інтернет-ЗМІ повинні дотримуватися певних, іноді, недоцільних для них правил, передбачених Законом про ЗМІ.

Цікаво, що в США в грудні 2001 р. був створений судовий прецедент, який дає Інтернет-журналістам такий самий юридичний захист від звинувачень у наклепі, який мають працівники традиційних ЗМІ.

Отже, говорячи про регулювання Інтернет мережі як засобу масової інформації можна говорити про законодавчий масив, який регулює не тільки Інтернет-ЗМІ, як окремі ресурси Інтернету, але й про інформаційні відносини, які виникають в Інтернеті з приводу поширення масової інформації.

З розвитком і поширенням Інтернету все більше країн світу усвідомлюють потребу в його правовому регулюванні. Передусім, це зумовлено тим, що завдяки потужним темпам розвитку Інтернет сприяє революційним перетворенням в усіх сферах суспільного життя. Інтернет уже став потужним фактором соціального, освітнього і культурного розвитку, надаючи нові можливості як державним органам, так і звичайним громадянам і працівникам освіти, усуваючи бар'єри до створення і поширення матеріалів, пропонуючи загальний доступ до джерел цифрової інформації, кількість яких постійно збільшується. Ці можливості у переважній більшості випадків використовуються у законних ділових та приватних цілях. Однак, Інтернет містить також і певну частину потенційно неналежної (непристойної, образливої) або протизаконної інформації і може іноді використовуватися як засіб злочинних дій. Хоча переваги Інтернету набагато переважають його потенційні недоліки, ігнорувати ці проблеми не можна. Якщо не вирішити їх, то вони, можливо, набагато ускладнять користування Інтернетом, загальмувавши розвиток галузі, яка надає широкі й різноманітні можливості всім сферам суспільства. Саме тому проблема правового регулювання мережі набуває все більшого значення, як на рівні міжнародного співтовариства, так і в окремих країнах світу. Розглянемо більш детально, як вирішується ця проблема в США, ЄС та Україні.

На сьогодні жодна країна світу не має кодифікованого законодавства з Інтернету. В основному нормативні акти, які існують регулюють окремі аспекти функціонування Інтернету, як-то правове регулювання інформаційної безпеки, зміст інформації, захист авторського права та ін. Усі правові аспекти пов'язані з Інтернетом можна розділити на дві групи: контроль за доступом до мережі та контроль над змістом повідомлень в мережі.

Так як США є країною, де вперше з'явився Інтернет, то доцільно розглянути правове регулювання мережі, яке існує в цій країні. Високий рівень захисту свободи слова та вираження думки від федеральної, штатної, місцевої цензури поширюється і на мережу Інтернет, що спричинює низький рівень технічної фільтрації контенту, санкціонованої державою. Тим не менш, в США Інтернет досить врегульований як державним законодавством, так і нормами саморегулювання.

Не дивлячись на існуючу базу норм, які регулюють Інтернет, продовжуються дебати щодо регулювання контенту. Азартні ігри, кібер безпека, небезпеки у використанні Інтернет дітьми та інші нагальні питання широко обговорюються на державному та приватному рівнях. Невдоволення широкими масами політикою обмежень, яка була запроваджена в інших країнах, змусила уряд США відмовитися від її затвердження. Багато урядових спроб врегулювати контент були заблоковані на підставі Першої поправки, навіть після дуже тривалих дебатів. Хоча уряд і знайшов способи непрямого впливу там, де пряма цензура неможлива. За виключенням дитячої порнографії обмеження інформації схиляється до усунення небажаної інформації, ніж її повного блокування. Найчастіше такий контроль відбувається не на державному рівні. На відміну від багатьох інших країн, де діяльність провайдерів регулюється на державному рівні, більшість норм, які регулюють інформацію в Інтернеті в США виникають на добровільних засадах.

Окремої уваги потребують закони про боротьбу з он-лайн піратством StopOnlinePiracyAct (SOPA) та ProtectIntellectualPropertyAct (PIPA). Ці закони надають право власникам контенту та уряду США звертатися до судів з вимогою про закриття сайтів, пов'язаних з піратством. Закони також зобов'язують Інтернет-провайдерів, які знаходяться в США, пошукові та платіжні системи та рекламні мережі припиняти взаємодію із ресурсами в тому числі закордонними, підозрюваними у причетності до незаконної діяльності, або публікації посилань на них. І насамкінець, Інтернет-провайдери зобов'язуються блокувати доступ до сайтів порушників авторських прав. Згідно із законом порушенням авторських прав буде вважатися злочином та каратися 5-ма роками ув'язнення. Ці закони визвали обурення великих мас, які сприйняли їх як прояв цензури. Після акцій протесту популярних веб-сайтів та масових страйків Конгрес призупинив процес прийняття цих законів.

Ряд європейських країн вже закріпили право на доступ до Інтернету на законодавчому рівні. Фінляндія стала першою країною в світі, де саме право на високошвидкісний доступ до Інтернету належить громадянам за законами. На законодавчому рівні для своїх громадян таке право вже закріпили Швейцарія, Естонія, Франція, Греція.

В основі законодавства ЄС в сфері обміну інформації в Інтернеті та електронної комерції лежать: Директива 2002/58/ЄС «Про обробку персональних даних та захист таємниці сектора електронних комунікацій (Директива про секретність та електронні комунікації)» від 12 липня 2002р., яка гармонізує нормативно-правові акти держав-членів ЄС, необхідні для забезпечення еквівалентного рівню захисту основних прав та свобод, та зокрема права на таємницю, щодо обробки персональних даних у секторі електронних комунікацій та забезпечення вільного руху таких даних та обладнання для електронних комунікацій та послуг у Спільноті [12]; Директива Європейського Парламенту і Ради 2006/24/ЄС про збереження даних, що стосуються загальнодоступних послуг електронного обміну даними від 15 березня 2006р.; Регламент Європейського Парламенту і Ради 460/2004/ЄС про створення Європейського агентства мережевої та інформаційної безпеки від 10 березня 2004р.; Директива Комісії від 16 вересня 2002р. щодо конкуренції на ринках електронних комунікаційних мереж та послуг в цій сфері (2002/77/ЄС); Директива Європейського Парламенту і Ради про універсальні послуги та права користувачів сто-

совно електронних мереж зв'язку і послуг від 7 березня 2002р. (Директива про універсальні послуги 2002/22/ЄС); Директива Європейського Парламенту і Ради про спільні правові рамки для електронних комунікаційних мереж та послуг від 7 березня 2002 р. (Рамкова Директива 2002/21/ЄС); Директива Європейського Парламенту і Ради дозвіл електронних комунікаційних мереж та послуг від 7 березня 2002р. (Рамкова Директива 2002/20/ЄС); Директива Європейського Парламенту і Ради про доступ та з'єднання електронних комунікаційних мереж та пов'язаного оснащення від 7 березня 2002р. (Директива про доступ 2002/19/ЄС).

Сучасна система правового регулювання телекомунікації в ЄС була сформована в 2002р. Однак ця система не відповідала викликам глобального інформаційного суспільства. Тому 13 листопада 2007 р. органи ЄС, а саме Комісія ЄС затвердила пропозиції щодо реформування телекомунікаційного сектора ЄС. В 2009р. був опублікований план Реформи телекомунікаційної сфери ЄС, в якому були сформовані 12 основних змін та доповнень законодавства в сфері надання телекомунікаційних послуг. Однією із таких змін є надання нових гарантій для відкритої і більш «нейтральної» мережі. Нові правила будуть гарантувати європейським споживачам більший вибір конкуруючих постачальників широкосмугових послуг. Відповідно до нових правил ЄС, національні телекомунікаційні органи влади отримають повноваження щодо встановлення мінімального рівня якості передачі послуг в мережі таким чином, щоб сприяти «мережевому нейтралітету» і «чистим свободам» заради європейських громадян.

В останні роки доступ до мережі Інтернет в ЄС зазнав великих змін. Все більше осіб стає користувачами швидкісного широкодіапазонного з'єднання з глобальною мережею. У зв'язку з цим провайдери розробили способи, які диференціюють інформацію з різних сайтів таким чином, щоб запобігти перевантаженню та забезпечити комфортний доступ до мережі. Такий підхід називається «управління інформацією». Управління інформацією та мережевий нейтралітет – це ряд завдань для вирішення, та неможливо надати перевагу одному підходу до рішення таких проблем перед іншими [13]. Необхідно враховувати точку зору як провайдерів, так і користувачів.

Крім того, планується створити новий європейський орган влади в галузі телекомунікацій (Gremium Europäischer Regulierungsstellen für Elektronische Kommunikation – GEREK) покликаний активізувати конкуренцію на телекомунікаційному ринку, а також виступити наднаціональним регулятором цього ринку.

Нове європейське законодавство в сфері телекомунікації наділяє Єврокомісію правом здійснювати контроль за пропозиціями національних регуляторів у галузі зв'язку спрямованими на встановлення окремих обмежень для користувачів мереж. Наприклад, щодо умов доступу до мережі підприємств монополістів.

Національні регулятори отримують у своє розпорядження додатковий інструмент, в окремих випадках примушувати операторів зв'язку розділяти свій бізнес на окремі складові у вигляді управління мережами як такого і надання послуг зв'язку.

В Україні наразі немає спеціалізованого нормативного акту, який би регулював відносини в мережі Інтернет. В Законі України «Про телекомунікацію» надається визначення Інтернету як всесвітньої інформаційної системи загального доступу, яка логічно зв'язана глобальним адресним простором та базується на Інтернет-протоколі, визначеному міжнародними стандартами. Закон регулює лише технічну сторону регулювання адресного простору українського сегмента мережі Інтернет [14, с. 213].

Головним державним органом регулювання у сфері телекомунікації є Національна комісія, що здійснює регулювання у сфері зв'язку та інформатизації. Крім державного ор-

гану, існує ще недержавна організація, яка займається адмініструванням адресного простору в мережі Інтернет у домені «UA».

Щодо регулювання обігу інформації в Інтернеті, захисті його користувачів від порушення їхніх прав в мережі, то чинне законодавство пропонує керуватися нормативними актами щодо регулювання таких відносин поза мережею. За аналогією закону можна використовувати норми законодавства про інформацію, захист прав інтелектуальної власності, захист основних прав та свобод громадян та ін. Іноді таке застосування за аналогією працює, але із розвитком Інтернету, наявні механізми не здатні ефективно регулювати Інтернет відносини.

Одне з головних питань, яке є особливо важливим для медіа права є відсутність правового вирішення питання, чи є Інтернет версії періодичних друкованих та електронних засобів масової інформації тотожні материнським програмам та виданням, або вони формують окрему групу інформації з власним правовим режимом. В Російській Федерації, наприклад, було визначено поняття «мережеве видання», що означає «сайт в інформаційно-телекомунікаційній мережі Інтернет, зареєстрований в якості засобу масової інформації відповідно до дійсного Закону». При цьому в законі встановлюється принцип добровільної реєстрації зазначених сайтів в якості ЗМІ. Хоча реєстрація і не обов'язковою, Інтернет-видання набуває після неї прав та обов'язків засобу масової інформації. Крім того, були змінені ознаки ЗМІ для того, щоб до них можна було відносити такі сайти. Приклад Російської Федерації в цілому є позитивним, адже надається законодавче закріплення статусу мережових ЗМІ, а крім того, існуюче законодавство приводиться у відповідність до нової категорії шляхом внесення змін до загального поняття ЗМІ та його ознак.

Висновки. Хоча наразі складно визначити однозначно чи є Інтернет в цілому засобом поширення масової інформації чи тільки його окремі ресурси виступають аналогами традиційних ЗМІ, але багато аспектів такої функції Інтернету як поширення інформації серед мас є нерегульованими юридично. Беручи до уваги світовий досвід, в Україні необхідно дотримуватися комплексного підходу до регулювання Інтернет відносин. Щодо засобів масової інформації в Інтернеті, то тут пропонуємо розробити окремий закон, який би регулював питання реєстрації, діяльності, відповідальності за поширення протиправної та недостовірної інформації, процедуру спростування такої інформації, захист авторських прав засобів масової інформації, які знаходяться в мережі. Визначення статусу таких ЗМІ є важливим для регулювання всього комплексу відносин, які виникають в мережі. Такі ж питання, які виникають на інших Інтернет ресурсах також мають підлягати особливому правовому регулюванню.

Необхідно зазначити, що Кабінетом Міністрів України неодноразово ініціювалася підготовка проєктів нормативно-правових актів з питань регулювання правовідносин під час розповсюдження інформації в українському сегменті Інтернет. Проте, враховуючи специфіку питання, та невирішеність його у світі, зазначена робота триває і досі.

Список використаних джерел

1. СветланаБатманова К вопросу определения понятия сетевых СМИ // Научно-культурологический журнал RELGA. – №1 (100). – 2004.
2. Система средств массовой информации России. – М., 2001. – С. 18.
3. Ворошилов В.В. Журналистика: Учебник. 2-е издание. СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2000. – С. 56.

4. Акопов А.И. Электронные сети как новый вид СМИ // Филологический вестник РГУ. – 1998. – № 3. – С. 43-51.
5. Давыдов И. Книга вымышленных существ // Независимая газета. – 2001. – № 26. – 14 февр.
6. Корконосенко С.Г. Основы журналистики: Учебник для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 102.
7. Раскладкина М.К. Сетевая пресса как объект коммуникативных исследований // Сб. научных трудов «Теория коммуникации прикладная коммуникация». Вестник Российской коммуникативной ассоциации. – Ростов-на-Дону, 2002. – Вып. 1. – С. 132.
8. «Mass media», Oxford English Dictionary, online version November 2010.
9. Рихтер А.Г. Правове основы журналистики [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.evartist.narod.ru/text17/0001.htm#%E7_11_%EF_01.
10. Morris, Merriland Ogan, Christine. The Internet as a Mass Medium// Journal of Communication. – 1996. – № 46 (1). – P. 39-50.
11. У США інтернет-журналістика визнана юридично // За матеріалами WashingtonPro-File. – <http://www.sibnet.tm>.
12. Директива 2002/58/ЄС від 12 липня 2002 р. про обробку персональних даних та захист таємниці сектора електронних комунікацій // Офіційний вісник Європейських Спільнот 31.7.2002 [Електронний ресурс] – Режим доступа: http://www.nkrz.gov.ua/img/zstored/File/58_Ukr_Sekretnist.pdf.
13. АрабейЕлизаветаИнтернет и закон [Электронный ресурс] – Режим доступа:<http://eulaw.ru/content/интернет-и-закон>.
14. Н. Петрова, В. Якубенко Медіа-право ТОВ Київська типографія. – Київ, 2007. – С. 213.

Ментов М.І.*

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРИМУШУВАННЯ ПРАЦІВНИКА ТРАНСПОРТУ ДО НЕВИКОНАННЯ СВОЇХ СЛУЖБОВИХ ОБОВ'ЯЗКІВ (СТ.280 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ)

В этой статье речь идет о становлении уголовной ответственности за принуждение работника транспорта к неисполнению своих служебных обязанностей. Закрепление в действующем уголовном кодексе Украины ответственности за указанное преступление.

Ключевые слова: принуждение, работник транспорта, уголовная ответственность, невыполнение служебных обязанностей.

У цій статті мова йде про становлення кримінальної відповідальності за примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків. Закріплення у чинному кримінальному кодексі України відповідальності за вказаний злочин.

Ключові слова: примушування, працівник транспорту, кримінальна відповідальність, невиконання службових обов'язків.

In this article we are talking about establishing criminal liability for an employee forced to default transport their duties. Anchoring in the current Criminal Code of Ukraine the responsibility for the offense.

Key words: abuse, worker transportation, criminal responsibility, the failure of official duties.

Постановка проблеми. Транспорт є однією з найважливіших складових частин інфраструктури економіки нашої країни, а подальше вдосконалення нормативно-правового регулювання та забезпечення правової охорони його функціонування, багато в чому визначають успішну діяльність держави в цій сфері. Зростання ролі транспорту в умовах глобалізації та прискорення науково-технічного прогресу, збільшення з кожним роком інтенсивності та обсягу перевезень, поширення терористичних погроз викликають масу негативних чинників, що призводять до транспортних пригод (загибель і травми людей, колосальний матеріальний збиток, забруднення атмосфери та ін.).

На початку 90-х років різко позначилася проблема правової охорони та захисту працівників транспорту у зв'язку із виконанням ними службових обов'язків, що пов'язано із безпекою функціонування транспорту, який є частиною національної безпеки країни [1, с. 120]. У зв'язку з цим, особливої уваги заслуговує стан кримінально-правової охорони персонального складу транспортної галузі, працівників залізничного, повітряного, авто-

---

* аспірант кафедри теорії права та держави НТУУ «КПІ»
Науковий керівник: проф. Осадчий В.І.

мобільного, міського електричного, водного та трубопровідного транспорту, так як ці види транспорту, складаючи основу транспортної системи, охоплюють усі сфери економіки, забезпечують вихід на світовий ринок, та забезпечують реалізацію національних інтересів. Тому враховуючи уразливість транспортної галузі та необхідність захисту працівників цієї галузі потребує подальшого вдосконалення нормативно-правове регулювання відповідальності за злочин, пов'язаний із примушуванням працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків у кримінальному законодавстві, відповідальність за який передбачена ст.280 Кримінального кодексу України (далі – КК України).

Аналіз досліджень та публікацій. Окремі аспекти кримінальної відповідальності за злочини в сфері транспортної галузі висвітлені в працях: Алексєєва Н., Бажанова М., Белогріц-Котляревського Н., Волкова Б., Дурманова М., Касинюка В., Коробєєва О., Корчевой З., Котовенко О., Кудрявцева В., Курінова Б., Матишевського П., Мисливого В., Наумова О., Піонтковського А., Таганцева М., Тація В., Трайніна А., Церетелі Т. та багатьох інших.

Проте, більшість наукових праць щодо цих злочинів розроблялися ще у минулому столітті та торкалися питань безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту взагалі. Дослідження теоретичних аспектів кримінальної відповідальності за злочин, передбачений ст.280 КК України із урахуванням сучасних суспільних відносин, загроз безпеці транспортній галузі та суспільству в цілому, у незалежній Україні не проводилися.

Метою статті є дослідження теоретичних аспектів кримінально-правової відповідальності за примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків, що зумовлено низкою ключових проблем, пов'язаних із неузгодженістю діючого нормативно-правового поля в цій сфері, включає в себе вироблення цілісної системи наукових поглядів щодо цього складу злочину та стосується насамперед розуміння еволюції нормативно-правового регулювання, правової природи злочину, передбаченого ст.280 КК України та шляхів подальшого вдосконалення цієї норми.

Виклад основних положень. Вперше кримінальна відповідальність за примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків у кримінальному законодавстві України була запроваджена Законом ССРСР від 03.10.1990 р. №1741-1 «Про кримінальну відповідальність за блокування транспортних комунікацій і інші незаконні дії, що посягають на нормальну і безпечну роботу транспорту» [2].

Відповідно до преамбули Закону №1741-1 цей закон був прийнятий в розвиток положень Декларації другого З'їзду народних депутатів СРСР від 24 грудня 1989 року «Про неприпустимість блокади автомобільних і залізних доріг, створення будь-яких перешкод для вільного переміщення громадян і вантажів в межах СРСР» згідно із якою – визнаючи необхідність чіткої роботи системи залізничних, автомобільних, повітряних, річкових і морських перевезень для нормального функціонування єдиного народногосподарського комплексу, враховуючи право контролю держави за правильністю пересування громадян і транспортування вантажів тільки за офіційною владою, визнаючи неприпустимість самовільного захоплення ким би то не було засобів пересування, вантажів, псування їх, рухомого складу, транспортних шляхів і вокзалів, аеродромів, причалів і портів та визнаючи важливість спілкування жителів країни між собою, розвитку туризму, транспорту та транспортних магістралей для дружби між народами і зміцнення нашої країни як єдиної, багатонаціональної держави вирішив – було доручено Верховній Раді СРСР, Раді Міністрів СРСР, Прокуратурі Союзу РСР розробити необхідні правові норми і прийняти дієві заходи для забезпечення безперешкодного та безпечного проїзду громадян на всіх видах транспорту на всій території країни, своєчасної і належної доставки вантажів.

Законом №1741-1 були впроваджені наступні склади транспортних злочинів: умисне блокування транспортних комунікацій шляхом влаштування перешкод, встановлення постів чи іншим способом, яке спричинило або могло спричинити порушення нормальної роботи залізничного, повітряного, водного, автомобільного або магістрального трубопровідного транспорту (стаття 1 Закону), примушування працівника залізничного, повітряного, водного, автомобільного або магістрального трубопровідного транспорту до невиконання своїх службових обов'язків шляхом погрози вбивством, нанесенням тяжких тілесних ушкоджень, або знищенням майна щодо цього працівника або його близьких родичів, якщо були підстави побоюватися здійснення цієї погрози (стаття 2 Закону) та угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна, а так само захоплення вокзалу, аеродрому, порту чи іншого транспортного підприємства, установи, організації, а також вантажів без мети їх розкрадання (стаття 3 Закону).

З 90-х років XX століття в умовах перебудови соціально-економічних відносин, з появою паростків ринкової економіки кримінальний закон починає відставати від реалій буття суспільства, у зв'язку з чим виникла потреба у створенні нового кодексу. Над ним працювала робоча група Президії Верховної Ради України, яка запропонувала перший варіант проекту кодексу у вигляді «Порівняльної таблиці чинного Кримінального кодексу УРСР і проекту Кримінального кодексу УРСР». Зазначений проект, обговорений на засіданнях робочої групи, містив позитивні новели та суттєві відмінності від чинного КК за структурою, окремими інститутами та складами злочинів.

У грудні 1993 року було підготовлено перший варіант проекту кодексу, а у серпні 1994 року відбулося його обговорення на пленарному засіданні робочої групи. Він неодноразово доопрацьовувався, обговорювався законодавцями, а 5 квітня 2001 року був прийнятий Верховною Радою України.

Серед багатьох новел кодексу виокремлено захист безпечного функціонування транспорту. Крім того, важливим було узгодження норм Кримінального кодексу України 2001 року із Законом України «Про транспорт» [3], кодексами окремих видів транспорту та іншими законодавчими і нормативними актами.

Окремий розділ «Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту» обіймає 17 статей: порушення правил безпеки руху або експлуатації залізничного, водного чи повітряного транспорту (ст.276); пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (ст.277); угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (ст.278); блокування транспортних комунікацій, а також захоплення транспортного підприємства (ст.279); примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків (ст.280); порушення правил повітряних польотів (ст.281); порушення правил використання повітряного простору (ст.282); самовільне без нагальної потреби зупинення поїзда (ст.283); ненадання допомоги судну та особам, що зазнали лиха (ст.284); неповідомлення капітаном назви свого судна при зіткненні суден (ст.285); порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами (ст.286); випуск в експлуатацію технічно несправних транспортних засобів або інше порушення їх експлуатації (ст.287); порушення правил, норм і стандартів, що стосуються убезпечення дорожнього руху (ст.288); незаконне заволодіння транспортним засобом (ст.289); знищення, підробка або заміна номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу (ст.290); порушення чинних на транспорті правил (ст.291); пошкодження об'єктів магістральних нафто-, газо- та нафтопродуктопроводів (ст.292).

Розглядаючи напрями подальшого вдосконалення нормативно-правового регулювання відповідальності за примушування працівника транспорту до невиконання своїх службо-

вих обов'язків, слід зазначити, що в диспозиції ст.280 КК України закріплюється правова охорона працівників транспорту від примушування до невиконання своїх службових обов'язків, зокрема працівників залізничного, повітряного, водного, автомобільного, міського електричного чи магістрального трубопровідного транспорту. У цьому контексті необхідно зауважити, що згідно Закону України «Про транспорт», єдину транспортну систему України становлять: транспорт загального користування (залізничний, морський, річковий, автомобільний і авіаційний, а також міський електротранспорт, у тому числі метрополітен); промисловий залізничний транспорт: відомчий транспорт; трубопровідний транспорт; шляхи сполучення загального користування (ст.21). Крім того, в Законі України «Про трубопровідний транспорт» [4, ст. 139], крім магістрального трубопровідного транспорту, названо ще й промислові трубопроводи (ст.1).

Таким чином, види транспорту, перераховані в ч.1 ст.280 КК, Законі України «Про транспорт», у Законі України «Про трубопровідний транспорт» не співпадають. Кримінальний кодекс у ч.1 ст.280 містить перелік видів транспорту, що можуть стати об'єктом злочинних дій вужчий, ніж галузеве законодавство.

Враховуючи те, що будь-який елемент транспортної галузі України має потенційну небезпеку для широкого кола населення, зокрема об'єкти трубопровідного транспорту, необхідним є доповнення диспозиції ст.280 КК України за рахунок включення додаткових об'єктів транспортної галузі, працівники яких підлягають охороні кримінальним законодавством України, зокрема, не тільки магістрального, але й промислового трубопровідного транспорту, як елементу системи трубопровідного транспорту України.

Важливим аспектом вдосконалення нормативно-правового регулювання відповідальності за примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків є розширення переліку способів скоєння злочину, закріпленого у ст.280 КК України.

Про окремі елементи механізму злочину, у першу чергу, способи його вчинення і приховування, у різних аспектах писали багато вчених. Так, А.М. Кустов запропонував розуміти під механізмом злочину систему процесів взаємодії учасників злочину, як прямих, так і непрямих, між собою і з матеріальним середовищем, пов'язаних з використанням відповідних знарядь, засобів та інших окремих елементів обстановки. На його думку до основних елементів механізму злочину необхідно відносити: діяльність суб'єкта злочинної події; комплекс (сукупність) дій, вчинків та інших рухів жертви злочину; комплекс (сукупність) дій, вчинків та інших рухів осіб, які побічно пов'язані зі злочинною подією; окремі елементи обстановки, які використовуються учасниками злочинної події, включаючи предмет злочинного посягання [5, с.15].

Відповідно до ч.1 ст.280 КК України відповідальність передбачена за примушування працівника залізничного, повітряного, водного, автомобільного, міського електричного чи магістрального трубопровідного транспорту до невиконання своїх службових обов'язків шляхом погрози вбивством, заподіянням тяжких тілесних ушкоджень або знищенням майна цього працівника чи близьких йому осіб.

У той же час, у ряді інших статей КК України діапазон погроз ширший. Наприклад, у ст.386 КК України передбачена відповідальність за перешкоджання з'явленню свідка, потерпілого, експерта до суду, органів досудового слідства, тимчасових слідчих та спеціальної тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України чи дізнання, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку, а також до давання завідомо неправдивих показань чи висновку шляхом погрози вбивством, насильством, знищенням майна цих осіб чи їх близьких родичів або розголошення відомостей, що їх ганьблять. У свою чергу,

у ч.2 ст.157 КК передбачена відповідальність, зокрема, за перешкоджання, поєднане з примушуванням, здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі з погрозою знищення чи пошкодження майна.

Зважаючи на необхідність повноти кримінально-правової охорони діяльності працівників транспорту, в ч.1 ст.280 КК України слід розширити відповідальність за різні види погроз потерпілому.

Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити, що протягом усієї історичної еволюції транспорту, зважаючи на його особливу роль, відбувалося безперервне вдосконалення нормативно-правового регулювання транспортної галузі та норм кримінального права з метою охорони цієї галузі. У результаті склалася певна система норм, що регулює транспортні відносини та забезпечує безпеку цієї галузі господарства України. Проте події останніх років засвідчують, що об'єкти транспортної галузі нерідко стають засобом досягнення злочинної мети окремих осіб та організацій у зв'язку із тим, що вони є місцями значного скупчення людей. Тому, враховуючи уразливість транспортної галузі, норми кримінального законодавства, які можна згрупувати в умовну групу злочинів, пов'язаних з угоном, заволодінням та захопленням транспорту або вчиненням інших умисних дій, що дезорганізують його діяльність, в т.ч. злочин передбачений ст.280 КК України та ст. ст. 277-279 КК України потребують подальшого вдосконалення нормативно-правового регулювання.

При дослідженні теоретичного та практичного аспекту кримінально-правового регулювання відповідальності за примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків у сучасному кримінальному законодавстві України можна констатувати, що норми КК України потребують уточнення та узгодження із галузевим транспортним законодавством. Зокрема, в частині уточнення змісту предмету злочину, передбаченого ст.280 КК України та переліку потерпілих від такого злочину, шляхом узгодження термінології та відповідного розширення переліку працівників транспорту, які підлягають охороні від таких злочинних дій.

У зв'язку із чим необхідним є доповнення диспозиції ст.280 КК України за рахунок включення додаткових об'єктів транспортної галузі, працівники яких підлягають охороні нормами КК України, зокрема, не тільки магістрального, але й промислового трубопровідного транспорту, як елементу системи трубопровідного транспорту України.

Крім того, пропонується розширити перелік способів скоєння злочину, закріплених у диспозиції ст.280 КК України шляхом доповнення цього переліку наступними елементами: «розголошення відомостей, що ганьблять цього працівника» та «пошкодження майна цього працівника».

Список використаних джерел

1. Мисливий В.А., Клименко В.А., Мельник М.І. Удосконалення діючого кримінального законодавства і питання кодифікації прийнятих законів // Удосконалення кримінального законодавства України. Збірник наук. праць. – К.: Українська академія внутрішніх справ, 1996. – С. 120 – 122.
2. Закон СССР от 23.10.1990 n 1741-1 «Об уголовной ответственности за блокирование транспортных коммуникаций и иные незаконные действия, посягающие на нормальную и безопасную работу транспорта» // [електронний ресурс] <http://www.zaki.ru/pagesnew.php?id=1686>.
3. Закон України «Про транспорт» – Закон України від 10.11.1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 51.

4. Закон України «Про трубопровідний транспорт» – Закон України від 16.07.1996 // Відомості Верховної Ради України – 1996 р. – № 29. – ст.139.
5. Кустов А.М. Теоретические основы криминалистического учения о механизме преступления /Под ред. Р.С. Белкина. – М.: Академия МВД России, 1997. – 228 с.

Поліванова О.М.*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СВОБОДИ ПЕРЕСУВАННЯ ПРАЦІВНИКІВ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

У статті йдеться про правове регулювання свободи пересування працівників, які є громадянами держав-членів Європейського Союзу, в його межах, з цією метою здійснюється аналіз рішень Суду ЄС у цій сфері, а також розглядаються положення Директива 2004/38 Європейського парламенту та Ради від 29 квітня 2004 р. щодо права громадян Союзу та членів їх сімей вільно пересуватися і проживати на території держав-членів та Регламенту ЄС 492/2011 від 5 квітня 2011 р. Європейського парламенту та Ради щодо свободи пересування працівників в межах Союзу

Ключові слова: правове регулювання, працівник, Євросоюз, свобода пересування працівників, матеріальні ознаки поняття «працівник» в Євросоюзі, право на безперешкодний проїзд, право на довгострокове перебування, право на проживання, пряма дискримінація, непряма дискримінація, умови трудової діяльності

The article deals with the legal regulation of freedom of movement for workers, who are nationals of the Member States of the European Union, within the European Union by making the analysis of the decisions of Court of Justice of the European Union in this area and the provisions of Directive 2004/38/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member and Regulation (EU) No 492/2011 of the European Parliament and of the Council of 5 April 2011 on freedom of movement for workers within the Union

В статье говорится о правовом регулировании свободы передвижения работников, которые являются гражданами государств-членов Европейского Союза, в его пределах, с этой целью осуществляется анализ решений Суда ЕС в этой сфере, а также рассматриваются положения Директивы Европейского парламента и Совета 2004/38 от 29 апреля 2004 г. относительно права граждан Союза и членов их семей свободно передвигаться и проживать на территории государств-членов и Регламента ЕС 492/2011 от 5 апреля 2011 Европейского парламента и Совета относительно свободы передвижения работников в рамках Союза

Постановка проблеми. Історичною основою вільного пересування осіб в Європейському Союзі (ЄС) є вільний рух працівників і можливість їх доступу на ринок праці.

---

* здобувач кафедри міжнародного права Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі

Саме тому з точки зору нормативного закріплення та правового регулювання свобода пересування працівників в ЄС на сьогоднішній день становить найбільш розвинену галузь в рамках свободи руху фізичних осіб в ЄС [7]. Це можна пояснити тим, що працівники є економічно активною категорією, і правове регулювання їх пересування пов'язано, перед усім, із можливістю отримання матеріальних благ в тій чи іншій галузі. Відповідно, регулювання правовідносин в цьому випадку спрямовано на захист та забезпечення гарантій зазначеної категорії осіб в економічній сфері, що і зумовлює актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання свободи пересування, зокрема, щодо вільного руху людей, визначення поняття «робітник», вільного пересування непрацюючих, висвітлювалися такими вченими як А. Татам, Т. Хартлі, Муравйов В.І, Омельченко А.В., значення інституту громадянства Євросоюзу, ролі «економічного статусу» в контексті свободи пересування осіб, обмеження прав робітників та питання гарантій здійснення права на вільне переміщення – Дейвіс К., Бордовалі К., П. Боелес, Р. Козловські, П. Різ, Дж. Стілвеля, А. Конвея, М. Купізовські і т.д.

Формулювання цілей статті. Цілями статті є визначення та розгляд актуальних питань правового регулювання свободи пересування працівників в ЄС, а також вивчення проблем, що виникають у громадян ЄС внаслідок реалізації ними свого права на вільний рух в межах Євросоюзу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливо розрізняти поняття «свободи пересування осіб» та «свободи пересування робітників (працівників)» в Євросоюзі. Право на свободу пересування працівників віднесене Судом Євросоюзу до фундаментальних прав людини (справа 7/75 *Mr. and Mrs. F. v. Belgian State* [1975]). Завдяки такому підходу це право було поширене на соціальну сферу [1]. Положення щодо вільного руху працівників закріплені у статті 45 Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС) [8]. Положення цієї статті мають пряму дію, що було визнано Судом ЄС у справі 167/73 *Commission v. France* [1974] [7]. Вона стосувалася французького Кодексу торговельного мореплавства, який дозволяв встановлювати обмеження щодо осіб, які не є громадянами Франції, щодо їх включення до складу команди судна (не більше 25 %). Суд ЄС, відкинувши твердження Франції, постановив, що ст. 3 Кодексу торговельного мореплавства порушує ст. 39 Договору про заснування Європейського Співтовариства, і зазначив також, що вміщені в ній заборони мають абсолютний характер і забезпечують громадянам з будь-якої держави-члена ЄС вільний доступ до трудової діяльності в інших державах-членах, а також відповідно до ст. 234 (нині – ст. 267 ДФЄС) надають їм гарантію від несправедливих умов працевлаштування та оплати праці.

З метою імплементації положень ст. 45 ДФЄС інститутами Євросоюзу були ухвалені такі основні документи:

- Регламент ЄС 492/2011 від 5 квітня 2011 р. Європейського парламенту та Ради щодо свободи пересування працівників в межах Союзу [12];
- Директива 2004/38 від 29 квітня 2004 р. щодо права громадян Союзу та членів їх сімей вільно пересуватися і проживати на території держав-членів [9];
- Директива 98/49 від 29 червня 1998 року щодо забезпечення додаткових пенсійних прав зайнятих і самозайнятих осіб, що пересуваються в Співтоваристві [7].

Для визначення змісту вільного руху осіб першочергове значення надається визначенню поняття «працівник». Ані Установчі договори ЄС, ані акти вторинного законодавства не містять чітко встановленої дефініції цього поняття. Суд ЄС з самого початку наголошував на тому, що визначення поняття «працівник» повинно бути закріплено на

рівні права Співтовариства (зараз Союзу), а не національного права. Це питання було піднято досить рано під час розгляду справи C-75/63 Hoekstra [1964] в контексті тлумачення Судом ЄС регламенту щодо соціального забезпечення. Зокрема, тут Суд зазначив: «Якби визначення цього терміну було питанням компетенції національного права, тоді було б можливим для кожної держави-члена модифікувати значення поняття «працівник-мігрант» і на власний розсуд створювати перешкоди для захисту, який передбачений Договором, для певних категорій осіб... У наслідок цього статті 48 та 51 (зараз ст. 45 – 48) будуть позбавлені дії, а вищезазначені цілі Договору були б позбавлені сенсу, якби значення такого терміну фіксувалося та змінювалося національним законодавством». Суд ЄС взяв на себе повноваження щодо визначення значення та межі цього поняття і у подальших рішеннях визначив, що працівники в розумінні європейського права – це:

- конкретні особи (*ratione personae*),
- зайняті професійною діяльністю (*ratione materiae*),
- для виконання якої встановлюються певні територіальні межі (*ratione loci*).

Беручи до уваги практику Суду ЄС, поняття «працівник» необхідно тлумачити через зв'язок особи з державою-членом. Отже, для того, щоб користуватися свободою пересування в межах держав-членів ЄС необхідно бути громадянином однієї з держав-членів ЄС, при чому порядок набуття та втрати громадянства визначається національним законодавством держав-членів. Європейське громадянство надає додаткові до національної правової системи права, які реалізуються на рівні ЄС і не відміняють права і свободи, що належать особі, як громадянину відповідної держави.

До матеріальних ознак, які є визначальними для поняття «працівник» – *ratione materiae*, відносять платню, мету виконуваної роботи, здійснення реальної та ефективної діяльності.

Відповідно до права ЄС працівник повинен отримувати платню за виконання своєї роботи. Так, Суд ЄС в свій час надав своє тлумачення, що рівень такої платні може бути нижчим, ніж мінімум, необхідний для проживання в державі перебування, незалежно від того, чи працівник підвищує свій прибуток завдяки власному майну, прибутку іншого члена родини, чи просто живе на низьку заробітну платню. У цьому контексті велике значення має справа C-53/81 *Levin v. Staatssecretaris van Justitie*, де Суд підтвердив, що норми стосовно вільного руху осіб мають першочергове значення для Співтовариства, а тому повинні тлумачитися широко та виключно. Свобода приймати запропоновану роботу є важливою не тільки з точки зору створення єдиного ринку на користь економічного стану держав-членів, а й як право працівника підвищити свій рівень життя. Те саме стосується випадків, коли працівник не досяг мінімального рівня життя. Більше того, Суд проголосив, що мета або мотив працівника не має значення, якщо він або вона має за мету або бажає займатися реальною та ефективною економічною діяльністю.

Суд ЄС послідовно застосовував такий підхід до обвинувачень про «зловживання правами» у сфері вільного пересування. У справі Левін закріплена вимога про те, що робота повинна здійснюватися як реальна економічна діяльність. Така норма стала наслідком занепокоєння держав-членів ЄС тим, що працівниками – мігрантами будуть створені значні труднощі системі соціального забезпечення. Така ситуація виникатиме у випадку, коли мігранти, які в'їжджають з інших країн, де системи соціального забезпечення є менш розвиненими, насправді не планують працевлаштовуватися. Однак, у справі Левін було розтлумачено, що до осіб, які працюють неповний робочий день, також застосовуються положення установчих договорів щодо вільного руху осіб, і немає значення, чи працівник має додаткові прибутки з інших приватних джерел.

У справі C-139/85 *Kemf* це питання отримало подальший розвиток. Занепокоєння держави-члена стосовно зловживання положеннями установчих договорів з боку тих, хто просто шукає для постійного проживання державу-члена із кращою системою соціального забезпечення, на думку Генерального адвоката Слінна, не є обґрунтованими підставами для виключення працівників, які працюють неповний робочий день, з-під дії Договору. Держава може вирішувати ці проблеми, застосовуючи критерії надання різних видів соціальної допомоги, однак вона не може позбавляти осіб, які працюють неповний робочий день, статусу «працівника» в розумінні права ЄС.

Подібне змістовне розуміння поняття «працівник» знайшло своє відображення у багатьох рішеннях Суду, де під питання ставився економічний вимір діяльності. У справі C-66/85 *Lawrie-Blum v. Land Baden-Württemberg* Суд надав більш детальне визначення поняття «працівник», що має три складові: «Це поняття повинно визначатися у відповідності до об'єктивних критеріїв, які відрізняють трудові відносини з огляду на права та обов'язки зацікавлених осіб. Головною рисою, однак, трудових відносин є те, що протягом певного періоду часу особа здійснює економічну діяльність під керівництвом іншої особи і за це отримує винагороду».

У подальшому поняття платні знайшло свій розвиток у рішенні Суду ЄС у справі C-196/87 *Steymenn v. Staatssecretaris van Justitie*. У рішенні по цій справі Суд звернув увагу на те, що безоплатна праця не може автоматично визнаватися неефективною економічною діяльністю оскільки, надаючи послуги безоплатно, особою, натомість, задовольнялися матеріальні потреби.

Як зазначалося вище, іншим важливим критерієм визначення того, чи є особа працівником є природа самої діяльності. Суд ЄС постійно наголошував, що особа повинна займатися діяльністю, що має економічну цінність, а також є ефективною та реальною, за виключенням видів діяльності малого масштабу, яка розглядається як мінімальна та додаткова.

У справі C-344/81 *Bettray v. Staatssecretaris van Justitie* Суд прийняв рішення щодо застосування ст. 39 (зараз 45 ДФЄС) до особи, яка виконувала роботу з терапевтичною метою як частину програми реабілітації від наркотичної залежності згідно з голландським законом щодо соціального працевлаштування. Той факт, що мета роботи особи полягала саме в її реабілітації, а не у задоволенні реальних економічних потреб (як у справі *Стейманна*), зумовив прийняття Судом рішення у цій справі проти Беттрей.

У справі C-456/02 *Trojani v. CPAS* Суд ЄС залишив питання про з'ясування, чи є робота реальною та ефективною, на розсуд національного суду, однак розтлумачив, що той факт, що соціальна реінтеграція була головною метою працевлаштування сам по собі не позбавляє працевлаштування його головних ознак. Замість цього вирішальним фактором тут було визначення того, чи здатні послуги «розглядатися як частина ринку праці».

У дещо іншому контексті у справі C-197/86 *Brown v. Secretary of State for Scotland* Суд ЄС взяв до уваги мету, що стоїть за працевлаштуванням. Висновок у справі став реакцією Суду на занепокоєння держав-членів, що положення щодо вільного пересування осіб зазнаватимуть «зловживання» з боку тих індивідів, які бажають скористатися більш сприятливими освітніми програмами в певних державах-членах. Отже, Суд ЄС зазначив, що під поняття «працівник» підпадають особи, зайняті неповний робочий день, стажери та особи, які працюють *au pair* (помічницями по господарству), якщо їх діяльність є ефективною та реальною. У випадку короткострокового стажування особа повинна відпрацювати певну кількість годин, необхідних для того, щоб ознайомитися із завданнями, а платня поступово повинна збільшуватися протягом періоду стажування, що засвідчуватиме про збільшення економічної цінності цієї діяльності для працедавця.

Що стосується осіб, які шукають роботу, то Суд ЄС виніс декілька рішень стосовно того, як такі особи можуть отримувати захист статті 45 ДФЄС. У справі C-48/75 *Royer* Суд згадав право «шукати або займатися певною діяльністю». Більш детально це питання Суд розглянув у справі C-292/89 *R. v. Immigration Appeal Tribunal, ex parte Antonissen*, постановивши, що ті, хто активно шукають роботу не мають повноцінного статусу працівника, проте на них поширюється дія статті 48 (зараз стаття 45). Однак, Суд зазначив, що якби право ЄС застосовувалося лише до тих осіб, які вже отримали пропозиції про працевлаштування до переїзду в іншу країну, це б могло поставити основний принцип свободи пересування осіб під питання. В результаті Суд чітко виступив проти позиції, що стаття 45 ДФЄС застосовується виключно до громадян ЄС, які залучені до активного працевлаштування, та розширив дію цієї статті на осіб, які за певних умов шукають роботу (відповідні індивіди повинні надати свідчення про те, що вони продовжують роботу і мають реальні шанси на працевлаштування).

Питання соціальних гарантій та податкових пільг піднімалися також у справах C-278/94 *Commission v. Belgium*, C-316/85 *Lebon*, та C-138/02 *Collins v Secretary of State for Work and Pensions*. Відтак, Суд постановив, що соціальні гарантії та податкові пільги, гарантовані працівникам правом ЄС, не передбачені для осіб, які пересуваються територією ЄС в пошуках роботи. Однак, у справі C-316/85 *Lebon* Суд відійшов від суворих висновків, закріплених у попередньому рішенні, постановивши, що рівне ставлення у доступі до працевлаштування відповідно до статті 45 повинно включати право звертатися за дотаціями для осіб, які шукають роботу, на умовах, однакових із громадянами держави перебування, якщо вони дійсно пов'язані із ринком праці цієї держави. Пізніше рішення у справі *Collins* було підтверджено у справі C-256/04 *Ioannidis* [6].

Таким чином, свобода пересування працівників згідно з положеннями ст. 45 ДФЄС, актами вторинного законодавства та практикою Суду ЄС включає наступні права працівників:

- право шукати роботу в іншій державі-члені ЄС;
- працювати там без отримання дозволу на працевлаштування;
- проживати там з цією метою;
- залишатися там після закінчення працевлаштування;
- користуватися рівним режимом щодо доступу до працевлаштування, умов праці та інших соціальних та податкових пільг із громадянами цієї держави.

Перш за все необхідно звернути увагу на право працівника на безперешкодний проїзд на територію держави члена. Це право включає два блоки питань:

- право вільно виїжджати з держави-члена, громадянином якої він є;
- право в'їжджати на територію приймаючої держави-члена.

У статті 4 Директиви 2004/38 передбачено право працівника залишати територію будь-якої держави-члена з метою подорожі в іншу державу-член. Будь-який захід, спрямований проти працівників і який передбачає перешкоди для «громадянина держави-члена щодо виїзду з території країни проживання, щоб реалізувати своє право на вільний рух», є незаконним. Крім того, стаття 4 Директиви закріплює, що особа повинна мати дійсне посвідчення особи або паспорт громадянина Союзу. В свою чергу, кожна з держав-членів повинна приймати громадян інших держав-членів, які висловили бажання в'їхати на територію зазначеної держави після подання ними посвідчення особи або паспорта. «Особа, зазначені в п. 1, не зобов'язані володіти в'їзною візою або еквівалентним документом». Гарантії дотримання зазначених принципів реалізовувалися в рішеннях та правових висновках Суду ЄС, зокрема, його забороні на додаткові адміністративні формальності і на введення додаткових бар'єрів органами влади держав-членів.

З принципу вільного руху працівників впливає право працівників довгостроково перебувати на території приймаючої держави-члена. Це право викладається як «право мешкати на території будь-якої держави-члена для здійснення там трудової діяльності відповідно до законодавчих, нормативних і адміністративних положень, які регулюють трудову діяльність національних працівників». Потрібно зазначити, що право проживання на території держави-члена набуває чинності тільки, якщо особа має намір перебувати в країні понад три місяці, оскільки менший період перебування не потребує ніяких формальностей, крім наявності посвідчення особи або паспорту.

Якщо особа планує більш довгострокове перебування або проживання, законодавство Союзу вимагає дотримання певних правил. Зокрема, Директива 2004/38 передбачає право держав-членів вимагати від громадян ЄС зареєструватися в компетентних органах влади. Крім посвідчення особи та паспорта, до документів, на підставі яких працівників отримує довідку про реєстрацію, відносяться зобов'язання щодо прийому на роботу, видане працедавцем, довідка з місця роботи або докази, які підтверджують факт праці не за наймом. У цьому зв'язку можлива ситуація, коли особа в'їхала на територію держави-члена за дійсним паспортом, отримала роботу, але згодом термін дії документу, що посвідчував особу, не був продовжений. Такі обставини справи були предметом розгляду Суду ЄС у справі C-376/89 Panagiotis Giagounidis v. Stadt Reutlingen [1991]. Так Суд постановив, що держави-члени зобов'язані видати дозвіл на проживання будь-якій особі, яка надасть докази, що вона належить до однієї з категорій, зазначених у відповідному законодавстві Співтовариства, а також щодо факту її працевлаштування та громадянства держави-члена. Цим та іншими судовими рішеннями Суд підтвердив можливість громадян вільно пересуватися в межах території іншої держави-члена і тимчасово проживати в ній з метою працевлаштування. Суд підтвердив і те, що особі, яка шукає роботу, не надається такий саме статус, що і працівникові. В свою чергу, держави-члени мають право вимагати, щоб особа залишила територію країни, якщо у встановлений строк робота не була знайдена. При цьому чітко зазначалося, що особі потрібно надати «розумний проміжок часу, щоб отримати інформацію про фактичні пропозиції на ринку праці, що відповідає його професійній кваліфікації, а також вжити необхідні заходи для працевлаштування» (розглянута вище справа Antonissen). Проте Суд не роз'яснив, який проміжок часу складає розумний період, заявляючи тільки, що шість місяців є «періодом не завжди достатнім для того, щоб знайти роботу».

Директива 2004/38/ЄС Європейського парламенту та Ради від 29 квітня 2004 р. [9] частково виправила чинне до цього законодавством, що стосувалося права на проживання громадян Союзу в приймаючих державах-членах. До прийняття зазначеної Директиви ця сфера правовідносин регулювалася ст. 4 Директиви 68/360/ЄС та регламентувала підтвердження права проживання на територію держави-члена в документі, що мав назву «дозвіл на проживання для громадянина держави-члена ЄС». Директива запроваджує поняття «реєстраційне посвідчення» – яке передбачає принцип подання заяви і видається працівникові невідкладно після реєстрації із зазначенням імені та адреси зареєстрованої особи, а також дати реєстрації. Реєстраційне посвідчення випускається безкоштовно державами-членами, або спів мірно вартості, яка передбачена для випуску подібних документів у випадку їх отримання громадянами цієї держави.

Згідно зі ст. 33 Директиви 2004/38/ЄС право на довгострокове перебування та право на постійне проживання поширюється на всю територію приймаючої держави-члена. Держави-члени мають право встановлювати обмеження щодо права на проживання та права постійного проживання лише в тих випадках, коли вони в рівній мірі передбачені для

своїх власних громадян. Параграф 1 ст. 16 Директиви також встановлює більш спрощену процедуру набуття постійного проживання в межах держави-члена. «Громадяни Союзу, які постійно безперервно проживали на території приймаючої держави протягом п'яти років, набувають право постійного проживання».

Принципи рівності щодо вільного руху фізичних осіб закріплені у ст. 9 ДЄС, ст. 18, 21 та 45 ДФЄС, а також в ст. 7, 8, та 9 Регламенту 492/2011. Зрозуміло, що норми, які спрямовані на пряму дискримінацію за ознакою громадянства, заборонені статтею 45 ДФЄС. Однак практика Суду ЄС знає декілька справ, де розглядалося питання прямої дискримінації: справа 167/73 *Commission v. French Republic* [1974], справа C-122/99 *Commission v. Italy* [2001] тощо. Відтак держава може бути визнана винною в порушенні статті 45 (раніше ст. 39), якщо дискримінацію вчиняє будь-який державний орган, включаючи державні університети.

Непряма, як і пряма, дискримінація за ознакою громадянства заборонені ст. 45 ДФЄС, тому встановлення умов про право на перебування на посаді, яким може скористатися громадянин певної держави, порівняно із громадянином іншої держави-члена, є порушенням ДФЄС. Звичайною практикою непрямой дискримінації є випадки, коли умовою користування права на вільних рух є передбачені законом або фактичні вимоги щодо місця проживання або місця походження (або місця навчання як було в справі *Ioannidis*) (справи C-15/69 *Ugliola* (*Württembergische Milchverwertung-Südmilch-AG v. Salvatore Ugliola*) [1969], 152/73 *Sotgiu v. Deutsche Post* [1974], 35/97 *Commission v. Belgium* [1998]).

Іншою очевидною формою непрямой дискримінації є встановлення умови володіти мовою для зайняття певних посад, оскільки доволі вірогідним є, що ця вимога негативно вплине на значно більший відсоток іноземців, ніж громадян. Однак, оскільки досить часто така вимога може бути обґрунтованою, стаття 3(1) Регламенту 1612/68 дозволяла встановлювати «вимоги, пов'язані із знанням мови, що є необхідним, зважаючи на природу займаної посади». Суд ЄС розглянув межі дії такого виключення в рамках справи 379/87 *Groener v. Minister of Education* [1989].

Ще одною формою непрямой дискримінації, з якою часто стикаються в рамках свободи руху товарів та послуг, однак яка однаково відповідає контексту свободи руху працівників, є включення вимоги про подвійне зобов'язання, згідно з яким відповідні кваліфікації та сертифікати, вже отримані в державі громадянства, не визнаються. Такі положення суперечать статті 45, як було зазначено у справі C-171/02 *Commission v. Portugal* [2004].

Врешті, як було вже зроблено в інших галузях права ЄС щодо заборони дискримінації, Суд також полегшив вимоги щодо доказів непрямой дискримінації, проголосивши у рішенні по справі C-237/94 *O'Flynn v. Adjudication Officer* [1996], що для встановлення факту непрямой дискримінації, немає необхідності доводити, що на практиці національний захід негативно впливає на більш високий відсоток іноземних працівників, однак просто достатньо довести, що захід «по суті зачіпає більше інтереси» працівників-мігрантів, аніж громадян».

Умови трудової діяльності працівників викладені у Регламенті ЄС 492/2011 від 5 квітня 2011 р. [12], який замінив чинний до цього Регламент 1612/68. Документ містить чотири розділи, поділені на секції. Перший розділ охоплює такі секції: право на трудову діяльність (статті 1-6); трудова діяльність та рівноправність (статті 7-9); сім'я працівника (ст. 10). У другому розділі «Звільнення посад та заяви щодо працевлаштування» містить такі секції: співпраця між державами-членами та Комісією, процедура звільнення посад, заходи щодо контролю балансу ринку праці, Бюро європейської координації. Розділ III

стосується діяльності Комітетів щодо забезпечення тісного співробітництва між державами-членами з питань свободи руху працівників та їх трудової діяльності: Консультативного комітету, Технічного комітету. У Розділі IV містяться прикінцеві положення стосовно правових аспектів дії самого Регламенту.

Виходячи з положень Розділу I Регламенту 492/2011 передбачають низку надзвичайно важливих моментів. А саме: всі громадяни держав-членів Євросоюзу мають право на рівний доступ до трудової діяльності, забороняється пряма або непряма дискримінація між громадянами держав-членів у доступі до трудової діяльності шляхом створення обмежень щодо прийому заяв і пропозицій про працевлаштування. Так само передбачено, що у разі застосування національним законодавством принципу квотування іноземних працівників у певних сферах ринку праці, працівники держав-членів повинні розглядатися як національні працівники (ст. 4).

Положення Секції II Розділу I про трудову діяльність та рівноправність містять обов'язок держав членів дотримуватися рівних прав працівників незалежно від їх громадянства щодо оплати праці, звільнення, поновлення на роботі безробітних, доступу до підготовки у професійних училищах, права брати участь у професійних спілках, набувати житло у власність, доступу до соціальних і податкових пільг.

Норми права Євросоюзу також надають працівникам, які пересуваються територією ЄС, право залишатися в приймаючій державі у разі припинення професійної діяльності як наслідок свободи пересування. Отже, це право мають громадяни однієї держави-члена ЄС, які працювали на території іншої країни Союзу. Це право підтверджене у п. 19 преамбули Директиви 2004/38/ЄС, де зазначено, що працівник може отримати право на постійне проживання в приймаючій державі до закінчення 5-річного терміну проживання в цій державі, якщо він там працював.

Список використаної літератури

1. Муравйов В.І. Вступ до права Європейського Союзу: підруч. / В.І. Муравйов. – К., 2007. – 303 с. – укр.
2. Татам А. Право Європейського Союзу: підруч. / А. Татам; пер. з англ. – К.: Абрис, 1998. – 424 с. – укр.
3. Дэйвис К. Право Европейского Союза / К. Дэйвис; пер. со 2-го англ. изд. – К.: Знання, 2005. – 406 с. – рус.
4. Хартли Т.К. Основы права Европейского Сообщества / Т.К. Хартли; пер. с англ. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 703 с. – рус.
5. Boeles P. Fair immigration proceeding in Europe. – Hague: Nijhoff, 2010. – XVIII. – 510 p. – Eng.
6. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Social and Economic Committee and the Committee of Regions. Reaffirming the free movement of workers: rights and major developments. – COM (2010) 373 final. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Union, 2010. – 18 p.
7. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council on guidance for better transposition and application of Directive 2004/38/EC on the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States. – COM (2009) 313 final. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2009. – 20 p.
8. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the functioning of the European Union // Official Journal. Series C. – 2008. — Vol. 51. – №115. – P. 1-388.

9. Directive 2004/38/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States amending Regulation (EEC) No 1612/68 and repealing Directives 64/221/EEC, 68/360/EEC, 72/194/EEC, 73/148/EEC, 75/34/EEC, 75/35/EEC, 90/364/EEC, 90/365/EEC and 93/96/EEC. // Official Journal. – L 158. – 30.04.2004. – P. 0077-0123.
10. Koslowski R. European Union Migration Regime, Established and Emergent // Challenge to the nation-state: Immigration in the Western Europe a. the U.S. / Ed. by Joppke Chr. – Oxford: Oxford Univ. press, 2011. – P. 153-190.
11. Population and Migration in the European Union / Ed.by P.Rees. J.Stillwell, A.Convey, M.Kupiszevski. – Chichester: John Wiley and Sons, 2010. – 386 p. – Eng.
12. Regulation (EU) 492/2011 of the European Parliament and of the Council of 5 April 2011 on Freedom of Movement for Workers within the Union. // Official Journal. – L 141. – 27.05.2011. – P. 0001-0012.

УДК 341.96

Смолин Я.В.*

КОНТРАКТ МІЖНАРОДНОГО ФАКТОРИНГУ, ЯК ПІДСТАВА ВИНИКНЕННЯ ФАКТОРИНГОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

Інтенсивний розвиток міжнародної торгівлі сприяв виникненню факторингових операцій, як дієвого фінансово - правового механізму інтенсифікації товарно – грошового обороту. Потреба в розробленні окремого правового регулювання щодо переходу боргових зобов'язань, зумовлена потребами ринкової економіки. Наслідком уніфікації норм міжнародного приватного права у сфері факторингу стало прийняття Конвенцій УНІДРУА Про міжнародний факторинг 1988 року, конвенції ООН Про відступлення дебіторської заборгованості в міжнародній торгівлі 2001 року.

Значення факторингових операцій та їх роль у міжнародній торгівлі зумовило набуття договором факторингу окремої правової спеціалізації, серед числа міжнародних комерційних контрактів. Ця практика була запозичена вітчизняним законодавцем під час розроблення та прийняття чинного Цивільного кодексу України. Розвиток правового регулювання відповідних операцій здійснив істотний вплив на гармонізацію вітчизняного цивільного законодавства, як наслідок – появу в новому Цивільному кодексі України глави 73, що забезпечує правове регулювання факторингових операцій.

Дослідження факторингу присвячені праці ряду вітчизняних так і зарубіжних вчених, до числа яких можна віднести І. Безклубого, С.М. Бервено, А. Комарова, А. Ерділевського, М. Русакова, А. А. Приходько, Я. Чапічадзе, Є.В. Склепового, Л. Новосолової, Л. Чеговадзе, М.Е. Бурової, F. Ferrari, F. Salinger, G. Fossati, M. De Papeians, R. Pardolesi та інші.

В юридичній літературі загальноприйнятим є підхід відповідно до якого договір розглядають в декількох аспектах, а саме - як юридичний факт для виникнення, зміни та припинення приватноправових відносин, а також - як саме право відношення.

Договір, як різновид юридичного факту передбачає, юридичне оформлення волі декількох контрагентів. Як зазначає А. Мережко, головною передумовою укладення договору є досягнення його сторонами згоди, що може реалізовуватись у різних формах[1, ст. 100]. Відповідно до ст. 638 Цивільного кодексу України договір є укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору[2].

Вітчизняне законодавство до числа істотних умов договору відносить умови про предмет договору, умови, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів даного виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди.

Відповідно до ч. 1 ст. 1077 Цивільного кодексу України, договір факторингу є договором за яким одна сторона (фактор) передає або зобов'язується передати грошові кошти в розпорядження другої сторони (клієнта) за плату (у будь-який передбачений договором

* здобувч кафедри міжнародного приватного та митного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: к.ю.н. доц. Калакура В. Я.

спосіб), а клієнт відступає або зобов'язується відступити факторові своє право грошової вимоги до третьої особи (боржника)[2]. Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 10.07.2007 у справі № 26/347-06-6531 передбачає, що договір факторингу спрямований на фінансування однією стороною іншої сторони шляхом передачі її у розпорядження визначеної суми грошових коштів. Зазначена послуга за договором факторингу надається фактором клієнту за плату, розмір якої визначається договором. При цьому, сама грошова вимога, передана клієнтом фактору, не може розглядатися як плата за надану останнім фінансову послугу[3]. З урахуванням цього, істотними умовами договору факторингу є грошові кошти, що передаються клієнтові, право грошової вимоги, які набуває фактор, а також плата за надані фактором послуги.

Відповідно до ст. 824 ЦК РФ за договором фінансування під відступлення права грошової вимоги (фінансовий агент) передає, або зобов'язується передати другій стороні грошові засоби за рахунок грошової вимоги клієнта до третьої особи (боржника), що виникає з надання клієнтом товарів, виконання робіт, надання послуг третій особі, а клієнт відступає, чи зобов'язується відступити агенту це право грошові вимоги[4]. За таким підходом, факторинг є різновидом купівлі грошових вимог. Як зазначає А.А. Приходько, такий підхід російського законодавця до визначення природи зумовлений тим, що Росія не є учасником конвенції УНІДРУА Про міжнародний факторинг 1988 року[5, ст. 5].

На думку В.М. Русакова, істотними умовами договору факторингу є умови про предмет та грошову вимогу, яку набуває фактор. Під умовами про предмет науковець розуміє фінансові послуги, які набуває клієнт[6, ст.11]. Подібну точку зору висловлює Я. О. Чапінчадзе: об'єктом факторингового зобов'язання є певна поведінка зобов'язаної сторони по передачі боргових вимог фактору, а фактора, відповідно, по оплаті отриманих вимог[7, ст.8].

Не вдаючись в деталі теоретичної дискусії з приводу співвідношення понять „об'єкт права” та „предмет права”, варто зазначити, що у абсолютних відносинах об'єкт права та об'єкт обов'язку цілком збігаються, а отже в договірному зобов'язанні об'єкт (предмет) права і об'єкт (предмет) обов'язку збігаються. Єдність об'єкта правовідносин є результатом єдності об'єкта права і об'єкта обов'язку[8,ст.145]. У зв'язку з цим, розмежування об'єкта договірної правовідносини на предмет та інші умови є недоцільним. Таким чином, грошова вимога та спосіб фінансування є предметом договору факторингу, оскільки з приводу них, виходячи з положень ст. 1077 Цивільного кодексу України суб'єкти вступають у цивільний оборот, набувають взаємних прав та обов'язків.

З цього приводу, привертає до себе увагу ст. 1078 Цивільного кодексу України яка до числа предмета договору факторингу відносить лише наявну, чи майбутню грошову вимогу[2]. Це зумовлює невідповідність положень ст. 1077 та 1078 Цивільного кодексу України. Така законодавча невизначеність зумовлена непослідовністю законодавця щодо визначення правової природи факторингу в системі цивільно - правових договорів, що за словами І. Пучковської та О. Гули не є докінця дослідженим вітчизняною наукою, що є її нагальною потребою[9, ст.128].

З цього слідує, що при розробці правової конструкції договору факторингу вітчизняний законодавець не врахував положення Оттавської конвенції. Відповідно до ст. 1 Конвенції УНІДРУА Про міжнародний факторинг "договір факторингу" означає договір, укладений між однією стороною (постачальником) та іншою стороною (фактором), відповідно до якого: (а) постачальник відступає або може відступати фактору право грошової вимоги, яке випливає з договорів купівлі-продажу товарів, укладених між постачальником та його покупцями (боржниками), крім договорів купівлі-продажу това-

рів, придбаних в першу чергу для їхнього особистого, сімейного або домашнього використання;

(b) фактор має виконувати принаймні дві з таких функцій:

- фінансування постачальника, включаючи надання позики та здійснення авансових платежів;
- ведення обліку (головної бухгалтерської книги) щодо дебіторської заборгованості;
- пред'явлення до сплати грошових вимог;
- захист від несплат боржників[10].

Виходячи з такого формулювання положень ст. 1 конвенції УНІДРУА Про міжнародний факторинг, факторингові операції можуть бути проведені через застосування договору цесії. Таким чином, конвенція передбачає, що істотною умовою договору є умова про предмет договору, яким є право грошової вимоги до боржника. Інші умови є факультативними, а отже – можуть бути істотними, якщо на вимогу хоча б однієї із сторін щодо них має бути досягнута згода. З цього слідує, що проведення факторингових операцій може здійснюватись шляхом купівлі – продажу фактором грошових вимог кредитора до боржника.

Незважаючи на те, що Україна приєдналась до Конвенції УНІДРУА 1988 року на підставі закону України Про приєднання до конвенції УНІДРУА про міжнародний факторинг N 3302-IV від 11 січня 2006 року[11], вітчизняне законодавство не приведене у відповідність до положень конвенції. Так, ст. 180 Господарський кодекс України передбачає, що при укладенні господарського договору сторони зобов'язані у будь-якому разі погодити предмет, ціну та строк дії договору[12]. Наказ міністерства економіки та з питань європейської інтеграції №201 від 06.09.2001 Про затвердження положення про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів) до числа істотних умов договору відносить назву (предмет договору), преамбула, предмет договору, кількість та якість товару (вартість виконаних робіт, чи наданих послуг), ціна контракту і т. д[13]. З урахуванням цього, колізії між відповідними нормативно – правовими актами повинні вирішуватись з урахуванням положень ч.2 ст. 19 Закону України Про міжнародні договори України, тобто застосуванню підлягають положення міжнародного договору[14].

Підхід, щодо визначення змісту факторингових операцій та правової природи факторингу, який міститься у міжнародному приватному праві є більш гнучким у порівнянні з вітчизняним законодавством. Контракт міжнародного факторингу є ширшим за обсягом щодо кількості операцій, які можуть проводитись із застосуванням факторингу (міжнародний факторинг охоплює як купівлю – продаж грошових вимог так і фінансування під відступлення грошової вимоги). Спорідненість договорів факторингу та відступлення права грошової вимоги (цесії) зумовлена характером предмету, який набуває фактор на підставі договору факторингу.

Окремі науковці та практики досить неоднозначно сприймають правову конструкцію договору факторингу. Так, на думку Ю. Попкова, положення про договір факторингу слід виключити із чинного Цивільного кодексу України. Факторинг не може врегульовуватись законодавством, як окремий вид поіменованих договорів, оскільки має змішаний характер. На думку автора, неможливим є встановлення єдиного правового регулювання для договору, що поєднує елементи різних видів договірних зобов'язань[14,ст.5]. З першого погляду, такий підхід має право на існування з урахуванням положень ст. 6, 627 та 628 Цивільного кодексу України, які надають можливість на підставі автономії волі суб'єктів укласти змішаний договір та самостійно визначити його зміст. Законодавство більшості країн континентальної Європи не містить положень щодо договору факторингу.

Проведення таких операцій регулюється загальними засадами договірного права. Розвиваючи позицію автора, варто зазначити, що законодавець порушив принцип законодавчої економії в правотворчій діяльності, що призвело до зайвого накопичення правових приписів, а як наслідок – законодавчої невизначеності щодо змісту факторингу, його місця в системі вітчизняного договірного права.

Проте, такий підхід не може бути визнаний беззастережно, оскільки зі змісту ст. 514, 513 Цивільного кодексу слідує, що за цесією може бути передана лише наявна грошова вимога. Подібним чином можна набути у власність грошову вимогу і за договором купівлі-продажу. Ч. 3 ст. 656 ЦКУ передбачає, що договору купівлі-продажу права вимоги застосовуються положення про відступлення права вимоги, якщо інше не встановлено договором або законом. Таким чином, відповідний правовий режим обігу зобов'язальних вимог не надає майновим правам (правам щодо грошової вимоги) такого рівня оборотоздатності, який застосовується при факторингові.

Законодавче регулювання факторингових операцій перетворює відповідний договір на чи не єдиний вид договірного зобов'язання, при якому грошові вимоги можуть перебувати у вільному товарообороті, як і речі. У зв'язку з цим, відображення в главі 73 чинного ЦКУ законодавчих положень про факторинг не можна назвати звичайною правотворчою помилкою. Такі відмінності в правовому режимі обігу грошових вимог на міжнародному рівні та національному зумовлює набуття договором факторингу окремої правової спеціалізації у вітчизняному законодавстві. Цесія є спеціальним юридико – технічним механізмом, що сприяє заміни сторони у зобов'язанні. Проте, розмежування цесії та факторингу, що постережується у вітчизняному законодавстві не є доцільним, оскільки суперечить правовій природі відповідних договірних зобов'язань щодо відступлення права грошової вимоги.

Предмет договору факторингу ускладнює порядок укладення контракту міжнародного факторингу, вносячи в нього певний ступінь невизначеності. Сама конвенція не здійснює безпосереднього врегулювання порядку укладення договору міжнародного факторингу. Норми конвенції ООН Про міжнародний факторинг 1988 року не є вичерпним джерелом правового регулювання. З метою заповнення прогалин конвенція передбачає субсидіарні правові регулятори, що підлягають застосуванню. Відповідно до ч.2 ст. 4 Оттавської конвенції проблеми, які стосуються питань, що регулюються цією Конвенцією, і які недостатньо чітко вирішені в ній, повинні вирішуватися відповідно до загальних принципів, на яких базується Конвенція, або, у разі відсутності таких, відповідно до закону, що застосовується в силу дії норм міжнародного приватного права[13]. Це передбачає можливість автоматичного застосування для регулювання міжнародних факторингових операцій Принципів УНІДРУА.

Ст. 2.1.1 Принципів УНІДРУА передбачає, що договір може бути укладений шляхом оферти акцепту чи в результаті поведінки сторін, що достатнім чином свідчать про домовленість[14]. Укладення договору шляхом оферти акцепту є найбільш прийнятним способом для застосування при укладенні договорів на відстані.

Ст.2.1.2 Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА передбачає, що пропозиція щодо укладення договору вважається офертою, якщо вона є достатньо визначеною та виражає намір сторони вважати себе зобов'язаним у випадку її прийняття[14]. Ст. 5 Оттавської конвенції Про міжнародний факторинг передбачає, що положення договору факторингу, яке передбачає відступлення існуючих або майбутніх грошових вимог, не може бути визнано недійсним внаслідок того, що вимоги не були зазначені в договорі окремо, якщо під час укладення договору або під час набуття ним чинності вони могли

бути визначені у договорі[10]. Положення ст. 9.6.1 принципів УНІДРУА передбачають, що деякі права можуть бути переданими не будучи індивідуалізованими за умов що такі права в момент їх уступки чи виникнення можуть бути індивідуалізованими[14]. Таким чином, право вимоги може бути переданим у випадку, коли первісний договір, на підставі якого виникає право грошової вимоги не є укладеним, що і унеможлиблює повну ідентифікацію грошової вимоги, що передається.

В такому випадку умови факторингового контракту набувають абстрактного характеру. Правова конструкція оферти – акцепту є непридатною для описування відповідного правового явища, оскільки не дає можливість встановити наявності чи відсутності згоди сторін щодо істотних умов договору, а також можливість кваліфікації пропозиції, як оферти.

В науковій літературі вносяться пропозиції щодо забезпечення максимальної індивідуалізації предмета договору з метою забезпечення його визначеності визначеності. Так, на думку В. І. Пушая, предметом відступлення може бути лише зобов'язальна вимога, яка є дійсною, належним чином індивідуалізованою та правомірною[15,ст.7]. Подібну точку зору висловлює О. С. Яворська. Науковець вважає, що майнове право має бути ідентифіковане для мети договору. Продавець такого права має зазначити основне зобов'язання, підставу його виникнення, зміст права[16, ст. 255-231]. Значної уваги в науковій літературі приділено способу ідентифікації права грошової вимоги, що передається. Як вважає М.В. Русаков, право грошової вимоги у випадку передання майбутньої грошової вимоги повинно містити найменування товарів, робіт, чи послуг, продаж яких буде забезпечуватись фінансуванням, які надаються фінансовим агентом[6, ст.8]. За словами В.І. Пушая, ідентифікація права грошової вимоги може здійснюватись за допомогою будь-яких засобів та ознак, які дозволять визначити підставу виникнення вимоги, її характер, обсяг, осіб, які є сторонами, тощо. На думку автора, за допомогою вказаних ознак вимога, що виникне в майбутньому, не стає визначеною, однак набуває характеру вимоги, яка може бути визначена (ідентифікована)[15, ст.8].

Можливість укладення договору, що містить не індивідуалізовану вимогу потребує більш гнучкого способу укладення договору ніж акцепт оферти, оскільки предмет договору може набувати індивідуалізації в момент виникнення права грошової вимоги, або укладення основного договору, на підставі якого виникає право грошової вимоги. З урахуванням цього, більш прийнятним є вимоги до оферти, встановлені у ч.1 ст. 641 Цивільного кодексу України, відповідно до якого Пропозиція укласти договір має містити істотні умови договору і виражати намір особи, яка її зробила, вважати себе зобов'язаною у разі її прийняття[2]. Хоча, навіть в такому випадку правова конструкція оферти – акцепту не дає можливість встановити наявності чи відсутності згоди сторін щодо істотних умов договору. При цьому, ускладнюється сама можливість кваліфікації пропозиції, як оферти, оскільки умови факторингового контракту набувають абстрактного характеру.

Норми міжнародного приватного права не встановлюють вимог щодо форми контракту міжнародного факторингу. Ст.1.2 Принципів УНІДРУА закріплює принцип свободи договору: Принципи не встановлюють ніяких вимог для того, щоб договір був укладений чи підтверджений в письмовій формі[15]. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» передбачає, що зовнішньоекономічний договір (контракт) укладається суб'єктом зовнішньоекономічної діяльності або його представником у простій письмовій формі, якщо інше не передбачено міжнародним договором України чи законом[16]. Такий підхід не суперечить Принципам, оскільки норми принципів не обмежують застосування імперативних положень національного законодавства. Ст. 27

Конвенції ООН Про відступлення дебіторської заборгованості у сфері торгівлі 2001 року передбачає, що договір відступлення є дійсним стосовно форми у відносинах між особами, якщо він задовольняє вимоги або права що регулює цей договір, або права держави в якій він укладений[18]. Таким чином, положення конвенції передбачають можливість застосування для регулювання форми контракту імперативних норм національного права. Враховуючи викладене, варто зазначити, що згода з усіма істотними умовами договору не завжди супроводжується формалізацією тексту контракту в письмовій формі. Проте, письмова форма є достатнім свідченням про наявність домовленості між контрагентами[14]. З урахуванням цього, положення ч. 2 ст. 638 Цивільного кодексу України потребують перегляду, оскільки не враховують специфіки укладення окремих категорій контрактів. У зв'язку з цим, законодавцеві слід диференціювати порядок укладення договорів.

Укладення контракту міжнародного факторингу призводить до набуття новим кредитором прав та обов'язків первісного кредитора за договором щодо якого здійснюється відступлення права грошової вимоги. Як зазначає G Herrmann, цесія та факторинг є одним із способів зміни зобов'язань при якій відбувається частковий перехід прав за договором, тобто — сингулярне правонаступництво[19]. Ст. 9 Конвенції ООН Про міжнародний факторинг 1988 року передбачає, що при висуненні фактором боржнику вимоги про сплату грошової заборгованості, що випливає з договору купівлі-продажу товарів, боржник може використовувати у відносинах з фактором усі засоби захисту, які випливають з такого договору, і якими він міг би скористатися у випадку, якби таку вимогу висунув постачальник. Боржник може також заявляти фактору про право на залік стосовно вимог до постачальника. Подібний підхід міститься також і у ст. 18 конвенції ООН Про відступлення дебіторської заборгованості в міжнародній торгівлі — якщо цесіонарій пред'являє боржнику вимогу, боржник може посылатись на всі, що виникають із первинного, чи будь — якого іншого договору і становлять частину цієї домовленості заперечення чи право на залік, які боржник міг би використати якби уступка не була здійснена і вимога не була заявлена.

Заміна кредитора у первісному зобов'язанні призводить до правонаступництва прав нового кредитора в зобов'язаннях щодо яких здійснюється відступлення права грошової вимоги. Так, при укладенні договору міжнародного факторингу новий кредитор є зобов'язаний умовами арбітражної угоди, що була укладена між первісним кредитором та боржником. На думку С. Лебедева, в протилежному випадку це давало б змогу кредитору відступати від арбітражної угоди шляхом уступки вимоги третій особі, яка одержувала б право звертатися з позовом до державного суду[20]. Первісний кредитор та боржник можуть до моменту пред'явлення вимог до виконання зміни до положень договору на підставі якого виникає право грошової вимоги. Це призводить до зміни прав які набуває новий кредитор в порядку правонаступництва(ст.20 Конвенції ООН Про відступлення дебіторської заборгованості в міжнародній торгівлі).

Таким чином, договір факторингу є правовстановлюючим юридичним фактом у відносинах між фактором та боржником при якому фактор може набувати для себе відповідних прав не шляхом безпосереднього встановлення останніх у тексті договору, а санкціонування останніх на підставі укладення договору з клієнтом.

Контракт міжнародного факторингу можна розглядати як різновид юридичного факту на підставі якого виникають факторингові відносини. Останні завжди мають трьохсторонній характер. Оскільки контракт міжнародного факторингу визначає права та обов'язки клієнта та фактора, сам контракт не є абстрактним відображенням казуальних

відносин, що виникають між боржником та фактором. Правовідносини між боржником та фактором регулюються первісним договором на підставі якого виникає право грошової вимоги до боржника. Таким чином, контракт міжнародного факторингу, як і основний контракт не може використовуватись для відображення факторингового правовідношення, адже охоплює лише конкретний зріз факторингових відносин. Такі особливості не були враховані під час здійснення правотворчої діяльності на міжнародному рівні. Розробники конвенції виходили з наявності трьохсторонніх відносин. З урахуванням цього, застосування конвенції може виключатись як сторонами первісного контракту, так і сторонами контракту міжнародного факторингу [19, ст. 78]. Так, ст. 3 ООН Про міжнародний факторинг 1988 року передбачає, що її застосування може виключатись сторонами договору купівлі – продажу товарів стосовно грошових вимог, які виникають тоді, коли фактор був письмово повідомлений про це виключення, або одразу після цього [10]. Ст 20 Конвенції ООН Про відступлення дебіторської заборгованості в міжнародній торгівлі передбачає, що домовленість, укладена між цесіентом та боржником до повідомлення про відступлення і яка стосується прав цесіонарія має силу стосовно цесіонарія і цесіонарій набуває відповідних прав [18]. Зміст та обсяг права які цесіонарій набуває на підставі договору факторингу не можуть змінюватись первинним контрактом. В протилежному випадку – сторони первинного контракту довільно звинюватимуть права грошової вимоги, що набуватиме цесіонарій. Такий підхід обмежує автономію волі сторін договору факторингу та суперечить загальним принципам договірної права.

З урахуванням всього вищевикладеного слідує, що можливість вільного обороту грошових вимог за допомогою контракту міжнародного факторингу перетворює останній на самостійний вид договору в системі міжнародних комерційних контрактів. Характер предмету контракту міжнародного факторингу потребує більш гнучкого регулювання порядку укладення відповідного контракту, ніж акцепт оферти. Контракт міжнародного факторингу завжди опосередковується іншим видом договірних зобов'язань, без яких проведення факторингових операцій є неможливим.

Список використаних джерел

1. А.А. Мережко Договор в частном праве/Мережко А. – К., «Юстиніан», 2003. – 176с.
2. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV// ВВР. – 2003. - NN 40-44 - 356с.
3. Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 10.07.2007 у справі № 26/347-06-6531[Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/search/law/judicial/ua/?s=search&idView=LZ_SUIT_E_SP&language=1&class_code=100.040.160.&beginPos=71&countBlock=10
4. Гражданский кодекс Российской Федерации: закон РФ від 18.12.2006 №230 — ФЗ[Електронний ресурс]. - Режим доступу <http://duma.consultant.ru/page.aspx?1166602>
5. А.А. Приходько Договор международного факторинга в международном частном праве/А.А.Приходько//Автореф. дис. канд. юрид. наук. – М., 2006. – 24с.
6. Русаков М.В. Факторинговое правоотношение: Автореф. Дис.к.ю.н. – М., 2004
7. Я.О. Чапічадзе Договор факторингу: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 [Електронний ресурс] / Я.О. Чапічадзе; Ун-т внутр. справ. — Х., 2000. — 17 с.
8. З. Ромовська Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник,- К.: Атіка, 2005.- 560 с.
9. І. Пулковська О.Гула Договір факторингу як новела цивільного законодавства України/І.Пулковська, О.Гула[Текст]// Вісник Академії правових наук України. - № 1(44). - С. 122- 128.

10. Про міжнародний факторинг: конвенція УНІДРУА від 1988 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_210
11. Про приєднання України до Конвенції УНІДРУА про міжнародний факторинг: Закон України 11 січня 2006 року N 3302-IV//ВВР. – 2006. - № 16. – ст. 139.
12. Про міжнародні договори України: закон України від 29 червня 2004 року № 1906 – IV//ВВР. - 2004. - N 50. - ст.540
13. Про міжнародний факторинг від 1988: конвенція УНІДРУА від 1988 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_210
14. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_920
15. В.І.Пушай Уступка вимоги і переведення боргу в цивільних правовідносинах (на матеріалах судової практики): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 [Електронний ресурс] / В.І. Пушай; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2006. — 18 с.
16. О.Яворська Майнові права як об'єкти цивільного обороту [текст] /О.Яворська//Вісник Львівського університету:серія юридична. - 2011. - Вип.53. - С.225 -231.
17. Про зовнішньоекономічну діяльність: закон України від 16 квітня 1991 року N 959-XII [Електронний ресурс]. - Режим доступу:<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/959-12>
18. UN convention on the assignment of receivables in the international trade from 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uncitral.org/pdf/english/texts/payments/receivables/ctc-assignment-convention-e.pdf>
19. Conci, Paolo E., "Applicable Law Provisions in International Uniform Commercial Law Conventions" (2007). LLM Theses and Essays [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://digitalcommons.law.uga.edu/stu_llm/76.

ЗМІСТ

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Коппель О.А. Близькосхідний вимір зовнішньої політики України.....	3
Макаренко Є.А. Проблеми, здобутки і перспективи спільної зовнішньої політики ЄС: погляд на сучасність і майбутнє.....	14
Пархомчук О.С., Гринів Д. Регіональний вимір зовнішньої політики Афганістану.....	23
Артьомов І.В. Інтеграція вищої освіти України у світовий освітній простір: внесок Закарпатського державного університету.....	29
Видмарович Б.Д. Взгляд Пекина на проблему «китайской угрозы».....	38
Коломієць О.В. Інформаціологічна модель національної безпеки.....	44
Седляр Ю.О. Еволюція американсько-кубинського конфлікту у постбіполярний період або чому санкції не діють?.....	52
Тимків Я. І. Формування зовнішньополітичних пріоритетів партії і їх взаємозв'язок із зовнішньою політикою України.....	61
Бовсунівський П.В. Роль Республіки Судан в зовнішній політиці Арабської Республіки Єгипет.....	69
Божко С.О. Інтеграція в Європейський Союз як зовнішньополітичний пріоритет в українському політичному дискурсі.....	75
Митко А.М. Інформаційна безпека як основа становлення інформаційної демократії в Україні.....	85
Халаджи В.В. Європейська політика сусідства – чи існують ще реальні шанси стати ефективною політикою.....	90

Виговська О.С.

Теоретико-методологічні підходи до проблеми державного регулювання політики інформаційної безпеки..... 96

Волошин О.А.

Місце СНД в стратегії зовнішньої політики Росії на пострадянському просторі на сучасному етапі..... 102

Ібрагім Мохаммад Гіас

Сирійсько-Турецькі взаємини і курдська проблема (друга половина 1990-х рр.).... 107

Назаровська І.Г.

Основні суб'єкти превентивної дипломатії..... 114

Опімах Р.Є.

Диверсифікація енергопостачання в програмних підходах різних країн світу та її вплив на інтегральний показник енергетичної безпеки України..... 122

Таран Я.А.

Можливості впливу представників української діаспори в республіці Польща на суспільно-політичне життя країни проживання..... 133

Тлуста А.О.

Роль віртуальних спільнот у розгортанні революційних подій у світі в 2010-2011 роках..... 136

Федорчук В.А.

Політичний компроміс як чинник стабілізації міжнародних відносин..... 143

Черцова О.В.

Теоретико-методологічні засади дослідження феномена демократії та типізація її основних моделей..... 151

Гулевич В.О.

Західний напрямок польської геополітичної думки..... 159

СУЧАСНА СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Хонин В.Н.

Стадии роста антропосферы Земли и развитие международных антропогенных отношений..... 166

Дяченко В.І.

Проблеми підвищення ефективності правозахисної діяльності прокурора у зовнішньоекономічній сфері..... 176

Забара І.М. Міжнародно-правові засади регулювання режиму інформації.....	182
Цірат Г.А. Загальні тенденції процесів уніфікації окремих складових міжнародного цивільного процесу в кінці XIX – протягом XX сторіччя у різних регіонах світу.....	189
Білоцький С.Д. Міжнародно-правове регулювання відновлюваної енергетики в рамках міжнародного морського права.....	197
Ржевська В.С. Елементи колективної безпеки у змісті вестфальського миру 1648 р.....	206
Цірат Г.В. Про деякі особливості процедури укладення правочинів з повітряними суднами та іншим авіаційним обладнанням.....	212
Комарова Т.В. Суд Європейського Союзу та міжнародний правопорядок.....	219
Гайдабрус Т.М. Територіальні проблеми України в розмежуванні Азово-Керченської акваторії.....	225
Кравченко Н.П. Нотаріальна діяльність дипломатичних представництв України в контексті адаптації національного законодавства до права ЄС.....	231
Кукіна З.О. Окремі аспекти правового регулювання інтернету, як засобу масової інформації	243
Ментов М.І. Теоретичні аспекти кримінально-правової відповідальності за примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків (ст.280 кримінального кодексу України).....	252
Поліванова О.М. Правове регулювання свободи пересування працівників у Європейському Союзі.	258
Смолин Я.В. Контракт міжнародного факторингу, як підстава виникнення факторингових правовідносин.....	267

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

Збірник наукових праць

ВИПУСК 108

(Частина I)

Засновано 1996 року.

Засновник: Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Свідоцтво про державну реєстрацію: К1 № 292 від 05.11.1998 р.

Науковий редактор: д-р юрид. наук, доц. Бірюков О.М.

**Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
Протокол № 9 від 23 квітня 2012 року.**

Підписано до друку 27.04.2012.
Наклад 1000 прим.

Відділ оперативної поліграфії
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Тел. 483–11–25